ГЕОПОЛІТИКА ПОТОКІВ

Колективна монографія

ГЕОПОЛІТИКА ПОТОКІВ

Частина І.

СЕМАНТИКА ГЕОПОЛІТИКИ

Частина ІІ.

МІЖНАРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ БЕЗПЕКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕОПОЛІТИКИ

Частина ІІІ.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТА МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ

Частина ІV.

СИРОВИННІ ПОТОКИ

Академія політико-правових наук України
Академія “Українська Політія”

ГЕОПОЛІТИКА ПОТОКІВ

**За заг. ред. д.політ.н. Мироненка П.В.,
д.політ.н., проф. Мокляка С.П.**

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
Київ – 2024

УДК 327 (100)

Г-36

Рецензенти:
Бебик Валерій Михайлович, доктор політичних наук, професор;
Гапоненко Віра Анатоліївна, доктор політичних наук, професор;
Дубов Дмитро Володимирович, доктор політичних наук, старший науковий співробітник.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Наукової установи "Академія "Українська Політія". Протокол № 7 від 20 листопада 2024 року.

Г-36 **Геополітика потоків**. Монографія. За ред. д. політ. н. Мироненка П.В., д. політ. н., проф. Мокляка С.П. Київ: Видавництво Політія, 2024. 484 с.

ISBN: 978-617-8166-06-09

Нове осмислення геополітичних проблем в їх класичному та новітньому вираженні пропонується на сторінках монографії. Подібні наукові розробки є важливими в розрізі відходу від "трафаретів" та збагачення наукової сфери сучасними поглядами на світ людини та способи його перетворення. Автори не прагнуть поставити під сунів напрацьований потенціал геополітики. Навпаки, пропонують нові комплексні теми, маючи на меті позбавити геополітику статусу "цікавої дисципліни" та забезпечити їй загальне визнання у вигляді самодостатньої гуманітарної науки.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів та широке коло читачів, які цікавляться політичною наукою.

ISBN: 978-617-8166-06-09

© Колектив авторів, текст, 2024.
© Академія політико-правових наук України, 2024.
© Академія "Українська Політія", 2024.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА……...7

ЧАСТИНА І. СЕМАНТИКА ГЕОПОЛІТИКИ……...10

Розділ 1. *Мироненко П. В.* Наукові засади геополітики……..11

Розділ 2. *Буданов К. О.* Геополітичний простір XXI століття: особливості еволюції та специфіка наукового пізнання……...47

Розділ 3. *Смолянюк В. Ф.* Базові ідеї (концепти) західної геополітики та їх значення для України ……...69

ЧАСТИНА ІІ. МІЖНАРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ БЕЗПЕКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕОПОЛІТИКИ……92

Розділ 4. *Мокляк С. П.* Воєнно-силовий чинник геополітичних трансформацій сучасності……93

Розділ 5. *Алєксєєнко І. В.* Неоінституційний формат міжнародного політичного і безпекового простору……..123

Розділ 6. *Хамула С. В.* США, ЄС, КНР, Індія: формування геостратегічних паритетів в умовах ескалації глобальних викликів і загроз……170

Розділ 7. *Григоренко О. В.* Міждержавні взаємини КНР і рф як вияв асиметричного партнерства в сучасних геополітичних умовах ……205

Розділ 8. *Бортнікова О. Г.* Глобальний політичний код рф як основа ядерного шантажу в умовах російсько-української війни.……233

ЧАСТИНА ІІІ. ІНФОРМАЦІЙНІ ТА МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ…274

Розділ 9. *Кармазіна М. С.* Інформаційні потоки: виклики для розвідки і суспільств у геополітичних реаліях сьогодення (аналіз дискурсів та практик)….....275

Розділ 10. *Борисенко В. Є.* Психологічна витривалість майбутніх фахівців сектору безпеки і оборони України в розрізі метакогнітивного моніторингу в умовах інформаційного протиборства…….308

Розділ 11. *Богуславець А. В.* Методологічні та практичні засади психологічної реабілітації особистості в умовах протидії інформаційно-психологічним впливам……..338

Розділ 12. *Худолій А. О.* Міграційна криза як ефективний інструмент гібридної війни сучасності…….369

ЧАСТИНА ІV. СИРОВИННІ ПОТОКИ (НА ПРИКЛАДІ РІДКОЗЕМЕЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ……...398

Розділ 13. *Ткач І. М.* Рідкоземельні елементи: геополітичне значення……399

Розділ 14. *Кірієня Т. А* Територіальний розподіл рідкоземельних елементів у контексті міжнародного воєнно-економічного співробітництва та глобальної конкурентоспроможності…….....431

Розділ 15. *Шаповал І. О.* Геостратегічні аспекти використання рідкоземельних ресурсів…….463

ПЕРЕДМОВА

Широкомасштабна агресія росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, остаточно зруйнувала систему міжнародних відносин, відому з другої половини XX ст. Загарбницькі дії рф беззастережно засвідчили: світ ніколи не відновиться у своїй колишній якості, не реставрує звичні стандарти міждержавної взаємодії, не забезпечить ефективного вирішення нових проблем на попередній організаційно-управлінській основі.

По-новому зазвучали питання щодо забезпечення непорушності державних кордонів. Не так, як раніше розглядаються допустимі критерії застосування сили у внутрішньому просторі, на регіональному та глобальному рівнях. По-іншому сприймаються проблеми державного лідерства, його конституційних та реальних повноважень. З боку владних сил різних держав зростає критика на адресу міжнародних структур, метою яких (на рівні засадничих документів) є убезпечення міжнародного життя, мінімізація різнопланових загроз і небезпек, що виникають у всіх без винятку суспільних сферах. Політична історія країн, регіонів, континентів з боку радикально-нігілістських політичних сил сприймається як алогічне нагромадження подій, фактів, рішень, домовленостей, провокацій, скандалів, довільне комбінування якими дає можливість обґрунтовувати будь-які авантюрні дії, закамуфльовані під “необхідність відновлення історичної справедливості”.

На очах сучасників у світі сформувалася сукупність авторитарних режимів, які, будучи не обмеженими жодними демократичними правилами чи міжнародними зобов’язаннями, демонструють критичне ставлення, що межує з відразою, до Великого Заходу, насамперед США. Західні економіко-технологічні переваги, фінансові можливості й стандарти, медійні спроможності, духовно-культурні надбання, інші цінності москва, Тегеран, Пхеньян кваліфікують як уособлення зла, яке необхідно знищити

“правильними”, “впорядкованими” режимами, очолюваними “справедливими народними керівниками”. Подібні погляди підтримують білоруський, сирійський, венесуельський, деякі інші режими, створюючи багатокутник авторитаризму, розкинутий на кілька континентів.

Імовірність нової світової війни об’єктивно зростає з огляду на недостатні зусилля та зайву обережність міжнародного співтовариства в контексті припинення російсько-української війни та стабілізації ситуації у Східній Європі відповідно до норм міжнародного права. До цього додається вторгнення ХАМАСу в Ізраїль, хуситські обстріли міжнародних морських комунікацій, прагнення Ірану заволодіти ядерною зброєю та знищити Державу Ізраїль. У листопаді 2024 року росія вперше в історії людства застосувала міжконтинентальну балістичну ракету проти України. Тривають приготування Пекіна, націлені на силове приєднання Китайської Республіки (Тайваню) до КНР.

Щодо зазначених подій існують два протилежні погляди: це – розрізнені збройні акції, не пов’язані між собою; це – тимчасово віддалені одні від одних події, які здатні цілеспрямовано інтегруватися у збройний апокаліпсис вселенського масштабу, страшніший за всі минулі війни.

В основі цих та інших міжнародних загострень лежать геополітичні чинники, які з прадавніх часів визначають (коригують) зовнішню політику держав, насамперед їх політичний курс. При цьому усталені геополітичні опції (захопити, анексувати, окупувати versus домовитись, узгодити, піти на поступки) доповнюються новітніми способами суб’єкт-об’єктної та суб’єкт-суб’єктної активності, в основі яких – перетікання інтересів зацікавлених структур у нові геополітичні ніші. До останніх зараз відносять не лише усталені фізичні світи (території, акваторії, повітряний простір, космос тощо), а й віртуально-організовані – ефір як середовище розповсюдження електромагнітних імпульсів, сигнальні комунікації, мовно-культурні ареали, ментально-психологічні устої, похідними від яких є індивідуальна та групова

свідомість, гносеологічні дії, побутове мислення, інші форми рефлексії інформаційних подразників.

Між вертикально та горизонтально диференційованими фрагментами людства відбувається прискорення різнопланових обмінів (потоків). У їх загальній палітрі усталені матеріальні потоки (передусім товарні та сировинно-енергетичні) активно доповнюються нематеріальними – інформаційними, морально-психологічними, емоційно-вольовими. Доволі часто нематеріальні аспекти міждержавної взаємодії переважають матеріальні, що дає можливість розвиненим державам упевнено диктувати свою волю залежним політичним утворенням.

Нове осмислення геополітичних проблем в їх класичному та новітньому вираженні пропонується на сторінках цієї монографії. Подібні наукові розробки є важливими в розрізі відходу від “трафаретів” та збагачення наукової сфери сучасними поглядами на світ людини та способи його перетворення. Автори не прагнуть поставити під сумнів напрацьований потенціал геополітики. Навпаки, вони пропонують нові комплексні теми, маючи на меті позбавити геополітику статусу “цікавої дисципліни” та забезпечити їй загальне визнання у вигляді самодостатньої гуманітарної науки.

Петро Мироненко, доктор політичних наук,
академік, засновник АППН України,
генеральний директор Академії “Українська Політія”

Сергій Мокляк, доктор політичних наук, професор,
дійсний член (академік) АППН України

Частина І.

СЕМАНТИКА ГЕОПОЛІТИКИ

Мироненко П. В., доктор політичних наук

РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ЗАСАДИ ГЕОПОЛІТИКИ

Термін *геополітика,* орієнтований на системне пояснення міжнародно-політичних та внутрішньодержавних процесів на основі їх тісного зв'язку з просторовими аспектами владних дій, запропонував на початку XX ст. шведський державознавець Рудольф Челлен (1864–1922). Геополітика, на його думку, була "наукою про державу як географічний організм, втілений у просторі". Умовою створення "сильної" держави з ефективною системою управління Р. Челлен вважав інтеграцію п'яти елементів – економічної, демографічної, соціальної політик, владних повноважень легітимних органів, а також простору реалізації політичної влади, тобто геополітики.

"Тілом" держави, за Р. Челленом, є простір, її "душею" – нація. Як будь-який складний організм, держава наділена особливим типом "розуму", яким є воля до влади. Держава має прагнути до могутності, яка, своєю чергою, складається із сукупності елементів: природних властивостей (потенціалів), господарства (економіки), народу, форми державного правління. Обираючи між силою держави і законом, Р. Челлен віддавав перевагу силі. За її допомогою держава здатна заволодіти просторовими характеристиками, достатніми для процвітання. Життєвий простір держави базується на трьох чинниках – розширенні, територіальній монолітності, свободі пересування [1, с. 7-19].

За Р. Челленом, держави залежно від могутності поділяються на світові (Велика Британія, США, Німеччина, росія) та великі (Франція, Австро-Угорщина, Італія, Японія). Їх взаємодія (від союзницької до конфронтаційної) є головним чинником формування палітри міжнародних відносин.

Засновником геополітики визнано й німецького дослідника Карла Хаусховера (1869–1946), який метафорично вказував, що "геополітика є

наукою про відносини Землі та політичних процесів. Геополітика – це географічний розум держави" [2, с. 137-145].

Наукові праці К. Хаусхофера було використано гітлерівським режимом для обґрунтування зовнішньої політики "третього рейху", спрямованої на окупацію (захоплення населення, території, економічних активів) країн Центральної та Східної Європи. Нацистські зазіхання на геополітичні знання переконливо розкрили їх практичне значення: ця наука пояснює основоположні механізми зовнішньої політики країн, яку владні в них сили прагнуть камуфлювати гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. Стратегічне цілепокладання не лише нацистської Німеччини, а й інших держав у XX ст. здебільшого базувалося на геополітичних розробках. У непоодиноких випадках представників національних геополітичних шкіл призначали на державні посади для практичної реалізації їхніх теоретичних напрацювань.

К. Грей (США) у 70-ті роки XX ст. запропонував трактувати геополітику як науку про взаємозв'язок фізичного середовища в тому вигляді, як воно сприймається, змінюється й використовується людьми, та світової політики. Згідно з поглядами К. Грея, геополітика пояснює міжнародну могутність держави на основі аналізу властивих цій державі географічних чинників, від яких залежать політика безпеки; міжнародний порядок; вплив просторових чинників на виникнення, посилення й занепад великих держав (силових центрів); способи конвертації державної могутності в ефективну гегемонію та контроль над простором.

У сучасній Україні геополітику визнано наукою про закономірності розподілу та перерозподілу сфер впливу (центрів сили) різних держав і міждержавних об'єднань у багатовимірному світовому комунікаційному просторі. Вважається, що геополітика концептуально обґрунтовує визначальну роль географічних чинників у політиці (насамперед зовнішній) тих чи інших країн: їх просторове розташування, розмір території, клімат, наявність річок, гір, пустель, вихід до моря (океану), наявність, обмеженість

чи брак природних ресурсів, структуру надр, кількість і щільність населення тощо [3, с. 137].

Близьким до цього є трактування геополітики як системи або сукупності знань про владний контроль простору, який має політичний сенс, соціально-економічну основу, потенціал змін, спрямованих на реалізацію життєво важливих інтересів, цінностей та цілей [4, с. 12].

Деякі вітчизняні науковці визначають геополітику як міждисциплінарну науку, яка вивчає в єдності географічні, історичні, політичні, економічні та інші взаємозв'язані чинники, що здійснюють вплив на стратегічний потенціал держави, та розробляє прогнози її розвитку. Геополітика є наукою про контроль над простором і всім, що в ньому зосереджено. З погляду прикладного значення, геополітика виступає як зовнішня і внутрішня політична діяльність в географічному просторі різноманітних геополітичних акторів (перш за все держав), сутність якої полягає у встановленні, підтриманні та розширенні контролю над фізичним середовищем існування людини [5, с. 378].

Виходячи з цих визначень, предметом геополітики слід визнати простір з позиції державної політики (або політики іншого впливового суб'єкта міжнародних взаємин), глобальні й регіональні політичні, економічні, комунікативні та інші процеси, а також механізми державного управління цими процесами [6, с. 30].

Геополітичні ідеї супроводжують людську життєдіяльність з давніх часів. Намагання суспільно-політичних лідерів різних епох побудувати імперію (королівство, каганат) мали чіткі геополітичні детермінанти – яку територію (акваторію), в який спосіб та як швидко необхідно захопити (завоювати)? Яким чином слід використати її ресурси? Яким має бути механізм управління новими територіями?

Паралельно відбувалося наукове осмислення ідей, які за деякий час стали фундаментальними для геополітичного мислення. Зокрема, вже перше примітивне картографування земної поверхні 220 року до н. е. (Ератосфен,

Стародавня Греція) не лише вказувало на позначення відомих меж Ойкумени, а й заохочувало до нових географічних відкриттів з імплементацією в них політичних чинників, продиктованих волею тогочасних правителів. Ця теза підтвердилася під час практичного використання описів земної поверхні за авторством Птоломея (187–165, Стародавня Греція) та Г. Меркатора (1512–1594, Фламандія). Їхні географічні узагальнення впродовж багатьох століть використовували можновладці різних країн в інтересах прирощення підопічних територій.

Етапними в контексті зміцнення геополітичної науки стали Великі географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. 1492 року Х. Колумб відкрив Америку, чим започаткував активну взаємодію Старого Світу (Європи) з Новим. У 1497–1499 рр. Васко да Гама обійшов на кораблях Африканський континент і досяг берегів Індії. У 1519–1522 рр. Ф. Магеллан та Х. Елькано здійснили першу навколосвітню подорож. 1570 року вийшов друком перший Всесвітній атлас (Theatrum orbis Terrarum), в якому було позначено Америку (її нововідкриті береги), проте не показано Австралію, Океанію, Антарктиду.

У 1493–1494 рр. відбувся перший поділ світу (точніше, земель у західній півкулі) між Іспанією і Португалією, що було оформлено міждержавним договором. Пізніше до колоніального розподілу “американського пирога” долучилися Голландія, Швеція, Велика Британія, Франція, навіть росія, яка впродовж 1772–1867 рр. володіла Аляскою, Алеутськими островами, Олександрівським архіпелагом [7].

Показово, що британська та французька королівська влада всіляко підтримувала наукові експедиції (Дж. Кука 1776–1779 рр. та Ж.-Ф. Лаперуза 1785–1788 рр.), оскільки Лондон і Париж як два імперські центри боролися за домінування в Тихому океані (зокрема за володіння Австралією та прилеглими островами).

З цього короткого екскурсу видно, що історичним ядром геополітики виступила географія, яка дала можливість досліджувати зв’язки між

властивостями простору і балансом (боротьба versus співпраця) світових силових полів [8].

Витоки сучасної геополітики слід шукати в наукових концепціях XVI–XIX ст., насамперед у географічному детермінізмі соціально-політичних процесів, а також в органістичних теоріях походження та еволюції суспільств (Ж. Боден, Г. Бокль, Ф. Бродель, Г. Гегель, Й. Гердер, А. Гумбольдт, І. Кант, Ш.-Л. Монтеск'є та ін.). Названі мислителі довели наявність стійких причинно-наслідкових зв'язків між людською діяльністю та довколишнім природним середовищем, у межах якого ця діяльність відбувається [9, с. 6-23].

На початку XX ст. фахівці в галузі геополітичного аналізу визначили об'єкт геополітики (держава як живий організм в єдності та взаємодії з природним середовищем) та її предмет (закони просторового зростання / занепаду держав). Тоді ж виникли основні тлумачення змісту геополітики, що використовуються й дотепер: а) геополітика є наукою, яка має власний предмет досліджень, понятійно-категоріальний апарат, закономірності розвитку, функції, місце в системі наук, практичне значення; б) геополітика – це метод пізнання політичної сфери на основі аналізу географічних чинників; в) геополітика являє собою суб'єктивну ідеологізовану псевдонауку, яка виправдовує імперську політику захоплення "життєвого простору". Найбільш поширеним варіантом розуміння геополітики є перший (варіант а). Своїх прибічників має й друга версія сприйняття геополітики. Останнім часом з подачі російського воєнно-політичного керівництва у глобальному інформаційному просторі реанімовано третій варіант (в). При цьому чітко окреслений гітлерівський термін "життєвий простір" (Lebensraum), що означав рух на Схід (антислов'янська концепція "Drang nach Osten"), кремлівське керівництво замінює на розмитий в геополітичному сенсі заклик до "відновлення історичної справедливості", що містить в собі бажання повторного захоплення територій, якими раніше так чи інакше керувала москва. За подібними пропагандистськими штампами проглядається спроба

реставрувати контури російського імперства, відновивши геополітичне домінування над колишніми радянськими республіками, екс-соціалістичними країнами, а також деякими країнами соціалістичної орієнтації (зосередженими насамперед в Африці та Латинській Америці).

У XX ст. почався інтенсивний розвиток геополітики як комбінованої системи знань щодо владного впливу на фізичний простір, як і навпаки [10, с. 9-16]. Глобалізаційні процеси певною мірою послабили значення суверенно-егоїстичних чинників державної поведінки в міжнародному середовищі. Не лише збройні конфлікти (війни), а й різнорівневі економічні залежності, нові можливості державної участі у створенні міжнародних організацій та в їх діяльності, урізноманітнення мережі міжнародних комунікацій, пришвидшення демографічних потоків, поширення екологічних проблем набули світового значення. За таких умов конкретні держави постали перед потребою приєднання, залучення до глобалізаційних процесів на основі використання властивих їм переваг, "дарованих" природою та примножених людьми (К. Хаусхофер, Х. Маккіндер, А. Тойнбі, О. Шпенглер, Н.Спайкмен, Дж. Кроун, С. Коен, К. Грей та ін.).

Рубіж XX–XXI ст. позначився бурхливими міжнародно-політичними зрушеннями, базованими зокрема на геополітичних чинниках. Майже одночасно розпалися СРСР, СФРЮ, ЧССР та об'єдналася Німеччина, завершилася холодна війна, світ перестав бути двополюсним. Уперше неєвропейська держава (США) постала як одноосібна світова сила, готова поширювати вплив на інші регіони планети. На основі визнання світовим співтовариством нових країн значно зросла кількість членів ООН. Геополітичною реальністю стали "хвилі розширення" ЄС і НАТО. Виникли нові міждержавні об'єднання економічного, воєнно-стратегічного, мовно-культурного спрямування. Голосно заявив про себе Азійсько-Тихоокеанський регіон як перспективний планетарний фрагмент, спроможний на економічне протиборство з традиційними виробничо-технологічними велетнями. Перед новими незалежними державами (в

одному ряду з якими була Україна) постали нагальні питання геополітичного визначення, які раніше вони не вирішували з огляду на позбавлення імперськими (федеральними) центрами міжнародно-політичної суб'єктності підкорених регіонів [11].

З метою адекватного осмислення цих та інших змін на світовій арені геополітика оперує специфічним понятійно-категоріальним апаратом, який має здебільшого мультидисциплінарне походження. Зокрема, великої популярності набули терміни геополітичний простір, геополітичні інтереси, геополітичні лінії, лінії розмежування, геополітичні регіони, наддержави або полюси сили, а також баланс сил, буферна держава, держава-сателіт, санітарний кордон, зона впливу та інші. Розкриємо деякі з них [12, 13].

Геополітичний простір (*поле*) – це простір, контрольований окремою державою або коаліцією держав; середовище, що чинить вирішальний вплив на формування відносин між державами в контексті прояву фундаментальної різниці в їх виникненні та еволюції – домінування або сухопутних характеристик розвитку, або морських (океанських) [14, с. 59-63].

Геополітичні інтереси слід сприймати як комплексний виразник політичних позицій держави на регіональному та світовому рівнях, її місця в системі міжнародних взаємин, специфіки визначення державними органами безпекових питань та способів їх практичного втілення [15, с. 276-282].

Геополітичні лінії здебільшого визначаються як сухопутні, морські й повітряні комунікації, що є найбільш важливими щодо забезпечення транспортних (товарних, сировинних, енергетичних) потоків. Мають історичне походження. Є структурно-твірними чинниками організації геополітичного простору [16, с. 140-151].

Лінії розмежування (*розломів*) позначають реальні відмінності між великими соціальними групами (цивілізаціями, народами, націями), які володіють власною окремішністю, специфічністю та на властивих лише їм засадах взаємодіють з довколишнім середовищем (природним та соціальним) з метою реалізації життєво важливих інтересів [17, с. 104-113].

Геополітичний регіон – простір, що характеризується високою інтенсивністю політичних, економічних (торговельних), культурних, безпеково-оборонних та інших зв'язків (Західноєвропейський регіон, Трансатлантичний регіон, Центральноазійський регіон, Близькосхідний регіон, Тихоокеанський регіон та ін.) [18, с. 19-26].

До *наддержав* (*полюсів сили*) пропонується відносити незалежні держави, що мають надвисоку політичну, економічну, культурну, військову (разом із ядерною) перевагу над більшістю держав сучасного світу. Розрізняють світові та регіональні наддержави. Загальноприйнятого юридичного визначення сучасна наддержавність не має. Суб'єктивним є й перелік наддержав, за винятком США [19].

Синонімом наддержав є так звані *великі держави* – суб'єкти міжнародних відносин, які за своєю силою та впливом здійснють важливий вплив на світову політику, економіку, інформаційні, духовно-культурні та інші процеси. Віденський конгрес держав-переможниць 1815 р. кодифікував статус великих держав та утворив Коаліцію великих держав, до якої ввійшли Велика Британія, росія, Австрія (з 1867 р. Австро-Угорщина), Пруссія (від 70-х рр. XIX ст. Німеччина), Франція та Італія (після об'єднання останньої в єдину державу в 60-х рр. XIX ст.). Наприкінці XIX – на початку XX ст. до великих держав почали зараховувати США та Японію. Під час Другої світової війни великими державами вважалися очільники антигітлерівської коаліції – США, СРСР і Велика Британія. Після закінчення війни великими державами називають країни "атомного клубу", постійних членів Ради Безпеки ООН – США, СРСР (з 1991 р. росія), Велику Британію, Францію та Китай. Останнім часом на статус великої держави та постійного члена РБ ООН претендують Німеччина, Бразилія, Індія, Японія [20, с. 7-17].

Баланс сил слід розуміти як сукупну взаємодію різних за спрямованістю й інтенсивністю потоків деструктивних міждержавних впливів, до яких належать експансії, окупації, захоплення, анексії, та результатів різнорівневої і різнопланової співпраці. Подібний баланс, який

базується на відносно однаковому розподілі конструктивних та деструктивних взаємовпливів акторів системи міжнародних відносин, забезпечує деяку стабільність цієї системи, хаотична складова якої не може постійно домінувати (це руйнує природу системності). Разом з тим безперервна пролонгація стану балансу сил у політичному часі й просторі неможлива. Як засвідчують попередні історичні епохи, процеси порушення балансу та відновлення рівноваги змінюють один одного, що неминуче призводить до виникнення, трансформації або згасання геополітичних інтересів більшості держав [21].

Буферна держава – це держава (група держав), що територіально перебуває (перебувають) між полюсами геополітичної могутності, відчуваючи одночасні впливи від кожного з цих полюсів та утримуючи ці полюси від безпосереднього руйнівного зіткнення [22, с. 113-120].

Державою-сателітом прийнято вважати державу, яка, не маючи ознак самодостатньої геополітичної сили, перебуває в орбіті впливу однієї з наддержав. Наслідком цього є недостатня міжнародна суб'єктність держави-сателіта або її повна бездержавність, необхідність слідування політичним курсом, нав'язаним наддержавою [23, с. 9-15].

Санітарним кордоном позначається штучне територіальне розмежування кількох держав (мінімум двох), спроможних узгодити свою міжнародну, безпекову, оборонну політику, об'єднати частину потенціалів і ресурсів та створити геополітичну вісь, спрямовану проти інших держав. Зазвичай роль санітарного кордону як тимчасового геополітичного утворення здатні виконувати кілька буферних держав [24].

Зона впливу здебільшого описує локалізовану територію (акваторію), в межах якої певна наддержава прагне реалізувати власні геополітичні інтереси, використовуючи можливості керованих держав-сателітів й одночасно обмежуючи або не допускаючи проникнення інших полюсів сили [25].

До цього переліку входять інші геополітичні поняття і категорії, що мають широке застосування в міжнародних справах. Розкриємо значення окремих термінів.

Геополітична модель світу являє собою специфічний спосіб моделювання фізичної реальності в рамках дискурсивного поля геополітики [26].

Геополітичне суперництво – це протистояння та зіткнення протилежних інтересів держав, спрямованих на одноосібне заволодіння певними просторовими й іншими (інформаційними) ареалами та їх використання у власних цілях [27].

Геополітична опорна точка позначає територію-анклав, що належить певній легітимній державі, однак комунікації з нею з причини її віддаленості контролює інша держава (держави) [28].

Геополітичні технології являють собою сукупність прямих і непрямих різномасштабних дій, що застосовуються по відношенню до геополітичного супротивника (конкурента) з метою послаблення його міжнародного статусу, не виключаючи руйнування державності. Для цього використовують стратегії прямих і непрямих, жорстких та м'яких впливів на супротивну сторону [29, с. 30-34].

Геостратегія здебільшого трактується як сукупність обґрунтованих на геополітичній основі стратегічних цілей, принципів та напрямів зовнішньополітичної діяльності держави. Залежно від масштабу може бути глобальною, міжрегіональною, регіональною, державною. Залежно від основного середовища реалізації може проявлятись як сухопутна, морська, повітряна, космічна, комбінована [30, с. 71-77]. Пізнавальна цінність цього терміну пояснюється можливістю виділення у структурі геополітики двох складових – теоретичної та практичної, прикладної. Перша позначається як геополітологія, друга – як геостратегія.

Поширеним терміном є *геополітичне поле* як простір з певним типом взаємодії держав, що функціонує як конкурентне середовище; простір, який

контролює держава або союз держав [31]. Від цього терміну походить низка “польових” трактувань геополітичного простору. Зосередимо увагу на деяких з них.

Ендемічне (від грец. *endemos* – місцевий) *поле* – простір, контрольований державою протягом тривалого часу, що визнається сусідніми державами.

Прикордонне поле – територія, що перебуває під формальним контролем держави, але не є ендемічною внаслідок складності її залучення до загальнодержавних економічних, політичних, транспортно-комунікативних, духовно-культурних та інших процесів. До прикордонних полів може бути віднесено арктичні, субарктичні, острівні території, а також анклави, територіально роз’єднані з основним тілом держави.

Перехресним полем вважається територія, на яку претендує кілька суміжних держав. Іноді перехресне поле позначається як спірна територія.

Варто зауважити, що більшість категорій геополітичного словника не має чіткого (загальноприйнятого) правового визначення, воно залежить від політичних інтересів, способу дій та міжнародного досвіду конкретних країн. Деякі з категорій звучать як літературні метафори. Виходячи з цього, не всі науковці вважають геополітику наукою. Альтернативна пропозиція – вважати її специфічно-синтезованим науковим підходом, структура якого має політологічну, географічну, економічну, правову, демографічну, соціально-комунікативну, духовно-культурну, воєнно-стратегічну та інші складові.

Попри недостатню наукову строгість та нормативно-правову неоднозначність, геополітика пропонує для використання низку понятійно-категоріальних одиниць, нехтувати якими в сучасних міжнародно-політичних умовах неприпустимо. Наведемо, зокрема, такі.

Багатополярний (*мультиполярний, багатополюсний*) *світ* – категорія, що характеризує геополітичну модель світу з багатьма глобальними центрами (полюсами) сили (могутності) [32, с. 15-31].

Глобальна Північ – геополітичне поняття, що позначає заможний Захід на противагу бідному Півдню, сукупність держав, які метафорично називають “золотим мільярдом” (з огляду на округлену кількість їх населення). У географічному сенсі більшість багатих країн зосереджено в північній півкулі (Західна Європа, Північна Америка, за винятком іспаномовних країн, Японія, Південна Корея, Сінгапур, Ізраїль). До них відносять окремі держави південної півкулі – Австралію та Нову Зеландію [33].

Усталеною, при цьому неофіційною інституцією заможних держав світу стала “*Велика сімка*” або “*Група семи*” (G7) – міжнародний політичний інститут великих держав, які організовують регулярні зустрічі на найвищому рівні (одну-дві протягом року) для обговорення глобальних і регіональних проблем. До “сімки” входять США, Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія, Італія, Канада, а також керівництво Комісії ЄС. Ці країни володіють значною політичною, економічною і демографічною силою. G7 було створено в результаті зустрічі глав держав і урядів Франції, США, ФРН, Японії, Великої Британії й Італії 1975 року за ініціативою Президента Франції В. Ж. д’Естена. З 1976 року в самітах бере участь Прем’єр-міністр Канади, з 1977 року – голова Комісії ЄС. Упродовж 1994–2014 рр. у засіданнях G7 брала участь рф, що дало підстави тимчасово оперувати геополітичним терміном G8. росію виключено з об’єднання після її анексійних та окупаційних дій по відношенню до України з 2014 року [34].

Глобальний Південь – це геоекономічний макрорегіон, світова Периферія з характерними процесами мінімальної модернізації (або без них) та криміналізації соціальних й економічних відносин. До макрорегіону належить більшість країн, розташованих переважно в екваторіальній зоні, тропіках та субтропіках (Центральна Африка, Мезоамерика, Індоокеанська дуга, деякі материкові й острівні зони Тихого океану). Для більшості цих країн характерним є вирощування сільськогосподарської продукції, добування сировинних ресурсів, налагодження міжнародних наркотрафіків.

Країни Глобального Півдня залежать від розвинених держав, активно взаємодіють з ними, зокрема на конфліктній основі [33].

Північ – Південь – геополітична концепція, що досліджує напруженість на кордонах між розвиненими країнами та країнами, які розвиваються (у XX ст. мали назву “третій світ”). Протистояння між Північчю і Півднем є визначальним чинником геополітики, який намагаються використати в своїх інтересах авторитарні режими сучасності – рф, КНР, КНДР, ІРІ, деякі інші країни [33].

Від політичної та інших наук геополітика запозичила кілька груп методів, за допомогою яких можна здійснювати наукове пізнання. Це загальнонаукові методи (історичний, системний, порівняльний, структурно-функціональний, інституційний, соціально-психологічний, деякі інші); логічні методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація, моделювання тощо); методи емпіричних досліджень: аналіз документів, опитування, спостереження, експертне оцінювання, теорія ігор та інші [35, с. 89-96].

До усталених функцій геополітики, які у своїй більшості співзвучні з функціями інших гуманітарних наук, відносять такі: методологічну (розробляти та застосовувати надійний інструментарій осягнення природи геополітичних явищ; виокремлювати геополітичну складову в пізнавальному полі інших гуманітарних наук, насамперед політології, історії, соціології, праві, економічної теорії, політичної географії, соціальних комунікацій тощо), пізнавальну (вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, просторову еволюцію політичних явищ, подій, процесів), управлінську (обробляти емпіричну інформацію з метою вироблення конкретних управлінських рішень і рекомендацій), ідеологічну (пропонувати геополітичну стратегію держави, переконувати політичну еліту та громадян своєї країни в її правильності й дієвості), прогностичну (осмислювати перспективу розвитку геополітичних сил, можливості та реалії їхнього

впливу на міжнародні відносини, передбачати геополітичні ситуації, особливо спрямовані проти національних інтересів власної держави).

Геополітика використовує різні методи вивчення відповідних явищ і процесів [36, с. 22-27]. Основними з них є такі.

Системний метод розглядає геополітику як цілісний, складно організований та саморегульований організм, який безперервно взаємодіє з навколишнім середовищем через входи й виходи системи. Цей метод вказує на те, що будь-яка система, прагнучи до самозбереження, виконує низку визначених функцій, найважливішими з яких є розподіл цінностей і ресурсів та прийняття громадянами відповідних розподільчих функцій як обов'язкових.

Діяльнісний метод сприймає геополітичну картину в її динаміці. Метод пропонує фіксувати геополітику як живу й опредметнену діяльність, що має визначені стадії (етапи). Основними з них слід назвати такі: визначення цілей – прийняття рішень – організація груп населення та мобілізація ресурсів на виконання рішень – регулювання діяльності груп – контроль за досягненням поставлених цілей – аналіз результатів діяльності – визначення та постановка нових цілей і завдань.

Порівняльний метод базується на зіставленні однотипних явищ життя для виділення їх загальних та особливих рис, специфіки, пошуку оптимальних шляхів для вирішення завдань, використання досвіду інших держав і народів.

Історичний метод потребує вивчення всіх соціальних явищ на основі визначення темпоральних показників їх еволюції, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між минулим, сьогоденням і майбутнім.

Нормативно-ціннісний метод, будучи одним із ідеальних способів усвідомлення сфери політики, потребує з'ясування значення тих чи інших фактів (явищ) для держави й особистості, їх оцінювання для блага країни та індивіда. Оцінку треба надавати з позицій справедливості/несправедливості,

гуманності/антигуманності, поваги / попрання волі народів власної країни та інших країн тощо.

Функціональний метод потребує вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, відносин між окремими країнами або групами країн у ключових сферах взаємодії – економічній (енергетичній, виробничій, фінансовій), політичній, соціальній, безпековій, військовій, комунікативній, екологічній, духовно-культурній та ін.

Структурно-функціональний метод ототожнює суспільство, державу, союз (блок, коаліцію) держав із системою, що має складну структуру, кожен елемент якої виконує специфічні функції. Останні задовольняють ключові потреби й очікування системи. Елементи системи мають діяти відповідно до визначеної програми, заданої самою структурою організації. Її головним завданням є збереження рівноваги, належне виконання всіма елементами приписаних функцій (ролей).

Біхевіористський метод потребує врахування таких кількох принципів: а) геополітика має особистісний вимір. Інтереси людей формує та виражає конкретна особистість, яка й має стати головним об’єктом досліджень; б) головними мотивами поведінки та діяльності людей є психологічні. Вони можуть бути соціально обумовленими, але мають специфічну індивідуальну природу виникнення; в) для дослідження геополітичних процесів і явищ доцільно використовувати методи природничих наук – математичні (кількісні) виміри, статистичні дані, можливості комп’ютерної техніки тощо.

Інституціональний метод орієнтує на вивчення діяльності інститутів, за допомогою яких реалізується політична діяльність – функціонування держави, партій, організацій, об’єднань та ін.

Антропологічний метод на перше місце ставить не соціальні чинники антропогенезису, а природу людини, її матеріальні й духовні потреби. Метод акцентує увагу на необхідності сприйняття людини як родової істоти, що володіє потужними потенціалами впливу на довколишнє середовище. При цьому потрібно зважати не лише на раціональну мотивацію людських

вчинків та рішень, а й на інстинктивні (ірраціональні) мотиви поведінки, детерміновані людською природою.

Загальнологічні методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування і конкретизація, поєднання історичного і логічного аналізу, експеримент, моделювання, використання статистичних даних) більше належать до організації та процедури пізнавального процесу у сфері геополітики.

Методи емпіричних досліджень (спостереження, аналіз документів, порівняння, опис, контент-аналіз, опитування, ділові та рольові ігри, експеримент) сприяють якісному урізноманітненню методологічної основи геополітичних розвідок, зокрема накопиченню та аналізу їх фактологічної основи.

Геополітика має власну структуризацію. Виходячи з масштабів досліджуваних процесів і явищ та геополітичного статусу задіяних акторів міжнародного життя, геополітика диференціюється на глобальну, регіонально-континентальну та регіонально-локальну. У першому випадку розглядається всесвітній рівень взаємин держав, серед яких окремо виділяються великі держави (полюси сили); у другому – процеси й ситуації, що відбуваються зазвичай на континентальному рівні, при цьому основну увагу слід звертати на дії країн, що є регіональними лідерами; у третьому – проблеми регіонального розвитку всередині країн, насамперед федерально побудованих. Додатково геополітику поділяють на доктринально-нормативну (К. Хаусхофер) та оцінювально-концептуальну (А. Мехен, Х. Маккіндер, Н. Спайкмен) [37].

Геополітика пропонує для розгляду кілька фундаментальних залежностей (законів), які безпосередньо поєднують людську активність з довколишнім середовищем [38, с. 163-167]. Перший з них, відштовхуючись від тисячолітнього досвіду взаємодії людини з природою, наголошує на прямому зв’язку між державною могутністю та обсягом контрольованого державою фізичного простору. Закон виник у додержавний період

соціогенезису, проте став домінантним чинником організованої людської діяльності після утворення політичних систем (держав) Месопотамії, Нижнього Нілу, Малої Азії, інших регіонів. Закон без жодних винятків пояснює прагнення політичних володарів фактично всіх минулих епох до максимального розширення державних кордонів, захоплення "нічиїх" територій, демонстрації сили скрізь, де це можливо, "приєднання" племен, етносів, народів, нездатних на тривалий опір загарбникам, а головне – використання людських та природних ресурсів підкорених земель у власних інтересах. Подібне простежується в діях сучасної росії, для якої захоплення нових територій, здійснене у збройний спосіб, навіть у XXI ст. залишається сенсом державного існування.

Вказуючи на поширену в історичному минулому географічну експансію держав як сутність їх існування, треба наголосити на невпинному урізноманітненні категорії "простір", яка з часом суттєво розширилась у контексті створення технологічних передумов доступу людини до практичного освоєння нових просторових ареалів. Прадавнє розуміння простору відносило до нього відомі людям території й акваторії як зони просування життєво важливих інтересів. Особливого значення набували ресурсно насичені фрагменти території на кшталт річкових долин, зручних озерних або морських заток. Зокрема, перші держави практично завжди виникали на берегах річок, а їх правителі прагнули захопити ще й прилеглі сухопутні ділянки.

Епоха великих імперій, що охоплює кілька тисячоліть, своїм сенсом також мала невпинні територіальні прирощення [39, 40]. Окрім суто політичних чинників (державний авторитет, імперська велич), територіальне розширення метрополій сприяло значним економічним ефектам. Йдеться не лише про ресурсне забезпечення процесу матеріального виробництва. До цього слід додати феномен рабства, який у системному вигляді проіснував від доісторичних часів до XIX ст. Цей феномен можна пояснювати з позицій забезпечення доіндустріальних економічних систем (насамперед аграрного

виробництва) робочою силою на основі захоплення потрібної кількості невільників під загрозою їх збройного знищення, переміщення у “потрібні” регіони та нещадної експлуатації.

Постколоніальна Африка (її західна частина та басейн річки Конго) дотепер відчуває наслідки силового захоплення місцевого населення, перетворення його на рабів й транспортування через Атлантику як живого товару. Замовником цього товару були американські колонії європейських метрополій (Іспанії, Португалії, Франції, Англії), пізніше – власне Сполучені Штати. ООН називає трансатлантичну работоргівлю одним з найгрубіших порушень прав людини в історії людства та наймасштабнішим актом депортації населення, коли протягом 400 років через Атлантику було переміщено понад 17 млн. осіб. Більш жорстку оцінку рабству дає ЮНЕСКО: за 400 років з Африки було вивезено 25-30 млн. осіб [41].

Створення авіації на початку XX ст. відкрило перед людством можливість підкорення повітряного океану з метою посилення державної могутності. Вражають темпи розвитку авіації: політ братів Райт відбувся 1903 року, авіапошту започатковано 1911 року, перший комерційний авіарейс у Сполучених Штатах здійснено 1914 року, переліт літака через Атлантику – 1927 року.

Приватна ініціатива братів Райт (побудувати керований літальний апарат, важчий за повітря) дістала вагому державну підтримку. Упродовж кількох наступних десятиліть в індустріально розвинених державах було створено потужні авіаційні флоти, складовою яких стали військово-повітряні сили, спрямовані на завдання авіаційних ударів по території противника та відбиття ворожих авіаційних нальотів. Молодший з братів Орвіл Райт (1871–1948) протягом життя став свідком зародження винищувальної, штурмової, бомбардувальної, розвідувальної, транспортної, пасажирської, рятувальної авіації, а також створення реактивної авіації. Як альтернатива літакам напередодні Другої світової війни виникли гелікоптери, спеціалізація яких була також досить різноманітною. У геополітичному сенсі використання

державами авіаційних засобів набагато спростило процедуру військового розгрому геополітичного конкурента та перерозподілу його просторових ресурсів на свою користь.

Космічна ера, започаткована 1957 року запуском першого штучного супутника Землі, визначила новий вектор зростання просторових можливостей держав, причетних до сфери космічних технологій [42]. Для більшості з них важливим завданням стало використання космічного простору у практичних інтересах (зв'язок, телебачення, навігація, метеорологія, фотографування й прослуховування території інших держав, розробка нових технологій та матеріалів тощо). Для деяких країн реальністю стали польоти на Місяць та планети Сонячної системи з метою вивчення їх перспективних можливостей і практичного використання. Зараз окремі економічні суб'єкти, спільно з державами, готують проєкти використання астероїдів як джерел постачання необхідної сировини. Коли йдеться про освоєння позаземного простору, послідовність виникнення геополітичних гравців є має обернений характер, не такий, як в епоху авіації: до початку XXI ст. космічні програми були державними в контексті їх планування, забезпечення (кадрового, технічного, фінансового, іншого). Проте останнім часом до суб'єктів розробки та реалізації космічних програм дедалі активніше залучаються приватні структури, інтереси яких сягають від космічного туризму та "приборкання" астероїдів до створення марсіанських колоній. Мета подібних просторових ініціатив є незмінною – технологічне лідерство, економічні переваги, сировинні можливості, додана вартість [43].

До цього слід додати, що територіальні претензії більшості приморських держав поширюються на дно Світового океану, дотичне до них у вигляді "територіальних вод" (12 морських миль від берегової лінії), "виняткової (морської) економічної зони" (до 200 морських миль від берегової лінії) або (в ряді випадків) "континентального шельфу". Морське право оперує вказаними категоріями, які не простягаються далі ніж кількасот

морських миль від берега. При цьому серединними ділянками океанських акваторій відповідно до норм права не володіє ніхто.

Для деяких країн це диктує честолюбні мотиви поведінки на кшталт необґрунтованого у правовому сенсі проголошення своїх "арктичних володінь"; раніше так чинив СРСР, зараз – рф [44]. Виникає ситуація, за якої сировинні запаси підводних зон (насамперед обсяги зосереджених там газових ресурсів) цілком спроможні відродити в політиці окремих держав прадавні інстинкти захоплення просторових фрагментів, "що не мають власника". Отже, прагнення політичних суб'єктів поширити владу в максимально доступних фізичних межах залишаються геополітичною реальністю (попри те що територія Землі, разом із Антарктидою, дістала загальновизнану державну належність, міжнародний або особливий статус, що закріплено в нормативно-правових документах).

Таким чином, формула взаємодії людини з довколишнім фізичним середовищем у сучасних умовах має такий вигляд: земні території й акваторії + повітряний простір + космічний простір + позаземні космічні об'єкти + дно Світового океану. Наслідком такого сприйняття фізичного світу стало намагання окремих держав, що прагнуть геополітичного лідерства, одночасно панувати на землі, в повітрі, в океані (на поверхні та під водою), в космосі. При цьому вони висувають амбітні плани перетворення цього простору з метою реалізації економічних, безпеково-оборонних, телекомунікаційних та інших проєктів. Йдеться насамперед про США і КНР. Подібні прагнення періодично озвучують представники рф, сукупний потенціал якої внаслідок агресії проти України та запровадження проти москви масштабних міжнародних санкцій суттєво підірвано.

Другим законом геополітики небезпідставно вважається споконвічне протистояння двох форм цивілізаційного розвитку – телурократії (сухопутної могутності) та таласократії (морської могутності) [45, с. 69-80]. Історія людства – це фактично безперервна конфліктна взаємодія двох стихій – суходолу і моря (океану), що передбачає варіанти соціогенезису, зокрема з

виникненням, розвитком та розпадом держав. Рушійною силою еволюції сухопутних країн було їх територіальне розширення, що відкривало нові й нові можливості підкорення та використання природних ресурсів. На цій основі виникло згадане вище імперське розуміння сутності державотворення: можновладець має контролювати значні території, які попередньо має бути завойовано (захоплено, підкорено, анексовано) та приєднано до основної території. На противагу цьому велич приморських (острівних) країн традиційно базувалася на їх здатності прокласти морські шляхи до віддалених територій (перспективних колоній) та, маючи суттєві технологічні переваги, створити надійні механізми використання природних ресурсів в інтересах метрополії. Для цього треба було мати флот (військовий і торговельний), спроможний контролювати морські маршрути, важливі протоки, острови, гирла річок, захищати пункти висадки та базування колонізаційних сил, надійно поєднувати основну територію з нововідкритими землями, щоб створювати умови активного імпорту їх сировинних запасів та аграрної продукції.

Телурократія тісно пов’язана з фіксованістю фізичного простору, сталістю його основних характеристик (рельєфу, кліматичних зон, річок, озер, гірських перевалів, доріг, оазисів). На цивілізаційному рівні це трансформувалося в осілість, консерватизм, жорсткі регулятивні норми та соціальні взаємини континентальних країн. Держави, що виникли на телурократичній основі, від самого початку орієнтувалися на чітку владну вертикаль, за якої повноваження володаря були й залишаються безмежно широкими та беззастережними. Представники сухопутних народів чітко розуміють ієрархічний спосіб побудови власних соціумів, намагаються слідувати загальним правилам суспільної поведінки, уникаючи зайвого індивідуалізму, підприємництва, ризику, межованого з авантюризмом.

На противагу цьому таласократична цивілізація є динамічною, рухливою, схильною до продукування й поширення технічних інновацій. Її пріоритетами стали мореплавство й торгівля, на індивідуальному рівні – жага

багатства, визнання, слави. Зокрема, великі географічні відкриття XV–XVI ст. (відкриття Америки Х. Колумбом, відкриття Васко да Гамою морського шляху в Індію навколо Африки, кругосвітня подорож Ф. Магеллана) було здійснено представниками Іспанії та Португалії як чітко виражених таласократичних (морських) держав. Великі географічні відкриття мали надзвичайно важливе значення для інших країн і народів, насамперед для оновлення їх геополітичного мислення та реалізації нових геополітичних проєктів, які у своїй основі були загарбницько-анексійними.

Уособленням найбільшої телурократичної імперії, відомої з історії, стала утворена у XIII ст. силовим способом (безперервними завоюваннями) держава монголо-татар, що простягалася від Східного Китаю до Балканського півострова і Центральної Європи. Її телурократичними попередниками були Єгипет часів фараонівських династій (IV ст. до н. е. – IV ст. н. е.), імперія Олександра Македонського (IV ст. до н. е.), Римська імперія (I ст. до н. е. – V ст. н. е.), імперія Карла Великого (IX ст.), інші імперські держави.

Завоювання нових територій визначило геополітичну природу Московії (сучасної росії), імперії Тимуридів (держави Тамерлана XIV–XV ст.), імперії Наполеона (XIX ст.). “Третій рейх” часів А. Гітлера (1933–1945 рр.), у структурі воєнно-політичного керівництва якого фельдмаршали й генерали домінували над адміралами, своєю головною метою також вважав територіальне (сухопутне) розширення тогочасної Німецької держави у східному напрямі.

Найбільшим таласократичним утворенням світу протягом тривалого часу залишалася Британська імперія XVIII–XX ст., яка, маючи десятки заокеанських колоній, одночасно була присутня в північній та південній, західній та східній півкулях [46]. Британська держава була першою й останньою політичною системою, яка досить довго колонізувала цілий материк (Австралію). Лондон стояв біля витоків сучасних США як низки британських колоній Нового світу, що виникли в XVII ст. Канада (друга за

площею держава сучасного світу), почала зароджуватися у XVIII ст. як британський домініон. Зараз Канадська федерація за формою правління є конституційною (парламентською) монархією на чолі з британським королем (королевою).

Велика частина держав світу об'єктивно є телуро-таласократичними (змішаними в геополітичному сенсі). На різних етапах їх розвитку спрацьовували різні геополітичні пріоритети – як сухопутні, так і морські, або ті й інші. Київська Русь, як і сучасна Україна, була (є) змішаною телуро-таласократичною державою, чого не можна сказати, наприклад, про повністю сухопутну білорусь.

Сполучені Штати послідовно відбулися і як телурократична, і як таласократична держава. У XVIII–XIX ст. (на етапі формування США) влада Вашингтона поширювалася практично на половину Північноамериканського континенту разом з Аляскою. Пізніше Сполучені Штати, маючи вихід до трьох океанів (Атлантичного, Тихого, Північного Льодовитого), посилили свою морську могутність до рівня, який забезпечив їх участь у більшості атлантичних, тихоокеанських, середземноморських, близькосхідних та інших процесів на основі будівництва й використання кількох військово-морських флотів (одного-двох тихоокеанських, одного-двох атлантичних, середземноморського, а також флоту, що базується в Індійському океані та Перській затоці).

Щодо взаємодії телурократичних та таласократичних цивілізацій (держав) можна зробити такі узагальнення. На Землі завжди існує держава (група держав) телурократичного походження, яким протистоїть держава (група держав) таласократичного типу. Відносини між ними зазвичай напружені (часто ворожі), що пояснюється протилежними витоками, інтересами, здобутками, орієнтирами розвитку. Так було у стародавні часи, що зумовило взаємну антипатію Афін і Спарти, категоричне неприйняття телурократичним Римом таласократичного Карфагена, який підлягав зруйнуванню (Пунічні війни III–II ст. до н. е. за владу в Західному

Середземномор'ї). Так було й за Нових часів, про що нагадує тривала боротьба острівної Британії з європейськими континентальними імперіями XVIII–XIX ст. – Прусською, Австро-Угорською, Французькою (часів Наполеона Бонапарта), а також російською. Те саме підтвердилось у Новітні часи: холодна війна другої половини XX ст. асоціюється з геостратегічним протистоянням таласократії (на чолі зі США) й телурократії (під проводом СРСР).

Зараз телурократичною мережею світового масштабу виступають рф, КНР, Іран, їхні союзники у вигляді КНДР, білорусі, деяких інших держав. Таласократичним антиподом цієї групи є США, Велика Британія, їхні тихоокеанські союзники – Австралія, Нова Зеландія, Японія. Останні являють собою острівні архіпелаги, що в геополітичному значенні уподібнює їх з Великою Британією (також групою островів) як практично доведеним таласократичним ідеалом.

В історичному минулому великою морською потугою була "колиска європейської цивілізації" Греція, основним вектором територіального розвитку якої було приєднання до материкової території доступних острівних архіпелагів та заснування колоній на чорноморських берегах. Зараз практично всі острови Східного й Центрального Середземномор'я належать Грецькій Республіці, що відбиває "морський натиск" античної Еллади. Проти грецького засилля в Середземномор'ї рішуче виступає Туреччина. У другій половині XX ст. Анкара здійснила спробу реалізувати геополітичний проєкт "Турецька Республіка Північного Кіпру" як втілення власних постімперських прагнень та практичний інструмент посилення турецького впливу на довколишні країни. Проте ні міжнародного визнання самопроголошеної держави, ні перетворення Турецької Республіки в регіонального лідера тоді не сталося.

Неабиякі таласократичні можливості мали та мають географічно "висунуті" в Атлантику Іспанія і Португалія. Додаткові природні переваги має Італія, що омивається водами Адріатичного, Іонічного та Тірренського

морів. Успішним таласократичним гравцем залишається Франція, морські кордони якої (атлантичні та середземноморські) за протяжністю фактично не поступаються сухопутним. Проте Німеччині, яка має єдиний вихід в Атлантику через Балтійське та Північне моря, не вдалося стати таласократичною державою попри настирливі намагання досягти такої мети. Певною мірою цьому завадила Велика Британія, яка після перемоги над Іспанією у XVIII ст. як таласократичним конкурентом небезпідставно вважає себе океанським лідером та блокує спроби інших європейських держав створити морські потенціали, рівнозначні британським.

Цікаво, що Євросоюз, який станом на 2024 рік об'єднує 27 країн, складається з 22 морських (приморських) та 5 сухопутних держав. Деякі із сухопутних країн ЄС (Австрія, Угорщина, в окремих випадках Словаччина) демонструють проросійську поведінку, яка суперечить загальній політиці Євросоюзу. Причини цього різні, проте за ними криється геополітичний підтекст: телурократичні системи базуються на тотожних цінностях та принципах організації суспільно-політичного буття. Одним із наслідків такого становища може стати небажання політичних керівництв телурократичних країн діяти одна проти одної (на кшталт Угорщина – рф 2022 року або Словаччина – рф 2023 року).

Таласо-телурократична статистика є продуктивною й стосовно НАТО. Відповідно до показників 2024 року до Альянсу входить 32 країни, з них 27 морських (приморських) та 5 сухопутних (Люксембург, Північна Македонія, Словаччина, Угорщина, Чехія). Дві країни Північноатлантичного альянсу (США і Канада) мають виходи на три океани, більше від десяти – на Середземне та Чорне моря. Подібна геополітична конфігурація забезпечує домінування Організації Північноатлантичного договору над російськими таласократичними можливостями.

Численні спроби росії, сформованої на телурократичній основі, стати впливовою морською силою виявилися безуспішними. Північним кордоном рф є Північний Льодовитий океан, східним – Тихий океан, басейни та

узбережжя яких були й залишаються малонаселеними та економічно низькорентабельними. Виходи російської держави в цивілізовану атлантичну зону через Балтійське та Чорне моря контролюють інші країни, які є членами НАТО. Звідси бажання москви утримувати кілька флотів (Північний, Тихоокеанський, Балтійський, Чорноморський) та флотилій (Камчатську, Каспійську, раніше Амурську, Волзьку, Дніпровську, Дунайську), щоб демонструвати російські ударні можливості в різних акваторіях світу, а також втілювати фантазії окремих політиків цієї країни на кшталт "російські солдати мають помити чоботи в Індійському океані" (або: росія повинна мати силову присутність на берегах усіх світових океанів). Попри ці та інші таласократичні прагнення, рф станом на 2024 рік залишається найбільшою у світі телурократичною державою з площею понад 17 млн. кв. км.

Телуро-таласократична диференціація держав, яка виникла на геополітичному підґрунті, важлива ще й тому, що змушує замислитися над цінністю людського життя в сучасних умовах руйнування права та знецінення моралі, віри, совісті. Так, у системі телурократичного мислення цінність людини як етичний імператив фактично нівельовано. Ефективним регулятором соціальних взаємин у країнах телурократичного штибу визнано смертну кару як вид кримінального покарання. Владою деспотичних систем людина сприймається як "розмінний матеріал", який володар може витрачати на власний розсуд. Телурократичні держави тяжіють до війн як ефективного регулятора суспільно-політичних взаємин. Нерідко воєнні конфлікти (війни), спрямовані проти надуманого "ворога", керівництво таких країн розпалює штучно. Здебільшого військо, побудоване на засадах телурократії, виконує бойові завдання "великою кров'ю". Солдати телурократичних армій у телефонних розмовах у районах бойових дій називають себе "сірниками" чи "паличками".

Ранні таласократичні держави теж не були гуманістичними. Римська імперія не скористалася гуманістичними напрацюваннями Стародавньої Греції, в яких оспівувався світ людини, зокрема вищі цінності людського

розвитку. Навпаки, здобувши перемогу над Карфагеном, Римська імперія завоювала практично всі землі навкруги Середземномор'я. Римські інтереси поширилися на територію Західної Європи та більшу частину Британії.

Твердження грецького філософа Протагора (V ст. до н. е.) про "людину як мірило всіх речей" випадково вціліло у вирі безперервних війн, що точилися як на суходолі, так і на морі. Проте пізніше саме в таласократичних державах було затверджено Велику хартію вольностей (Англія, 1215 р.), Декларацію незалежності (США, 1776 р.), Декларацію прав людини і громадянина (Франція, 1789 р.), які стали практичними механізмами впливу на політичне життя. Принципові положення цих документів із часом увійшли до конституцій більшості держав світу. З одного боку, це документи так званого ідеального права, далекого від практичного втілення. З іншого – без подібних документів можливі найгірші різновиди соціально-політичного домінування, зокрема з геноцидом або "звільненням" ("зачищенням") території "під себе". Російська окупація України, розпочата 2014 року та посилена 2022 року до широкомасштабного вторгнення, довела це з усією очевидністю.

Третій закон геополітики пов'язано зі складністю перебігу міжнародно-політичних та економічних процесів у координатах Новітнього часу (після 1918 р.). У загальному вигляді він позначає об'єктивну сублімацію (заміщення) просторових потенціалів державного розвитку комбінованими еквівалентами, які, маючи матеріальне походження, з часом набули вагомої самостійності та стали основними в державному поступі. Йдеться про фінанси, технології, інформацію. Володіння ними дає можливість умовним "малим" державам успішно взаємодіяти із "середніми" та "великими" й навіть перегравати їх. Досвід Швейцарії, Чехії, Південної Кореї, Ізраїлю, Сінгапуру, інших геополітичних "негігантів" переконав у тому, що розміри держави перестали бути визначальними чинниками її успішності на міжнародній арені. Країна може бути територіально невеликою, не будувати космічних планів або проєктів освоєння океанських глибин. Їй достатньо

заволодіти фінансовими важелями, хай-теківськими розробками, джерелами і регуляторами інформаційних потоків, щоб мати статусні переваги перед іншими країнами світу.

Наукова думка пропонує й інші закони геополітики, які розвивають або доповнюють закони, наведені вище. Зокрема, у фаховій літературі можна зустріти такі геополітичні залежності, що відображають стійкі зв'язки між світами людини і природи [5, с. 446-448].

1. Закон зростання кількості суверенних держав на політичній карті світу, які з часом цілком здатні трансформуватись у самостійні геополітичні суб'єкти. Очікується, що у видимій історичній перспективі кількість суверенних держав перевищить дві сотні. Станом на 2024 рік їх нараховувалося 193. Закон відображає складний процес виникнення нових держав на основі розпаду ідеологізованих імперій (СРСР), штучних федеральних об'єднань (Югославія), нестійких локальних країн (Чехословаччина, Судан, Сомалі).

2. Закон неминучого розпаду імперій. Відштовхуючись від практичного досвіду краху впродовж XX ст. Османської, Австро-Угорської, Германської, російської, Французької, Британської, радянської (у вигляді СРСР) імперій, закон передбачає ймовірність розпаду росії як "останньої імперії планети". рф XXI ст. як об'єднання більше ніж 80 суб'єктів, керованих з москви, не відповідає сучасним цивілізаційним вимогам, серед яких домінують мобільність, динамізм перетворень (зокрема демократичне оновлення влади), відмова від анексійних та окупаційних дій щодо інших країн, швидкість внутрішніх та зовнішніх трансформацій, здатність до швидкого реагування на загрози і небезпеки тощо. Частина федеральних суб'єктів, які зараз є формально російськими, цілком спроможна проголосити власну державність та започаткувати свої геополітичні проєкти.

Поряд з цим закон дає підстави оперувати новітнім терміном "імпероподібні утворення", до яких різні автори відносять США, КНР, самопроголошену Ісламську Державу (ІДІЛ). Ймовірність часткового або

повного розпаду цих політичних суб'єктів також осмислюється радикально налаштованими представниками геополітичної науки.

3. Закон підвищення геополітичного статусу окремих держав та їх об'єднань. До США і КНР, геополітика яких реально містить глобальні показники, доцільно додати Євросоюз як конфедерацію європейських держав, сукупний потенціал яких дає змогу визначати об'єднану Європу як полюс сили світового значення. Подібний висновок, хоча і в іншій інтерпретації, стосується й Індії. Зокрема, ця країна 2024 року випередила Китай за кількістю населення.

4. Закон пріоритету "пристосованих" акторів на міжнародній арені та їх якісного віддалення від "непристосованих". Закон в альтернативний спосіб пояснює більш високі геополітичні показники країн ("пристосованих"), які мають фінансові, технологічні, інформаційні переваги, порівняно з країнами індустріального та аграрного рівнів розвитку ("непристосованими").

5. Закон просторової прогресії. Про цей закон йшлося вище, коли розглядали формулу просторового домінування сучасних держав – від суходолу й водних поверхонь до космосу й ділянок морського дна. Ймовірною вважається перспектива виникнення нових напрямів просторового проникнення людини – в підземні глибини чи надра інших планет.

6. Закон синтезу суходолу й моря. Відповідно до цього закону берег як лінія дотику двох стихій виступає як особливий суб'єкт соціогенезису, здатний прискорити розвиток народів, що населяють берегові лінії. Берегові зони відчувають одночасні впливи як сухопутних, так і морських народів, віддалених одні від одних. Інтенсивність подібних впливів є доволі високою, оскільки інтегрує просторові прагнення різних цивілізацій. У підсумку в "берегових людей" виникає чітко виражене бажання запозичити кращі континентальні або морські привнесення, порушити стереотипи традиційного існування та розширити фізичні межі реалізації своїх цілей.

7. Закон інформаційної революції як інтелектуальний продукт XX ст. засвідчує: той, хто контролює джерела інформації на певній території, контролює й саму територію; хто володіє символічним капіталом культури, – володіє вирішальними перевагами в інформаційному, а відтак у фізичному просторі.

8. Закон обмеженості практичного втілення людських намірів: людина спроможна завоювати й контролювати тільки той простір, який відповідає ступеню її соціально-політичної організації та технологічного розвитку. Підкорення нового простору постійно потребує від людей солідарності та спільної колективної праці для боротьби з несприятливими умовами фізико-географічного середовища.

9. Закон фундаментального (планетарного) дуалізму деталізує згадану вище правічну боротьбу між таласократією та телурократією. Закон акцентує увагу на тому, що таласократія (морська цивілізація) характеризується динамічністю та прихильністю до технічного прогресу. Їй притаманний індивідуалізм, дух підприємництва і збагачення. Людина, яка перебуває серед водної стихії (в екстремальних умовах), може вижити за рахунок високої ініціативи та нестандартних рішень. Роль досвідченого фахівця на парусному судні в умовах шторму є беззаперечною. Звідси ціннісне сприйняття людини, ширше – людського життя. Як результат, населення морських (приморських) цивілізацій розвивається активніше, легко змінює культурні й моральні цінності, зберігаючи прагнення досягти нових цілей, щоб здобути слави, набути досвіду авантюрних пригод, збагатитися. У збройних силах сучасних таласократичних країн особливо вшанованими є ВМС та авіація. Невиправдані людські втрати в умовах війни розцінюються як нездатність командних інстанцій організувати й забезпечити бойові дії. Таласократичну лінію в історії Заходу може бути проведено так: Фінікія – Афіни – Карфаген – Венеційська та Генуезька республіки – Іспанія – Португалія – Велика Британія – США.

На противагу цьому телурократія тісно пов’язана з міцністю, стійкістю, стабільністю матеріальних та духовних продуктів, створених суспільством сухопутних країн. Ця стабільність формує твердість моралі й законів, а також традицій, які закріплюються в суспільній свідомості, передаються у спадок, формують кодекс етичних норм і принципів. Сухопутним народам (особливо осілим) близьке почуття колективізму. Індивідуалізм, підприємництво, дух збагачення, властиві таласократії, в умовах домінування телурократичних стереотипів є небажаними людськими якостями. Телурократична держава будується на основі жорсткої ієрархічності. Людська суб’єктивність заперечується ототожненням громадянина (підданого) з “гвинтиком” державного механізму, цінність якого є абсолютною. У збройних силах телурократичних держав особлива роль належить піхоті (мотопіхоті), націленої на виконання бойових завдань “будь-якою ціною”. Життя людини, як цивільної, так і військовослужбовця, в бойових умовах нічого не вартує. Телурократичними були всі східні імперії, починаючи із стародавніх часів – китайська, перська, монголо-татарська, османська, російська, інші.

Україна була й залишається історично зумовленим переплетінням як телуро-, так і таласократичних сценаріїв щодо організації спільної життєдіяльності багатомільйонного населення. Російський телурократичний спадок у вигляді презирства до людського життя з боку влади все ще має місце в Україні, але дедалі частіше заперечується визнанням цінності людини, що стало можливим завдяки таласократичним (атлантичним) впливам, властивим більшості населення Західної України, Причорномор’я, Приазов’я. Потрібна зміна не одного покоління, аби західні гуманістичні тренди у вітчизняних геополітичних умовах стали безповоротними й визначальними. Проте й більшість зрілих демократичних суспільств Заходу стали ціннісно-орієнтованими на засадах таласократії лише в XX ст.

Сприйняття геополітики як системи відповідних знань неможливе без урахування послідовної зміни геополітичних епох, часова градація яких збігається з історичними типами міжнародних систем [47, с. 80-94]. У рамках

Нового часу виділяють такі епохи: Вестфальську (1648 – 1814 рр.), Віденську (1815 – 1877 рр.), Берлінську (1878 – 1918 рр.), Версальсько-Вашингтонську (1919 – 1945 рр.), Ялтинсько-Потсдамську (1945 – 1991 рр.), Біловезьку (1991 – 2001 рр.), Нью-Йоркську (після 2001 р.).

З високою ймовірністю російсько-українська війна, розпочата 2014 року анексією Криму з боку рф та окупацією російськими військами східних районів Донеччини й Луганщини, стане підставою для позначення нової геополітичної епохи, в якій прагнення територіального домінування/забезпечення територіальної цілісності виявляться основними мотивами збройного зіткнення авторитарної та демократичної політичних систем [48, с. 109-114].

Таким чином, геополітика є наукою, знання якої допомагає владним силам різних країн світу приймати важливі рішення, такі, як укладання союзів, вступ до міжнародних організацій та діяльність у них, нарощування оборонно-безпекових приготувань, оголошення війни, союзництво під час бойових дій, запровадження економічних і політичних санкцій тощо. Геополітичні знання корисні й широкому загалу. Зокрема, вони дають змогу конкретній людині додатково мотивувати власні діяльнісні, ціннісні, мобільні показники у світі, в якому національні кордони набувають дедалі меншого значення.

Література і джерела

1. Вільчинська І. Ю., Биркович Т. І. Геополітика: еволюція ідей у контексті збереження мирних відносин між державами. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти.* 2022. Вип. 9.

2. Вегеш І. М., Вегеш М. М. Карл Гаусгофер: штрихи до портрета геополітика. *Регіональні студії.* 2020. Вип. 20.

3. Герасіна Л. Геополітика. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. М. Требіна. Харків : Право, 2015. 816 с.

4. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика : підручник. Київ : МАУП, 2004. 296 с.

5. Вегеш М., Палінчак М., Петрінко В. Геополітика в постатях і термінах : підручник. Київ : Гельветика, 2020. 786 с.

6. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : колективна монографія / за ред. Ф. М. Рудича. Київ : МАУП, 2002. 488 с.

7. Пащук В. В. Викрадення континенту. Київ : Україна, 1991. 320 с.

8. Стафійчук В. І. Співвідношення сфер дослідження геополітики та політичної географії. С. 20-25. URL: https://bulletin-esgeograph.org.ua.

9. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Географічний детермінізм: класичні та посткласичні концепції. *Вісник Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого". Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2023. Вип. 1.

10. Чупрій Л. В. Формування та еволюція класичних геополітичних ідей XX століття. *Геополітика України: історія і сучасність.* 2022. № 1 (28).

11. Возняк Т. Світові геополітичні зміни і місце України у світовому контексті. *Українська правда.* 2012, 28 вересня.

12. Мазуренко І. М. Геополітичні характеристики як форма реалізації геополітики. *Воєнна безпека та воєнна політика держави.* 2019. № 2 (66). URL: znp-cvsd.nuou.org.ua.article

13. Вегеш М., Петрінко В. Геополітична енциклопедія. УжНУ : Говерла, 2017. 492 с.

14. Лепська Н. В. Структура та типологія сучасного геополітичного простору. *Вісник НТУУ "КПІ". Серія: політологія, соціологія, право.* 2017. № 1 (33/34).

15. Лозовицький О. Геополітичні інтереси як найголовніша похідна розвитку євроатлантичного інтеграційного процесу України. *Український історичний збірник.* 2009. Вип. 12.

16. Герасіна Л. М. Глобальна конструкція політичної системи світу в умовах геополітичних зрушень сучасності. *Вісник Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого". Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2014. № 4.

17. Штика О. Геополітичний розлом як виклик українській державності. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2014. Вип. 3 (71).

18. Кравцова І. Географічні інтерпретації регіону "Центральна Європа". *Наукові записки Тернопільського НПУ ім. В. Гнатюка. Серія: географія.* 2024. Том 56. № 1.

19. Деверьо Брет. Чому США є винятковою та величною державою? Пояснює історик. URL: texty.org.ua/articles/107.

20. Дерев'янко І. П. Великі і малі держави: асиметрія відносин. *Міжнародні відносини.* 2024. № 13.

21. Герфірд-Мюнклер: Новий баланс сил. *IPJ – Journal*. 2024, 08 лютого.

22. Зінько І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? *Вісник ЛНУ ім. Івана Франка. Серія: міжнародні відносини.* 2012. Вип. 30.

23. Гольцов А. Г. Неоімперські сателіти в геополітиці Російської Федерації. *Наукові праці МАУП.* 2015. Вип. 45 (2).

24. Возняк Т. Геополітичні контексти війни в Україні. Парадокси польської геополітики. Часопис *Ї*. 2015, 27 березня.

25. Геополітичні аспекти впливу на хід війни РФ проти України. Київ : НІСД, 2022.

26. Тихий С. Геополітичну "модель Кіссінджера" знищено. Потрібна нова. *Ukrinform*. 2023, 09 жовтня.

27. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ : НІСД, 2014. 328 с.

28. Ситник Г. П. Виклики національній безпеці у контексті формування нового світового порядку : курс лекцій. Київ : ТОВ “САК Лтд”, 2023. 103 с.

29. Поліщук І. О. Геополітичні ознаки нового світового порядку. *Політичне життя.* 2022. № 2.

30. Гольцов А. Г. Геостратегія України щодо Російської Федерації. *Вісник НТУУ “КПІ”. Політологія, соціологія, право.* 2023. № 1.

31. Коляда Р. Ми не маємо більше права бути малими в геополітиці. *Українське радіо*. 2023, 24 лютого.

32. Афонін Е. А., Мартинов А. Ю. Архетипіка багатополярного світу: від війни до миру. *Український соціум*. 2022. № 2 (81).

33. Корсунський С. “Глобальна Північ” і “Глобальний Південь” – суперники чи партнери? *Дзеркало тижня*. 2023, 12 червня.

34. Пархітько О. G7: елітарний клуб однодумців чи прообраз світового уряду? *Intent-press*. 2023, 24 грудня.

35. Дашевська О. Методологія дослідження геополітичних процесів. *Вісник Дніпровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія.* 2015. № 2.

36. Осельська О. С. Геополітичний аналіз як спосіб розуміння світу. *Грані*. 2015. № 9.

37. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі / наук. ред. В. Юрчишин. Київ : Центр Разумкова, 2022. 102 с.

38. Дністрянський М. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди. *Науковий вісник Східноєвропейського НУ ім. Л. Українки. Серія: географічні науки.* Луцьк, 2013. № 16 (262).

39. 9 найбільших імперій світу – великі імперії. *Largest – HQ*. 2024, 01 березня.

40. Путіну й не снилося: найбільші імперії в історії людства. *Аналітичний портал "Слово і діло".* 2023, 08 листопада.

41. Трансатлантична работоргівля тривала 400 років. URL: https://acc.cv.ua/news/storystorynka/tsikavo/mizhnarodniy-den-pamyati-zhertv-rabstva

42. Дідур О. Космічна ера була відкрита завдяки українцям. *Армія-Inform*. 2020, 12 квітня.

43. Гохд Ч. Стівен Хокінг: нам потрібна нова космічна ера. URL: future.in.ua/news/1183.

44. Табур А. Протистояння НАТО та рф в Арктиці: зв'язок з війною в Україні. URL: google.com/amp/s/deepstateua

45. Гугнін Е. Чинники моря та суші в теоретичному обґрунтуванні стратегій зовнішнього впливу. НУ "Запорізька політехніка". *Науково-теоретичний альманах "Грані".* 2020. Том 23. № 11.

46. Імперія, над якою ніколи не сідає сонце. *Superprof*. 2023, 11 жовтня.

47. Герасіна Л. М. Історико-політична еволюція міжнародних систем: сутність, закономірності, типи. *Вісник Національного університету "Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого".* 2016. № 2 (29).

48. Примуш М. В., Осмоловська А. О. Політичні проблеми міжнародних конфліктів крізь призму системності в міжнародних відносинах. *Політичне життя*. 2021. № 3.

Буданов К. О., аспірант

РОЗДІЛ 2. ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ПРОСТІР XXI СТОЛІТТЯ: ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТА СПЕЦИФІКА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

У сучасній Україні, як і в інших країнах, активно осмислюються основні тренди (тенденції) розвитку геополітичного простору. Основною причиною цього є висока динаміка геополітичних змін (глобального, регіонального, субрегіонального масштабів), що диктує необхідність оновлення теоретичних платформ, концептуальних засад, принципів наукової рефлексії геополітичної сфери, яка безпосередньо впливає на державотворчу практику.

Актуальність геополітики тим більше зростає з огляду на те, що суспільно-політичною даністю (в певному сенсі несподіваною) останніх років стала реінкарнація мілітаризму як теорії і практики соціальних взаємин, яка різко контрастує з пацифізмом кінця XX – початку XXI ст. Збройні провокації, воєнні конфлікти, війни, розробка нових видів озброєнь і військової техніки, переозброєння легітимних збройних формувань, деетатизація (роздержавлення) сфери збройного насильства, виникнення інших воєнних загроз своїм наслідком мають обмеженість попередніх геополітичних напрацювань, їх недостатню продуктивність у розрізі аналізу сучасності та прогнозування майбутнього.

У зв’язку з цим слід указати на одночасне існування кількох типів геополітичної свідомості, які, не збігаючись у своїх сутнісних характеристиках, безпосередньо впливають на геополітичне мислення та діяльнісні параметри відповідних суб’єктів.

Насамперед маємо назвати *національно-державницький тип геополітичної свідомості,* який залишається основним у сприйнятті більшістю землян просторових реалій. Цей тип опирається на потреби й

інтереси політично організованих суспільств, представники яких (громадяни, піддані) орієнтовані на впорядкування великих просторових ареалів – континентів, океанів, кліматичних зон, космічного простору – з урахуванням факту присутності на визначених територіях держав як стійких суспільно-політичних утворень.

Протилежним є *глобалізований тип* сприйняття просторових трансформацій, який, маючи незначну кількість прихильників, наголошує на поступовій втраті державами суб'єктного потенціалу та необхідності створення загальносвітових владно-політичних структур як альтернативи національно-державним. Вищою точкою подібних міркувань є проєкт створення світового уряду як універсального виконавчо-розпорядчого центру, наділеного необхідними регулятивними повноваженнями та ресурсами. Донедавна на роль такого уряду претендувала ООН.

Маючи на увазі розбіжність, навіть взаємну виключність вказаних типів свідомості, вкажемо на таке. Серед західних еліт й населення змінюються домінантні донедавна різновиди геополітичної свідомості (глобалізму, мондіалізму, неомондіалізму, "світового уряду") в бік альтернативи, якою виступає національно-державницька геополітична свідомість – суверенізм, спрямований на реалізацію національних політико-економічних інтересів та збереження етнокультурної самобутності країни. Країни (як і регіони, з яких вони складаються) не погоджуються з перспективою розчинення у глобальному цивілізаційному середовищі. Національна та регіональна ідентичності виступають проти торжества ідей абсолютної глобалізації, яка загрожує втратою самобутніх (органічних) властивостей народів і націй. Зростання симпатій до суверенізму навіть стало джерелом послаблення глобалізаційної ідеології і практики в сучасних геополітичних умовах.

О. Поліщук додатково пояснює, що темпоральні вияви глобалізації (масштабність, натиск, швидкість залучення нових учасників) поступово слабнуть. Провідною тенденцією світового розвитку стає регіоналізація, за

якої світ буде поділено на макрорегіони з власними центрами впливу в рамках багатополярної моделі. Цілком можливо, що в перспективі геополітичний бренд “Баварія” означатиме не менше ніж бренд “Німеччина”, а можливо, й більше [1, с. 33].

Реальністю XXI ст. стала реставрація *великодержавного, імперського типу геополітичної свідомості*, який, опираючись на досвід історичного минулого, пропонує ідеал державного розвитку у вигляді створення “великих імперій” та механізмів їх домінування над “середніми” та “малими” державами, а також недержавними політичними силами. Це властиво перш за все рф і КНР, які в умовах XXI ст. у різний спосіб намагаються практично реалізувати задум “великодержавного ренесансу”. При цьому слід зважати на те, що в постмодерних умовах великодержавницька геополітична свідомість зазнала змін: її орієнтація на максимально можливе територіальне домінування приховується інформаційним шумом щодо необхідності конструювання “великих політичних просторів”, здатних створити кращі умови для задоволення соціально-економічних, політичних, культурних та інших потреб упокорених народів і націй (останнім не забороняється мати власну “декоративну” державність, рамки якої мають регулюватися новітньою метрополією).

До цього слід додати *нерозвинений* (*примітизований*) *тип геополітичної свідомості*, властивий населенню країн так званого третього світу (або країн, що розвиваються). Колоніальне минуле малорозвинених держав, кількість яких перевищує половину складу ООН, суттєво впливає на їх геополітичне позиціонування та вилучає подібні країни з переліку перетворювальних сил сучасного світу.

Маючи на увазі одночасний прояв усіх названих типів геополітичної свідомості як стимуляторів геополітичної активності/пасивності країн і народів, укажемо на базові тренди еволюції практичної геополітики, що є важливими для більшості держав.

Суперечливим варіантом геополітичних трансформацій сучасності є орієнтація окремих політичних сил на створення наднаціональних пан-рухів, які претендують на об’єднання кількох близьких народів або етнічних чи конфесійних груп у масштабну соціально-політичну конструкцію. Йдеться про ідеї пантюркізму, панарабізму, панісламізму тощо. Деякі з них, маючи вагомий історичний спадок, витримали випробування часом та пробуджуються до життя в нових цивілізаційних умовах. Це відбувається у різний спосіб. Наприклад, Анкара не ставить питання про пряме відродження Османської імперії в її попередніх кордонах. Владні турецькі кола чітко усвідомлюють те, що державотворчі процеси на Балканах, на Кавказі, у Північній Африці, на Близькому Сході не залишають їй шансів на відновлення імперського проєкту. Проте ідея “Великого Турану” на чолі з Туреччиною завойовує нові геополітичні позиції, поступово просочуючись через Центральну Азію в напрямі Якутії та Алтаю.

Туреччині опонує рух ІДІЛ, орієнтований на створення так званого ісламського халіфату у збройно-силовий (терористичний) спосіб на основі релігійної інтеграції держав та регіонів, розкиданих на території “від Марокко до Індонезії”. Керівників Ісламської Держави найменше цікавить наявна державницько-суверенна структуризація світу. Халіфат уявляється як владна вертикаль, де історична державність ісламського населення втрачає своє значення.

У цей же контекст цілком вписується росія, яка намагається формалізувати власну імперську природу у вигляді новітнього союзного утворення, проти чого доволі рішуче виступають народи, раніше підкорені москвою. Пострадянським державам, разом із країнами Балтії, з боку кремля безперервно транслюється меседж щодо їх “історичної приреченості” бути у сфері геополітичного впливу рф. При цьому альтернативні (несоюзні) форми їх державності категорично заперечуються. З метою пришвидшення процесу відтворення так званого Союзу-2.0 звучать постійні погрози щодо застосування сили проти колишніх радянських республік. На практиці це

сталося по відношенню до Молдови, Грузії, України. Не виключено нові російські провокації щодо інших пострадянських держав, які зважилися на самостійні державотворчі проєкти.

Під тиском названих чинників відбуваються зміни конфігурації й структури геополітичного простору, встановлюються нові геополітичні пріоритети. Їх дія настільки потужна, що нового прочитання потребують навіть геополітичні закони, сформульовані в попередні історичні епохи, зокрема, закони планетарного дуалізму, посилення чинника простору в людській історії, синтезу суші та моря, геополітичної експансії, геополітичної гегемонії [2, с. 33-40].

Українські науковці розглядають додаткові тенденції розвитку світоустрою на основі нових геополітичних пертурбацій. Зокрема, Л. Герасіна [3] вказує на такі процеси.

Перше. Нове еволюційне підґрунтя, несхоже з попереднім, змінило політико-ідеологічний баланс та геополітичну конструкцію планети через постколоніальну модернізацію Азії й Африки та посткомуністичну трансформацію країн Східної і Центральної Європи. Останні, поступово демократизуючись, обрали власний суверенний шлях до Євросоюзу та інших європейських наддержавних структур. Попередні форми колоніалізму, як і комунізму, є неможливими. Проте це зовсім не означає повної відмови впливових геополітичних гравців від “вертикальної” структуризації міждержавних взаємин, а також неможливості ренесансу “лівих” ідеологій всередині певних країн.

Друге. Відбувся стратегічний зсув Балто-Середземноморської геополітичної дуги на нову геополітичну траєкторію – Балто-Чорноморську дугу. Остання пролягає через кордони росії з країнами Балтії, Україною та Грузією, що супроводжується безперервним посиленням напруженості у ставленні рф до кожної з них. Одночасно змінилися геостратегії держав східноєвропейського та південно-європейського ареалів, які осмислюють свої

перспективи з мінімальним урахуванням російського чинника, а то й повним його ігноруванням.

Третє. Глобальний економічний стрибок Південно-Східної Азії як субрегіональної геополітичної одиниці зумовив неабиякі успіхи низки держав регіону – Японії (економічна могутність, інвестиції), Китаю (демографічна, промислова, інвестиційна потужність), Південної Кореї, Сінгапуру, Гонконгу (технологічні переваги), Індії (стійкість соціальної системи, поєднана з її адаптивністю, здатність до модернізації демократичної системи, спроможної забезпечити життєдіяльність 1,5 млрд осіб). Зрештою Азійсько-Тихоокеанський регіон постав як нова геополітична сила, здатна підірвати багатовікове відчуття зверхності Старої Європи у просуванні своїх геополітичних стратегій у раніше колонізованих регіонах.

Четверте. Зміцнився тренд щодо створення нових міждержавних пактів для захисту надбань демократії (наприклад, AUKUS – тристоронній оборонний альянс Австралії, Великої Британії і США, спрямований на протидію китайському великодержавному впливу в Індо-Тихоокеанському регіоні).

У фаховій літературі, наприклад [4, с. 33], описано й інші геополітичні зміни:

По-перше, однією з головних геополітичних ознак сучасного етапу еволюції людства є об’єктивний поділ держав на дві групи: привілейовані ядерні та непривілейовані неядерні, рівноправність у співіснуванні яких брутально порушена ядерними залякуваннями, що звучать з боку рф і КНДР. Окреслилося протиріччя між потенціалом держав, їхніми національними інтересами та прагненням дотримуватися кодексу цивілізованої міжнародної поведінки (іншими словами, Японію аж ніяк не можна прирівняти до Ямайки, хоча міжнародне право переконує в їх суверенній рівності).

По-друге, проблемний блок антропогенезису має додатковий вимір у вигляді перенаселеності Землі, дисбалансу міграційних потоків та необхідності їх регулювання.

По-третє, такою ж нагальною потребою на очах сучасників стали попередження глобальних кліматичних змін та екологізація міжнародних відносин.

По-четверте, суперечливий досвід різних держав у боротьбі з пандемією COVID-19 переконав у стрімкому зміцненні біополітики, яка закликає до вироблення та застосування біологічних технологій соціального управління, націлених на виживання людства.

По-п'яте, воєнно-силовий чинник, руйнуючи ознаки системності в міжнародних відносинах, побудованих на праві, дипломатичній культурі, традиціях взаєморозуміння, стає домінантним регулятором регіональної та світової політики.

По-шосте, протистояння демократичної таласократії на чолі зі США автократичній телурократії на чолі з Китаєм виступає ознакою першої фази формування нового світового порядку, який повністю змінить усталений світоустрій, сформований упродовж XIX–XX ст. Російсько-українська війна, розпочата 2014 року, цілком вписується в цю тенденцію, оскільки Україна відстояла своє місце серед демократичних держав.

На наш погляд, геополітична картина сучасного світу ще більше ускладнюється внаслідок посилення внутрішньодержавних нестабільностей, які резонують у глобальні хитання міжнародної нестабільності як по осі Північ – Південь, так і Захід – Схід. М. Дністрянський з цього приводу зазначає, що "з початку XXI ст. суттєво зросла загальна кількість внутрішніх територіально-політичних конфліктів за участю міжнародних чинників, що свідчить про характерну для постмодерну зовнішньополітичну гібридизацію внутрішніх збройних конфліктів" [5, с. 38]. Загальна кількість подібних конфліктних ситуацій в сучасному світі становить 30-40. Основними районами їх зосередження були й залишаються країни російської геополітичної експансії (кавказькі держави, Молдова, Україна, Сирія, Лівія, деякі африканські регіони), а також поліетнічні й мозаїчні в релігійно-

конфесійному сенсі райони Європи, Африки, Азії з несформованими чи неусталеними етнополітичними та релігійно-політичними системами.

М. Дністрянський вказує на ще одну прикметну особливість геополітики постмодерну, яка може вважатися окремим трендом її розвитку. Йдеться про вирішення політичних (геополітичних) завдань через формування домінантних інформаційних впливів – нав'язування потрібних смислів, ідеологічних цінностей, історичних стереотипів, використання різноманітних маніпулятивних технологій за допомогою телебачення й соціальних мереж. Іншим складником інформаційних диверсій у реалізації деструктивної геополітики в царині історичної пам'яті стала дискредитація авторитетних для певної країни особистостей, історичних діячів і подій [5, с. 40]. Знаковою для України в цьому сенсі є постать С. Бандери, яка шанована більшістю представників української нації, проте має винятково негативний контекст у суспільній свідомості росіян і за посередництва російських мас-медіа плюндрується у третіх країнах (наприклад, у Польщі).

Додамо до названих вище трендів узагальнення фахівців Воєнної академії імені Євгенія Березняка, які ключові ознаки наявних та майбутніх геополітичних змін базують на фактажі суперечливого сьогодення [6, с. 8]. Зокрема, основними геополітичними подіями, значення яких зростатиме в часовому діапазоні до 2100 року, доцільно вважати такі:

усвідомлення західними країнами необхідності формування світової коаліції демократичних держав, основою якої вважається "нова атлантична хартія" від 10.06.2021 року, укладена Президентом США Дж. Байденом і Прем'єр-міністром Великої Британії Б. Джонсоном. Формування такої коаліції гальмується самою природою демократичного процесу, зокрема електоральними процедурами, які призводять до періодичної зміни владних сил та диктують необхідність обережного правління в період між виборами;

створення світового блоку авторитарних держав (КНР, рф, КНДР, Іран, Сирія, білорусь, Венесуела та ін.) як цивілізаційного антиподу об'єднанню демократичних країн. Про зміну державних керівників у вказаних державах

на основі демократичного законодавства не йдеться. Автократії десятиріччя поспіль очолюють одні й ті ж лідери. Спрацьовують інститути або протизаконної пролонгації періоду перебування на посаді керівної особи, або заздалегідь підготовленої політичної спадкоємності, що консервує цінності режиму та забезпечує його тривале існування;

формування на основі демократично-авторитарної диференціації людства політичних систем, що репрезентують нову двополюсність світу. Основними суб'єктами нової двополярності називають США (таласократична частина людства) та КНР (телурократична частина) [7, с. 124-129]. На окремі полюси сили, хоча й на різних підставах, претендують ЄС та рф. При цьому слід зважати на неприховані претензії окремих країн на регіональне лідерство. Зокрема, йдеться про наміри Великої Британії та Німеччини (Західна Європа), Франції (історичного суперника Британської та Німецької держав), Японії (однієї з провідних країн АТР), Бразилії (Латинська Америка), ПАР (Африка на південь від Сахари), Індії (лідера колишнього Руху неприєднання та сучасного глобального Півдня), Саудівської Аравії (арабський регіон) та ін. Як очікується, одночасна демонстрація державами характеристик глобального лідерства та ознак регіонального домінування суттєво ускладнить палітру міжнародних взаємин, в яких гарантовано проявлятимуться їх стабільна (договірна) та хаотична складові;

деімперіалізація росії, свідченням чого стала неспроможність російського керівництва досягти заявлених цілей у війні проти України протягом 2014–2024 рр. Іншим свідченням послаблення імперського потенціалу рф слід вважати наростання відцентрових тенденцій у країні, відкриту артикуляцію представниками кавказьких, приволзьких, уральських, сибірських, далекосхідних, прибалтійських, деяких інших регіонів намірів вийти зі складу федерації [8]. Російська влада демонстративно ігнорує подібні прагнення, однак тримає у стані готовності значний силовий блок,

щоб контролювати ситуацію на місцях. Кістяк цього блоку складає національна гвардія рф (росгвардія);

наростання критики міжнародних організацій, до повноважень яких прямо чи опосередковано віднесено питання забезпечення міжнародної (регіональної) безпеки. Велика кількість сучасних держав наголошує на необхідності радикального оновлення ООН (зокрема її Ради Безпеки) або створення нових безпекових структур, більш дієздатних порівняно з чинними;

подальше розширення міжнародних організацій, які довели політико-стратегічну необхідність і ведуть переговори щодо прийняття до складу нових членів (НАТО, ЄС). У випадку з Організацією Північноатлантичного договору йдеться про Україну, Молдову, Грузію (із застереженнями), Боснію і Герцеговину (із застереженнями), Косово (перебуває у процесі визнання як нової держави). Двері НАТО не зачинені навіть для Сербії, яка підтримує тісні відносини із рф з низки питань, зокрема безпекових;

розповсюдження зброї масового знищення, де явно виділяються наміри іранського керівництва заволодіти ядерною зброєю та реалізувати задекларовану мету щодо знищення Ізраїлю в ядерний спосіб. Просування Ісламської Республіки Іран у напрямі набуття статусу десятої ядерної держави небезпідставно пов’язується з військово-технічною допомогою цієї країни росії під час російсько-української війни. Активізація іранської допомоги, адресованої рф, посилилася після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну (2022 р.). Йдеться про поставку безпілотних літальних апаратів “Shahed” та “Mohajer”, а також балістичних ракетних систем “Fath-360”. Прямих доказів обміну російських ядерних засобів на іранську зброю бракує. Проте, виходячи з факту поступового перетворення злиденної КНДР на ядерну державу саме в період активної радянської допомоги Пхеньяну впродовж 1960–1980 рр., “все може бути”;

активізація процесу виникнення самопроголошених (фейкових) держав як міжнародно-політичних технологій та інструментів реалізації геополітики,

застосованих “великими” країнами. Це стосується не лише пострадянського простору з його створеними за активного сприяння рф “Придністровською Молдавською Республікою”, “Республікою Південною Осетією”, “Республікою Абхазією”, Донецькою та Луганською “народними республіками”, а й Азії, Африки, Європи. Кількість невизнаних держав у світі ще до 2050 року може зрости, що додатково посилить геополітичну турбулентність;

посилення релігійного екстремізму, наслідком чого є виникнення незаконних збройних формувань ісламського спрямування. У цьому разі йдеться про Аль-Каїду, Ісламську Державу (ІД, ІДІЛ), Талібан, ХАМАС, Хезболлу, хуситів, інші радикальні релігійні організації (рухи), ідеологія яких здебільшого є антиамериканською (антизахідною). Справа навіть не в кількості подібних структур, а в легкості їх трансформацій, організаційних перевтілень, географічних поширень. З високою ймовірністю можна стверджувати, що число таких структур зростатиме, зокрема на території країн, які не є традиційно мусульманськими.

До цього ланцюжка наявних та перспективних геополітичних змін додається тренд щодо відновлення території України у міжнародно визнаних кордонах 1991 року, що має відбутися в недалекій історичній перспективі, та її повноцінна євроінтеграція [9]. Вихід України на державні кордони має відбутися насамперед за активної діяльності самої України. Проте надзвичайно велике значення мають позиції держав-союзниць (міжнародних партнерів) України, загальна кількість яких суттєво переважає незначне коло країн, що підтримали (підтримують) російську агресію.

Перспектива повернення земель, захоплених (анексованих) росією, є набагато ширшою, аніж її українська складова. Тут чітко простежується міжнародний контекст. Зокрема, у XIX ст. чимала частина Північного Китаю внаслідок укладання Айгунського договору 1858 року та Пекінського договору 1860 року відійшла до росії. У XX ст. москва “відновила історичну справедливість”, захопивши частину території інших країн: 1940 року –

фінської (Східна Карелія, острови у Фінській затоці), 1945 року – німецької (Східна Пруссія) та японської (південна частина острова Сахалін, Курильські острови). У суспільній свідомості цих та деяких інших країн існує думка щодо необхідності повернути втрачене. Проте цьому брутально опонує російська пропаганда: москва не лише не має намірів щось повертати, а й мріє до переліку федеральних суб'єктів віднести країни, які раніше входили до складу або російської імперії (Аляска, Польща, Фінляндія), або СРСР (як зазначалося вище, колишні радянські республіки).

Критично слід відзначити, що лідери демократичних держав (пам'ятаючи про наступні вибори, на яких мають перемогти очолювані ними політичні сили), доволі часто демонструють зайву обережність в ситуаціях, які потребують політичної рішучості. Свідченням цього є небажання приймати рішення, які, з погляду владних західних еліт, відвернуть виборців, а також небажання західних лідерів звузити умовну "зону комфорту", яка стала невід'ємним атрибутом західних суспільств після закінчення Другої світової війни. Більшість західноєвропейських громадян уникає прогнозів щодо війн на їх території чи власної участі в бойових діях. Сучасна демократія має змінитися, зокрема сформувати в населення готовність до силового блокування авторитарних впливів на права, свободи та людську гідність. Подібна готовність має стати складовою політичної свідомості, яка зараз доволі часто залишається перенасиченою необґрунтованою поблажливістю, невиправданою толерантністю, незрозумілою терплячістю до антигуманних й антидемократичних імпульсів, що генеруються авторитарними силами на адресу Західного світу.

Зважаючи на те що демократичних держав у системі міжнародних взаємин все-таки більше ніж автократичних, світ спроможний спочатку обмежити, а потім й демонтувати світову "вісь зла". Проте подібні процеси ледве започатковано. Для їх успішного завершення потрібні як оновлена демократична соціалізація громадян, так і їх демократична участь.

Альтернативні геополітичні узагальнення, які не суперечать викладеним вище, пропонують фахівці визнаного в Україні та за її межами Українського центру економічних і політичних досліджень (Центру Разумкова). На їхню думку, до глобальних геополітичних трансформацій сучасності потрібно віднести такі [10, с. 67-68].

По-перше, відбувається стратегічне утвердження двох цивілізаційних угруповань – демократичного й автократичного. Переважну більшість країн поставлено перед вибором стратегічних орієнтирів розвитку та цінностей, які обстоюються на їх основі. Паралельно країни визначаються з допустимим рівнем компромісів між проголошуваними ними цінностями та економічними вигодами, необхідними для забезпечення повсякденної життєдіяльності. Переконливою ілюстрацією цих процесів є ставлення держав світу до розпочатої 2014 року російсько-української війни. Маркерами вибору російської чи української сторони в цьому цивілізаційному двобою слугує підтримка/непідтримка іншими державами міжнародної санкційної політики щодо рф, постачання/непостачання Україні зброї та військової техніки, готовність/неготовність “дотиснути” росію до стану поразки, яка означатиме оновлення російського керівництва та трансформацію політичної системи рф на неавторитарних засадах.

По-друге, на основі широкомасштабної агресії рф проти України, за перебігом якої уважно спостерігають в Європі та за її межами, відбувається переусвідомлення державами світу власних державотворчих стратегій. Стає зрозумілим, що соціально-економічний базис будь-якої країни, взятий сам по собі, є надзвичайно вразливим для зовнішньої агресії. Відповідно, на порядку денному більшості держав – оновлення (фактично повторне створення) безпеково-оборонного базису державного розвитку, здатного убезпечити ключові суспільні сфери, насамперед політичну, економічну, інформаційну, на основі використання модернізованого сектору безпеки і оборони. У цих умовах надзвичайно важливого значення набуває інститут стратегічного

партнерства держави, її входження (невходження) до міжнародних безпекових структур.

Третій тренд від Центру Разумкова: досвід російсько-української війни дає підстави стверджувати про звуження російського геополітичного проєкту, націленого на підкорення країн і народів не лише на пострадянському просторі, а й за його межами (йдеться про колишні соціалістичні держави Центральної і Східної Європи, а також колишні країни соціалістичної орієнтації). Своїм прикладом боротьби за свободу й незалежність Україна сформувала незворотний процес усвідомлення багатьма країнами світу нових пріоритетів розвитку, базованих на демократичних цінностях. Імперський потенціал росії деградує. Це додатково засвідчує необґрунтованість російських геополітичних зазіхань на адресу колишніх "історичних" територій та ідеологічних союзників. Складаються об'єктивні передумови розпаду "останньої імперії", у внутрішній динаміці якої відцентрові тенденції посилюються.

Таким чином, маємо відзначити широкий спектр наукових підходів щодо основних геополітичних трендів XXI ст. У їх загальній палітрі чітко простежується полярність підходів КНР (у взаємодії з рф, іншими автократіями) та США (в тісному спілкуванні зі своїми демократичними союзниками) із стратегічних питань світоустрою та побудови нової системи міжнародних взаємин. Демократичні й ціннісно наповнені на основі прав і свобод людини суспільства (до яких належить Україна) протистоять автократичним соціумам, в яких зведена до абсолюту владна воля готова на політичні крайнощі (включно з ядерною війною) заради ілюзорного світового панування.

У найближчій перспективі слід очікувати, що протистояння демократії та автократій посилюватиметься. Цілком можливим вбачається збройне зіткнення сторін за рамками російсько-української війни із залученням нових учасників та урізноманітненням застосовуваних озброєнь. Завершальним етапом такого зіткнення може стати конституювання нової системи

міжнародних відносин, принципово відмінної від систем XX ст. – Версальської, Ялтинсько-Потсдамської, Біловезької. Задля цього потрібна перемога демократичної частини людства над авторитарним антиподом. Україна є учасником цих подій, проте її суб'єктний потенціал поки що не дає змоги грати на рівних зі світовими геополітичними лідерами.

Принципи дослідження сучасного геополітичного простору доцільно сформулювати на основі наукових позицій О. Бірюкової [11], В. Булгакова [12], С. Василенко [13], М. Гелетій [14], М. Гнатюка [15], К. Денисенка [16], В. Кирика [17], Д. Ключка [18], А. Луценка [19], Ж. Панченко [20], Ю. Шмаленка [21], О. Яхно [22]. Узагальнюючи гносеологічні підходи цих дослідників, можна побудувати таку таблицю.

Принципи дослідження сучасного геополітичного простору

Класичні принципи	Принципи міжнародного права	Постмодернові принципи
• Гуманізм • Діалектика • Історизм • Історіологізм • Історіософія • Конкретність • Логічність • Міждисциплінарність • Об'єктивність • Операціональність • Простота пояснень • Репродуктивне відтворення напрацьованих гносеологічних підходів • Світоглядний плюралізм • Системний аналіз • Синтез гуманітарних	• Добросовісне виконання міжнародних зобов'язань • Мирне вирішення міждержавних спорів • Невтручання у внутрішні справи держав • Незастосування сили чи погрози силою • Непорушність державних кордонів • Повага до прав людини • Право народів і націй на самовизначення	• Віртуалізація геополітики • Геополітичний символізм • Конструювання (деконструювання) геополітичного простору на інформаційній основі • Кібернетизація геополітики • Менталізація геополітики • Релятивізм (відносність) меж сприйняття географічного простору

знань • Системність та цілісність • Територіально-просторова обумовленість політичних процесів • Функціоналізм причинності • Цінність геополітичної прогностики	• Співпраця держав • Суверенна рівність держав • Територіальна цілісність держав	

Відзначимо, що постмодернові принципи дослідження геополітики, відображаючи сучасні пізнавальні процеси, набувають дедалі більшого значення. Принципи міжнародного права втрачають статус ефективних регуляторів геополітичних взаємин, що можна пояснити загальною кризою як міжнародного права, так і національних правових систем. Класичні (загальнофілософські) принципи зберігають своє значення, проте відчувають тиск постмодернових підходів щодо пояснення природи геополітики.

До викладеного необхідно додати ще кілька міркувань, які безпосередньо стосуються геополітики [23]. Зокрема, в сучасних умовах рельєфно проявилася різниця між двома геополітичними філософіями, властивими XX та XXI століттям. У “вузькому” (класичному) розумінні геополітики на етапі її становлення та зміцнення переважали спрощені географічні підходи, які базувалися насамперед на аналізі географічних чинників у контексті протистояння континентальних і морських держав. На противагу цьому “широкий” підхід передбачає відмову від базового розуміння геополітики як науки, ґрунтованій на географії. Глобалізація, інформатизація, антиглобалізація, регіоналізація, інші ідеї щодо просторових трансформацій створили передумови виникнення геополітики постмодерну. Її основу поступово насичують інноваційні тези, немислимі в попередні історичні часи, зокрема такі: кордони суверенних держав та міждержавних систем втрачають значення

загороджувально-блокувальних споруд, їх основним призначенням стає стимулювання людських, матеріальних та інформаційно-духовних обмінів між країнами; між просторовими кластерами на всій Земній кулі створюються нові режими взаємопов'язаності та взаємного стимулювання; трансформуються відносини між локальним, національним і глобальним; на новій ІТ-основі запроваджується безпрецедентна швидкість взаємодій та комунікацій; створюється посилена взаємозалежність геополітичних суб'єктів та їх уразливість від загроз і небезпек незалежно від місця (регіону) їх виникнення [24, с. 22].

Маємо підстави наголосити на збереженні класичної геополітики, орієнтованої на пояснення складних суспільних процесів (зокрема політичних) на основі різноякісних просторових еволюцій (насамперед просторових здобутків і втрат, реалізованих різними владними центрами – як державно-суверенними, так і міжнародними). Зберігають своє значення окремі напрацювання Версальсько-Вашингтонської та Ялтинсько-Потсдамської геополітичних епох, зокрема ставлення до просторового чинника, який з протилежних позицій сприймається сторонами, що перемогли, та сторонами, які програли.

Започаткована 1991 року Біловезька геополітична епоха стала етапною в контексті оновлення геополітики. Наприкінці ХХ ст. голосно заявила про себе "критична (постструктуралістська) геополітика". Її прихильники трактують географічні даності, що століттями сприймалися як матеріальні константи, як своєрідну форму соціально обумовленого знання [25]. Відповідно до цієї геополітичної школи простір може тлумачитись як такий, що підлягає соціальному конструюванню, інструменталізації та деконструкції.

До нових напрямів геополітичних досліджень, властивих сьогоденню, відносять "практичну геополітику", "радикальну геополітику" (концентрують увагу на геополітичному символізмові та геополітичних концептуалізаціях, абстрагованих від просторово-географічних реалій), а

також “структурну геополітику” (на перше місце виносить глобальні процеси й тенденції світового розвитку з урахуванням впливу глобалізації на простір міжнародних взаємодій, а також зростання глобальних ризиків, що трансформують геополітичну практику) [26, с. 307-322].

До цього додамо “глобальну геополітику”, яка, замінюючи локальний (місцевий) географічний контент на глобальний, на перше місце ставить всю геосферу та її глобальні зміни, які прямо чи опосередковано впливають на локальні (місцеві) геополітичні процеси [26, с. 159-167].

Неокласична школа геополітики, що виникла на основі інтеграції новітніх геополітичних шкіл, виходить з того, що зміст і цілі сучасної геополітики під впливом постмодерну зазнали істотних змін, які неможливо не брати до уваги безвідносно до географічних координат здійснення соціально-політичного (зокрема геополітичного) аналізу. Укажемо на деякі особливості постмодерну, на які зважають (іноді вимушено), осмислюючи конкретні геополітичні ситуації: фрагментація суспільних процесів, нехтування причинно-наслідковими залежностями в контексті їх виникнення, еволюції, розпаду; нівелювання абсолютних цінностей; руйнування віри в невідворотний прогрес, раціональність, наукову істинність; ускладнення спектра соціальних ризиків, здебільшого створюваних штучно; наголошення на важливості підсвідомих, вільно плаваючих знаків (символів) та образів; множинність думок [27, с. 296].

Але при цьому геополітичне знання не втратило свого значення, оскільки множина концептуальних версій та понятійний апарат геополітики дають можливість не просто логічно пояснювати реалії світової політики, а й об’єктивно оцінювати тенденції та перспективи її еволюції навіть у постмодерновому викладенні [28]. Виходячи з цього, просторові (територіальні) аспекти політичного планування та політичної діяльності зберігають першочергове значення в ході формування успішних зовнішніх стратегій держав, особливо в контексті визначення ризиків та ареалів

дестабілізації через брак ресурсів і тиск зовнішнього середовища [29, с. 37-46].

Варто вказати й на протилежний ефект становлення геополітики періоду постмодерну (неокласики). Іноді вона відзначається “запереченням територіально-політичного значення об’єктивних етнокультурних ідентичностей, підміною понять, епатажністю, абсолютизацією окремих моментів міжнародних взаємин, браком цілісного бачення проблем, сенсаційно-популістською спрямованістю та надмірною індивідуалізованістю” [29, с. 14].

На основі викладеного можемо підсумувати: не кожна інформаційно-аналітична чи діяльнісно-прикладна розробка формально геополітичної спрямованості вартує уваги. Цілком імовірніми можуть бути геополітичні спекуляції, геополітичні провокації й навіть геополітичні диверсії, замасковані під конкретні дослідження. Зловживання геополітикою особливо загострюється під час міждержавних конфліктів або війн. У такому разі геополітичні знання (теоретичні платформи, методики, оцінки тощо) стають складником інформаційної (інформаційно-психологічної) боротьби, яка передує реальним бойовим діям або їх супроводжує. Виходом із подібної ситуації є верифікація запропонованих “геополітичних” здобутків на основі синтезу пізнавальних потенціалів традиційних та інноваційних геополітичних шкіл, використання гносеологічних підходів, що довели свою істинність.

Література і джерела

1. Поліщук О. І. Геополітичні ознаки нового світового порядку. *Політичне життя*. 2022. № 2.

2. Степаненко А. Основні закони геополітики в умовах глобалізації світового простору. *Часопис соціально-економічної географії.* 2015. Вип. 18.

3. Герасіна Л. М. Геополітичний “клімат” і світоустрій XXI ст.: домінантні тенденції. URL: file: ///C:/Users/ADmin/Downloads/ 273999-96-637343-1-10-20230403.pdf.

4. Буряченко О. В. Безпекові виклики геополітики XXI століття: вектори та пріоритети політики безпеки. *Політикус.* 2024. Вип. 3. С. 157-163.

5. Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 154 с.

6. Смолянюк В. Ф. Світовий порядок XXI століття: вектори трансформації. *Глобалізаційні виклики*: *урядування для майбутнього* : *матеріали міжнародної наук.-практ. конф.* КНУ ім. Тараса Шевченка : Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби (м. Київ, 23 квітня 2023 р.). 316 с.

7. Шульга М. А. Китай у світлі геополітики (теоретико-ретроспективний ракурс. *Регіональні студії*. 2022. № 28.

8. Вознюк П. Ф. Пострадянський простір як арена геополітичного суперництва “континентального” Сходу і “морського” Заходу. Інститут всесвітньої історії НАН України, 2021. URL: https://elibrary.ivinas.gov.ua.

9. Шкурко Д. Україна в Європі: тектонічний зсув світової геополітики. *Укрінформ*. 2022, 24 червня.

10. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі. Київ : Центр Разумкова, 2022. 102 с.

11. Бірюкова О. Геополітичний вимір етнонаціональних процесів в Україні : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 18 с.

12. Булгаков В. А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та

історія політичної думки / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 13 с.

13. Василенко С. Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі : автореф. дис. … д-ра політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 2002. 29 с.

14. Гелетій М. М. Балканська криза (1990-2005) в контексті геополітичних трансформацій в Європі : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Київ, 2008. 16 с.

15. Гнатюк М. М. Україна в геополітичній стратегії росії (1991-2008 рр.): політологічний аналіз джерел формування пріоритетів : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної думки / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2009. 17 с.

16. Денисенко К. Ю. Геополітика та геостратегія Франції : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Інститут міжнародних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 14 с.

17. Кирик В. Л. Геополітична експансія як державотворчий макропроцес : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2007. 21 с.

18. Ключко Д. Є. Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2005. 25 с.

19. Луценко А. В. Геополітичні ідеї в Україні: джерела та еволюція : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.01 – теорія та історія політичної

думки / Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Київ, 2009. 18 с.

20. Панченко Ж. О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 15 с.

21. Шмаленко Ю. І. Геополітичні пріоритети України в сучасному світі : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2002. 19 с.

22. Яхно О. М. Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект) : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 16 с.

23. Дубов Д. В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. Київ : НІСД, 2014. 327 с.

24. Criekemans D. Geopolitical Schools of Thought: a Concise Overview Since 1890 till 2015 and Beyond. Genève, Editions de Penthes et International Centre for Geopolitical Studies. 2009.

25. Hyndman J. Mind the gap: bridging feminist and political geography through geopolitics. Political Geography. 2004. Vol. 23. 486 p.

26. Шуст Н. Б. Проблема впливу геополітичного концепту на імплементацію демократії. *Наукові перспективи*. 2022. № 5.

27. Танчер В. Постмодерністська соціологія / Соціологічна енциклопедія. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.

28. Owens M. T. In Defense of Classical Geopolitics. *Naval War College Review*. 1999. Vol. 52, n. 4. URL: http://www.nwc.navy.mil/press/ review/1999/autumn/art3-a99.htm.

29. Погорська І. І. Сучасні геополітичні дослідження: вплив традиції і тиск перспективи. *Актуальні проблеми міжнародних відносин.* 2014. Вип. 120 (ч. І).

Смолянюк В.Ф., доктор політичних наук, професор

РОЗДІЛ 3. БАЗОВІ ІДЕЇ (КОНЦЕПТИ) ЗАХІДНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

Попередньо слід указати на формування на початку XX ст. кількох національних шкіл геополітики, серед яких явно домінували західні – німецька, італійська, британська, американська, французька [1, с. 121-126]. Окреме місце посідали японська та російська школи. Деякі з них (німецька, італійська, японська, російська) орієнтувалися на виправдання попередніх та обґрунтування нових імперських експансій, для чого активно використовувалися штучні мотиви державної величі та заклики щодо відновлення "історичної справедливості" в контексті захоплення нових земель й підкорення народів, що їх населяють.

Після складних історичних подій XX ст. (насамперед світових війн 1914 – 1918 рр. та 1939 – 1941 рр., холодної війни 1948 – 1991 рр., розпаду світової системи соціалізму, цивілізаційного краху ідеології марксизму-ленінізму) імперські геополітичні школи припинили своє існування (за винятком російської та китайської). Інші західні версії геополітичних знань, зазнавши суттєвих трансформацій, зберігають вплив на теоретичне обґрунтування політичних рішень та державний інструментарій їх практичного втілення.

У західній геополітичній думці науково продуктивними залишаються підходи німецьких мислителів періоду становлення геополітики [2, с. 161-176]. Наприклад, науковий спадок Ф. Ратцеля (1844 – 1904) актуалізується в сьогоденні на основі переосмислення таких ідей:

кожна держава підкорюється законам органічної динаміки і прагне задовольнити свої потреби за рахунок власних ресурсів. Разом з тим кожна держава може за певних умов втратити первинну органічну єдність й

перетворитися на додаток до іншої держави. Це може статися як у воєнний, так і невоєнний способи;

відповідно до своєї природи держави розвиваються в суперництві з географічними сусідами. Основним мотивом міждержавної боротьби було й залишається оволодіння територіями. Звідси невпинна боротьба держав за "життєвий простір";

мобільність (агресивна війна або мирне проникнення, розгортання торговельних мереж, пропозиція кращих товарів, економічне освоєння територій) є найбільш важливою характеристикою життєздатного народу. Мобільність властива будь-яким націям, навіть тим, що перебувають у стані спокою. Проте реальних політичних успіхів досягають народи, мобільність яких пробуджена до життя;

найбільш сприятливі перспективи регіонального чи глобального домінування відкриваються перед державами-континентами або державами, що захопили значну частину континентального суходолу (Австралія, США, Канада, Китай; до цього ж переліку входять Бразилія, росія, Індія, Аргентина). Ці країни або їх об'єднання є найбільш підготовленими для встановлення систем-гегемонів планетарного масштабу;

Німеччина, попри чималі зусилля, не досягла політико-географічної досконалості, властивої Великій Британії, Франції, США. "Скромні" геополітичні успіхи Німеччини можна пояснити її тривалою боротьбою з державами-сусідами. Німецькі ресурси виснажувало багатовікове протистояння Берліна зі слов'янським світом, яке незважаючи на докладені зусилля, не призвело до його захоплення та онімечення [3, с. 77-81]. Слід указати й на вдалу "геополітичну гру" Франції, спрямовану на послаблення Німеччини. Задля цього Париж використовував антинімецьку складову британської, австро-угорської, пізніше – югославської, чехословацької зовнішньої політики.

У геополітичному сенсі варто наголосити на тому, що тривале незадоволення Німеччини своїм геополітичним статусом означає можливість

реставрації у свідомості німецької нації орієнтирів, націлених на нове територіальне розширення країни в умовах подальшої дестабілізації геополітичної ситуації не лише в Європі, а й за її межами.

Цікавими залишаються й геополітичні погляди К. Хаусхофера (1969 – 1946), зокрема такі:

у геополітичних відносинах первинну роль відіграють блоки (об'єднання) "великих держав", здатних запропонувати й реалізувати ідеї глобальних інтеграційних проєктів. Тут особливу роль можуть відіграти СРСР (євразійська та паназійська ідеї), а також США (панамериканська й пантихоокеанська ідеї). Подібну інтеграційну ідею мають розробити й владні сили Німеччини;

колоніальні імперії (зокрема британська) є одночасно сильними й уразливими. Їх економічне зростання за рахунок підкорених народів може в будь-який момент обірватися в разі загострення відносин колоній з метрополією. Збройний виступ місцевого населення, експлуатованого колонізаторами, спроможний зруйнувати імперію, особливо якщо цьому сприяє значна географічна віддаленість колонії від керівного центру;

колонізовані народи (африканські, азійські, тихоокеанські) та німецький народ мають багато спільних рис, оскільки і ті, й інші "розчавлені" англо-американським імперіалізмом. На цій основі може виникнути "єдиний фронт" Німеччини і пригноблених народів проти колоніальних держав.

Слід указати й на геополітичні позиції Фрідріха Наумана (1860 – 1919), який на початку XX ст. своєрідно інтерпретував стан та перспективи розвитку Центральноєвропейського регіону. На його погляд, Центральна Європа являє собою конгломерат країн, що поділяються на провідні (Німеччина) та ті, які не зможуть існувати, посідаючи нейтральні позиції (Австрія, придунайські держави, а також Франція). Останні мають визнати Німеччину своїм геополітичним лідером та підтримувати німецьку зовнішню політику [4, с. 136-149].

Ф. Науман наділяв правом геополітичної суб'єктності українців, які, на його переконання, мали колосальні потенційні можливості та мізерні умови для самостійного існування. Тогочасна русифікаторська політика росії активно перешкоджала збереженню самоідентичності українців й категорично не допускала створення незалежної української держави. Виходом із цієї пастки могла бути послідовна орієнтація українців на Європу, спротив російській державі в її намаганнях проводити й далі асиміляційну політику, спрямовану на повне поглинання "малоросів".

Ідею створення незалежної України підтримував і Макс Вебер (1864 – 1920). Як вважав цей німецький мислитель, новостворена українська держава могла б відігравати одну з ключових ролей в об'єднанні держав Середньої Європи на чолі з Німеччиною. Подібні ідеї німецького походження зберігають своє значення і в сучасних умовах українського опору російській експансії [5].

Геополітичним концепціям (доктринам) континентальних держав Заходу багато в чому опонують геополітичні розробки морських країн, насамперед Сполучених Штатів [6, с. 167-175]. Укажемо на ідею атлантизму, яка в часовому вимірі фактично синхронізована з виникненням геополітики. Інтелектуальним "батьком" сучасного атлантизму вважається адмірал Альфред Мехен (1840 – 1914, США), якому належить доктрина "морської сили". Саме морська могутність держави, на переконання А. Мехена, визначає історичні долі країн і народів. Ця могутність базується на свободі морської торгівлі. Військово-морські сили (ВМС) держави виступають гарантом її забезпечення. Морські держави як втілення таласократії є кращим та більш ефективним типом цивілізації. Геополітичні погляди А. Мехена викладено в багатьох працях, серед яких варто виокремити "Вплив морської сили на історію" (1890), яка витримала 32 видання майже всіма європейськими мовами.

Геополітичне мислення А. Мехена базувалося на врахуванні інформації щодо технологій використання політично активними силами Нового Світу

доступних їм просторових ареалів. Як учасник громадянської війни 1861 – 1865 рр. між американськими південними й північними штатами, А. Мехен звернув увагу на таке: однією із суттєвих причин поразки Півдня стало те, що в нього не було флоту, спроможного блокувати північні порти; генерали Півдня були талановитими, проте вони очолювали армію рабовласницьких (аграрних) штатів. Очолювані ними збройні формування не змогли протистояти промисловому потенціалу Півночі, зокрема використовувати залізничне сполучення для швидкого перекидання військ.

А. Мехен критично порівняв геополітичні аспекти розвитку Франції та Великої Британії як авторитетних європейських потуг. На його думку, Франція не змогла врівноважити свої колоніальні інтереси та континентальні амбіції. Звідси серйозні хитання французької зовнішньої політики, що обернулося фактичною втратою колоній на Американському континенті. На противагу цьому Лондон більше ніж 300 років (з XVI по XX ст.) демонстрував завидну сталість у реалізації кількох основоположних принципів: забезпечити своє панування на морях і океанах, контролюючи життєво важливі ділянки морських шляхів, що поєднували британські порти з індійськими (Гібралтар, мис Доброї Надії, Суец, Аден, Ормузька протока, Сінгапур); утримати в дієздатному стані морські комунікації з Австралією, Новою Зеландією, Китаєм; не допустити відродження морської могутності Іспанії; обмежити океанські (морські) можливості Франції та Німеччини; перешкоджати будь-якій європейській державі встановити континентальне панування.

Для А. Мехена панування Великої Британії на морі було прикладом для наслідування з боку Сполучених Штатів. Разом з тим США, на його погляд, могли перевершити британські морські досягнення. Адмірал небезпідставно вважав, що США, маючи унікальні океанські можливості (зокрема, вихід на берегові лінії трьох океанів – Атлантичного, Тихого та Північного Льодовитого), здатні перетворитися на могутню морську державу. “Морська доля” Сполучених Штатів передбачає реалізацію кількох етапів. На першому

етапі має відбутися стратегічна інтеграція всього Американського материка (Північної та Південної Америки) під проводом Вашингтона, на другому – встановлення світового панування США на основі використання морської сили, на третьому – стримування континентальних держав Євразії (росії, Китаю, Німеччині) з метою недопущення їх блокування та спільної протидії західним таласократіям на чолі зі США. Для цього потрібно застосовувати так звану стратегію анаконди – утиснення й придушення геополітичних прагнень євразійських сухопутних велетнів, насамперед росії.

Ніколас Джон Спайкмен (1893 – 1943, США) залишив у спадок кілька ідей, пов'язаних з перетворенням фізичного простору, значення яких зберігається і в сучасних умовах. На його погляд, у геополітичній структуризації земного простору надзвичайну роль відіграє смуга держав, яку може бути позначено як Римленд (Rimland; від англ. *rim* – обідок, край) або "внутрішній півмісяць". Це дуга країн, що лежать на південь від середньої лінії Євразії. Територіально до Римленду належать Західна Європа разом із Британськими островами, Анатолійський (Туреччина) та Аравійський півострови, Індостан, Південно-Східний Китай з виходом на Японію та Охотське море. Бажання контролювати зону Римленду призвело до формування у XX ст. трьох найбільших центрів планетарної могутності: а) Атлантичного узбережжя Північної Америки (США, Канада), б) Європейського узбережжя (безпосередньо Атлантичного, Балтійського, Північноморського, Середземноморського, Чорноморського), в) зони країн Далекого Сходу, які мають власні геополітичні інтереси та здатні створити геостратегічні союзи, що визначально впливатимуть на систему міжнародних відносин.

Призначення Римленду – організація жорсткого контролю берегових територій Євразії – Європи, арабських країн, Індії, Китаю, країн Південно-Східної Азії. Такий контроль відсіче зону Хартленду (Heartland або "серцевинна земля", до складу якої входять Центральна, Північна та Північно-Східна Євразія), від теплих південних морів та сприятиме перемозі

морських сил в їх боротьбі з континентальними державами. Альтернативно це можна виразити так: росія, основна територія якої лежить у зоні Хартленду, має бути ізольованою від південно-азійських держав та акваторій Індійського океану. Хартленд має залишитися в зоні вічної мерзлоти та не поширюватись у південному напрямі [7].

Дещо раніше Хелфорд Маккіндер (1861 – 1947, Велика Британія), який, власне, й увів до геополітичного словника термін Хартленд, визначив формулу глобального домінування: хто контролює Східну Європу, той домінує над Хартлендом; хто домінує над Хартлендом – домінує над Світовим Островом (трикутником Європа – Азія – Африка); хто домінує над Світовим Островом – той домінує над світом. Н. Спайкмен видозмінив формулу глобального домінування до такого вигляду: контроль над Римлендом означає контроль над Євразією, контроль над Євразією означає контроль над світом [8, с. 131-137].

Іншим геополітичним нововведенням Н. Спайкмена стала ідея “Серединного океану”. Західноєвропейська берегова лінія та Атлантичне узбережжя Сполучених Штатів є просторовим обрамленням “атлантичного співтовариства”, між країнами якого налагоджено тісні й плідні комунікації. Інституційним вираженням трансатлантичної єдності країн, починаючи з 1949 року, є НАТО (нині до складу входить понад тридцяти країн). У такий спосіб, як це передбачив Н. Спайкмен, Північна Атлантика трансформувалась у “внутрішнє море” найбільш розвиненої Західної цивілізації.

Н. Спайкмен запропонував термін *геополітична могутність держави*. Її критеріями є рельєф території, природа кордонів, чисельність населення, наявність корисних копалин, рівень економічного і технологічного розвитку, фінансова забезпеченість, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух. Якщо країна має низький сумарний результат за цими показниками, їй потрібно шукати союзу з державою, сильнішою за неї.

Еммануїл Валлерстайн (1930 – 2019, США) зі світоглядних позицій західного мислителя урізноманітнив бачення геополітичних “деталей”, з яких складається цивілізація. У книжці “Сучасна світ-система” (видання 1974, 1980, 1989 років), яка стала бестселером, він обґрунтував, що геополітичну структуру світу утворюють Центр (держави найвищого соціально-економічного рівня розвитку), Напівperiферія (сукупність країн середніх потенціалів і можливостей) та Периферія (країни низького рівня розвитку і споживання). Історія людства, як вважав Е. Валлерстайн, є безперервним ланцюгом виникнення та взаємодії регіональних світ-систем, серед яких найбільш впливовою за сукупним внеском у цивілізаційний розвиток вважається Західна. Такий підхід суперечить традиційним (формаційному та цивілізаційному) поглядам на історичний процес.

Основними тезами Е. Валлерстайна, артикульованими в різних працях, є такі:

економічна організація сучасного капіталізму має глобальну, а не національну основу. Уявлення будь-якої нації-держави у відриві від іншого світу є неможливим, оскільки внутрішні економічні процеси кожного суспільства визначено його місцем у світовій системі;

світ-система складається з економічно й політично панівних центральних держав (регіонів) та економічно залежних від Центру Периферій. Периферійні структури виникли на основі приєднання державами-лідерами до власних систем господарювання нових територій задля безперервного поповнення природних і людських ресурсів;

основними складниками нинішнього світового Центру є США, об’єднана Європа, а також Японія, відносини між якими змінюються від дружніх (союзницьких) до конкурентних. Після 1945 року їх відносини перестали бути ворожими;

країни геополітичного Центру розвиваються як самодостатні індустріальні та постіндустріальні системи виробництва. Периферійні країни традиційно змушені постачати сировину та робочу силу, що спричинює їх

залежність від цін, встановлюваних Центром. Разом з тим резерв “нових земель” вичерпано, отже, міждержавне геополітичне суперництво переходить на нові рівні (інформаційні, фінансові, технологічні, космічні);

країни Напівпериферії володіють економічними та соціальними характеристиками як Центру, так і Периферії. Зазвичай вони межують з державами Центру, що стимулює їх активну взаємодію в різних сферах;

чинний світовий економічний порядок, засвідчуючи глобальне посилення капіталізму, розвивається в Європі з XV ст. Пізніше його основні риси було перенесено на землі Нового Світу (Америка), Східної (Японія) та Південно-Східної Азії (Південна Корея, Тайвань, Сінгапур, Гонконг);

центрами світ-системи в умовах Нового та Новітнього часів послідовно були Голландія (XVII – XVIII ст.), Велика Британія (XVIII – XIX ст.), США (XX ст.). На початку XXI ст. на цю роль претендують ЄС та Китай;

динамічною загрозою для сучасного людства є масова міграція населення відсталого в соціально-економічному значенні Півдня в напрямі держав багатої Півночі, що поступово деформує світ-системну структуру, успадковану від історичного минулого;

причинами наявних та майбутніх конфліктів виступають не стільки цивілізаційні, скільки економічні чинники. Зростає ймовірність збройного нападу південних держав на північні, а також війн між державами Півдня.

Елвін Тоффлер (1928 – 2016, США) увійшов в історію світової гуманітарної думки розробкою нового концепту антропогенезису, який, маючи геополітичну основу, пропонує для осмислення нові грані взаємодії людини з природним оточенням. Ключовою ідеєю Е. Тоффлера стала така: на зламі XX і XXI ст. в результаті технологічної революції людство переходить на новий, більш якісний рівень існування. Як свого часу аграрна цивілізація поступилася місцем індустріальній, так і нині індустріальна цивілізація “звільняє місце” для інформаційної (надіндустріальної, суперіндустріальної) цивілізації [9].

Е. Тоффлер довів, що знання (у вигляді інформації, науки, мистецтва, освіти) в сучасному світі за своїми характеристиками випереджають силу та багатство й великою мірою визначають характер влади. Виходячи з цього, насамперед контроль над знаннями визначатиме сутність людського буття зокрема способи індивідуальної самореалізації, формати колективної праці, природу майбутніх конфліктів та ін.

Маємо вказати на надзвичайно важливу трансформацію, пов'язану з розумінням сенсу геополітики в сучасних умовах: територія або фізичний простір були й залишаються "вічними" джерелами сили й багатства. Боротьба за територіальні (просторові) переваги є константою людської діяльності, на яку орієнтуються як правителі, так і підлеглі (піддані). Проте на певному етапі суспільно-політичного розвитку у відпрацьованих механізмах людського втручання в довколишній світ на перший план виходять знання, які дають можливість максимально підвищити результативність використання зв'язки "людина – фізичний простір" й досягти ефектів, на які попередні покоління користувачів земними ресурсами не розраховували.

При цьому спостерігається експоненціальне прискорення процесу накопичення людських знань. Навіть суміжні покоління ("батьки – діти") оперують несхожими пізнавальними системами стосовно фізичного світу та зазвичай досягають різних результатів. Частіше за все перемагають "діти", спроможні досягти більшого (у вигляді сировини, переробленої продукції, технологічних нововведень, інфраструктурного забезпечення виробничих процесів, вироблення нових екологічних стандартів тощо). Цілком очевидно, що соціальна закономірність щодо прирощення знань збережеться й надалі.

Семюелю Гантингтону (1927 – 2008, США) належить авторство теорії зіткнення цивілізацій. Цей науковець, не погоджуючись зі світ-системною методологією Е. Валлерстайна, вважав джерелом тривалих геополітичних конфліктів фундаментальні відмінності й суперечності між цивілізаціями, потенціали яких були й залишаються нерівнозначними, а цінності –

несумірними. С. Гантингтон вважав: якщо XX ст. було періодом зіткнення ідеологій, то XXI ст. стане століттям зіткнення цивілізацій або релігій [10, с. 142-147].

С. Гантингтон виокремив такі лінії міжцивілізаційних розломів, що склалися історично: а) на загальносвітовому рівні – між західною та ісламською цивілізаціями; б) в Європі – між західною та православно-слов'янською цивілізаціями, між західною та ісламською цивілізаціями; в) в Азії – між ісламською та індуїстською цивілізаціями, між західною та японською цивілізаціями; г) в Африці – між західною та африканською цивілізаціями, між ісламською та африканською цивілізаціями.

На думку цього науковця, в зоні реальних та можливих зіткнень XXI ст. перебувають західна (західноєвропейська та північно-американська), східно-православна, ісламська, індуїстська, конфуціанська, буддистська, японська, латиноамериканська, африканська цивілізації, які разюче відрізняються одна від одної на основі історичних, мовних, етнонаціональних, культурних, релігійних та інших відмінностей. Кожна з указаних цивілізацій має стабільний ареал існування, який забезпечує її самовідтворення та створює запас "цивілізаційної міцності" на випадок подальшої інтенсифікації міграційних відтоків або екологічного спотворення певних просторових ділянок. Під час європейської (насамперед іспанської) експансії в Америку у XVI ст. було знищено ще дві цивілізації – мезоамериканську та андську.

Відносини між нинішніми цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. Під час першої фази (до 1500 р.) мали місце "випадкові зустрічі" між цивілізаціями, які були розділені в часі та просторі. Під час другої фази випадкові, нетривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервному цілеспрямованому проникненню Заходу у простір інших цивілізацій. Зокрема, 1800 року європейці контролювали 35 % поверхні земного суходолу, 1878 року – 67 %, 1914 – 84 %. Під час європейської експансії індійську, ісламську та

африканську цивілізації було підкорено. Залежним від Заходу став Китай. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була сконструйованою на Заході вестфальською системою суверенних, але “цивілізованих” національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій.

У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – етапу інтенсивних, безперервних і різноспрямованих взаємин між усіма цивілізаціями. Характерними рисами цієї фази стали такі: завершилася планетарна “експансія Заходу” і в багатьох раніше залежних країнах розпочалося “повстання проти Заходу”; міжнародна система вийшла за межі Заходу й стала поліцивілізаційною; наприкінці XX ст. Захід перейшов від стану “ войовничої цивілізації” до стану універсального культурно-технологічного цивілізаційного осередку, готового до взаємодії з іншими цивілізаціями на засадах відкритості, гуманізму й міжнародного права. Сучасний Захід являє собою не сукупність імперій, а множину федерацій, конфедерацій та міжнародних організацій, у своїй більшості відкритих для інших країн і народів.

Слід віддати належне С. Гантингтону, який попереджав: сучасний Захід є унікальною, проте не універсальною цивілізаційною одиницею. Учений закликав Захід відмовитися від принципу безперервного втручання в суперечки інших народів. На його переконання, основна відповідальність за стримування та розв’язування місцевих конфліктів має лежати на країнах – лідерах цивілізації, яка домінує в регіоні. Звучить егоїстично, але в епоху співіснування великої кількості цивілізацій відповідальність Заходу полягає у збереженні власних інтересів, а не втручанні в “далекі” конфлікти, які західній цивілізації нічого не дають.

Віддаючи належне геополітичному теоретизуванню С. Гантингтона, вкажемо на недолік його геополітичних підходів. Зокрема, мислитель не відповів, які країни може бути віднесено до лідерів ісламської, буддистської або африканської цивілізацій. Те, що в регіонах немає впливових політичних

акторів (передусім держав), здатних стабілізувати місцеві процеси, є однією з причин, що змушує деяких західних лідерів традиційно втручатися в азійські, африканські, тихоокеанські та інші справи, ризикуючи бути звинуваченими в "новітньому колоніалізмі".

Аналізуючи геополітичні процеси на основі узагальнень та прогнозів С. Гантингтона, доводиться реально стверджувати про зростання у XXI ст. рівня конфліктності у взаєминах між ісламською та західною, російською (східно-православною) та західною, конфуціанською та індуїстською цивілізаціями. Взаємне неприйняття індивідів та соціальних об'єднань, що належать до різних релігій, культур, рас, мовних груп, стало комунікативною буденністю. Для більшості випадків раціонального пояснення цього не існує. Однак реалії свідчать про те, що, проявляючись у вигляді психічних провокацій, духовних образ, вербальних непорозумінь, явище "зіткнення цивілізацій" стало поширеною даністю, нехтувати якою неприпустимо.

Неможливо обійти увагою геополітичні візії Збігнєва Бжезинського (1928 – 2017, США), який проаналізував причини та перебіг американської експансії (економічної, воєнної, культурної) в Євразію після розпаду СРСР та світової системи соціалізму. З. Бжезинський схвально оцінював американське глобальне лідерство, яке об'єктивно встановилося після завершення існування радянського геополітичного блоку. У таких умовах головні завдання Сполучених Штатів мають полягати у збереженні своїх виняткових позицій на міжнародній арені, створенні готового до співпраці світового співтовариства, недопущенні появи на світовій арені геополітичного конкурента, спроможного кинути виклик США.

На європейському геополітичному просторі З. Бжезинський після розпаду СРСР та світової системи соціалізму виділив п'ять ключових геостратегічних держав, що є континентальними: Францію, Німеччину, росію, Китай та Індію, а також п'ять геополітичних центрів – Україну, Азербайджан, Південну Корею, Туреччину та Іран. На його погляд, ці держави (центри) спроможні мати власні геополітичні партії, детерміновані

національними інтересами. Інші європейські країни (більшість з яких є членами НАТО та/чи ЄС) вимушені підкорятися волі або Сполучених Штатів, або європейських держав-лідерів.

Геополітичну роль України З. Бжезинський на сторінках книги “Велика шахівниця” деталізував так: поява незалежної України не тільки змусила всіх росіян переосмислити характер їхньої власної політичної та етнічної приналежності, а й позначила велику геополітичну невдачу російської держави. Навіть без Балтійських республік і Польщі росія, зберігши контроль над Україною, могла б усе ж таки спробувати не втратити місце лідера в рішучій, дієвій євразійській імперії”. Без України претендувати на роль євразійського лідера росія неспроможна. Виходячи з цього, Україна заслуговує постійної геополітичної підтримки з боку США [11].

Американський дослідник попереджав: якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, їй необхідно стати частиною Центральної Європи, а не Євразії. Логічним завершенням процесу повернення в Європу має стати членство України в ЄС і НАТО. Знаючи імперські амбіції російського керівництва, він заявляв про те, що в політичній свідомості російського політикуму зберігається бажання “реінтегрувати” Україну в єдине утворення з росією.

Спостерігаючи російсько-українську війну на початковій фазі її розгортання (впродовж трьох років), З. Бжезинський не лише рішуче засудив російську агресію, а й виступив за надання Україні реальної підтримки, зокрема зброї оборонного характеру.

Указані вище геополітичні теорії, більшість з яких належить американським науковцям, безпосередньо стосуються України [12, с. 109-115]. Будучи за розмірами другою європейською країною (площа перевищує 600 тис. кв. км), Україна в геополітичному плані є комбінованою з явним домінуванням телурократичних переваг над таласократичними (вихід на узбережжя Чорного й Азовського морів, володіння територіальними водами

та винятковою економічною зоною, наявність морських та річкових портів, розгалуженої берегової інфраструктури тощо).

Маючи на увазі телурократичні переваги України, насамперед слід указати на унікальний масив чорноземних ґрунтів (понад 20 % світових запасів), завдяки чому аграрні можливості держави набагато перевищують потреби її населення. Займаючи 0,4 % світового суходолу, Україна володіє 5 % світових запасів корисних копалин (залізні, марганцеві, уранові руди, облицювальний камінь тощо). Запаси залізних руд в українських надрах становлять понад 14 % загальносвітових, марганцевих – більше ніж 43 %.

За даними Національного інституту стратегічних досліджень, мінерально-сировинна база України становить 20 010 родовищ та проявів 113 корисних копалин. З них 7 829 родовищ і 97 видів мінеральної сировини мають промислове значення. У вартісному вираженні розвідані запаси родовищ корисних копалин оцінюються в $7-7,5 трлн. На цей час до промислового освоєння залучено від 40 до 75 % розвіданих запасів основних видів природних багатств. Разом з тим енергетична складова ресурсного потенціалу України (перш за все нафта і природний газ) вкрай обмежена, що зумовлює специфіку геополітичного й геоекономічного позиціонування країни на карті світу та живить антиукраїнські мотиви в міжнародному стратегуванні сусідньої рф.

Таласократичний потенціал України формують Чорне й Азовське моря, річки Дніпро, Дунай, деякі інші. Поступаючись сухопутному потенціалу країни, її морські та річкові можливості вигідно доповнюють транспортно-комунікативну мережу. Завдяки цій мережі забезпечується внутрішня комунікація між регіонами країни, а також створюються додаткові транспортні коридори між різними зонами Європейського континенту транзитом через Україну (з виходом на кавказький та середньоазійський геополітичні регіони).

Морська складова виконує додаткову функцію, важливу для здійснення стратегічних проєктів міждержавної співпраці України. Йдеться про

належність України до таласократичної групи країн атлантичного простору (держав – членів НАТО та держав, які тісно взаємодіють з Альянсом). Однією з причин виникнення розгалужених контактів України зі Сполученими Штатами, Великою Британією, Польщею, Францією, Німеччиною, Румунією, Балтійськими республіками є їх таласократична природа (вихід означених країн до морських акваторій Північної Атлантики). На цій основі проблематика будівництва та утримання в дієздатному стані національних ВМС, торговельного флоту, портової інфраструктури набуває практичного значення [13].

“Морську дугу” України (Чорноморськ – Одеса – Миколаїв – Херсон – Бердянськ – Маріуполь, а також кримські портові міста) західні союзники розглядають як майбутній чинник посилення України. У перспективі передбачається базування військових флотів західних держав в українських портах. Вочевидь, ідеї А. Мехена є продуктивними для сучасної України, чий морський потенціал протягом мирного періоду державно-політичної незалежності (1991 – 2014 рр.) не дістав належного практичного втілення.

Якщо застосувати щодо України геополітичні ідеї Х. Маккіндера – Н. Спайкмена, то логічними стають такі міркування й припущення. Протягом тривалого часу Україну в геополітичному сенсі відносили до так званого внутрішнього півмісяця Хартленду, який охоплює ареал земель від Західної Європи через Близький і Середній Схід до Північно-Східної Азії та ізолює росію від Південної Євразії. Між Хартлендом та його “півмісяцевим” оточенням відбувається невпинне геополітичне тертя у вигляді воєнних конфліктів та війн. Країни “внутрішнього півмісяця” не тільки протидіють московським геополітичним планам, а й застосовують військову силу одні проти одних.

За таких умов не лише з боку москви (санкт-петербурга), а й інших європейських столиць простежувалося багатовікове бажання володіти Україною, державність якої, спроможна організовано протистояти зовнішнім силам, у ряді історичних ситуацій була ефемерною. Контроль над Україною з

боку іншої держави означав суттєве посилення останньої на основі використання значних людських і матеріальних ресурсів українського походження. Цим можна пояснити тривалу боротьбу за Україну (насамперед за її територію), яку демонстрували Османська, московська, Шведська, Австро-Угорська імперії, Річ Посполита, Третій рейх, а зараз – шовіністична росія. Більш рання історія зберігає фрагменти давньогрецької, римської, золотоординської, візантійської, генуезької присутності на українських землях, часто забезпечуваної у збройний спосіб. 1854 року, під час тогочасної Кримської війни, кримським містечком Балаклава володіла Велика Британія. Мета зовнішніх геополітичних впливів, попри незначні тактичні відмінності, була незмінною – завоювати Україну (принаймні її частину) та одноосібно нею розпоряджатися у власних інтересах.

Незважаючи на геополітичну популярність, пік якої припадає на XX ст., концепція Хартленду в сучасних умовах використовується нечасто. Критична оцінка рф з боку демократичних західних держав, яка стала відповіддю на російську великодержавну політику періоду правління в. путіна, зокрема на розв’язані ним війни і воєнні конфлікти, виявилася суттєвою пересторогою на шляху застосування щодо авторитарної рф “хартлендівських” термінів на кшталт “велика природна фортеця людей суходолу”, “осьова держава”, “осьова зона” тощо.

Більш коректним виглядає сприйняття сучасної України у структурі Римленду. Україна і в телурократичному, і в таласократичному вимірах виступає органічним елементом самовідтворюваної політико-географічної зони, націленої на утримання росії в її сучасних межах. В азимутальній деталізації ця ідея виглядає таким чином: НАТО та її союзники разом із Україною заблокували можливість розширення рф у західному та південно-західному напрямах; кавказькі держави попри проросійські дії деяких місцевих політиків не вітають просування російських інтересів за межі Великого Кавказького хребта; середньоазійські держави поступово звужують простір російського впливу на регіон разом із мовними, культурними,

конфесійними та іншими обмеженнями; Китай не заперечує проти повернення “історичних земель”, які зараз належать рф; Японія декларує бажання відновити контроль над “північними територіями” (південними Курилами). Як бачимо, існує щонайменше п’ять ланок неофіційного “римлендського поясу”, які протистоять бажанням зберегти конфігурацію сухопутних кордонів рф, а за нагоди вести подальшу територіальну експансію.

За таких умов привертає увагу бажання москви відшукати слабкі ланки цього поясу та використати соціально-економічні, безпекові, оборонні та інші проблеми південних країн з метою пролонгації російського тиску на них. Про це свідчить новітній досвід Грузії, Індії, В’єтнаму, Таджикистану, поставлених перед необхідністю дослухатися до російських великодержавних марень [14].

Окремо слід указати на Іран, союзництво якого з рф у російсько-українській війні засвідчило взаємне тяжіння авторитарних режимів, побудованих на антиамериканізмі та антидемократизмі в цілому. Заклики “зруйнувати Захід” рф ретранслює й на адресу низки африканських країн (Нігеру, Малі, Судану, Еритреї, Зімбабве, Бурунді, Сьєрра-Леоне, деяких інших), які вимушені демонструвати політичну лояльність до москви як відповідь на її “братську” (“інтернаціональну”) допомогу.

З приводу Північної Атлантики як “Серединного океану” позиція України є однозначною: чорноморська й азовська акваторії в географічному контексті належать до атлантичного басейну. На цій основі виникають важливі геополітичні залежності. Насамперед, присутність ВМС країн НАТО (Шостого флоту ВМС США) у Середземному морі, яке межує з Чорним та Азовським, є надзвичайно важливим чинником забезпечення регіональної безпеки. За фактом географічного положення Україна є елементом забезпечення безпеки не лише чорноморського, а й середземноморського регіонів.

Чорноморський флот вмс зс рф у результаті вдалих дій української сторони впродовж 2022 – 2024 рр. позбувся ознак оперативно-стратегічного об'єднання, втратив значну частину бойових кораблів та допоміжних суден й був змушений передислокуватися на схід Чорного моря – в російські та грузинські порти. Зокрема, це стало можливим завдяки не лише присутності Шостого флоту американських ВМС у Середземномор'ї, а й діям Туреччини (держави – члена НАТО), яка заблокувала чорноморські протоки та унеможливила процес посилення російського Чорноморського флоту перекиданням до регіону нових кораблів.

Геополітичною перспективою, яка може стати реальністю вже в недалекому майбутньому, слід вважати готовність окремих держав Організації Північноатлантичного договору (насамперед Великої Британії) допомогти становленню сучасних ВМС України. Своєю чергою Україна готова запропонувати свої військово-морські бази для розміщення бойової техніки та інфраструктури Альянсу.

Теоретичний спадок Е. Валлерстайна дає змогу віднести Україну до країн Напівпериферії, частково інтегрованих у світову економічну систему. Найближчим до України фрагментом глобального Центру є Євросоюз, з яким Україна безпосередньо межує. Євроінтеграційна стратегія України, спрямована на повноцінне входження до ЄС, є об'єктивно зумовленою, що має перспективу успішного практичного втілення. При цьому Україна має доповнити традиційний експорт у вигляді металургійної, аграрної, машинобудівної продукції високотехнологічними товарами з високим ступенем доданої вартості, продукувати які вона цілком спроможна. Це стосується й певних зразків озброєнь та військової техніки, розроблених українським ОПК, починаючи з 2022 та впродовж наступних років. Паралельно з цим країна має вирішити проблему відтоку трудових ресурсів на Захід, яка помітно загострилася в умовах війни.

До цього слід додати, що Україна має потужний потенціал співпраці з іншим елементом глобального Центру – Сполученими Штатами Америки, а також орієнтується на посилення міждержавної взаємодії з Японією [15].

На основі передбачень Е. Тоффлера можна констатувати, що Україна протягом тривалого часу (принаймні кількох поколінь) зберігатиме цінності не лише інформаційної, а й аграрної та індустріальної цивілізацій. Аграрна цивілізація залишатиметься важливою складовою української геополітичної могутності (за Н. Спайкменом) у вигляді сезонних пропозицій великих обсягів сільськогосподарської продукції, індустріальна цивілізація існуватиме на основі тривалого використання рудно-вугільних запасів світового значення, інформаційна – невпинно прогресуватиме відповідно до світових трендів. Термін "Україна інформаційна" набуває специфічного звучання: наявні та перспективні інформаційні технології з високою ймовірністю сприятимуть щорічному виробництву Україною 80 – 100 млн т зернової продукції, що зміцнюватиме її реноме як світової житниці.

Апроксимація поглядів С. Гантингтона на українські реалії є виправданою гносеологічною опцією, яка при цьому є дещо незручною для усвідомлення певних геополітичних процесів та їх наслідків. Насамперед, як наголошує американський мислитель, територія України є місцем зіткнення трьох цивілізацій – західної (Західна Україна), східно-православної (Східна, частково Південно-Східна Україна) та ісламської (Крим та частково Південна Україна). Понад двадцяти років різниця між українськими регіонами не була критичною в контексті забезпечення загальнонаціонального політичного процесу. Проте чинник суттєвих міжрегіональних відмінностей України своєчасно помітила та 2014 року практично використала авторитарна росія. Її провокативні дії, пов'язані з анексією Криму, створенням та використанням невизнаних донецької і луганської "республік", стали організаційним базисом оголошення 2022 року "спеціальної військової операції", спрямованої на знищення Української держави та русифікацію суспільства.

Теоретично передбачений С. Гантингтоном “конфлікт цивілізацій” обернувся реальною війною, наслідки якої для України вже є надзвичайно болісними.

Ймовірно, східно-православна (російська) цивілізація протягом деякого часу існуватиме і в повоєнний період, невпинно генеруючи загрози й виклики на адресу сусідніх держав. Протягом певного історичного циклу Україна приречена межувати з росією, внутрішніми збудниками політики якої були й залишаються бажання захопити, приборкати, доєднати, окупувати, знищити, що маскуються пропагандистською косметикою на кшталт “звільнити” або “допомогти”. З високою ймовірністю вона доєднає до цього прагнення по закінченні війни помститися Україні, яка після 1991 року проголосила власні геополітичні інтереси й почала їх практично втілювати, ігноруючи російські застереження. Іншими словами, розпочата 2014 року російсько-українська війна у майбутньому може повторитись, оскільки антиукраїнізм (як геополітична концепція, політична ідеологія, воєнна практика) глибоко вкоренився в сучасному російському суспільстві, відтак може бути актуалізованим у житті наступних поколінь.

Опираючись на праці З. Бжезинського, українська влада визнала за геополітичну необхідність всебічний розвиток стратегічного партнерства зі США. Саме ця обставина стала критично важливою під час відсічі російського вторгнення в Україну 2014 року, а також 2022 року, коли американська збройно-технічна і фінансова допомога перетворилась у вирішальний чинник зриву російських планів щодо ліквідації Української державності та відновлення російського диктату.

За такої перспективи в Україні міцніє думка, що ґрунтується на необхідності цілеспрямованого стимулювання українськими суспільно-політичними силами відцентрових тенденцій розвитку рф, сприяння розпаду цієї “останньої імперії” та виникненню на її території низки нових незалежних держав демократичного типу.

Література і джерела

1. Сутула О. А. Сутність класичних та сучасних геополітичних концепцій: загальна характеристика. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія "Питання політології".* 2018. Вип. 33.

2. Копачинська Г., Завадська Є. Вплив німецької школи геополітики на сучасне геополітичне вчення / Волинський національний університет ім. Л. Українки. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* 2021. № 2 (10).

3. Гольцов А. Імперська геополітика Німеччини щодо України під час Першої світової війни. *Грані*. 2021. Том 24. № 9.

4. Яков'юк І. В. Ідея об'єднаної Європи у творчій спадщині Ф. Науманна. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 26.

5. Радковець Ю. Геополітичні основи німецької політики на українському напрямі: вчора і сьогодні. *Борисфен-Інтел.* 2016, 12 лютого.

6. Ржевська Н. Стратегічна аналітика в США та Україні: генеза становлення та сучасний стан. *Політичний менеджмент.* 2013. № 59.

7. Ушаков О. Злидні геополітики: коротка історія однієї географічної ілюзії. *Хвиля.* 2024, 19 червня.

8. Шульга М. А. Україна в ракурсі геополітики: перечитуючи Хелфорда Маккіндера. *Регіональні студії.* 2019. № 16.

9. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.; Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила. Харків : Акта, 2007. 688 с.

10. Шульгіна М. Передумови і витоки цивілізаційної геополітики / *Вісник Дніпровського університету. Серія: філософія, соціологія, політологія.* 2013. Том 1 (23).

11. Прокопов В. Геополітика та національна державність України. *Українські студії стратегічних досліджень.* 2019, 29 січня.

12. Літвін Л. А. Сучасні геополітичні концепції: висновки для України. *Політичне життя.* 2019. № 4.

13. Стратегія морської безпеки України від 17.07.2024 р. / Указ Президента України від 17.07.2024 р. “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 липня 2024 року “Про стратегію морської безпеки України”.

14. Сацький П. Історична прелюдія геостратегічних фантазій ХХ століття. *Дзеркало тижня*. 2014, 17 січня.

15. Бутко В. Реальні союзники України – хто вони? Чому Німеччина і Франція нам не друзі. *Фокус.* 2021, 25 червня.

ЧАСТИНА ІІ.
МІЖНАРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ БЕЗПЕКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЕОПОЛІТИКИ

Мокляк С.П., доктор політичних наук, професор

РОЗДІЛ 4. ВОЄННО-СИЛОВИЙ ЧИННИК ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СУЧАСНОСТІ

Війна є невід'ємною частиною людської цивілізації. Від перших зафіксованих в історії цивілізацій існують свідчення щодо постійного ведення воєн між представниками різних суб'єктів, які намагалися підкорити чужі народи і землі.

Нічого не змінилось і в наші часи, про що свідчить, зокрема, трагічна історія Другої світової війни. Ліберальний світовий порядок, який виник на руїнах цієї війни, став результатом формування далеко не ідеальної, але все-таки досить ефективної системи компромісів між протиборчими ідеологіями.

Система багатосторонніх угод, конвенцій і договорів з питань безпеки, торгівлі та дипломатичних відносин, створена після Другої світової, зароджувалася в безперервній боротьбі ідеологій, політичних та економічних інтересів так званого Заходу на чолі зі США з так званим Сходом в особі СРСР і його нечисленних ідеологічних сателітів. Обидві сторони діяли в рамках поствоєнної світобудови, розуміючи згубність відкритої агресії. При цьому Захід ще й помилявся, вважаючи, що залучення комуністичних режимів до світових економічних процесів сприятиме їх демократизації.

Помилкове оцінювання підсумків холодної війни та нездатність чітко пояснити суть процесів, які відбувалися на пострадянському просторі на початку 1990-х років, спричинили низку неправильних політичних рішень із боку Заходу. Замість того щоб створити збалансований простір безпеки, що унеможливлювало б нове ядерне протистояння, було ухвалено рішення про перезавантаження відносин із росією, її інтеграцію в міжнародні структури.

Початок XXI ст. характеризується складними трансформаційними процесами, зумовленими викликами глобалізації, активізацією етнічних і

релігійних чинників, кардинальними змінами міжнародного середовища та системи безпеки.

Сучасний світ досі розглядає воєнну силу як один з найважливіших інструментів вирішення зовнішньополітичних питань. Рішення про використання воєнної сили світові актори приймають, виходячи з власного розуміння своїх національних інтересів та доречності її застосування навіть без резолюції ООН.

Форми безпосереднього прояву воєнної сили можуть змінюватися в рамках кількох імовірних моделей її об'єктивації. Найпростішим сценарієм переходу держави до воєнно-силових акцій і на міжнародній арені, і в межах державних кордонів, на думку О. Панфілова, Л. Петрової, М. Требіна та інших дослідників [1], залишається демонстрована нею загроза застосування силових засобів (явна – прихована, реальна – умовна); більш складним видом застосування воєнної сили залишається збройне насильство – прямий фізичний вплив на супротивну сторону за допомогою засобів збройної боротьби з метою її знищення або вигідного перетворення і, відповідно, досягнення власних політичних цілей.

У сучасних умовах, зазначають дослідники, трьома найбільш універсальними формами силових ресурсів є економічні, політичні та військові. Воєнна сила, порівняно з економічними чи політичними перевагами, є найменш пристосованою до швидких конвертацій. Проте її цінність полягає в тому, що вона стає постійним чинником відносин, наявність якого забезпечує реалізацію всіх інших чинників. Дія силового чинника в мирний час подібна до дії гравітаційного поля в тому сенсі, що його вплив на всі процеси є, з першого погляду, непомітним, але водночас вирішальним. Воєнна сила виникає внаслідок синтезу відповідних ресурсів, чітко визначеної мети і створеної на базі цивілізаційного розвитку оптимальної моделі організації ресурсів для її досягнення. У зв'язку з цим доречними виглядають напрацювання О. Бодрука, в яких проаналізовано особливості формування силового чинника в різних країнах світу [2; 3].

Виходячи з аналізу проблем, автор визначає декілька груп країн, що мають схожі підходи до формування воєнної сили.

Перша група – розвинені країни Європи. Тут завершився процес формування нації. У світовому геополітичному просторі вони давно існують як суверенні одиниці. Розвинена демократія та ринкова економіка дають змогу цим державам реально представляти інтереси нації, особи, соціального чи політичного угруповання. Зазвичай такі країни виступають державами-націями. Проблеми військової могутності в них зосереджено на запобіганні зовнішнім загрозам та викликам на кшталт гібридних загроз, тероризму, неконтрольованої міграції, організованої злочинності, наркобізнесу тощо.

Друга група – країни, в яких формування націй ще не завершено, але є реальні можливості досягти національної консолідації. Держава тут відіграє роль головного націєтвірного чинника. Національні цілі в цьому разі зорієнтовано на перспективу, а військову силу по суті спрямовано на безпеку держави та її структурних компонентів. Тільки в тому чи іншому конкретному випадку вона поширюється на захист інших складових соціальної системи. Безпеку цієї групи країн в основному зосереджено на внутрішніх проблемах: подолання політичної нестабільності та економічної кризи; запобігання сепаратизму та конфліктам на етнічному, політичному чи релігійному ґрунті; охорона території тощо. Зовнішні загрози для цих країн існують, що потребує залучення значних ресурсів для утримання військової сили.

Третя група – багатоетнічні країни Азії, Африки та Латинської Америки. У них державні структури скопійовано з колишніх країн-метрополій, немає демократичних традицій, а складна етносоціальна структура створює величезні труднощі для прогресивно налаштованого уряду. Такі держави, особливо Африки та Азії, часто перетворюються на корумповані, неефективні, делегітимізовані внаслідок своєї неспроможності. У цьому разі є всі підстави говорити про “злам держави” і вбачати в ній головну загрозу для планети. У багатьох випадках дослідники констатують

фактичне роздержавлення чи тривалу втрату державного контролю над частиною власної території. Численними є випадки перманентного співіснування слабкої центральної державної влади та опозиційного збройного формування, яке так міцно контролює частину території країни, що в змозі створити там органи адміністративного управління. Економіка таких країн, інститути державної влади, які мусять стояти на сторожі законності й порядку, в явному занепаді.

У контексті зазначеного цікавими є погляди керівництва США щодо застосування воєнної сили в міжнародних відносинах. Адміністрація США 12 жовтня 2022 року оприлюднила нову Стратегію національної безпеки США (*National Security Strategy of The United States of America*) [4].

У документі акцентовано увагу на тому, що США не вагатимуться у застосуванні сили, коли йтиметься про захист національних інтересів. Проте застосування сили має бути зумовлено чіткими досяжними цілями, відповідати цінностям і законам та здійснюватися за згодою американського народу.

У ситуації загострення конкуренції роль військових полягає у збереженні та здобутті воєнних переваг за одночасного обмеження можливостей конкурентів.

Для реалізації максимально ефективного стримування агресії пропонується новий комплексний підхід – інтегроване стримування (*integrated deterrence*).

27 жовтня 2022 року Пентагон оприлюднив відкриту складову частину нової Національної оборонної стратегії (*National Defense Strategy*) США [5].

Стратегія визначає такі пріоритети у сфері оборони: оборона США, стримування стратегічної атаки на США та їх союзників/партнерів, стримування агресії передусім з боку КНР, а потім рф, будівництво боєздатних збройних сил та екосистеми оборони.

Головними новаціями Стратегії можна вважати концепції інтегрованого стримування (*integrated deterrence*) і протиборства в умовах

миру (*campaigning*). Саме в рамках цих концепцій США планують забезпечити реалізацію означених пріоритетів і цілей. Також важливе місце у втіленні пріоритетів Стратегії посідає взаємодія із союзниками і партнерами.

В основу концепції інтегрованого стримування покладено спроможність збройних сил США діяти в усіх сферах протиборства разом із потенціалом союзників та інших урядових відомств США. Інтегроване стримування передбачає комбінування різних видів стримування з метою переконати іншу сторону відмовитися від агресивних намірів. Йдеться про стримування за рахунок заборони (*deterrence by denial*), стримування за рахунок стійкості (*deterrence by resilience*) та стримування за рахунок можливості завдання неприйнятного рівня втрат (*deterrence by cost imposition*).

Стримування за рахунок заборони ґрунтується на демонстрації противнику неможливості швидко захопити й утримати території чи швидко досягти поставлених агресивних цілей. Такий вид стримування доповнюється стримуванням за рахунок стійкості – здатності виконувати завдання, незважаючи на ступінь ураження противником певних цілей (передусім систем командування й управління). Проте, як визначено у Стратегії, інколи цих видів стримування може бути недостатньо, і тоді використовують стримування за рахунок можливості завдання неприйнятного рівня втрат – демонстрації здатності до ураження більш широкого спектру цілей. В основі такого стримування США – стратегічний ядерний арсенал і конвенційні системи дальнього вогневого ураження, наступальні спроможності в кіберсфері, нелінійне застосування наявних спроможностей (*irregular warfare*), підтримка оборони третіх країн, санкції та експортний контроль, дипломатичні заходи.

Стратегія США щодо рф базується на стримуванні за рахунок заборони і стримуванні за рахунок стійкості. Проте щодо безпосередніх сусідів рф передбачено розробити опції для стримування за рахунок можливості завдавати росії неприйнятного рівня втрат. У короткостроковій перспективі

йдеться про модернізацію систем заборони і обмеження доступу, посилення взаємосумісності та стійкості, обмін розвідувальними даними в середовищі союзників по НАТО і партнерів. У довгостроковій перспективі – це розвиток потенціалу союзників по НАТО вести війни високої інтенсивності, тоді як США зосереджуватимуть зусилля на таких видах бойового забезпечення, як розвідка і РЕБ, а також підтримка з повітря.

Концепція протиборства в умовах миру має стати відповіддю збройних сил США на різні практики тиску до порогу ескалації, які використовують противники. Протиборство в умовах миру передбачає демонстрацію військової діяльності в пріоритетних регіонах світу, щоб посилити сумніви противника щодо його спроможності досягнути цілей, застосовуючи тиск. Така практика протиборства дасть змогу всебічно підготуватися до можливого переростання кризи в конфлікт завдяки широкій ситуаційній обізнаності, посиленню взаємосумісності й доступу. Практика протиборства в умовах миру здійснюватиметься передусім щодо КНР і рф у спосіб відповідної прямої присутності сил США у пріоритетних регіонах Євразії. В інших випадках США спиратимуться на мережу союзів і партнерств.

Розвиток сил оборони США визначено основою підтримання і посилення ефекту стримування. Пріоритетними напрямами розвитку сил оборони є підтримання інформаційної переваги завдяки інтеграції, захисту і відтворення системи обробки інформації та ухвалення рішень; посилення швидкості й точності виявлення цілей і завдання ураження; логістичне забезпечення й утримання угруповання військ в умовах активних ворожих контрзаходів; розроблення концепцій і спроможностей для вибіркового ураження систем озброєння. Передбачається оптимальне поєднання технологічних рішень і способів застосування, які ускладнюють для противника проєктування сили. В екстрених випадках Міністерство оборони США може напряму надавати ефективні асиметричні спроможності для найбільш уразливих союзників / партнерів.

Воєнно-силовий чинник, який дедалі більше потрапляє в центр уваги в геополітичних розкладах нового світового порядку, насправді виступає як компенсатор неспроможності створити власну м'яку силу. Наприклад, та сама росія не може нічого запропонувати світові з арсеналу інструментів XXI століття: ані технологій, ані інновацій у сфері виробництва, ані космічних проривів, ані будь-яких інших сучасних досягнень, натомість вона може запропонувати газ, нафту, військову агресію та ядерний шантаж.

25 квітня 2005 року у посланні президента рф федеральним зборам в. путін назвав розпад СРСР "найбільшою геополітичною катастрофою XX століття" і цією публічною ностальгією за СРСР обґрунтував геополітичний реваншизм на майбутнє.

10 лютого 2007 року на Мюнхенській конференції з питань безпеки в. путін розкритикував однополярність світу, політику США і НАТО щодо росії: "Для сучасного світу однополярна модель не тільки неприйнятна, а й взагалі неможлива". На думку експертів, це був найрізкіший зовнішньополітичний виступ господаря кремля за пів століття – після спічів керівника СРСР Микити Хрущова на зустрічах із представниками США, а також з трибуни ООН. Мюнхенську промову путіна назвали оголошенням другої холодної війни.

На думку українського експерта М. Гончара, 2007 – 2008 рр. стали періодом піку нафтових цін та першої у XXI столітті глобальної економічної кризи, яка розпочалася у США та призвела до світових негативних наслідків. путінський режим на тлі занурення Заходу в економічні проблеми, перевантаженості США операціями в Афганістані та Іраку був окрилений як доходами від нафтоекспорту росії, так і своїм успіхом блокування рішень НАТО з допомогою європейських лідерів А. Меркель та Н. Саркозі. Президент росії натякнув, що "якщо НАТО надасть план дій щодо членства (ПДЧ) в НАТО Грузії, то росія визнає незалежність Абхазії та Південної Осетії, спираючись на косовський прецедент, і тим самим створить буферну зону між силами НАТО і своїми кордонами. ...Якщо Україну все ж таки

приймуть до НАТО, ця держава просто припинить існування". Тобто фактично він погрожував тим, що росія може почати анексію Криму та окупацію сходу України [6].

20 лютого 2008 року Дж. Фрідман досить чітко спрогнозував поведінку рф після проголошення незалежності Косового: "…захоплення дружніх до неї сепаратистських регіонів на її кордонах – особливо грузинських регіонів Абхазії і Південної Осетії, а можливо, навіть Східної України і Криму… росія таким чином покаже, що незалежність Косового відчиняє двері для неї, щоб змінити і свої кордони".

Замість покарання росії санкціями за вторгнення в Грузію її фактично було винагороджено – політикою перезавантаження з боку Адміністрації Барака Обами. Віце-президент США Джо Байден на Мюнхенській безпековій конференції 7 лютого 2009 року виголосив: "Настав час, перефразовуючи президента Обаму, настав час натиснути кнопку перезавантаження та переглянути багато сфер, де ми можемо і маємо працювати разом з росією". І вже 6 березня Держсекретар США Хілларі Клінтон вручила міністру закордонних справ рф сергію лаврову символічну червону кнопку перезавантаження. А напередодні, 5 березня 2009 року, на зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО було вирішено відновити офіційний діалог з росією в рамках Рада НАТО – рф, незважаючи на те що москва не виконала План перемир'я від 12 серпня 2008 року і не вивела свої війська з території Грузії.

Саміт НАТО у Страсбурзі – Кельні 3-4 квітня 2009 року зафіксував дворушницьку позицію Альянсу: з одного боку, вимагати виведення російських військ з Грузії, а з іншого – співпрацювати з росією з питань ПРО, безпеки в Центрально-Східній Європі, Афганістані, протидії тероризму тощо.

У період з 2014 до початку 2022 року Україна опинилася в епіцентрі нової фази глобального протистояння між Заходом і росією, в осерді якого лежала спроба путінського режиму здійснити "геостратегічний реванш" за програш СРСР у холодній війні та відновити статус росії як світової держави.

Попри формальне визнання росією незалежності та суверенітету України, москва розглядала нашу державу як штучне утворення, що входить до сфери її “особливих інтересів” та є ключовою частиною геополітичного проєкту “русского мира”. За вісім років конфлікту малої інтенсивності росія перетворила Донбас на “сіру зону”, яка виступала як геостратегічний плацдарм воєнно-політичного тиску на Київ та потенційний “запобіжник” вступу України в НАТО та ЄС.

Усвідомивши неможливість реалізації своїх цілей інструментами гібридної війни, 2021 року путін вирішив перейти до наступної фази агресії проти України із застосуванням усієї повноти воєнної сили. Під прикриттям проведення військових навчань і маневрів рф зосередила на кордоні з Україною велике угруповання військ і техніки, що загрожувало ескалацією бойових дій і викликало широкий міжнародний резонанс. Повноцінна воєнно-політична та суто військова підготовка росії до вторгнення в Україну розпочалася щонайменше навесні 2021 року під виглядом численних навчань, зокрема на території білорусі. Політико-дипломатичним прикриттям її здійснення стали переговори росії із Заходом щодо проєкту “договору” про європейську безпеку та “гарантії безпеки” росії.

Широкомасштабна воєнна агресія проти України, яку росія почала 24 лютого 2022 року, змінила більш ніж пів віковий порядок мирного співіснування держав на Європейському континенті, що ґрунтувався на взаємному визнанні суверенітету і територіальної цілісності згідно з нормами міжнародного права.

За оцінками експертів Центру Разумкова, війна висвітлила серйозні проблеми в системах глобальної і регіональної безпеки [7]. Розглянемо їх більш детально.

1. Практика використання права вето в Раді Безпеки ООН гальмує, а в гіршому разі унеможливлює ухвалення рішень щодо врегулювання конфліктів, які прямо чи опосередковано зачіпають інтереси постійних членів Ради. Неприпустимим є те, що в російсько-українській війні росія,

постійний член РБ, є визнаним агресором, який блокує рішення, пов’язані з урегулюванням конфлікту. Це суперечить здоровому глузду й потребує негайного реформування ООН.

2. Система безпеки ООН не продемонструвала ні політичної волі, ні ефективності механізмів урегулювання конфліктів, дотримання міжнародних норм і взятих зобов’язань. Із арсеналу РБ практично зникли передбачені Статутом ООН операції щодо примусу до миру через брак політичної волі, фінансових і військово-технічних ресурсів та ветування таких рішень. Замість цього практикують більш м’які засоби: операції щодо побудови миру та підтримання миру (так звані операції згідно з главами VI+ або VII–). Намагання ООН та інших безпекових організацій уникати складних проблем призводить до їх поглиблення замість розв’язання. Прийняття рішення про припинення вогню в політичному врегулюванні збройних конфліктів призводить до їх заморожування з подальшою ескалацією. Яскравим прикладом є заморожування конфлікту на Донбасі 2014 року, який прогнозовано переріс у повномасштабну агресію рф проти України.

3. Захід у цілому, його безпекові інститути, системи забезпечення національної безпеки переважної більшості західних держав виявилися неготовими до повномасштабної агресії росії, яка поставила світ на межу Третьої світової війни. З іншого боку, для всього світу стало несподіваним, що такий потужний агресор, як росія може зазнати не лише опору, але й поразки у протистоянні з країною, народ і влада якої консолідовані в захисті свободи та територіальної цілісності. Ба більше, Захід міг би й не оговтатися або принаймні зазнав би суттєвих іміджевих втрат після такого нахабного й агресивного “підвищення ставок” кремлем, якби Україна не зірвала російський бліцкриг. Початкова фаза війни росії проти України, висування рф ультиматумів НАТО, її черговий ядерний шантаж США та європейських країн вказують на те, що в арсеналі систем колективної та національної безпеки мають бути засоби завчасного виявлення ризиків, запобігання загрозам, адекватного й ефективного реагування не лише безпосередньо на

агресію, а й на погрози нею. Підвищилась актуальність наявності й запасів як сил, так і засобів та ресурсів, а також ефективних, опрацьованих механізмів їх залучення, готовності їх використовувати та надавати допомогу союзникам і партнерам.

4. Зростає ступінь гібридності міжнародних конфліктів і криз, що характеризується появою нетрадиційних видів зброї, таких, як енергоресурси, політична корупція, агресивна пропаганда, кіберзброя. Останнім часом до них додалося продовольство. Застосування цієї зброї державою-агресором розкриває її як підступного та жорстокого актора. Головними напрямами та проявами використання росією цих видів зброї наразі є такі:

тиск на Захід через намагання зганьбити його, закликаючи країни Азії й Африки згадати про їхнє колоніальне минуле, наголошуючи на нерівності між країнами Півночі та Півдня, поширюючи фейки про походження COVID-19 і несправедливий розподіл вакцин;

підрив єдності Європи через поглиблення енергетичної кризи та посилення невдоволення населення європейських країн напередодні та під час зимового періоду;

сподівання на зниження стійкості країн ЄС, відвернення їх уваги від війни в Україні через вимушене реагування на міграційні хвилі, спровоковані браком зерна, поставки якого з портів України було заблоковано самою росією;

зміцнення своїх позицій на міжнародній арені через протиставлення росії “загнилому” Заходу;

пом’якшення наслідків санкцій способом неприєднання до них окремих країн через запровадження “сірих” і контрабандних схем постачання необхідних російській оборонній промисловості товарів і технологій;

ослаблення економічного потенціалу України й блокування західної допомоги.

5. Війна висвітлила проблемні питання стосовно ефективності чинних економічних і безпекових союзів. Головними проблемами тут є помилки в оцінюванні ризиків, неспроможність запобігти кризовим явищам, запізніле реагування на них, безвідповідальне ставлення окремих союзників до потреб у ресурсах. На цьому тлі лунають апокаліптичні висновки про кінець глобалізації, завершення епохи великих союзів та перехід ініціативи до мережевих структур у вигляді автономних регіональних і субрегіональних союзів, альянсів, коаліцій. Ознаки таких процесів справді можна помітити, проте їх спрямовано на пошук способів домогтися внутрішньої солідарності та стійкості чинних міждержавних альянсів і коаліцій. Дієвість цього пошуку підтверджено такими прикладами:

створений в Європі Північно-європейський оборонний союз, Вишеградська четвірка, Люблінський трикутник, проєкт Тримор'я;

ініціатива Б. Джонсона щодо створення поза рамками ЄС під егідою Великої Британії нового воєнно-політичного та економічного союзу за участю України, Польщі, Естонії, Латвії, Литви й Туреччини;

ідея Е. Макрона, втілення якої вже розпочато, щодо створення Європейської політичної спільноти із залученням, окрім членів ЄС, усіх країн Західних Балкан, України та Молдови;

коаліції держав, що склалися для допомоги Україні в боротьбі з російською агресією (зустрічі у форматі "Рамштайн" і "Копенгаген").

Ця війна стала індикатором неоімперської політики кремля. Російське керівництво розглядає війну в Україні лише як частину великої гри, націленої на досягнення світового лідерства. Підтвердженням цього стали подальші дії рф на Близькому Сході та Африканському континенті.

У жовтні 2023 року сталося загострення конфлікту між Ізраїлем та ісламістською організацією ХАМАС, яка контролює сектор Гази з 2006 року. Унаслідок атаки ХАМАСу на підконтрольні Ізраїлю території загинуло понад 1 400 ізраїльтян та громадян інших держав, понад 5 000 було поранено і ще приблизно 250 перебувають у заручниках. Ця широкомасштабна атака

призвела до того, що Ізраїль був вимушений оголосити війну та проведення “смертоносної операції у відповідь”. Терористичні дії угруповань ХАМАСу дістали підтримку від ряду арабських країн, таких, як Катар, Ірак, Іран, Туреччина, Кувейт, Сирія, Йорданія, Туніс, Алжир та Ємен, а також від Афганістану та Північної Кореї. З іншого боку, в цьому конфлікті Ізраїль підтримала більшість європейських країн, серед яких Україна. США також оголосили про повну дипломатичну та військову підтримку ізраїльським збройним силам. Європейський Союз видав заяву, в якій засуджує численні та невибіркові атаки ХАМАСу і закликає до негайного припинення насильства. Якщо проаналізувати перелік країн, які підтримують ту чи іншу сторону в цьому збройному протистоянні, можна дійти висновку, що майже весь арабський світ рішуче налаштований на збройне відстоювання своїх інтересів та застосування будь-яких сил задля досягнення поставлених цілей.

Доказом того, що цей конфлікт виходить за межі Ізраїлю і Палестини, є той факт, що 26 жовтня 2023 року керівництво ХАМАСу прибуло до москви для зустрічі з високопоставленими чиновниками. Міністерство закордонних справи Ізраїлю засудило рішення запросити членів ХАМАСу до москви, назвавши це “актом, що підтримує тероризм”, а також закликало російське керівництво вислати делегацію з москви. Однак офіційний кремль не поспішає заявляти про свої наміри щодо підтримки Ізраїлю в цьому протистоянні. Більш того, кремль офіційно засудив удари Ізраїлю по сектору Гази, а само керівництво ХАМАСу не раз наголошувало на тісній співпраці з російським керівництвом. Причин такого союзу може бути декілька, але головна й найважливіша – це сподівання кремля на зменшення військової допомоги Україні у війні з росією за незалежність.

Про російський вплив в Африці заговорили після 2014 року, коли проти країни почали запроваджувати перші санкції. Континент виявився особливо важливим для оборонного сектора росії, якого позбавили багатьох контрактів у світі. Ще до 2013 року частка російської зброї в Африці

становила 11-25 %, а вже після 2017 року зросла до понад 40 %. Станом на 2020 рік половина зброї, імпортованої Африкою, була російською.

Іншим важелем впливу рф на Африканському континенті є енергетика. Майже 600 млн африканців не мають постійного доступу до електроенергії. Посухи й інші катаклізми лише погіршують їх становище. З 2019 року Алжир, Гана, Замбія, Нігерія, Руанда зробили ставку на російську ядерну енергію. Зокрема, країна-терорист пообіцяла їм з часом побудувати декілька атомних електростанцій.

Російсько-африканський саміт 2023 року затвердив прагнення москви розширити свою економічну присутність в Африці, орієнтуючись на сільське господарство, гірничодобувну промисловість та енергетику, з метою подвоїти показники торгівлі до 2030 року.

рф та її підприємства – Росатом в енергетичному секторі та Русал у гірничодобувній галузі – беруть участь у проєктах, які хоч і не масштабні за обсягом інвестицій, але мають неабияку політичну і стратегічну вагу. Ці проєкти нерідко стосуються критично важливих ресурсів. Передусім йдеться про уран, який є ключовим елементом для ядерної енергетики, і маючи контроль над родовищами урану, росія може контролювати інші найважливіші ресурси. Наприклад, Росатом активно збільшує свої запаси урану, зокрема через придбання проєкту в Танзанії за 1,15 млрд дол. [8].

Російський контроль над ураном стосується не лише видобутку сировини, а й усього ядерного паливного циклу. Хоча росія є відносно невеликим виробником “сирого” урану, їй належить чимала частка світової інфраструктури його переробки та збагачення – близько 40 та 46 % відповідно. Це критично важливо, оскільки дає можливість переробляти “сирий” уран на паливо для ядерних реакторів.

Крім того, росія домінує в експорті атомних електростанцій. Упродовж 2012 – 2021 років вона ініціювала будівництво 19 ядерних реакторів, причому 15 з них – за кордоном. Це набагато більше ніж будь-яка інша країна за той же період.

Хоча економічна присутність росії в Африці не настільки широка, як китайська, її участь у постачанні стратегічних товарів та військової техніки в африканські країни – це багатогранний виклик. Якби росія дістала контроль над критично важливими ресурсами на кшталт літію чи урану, вона могла б створювати залежності, впливати на ринкові ціни та використовувати їх для політичного впливу – те, що відбувається в інших регіонах.

Потенційні ризики такої діяльності величезні. Контроль над критично важливими ресурсами з боку іноземної держави, особливо агресивної, впливає на суверенітет країн та створює стратегічний виклик глобального масштабу, оскільки ці ресурси надзвичайно важливі для "зеленого" енергетичного переходу і технологічного розвитку в усьому світі.

Зрештою, скромна економічна участь росії в Африці має не таке вже й велике значення для москви. Справжні мотиви росії для залучення Африки полягають у просуванні своїх геостратегічних інтересів – забезпеченні плацдарму в Середземному морі на південному кордоні НАТО, витісненні впливу Заходу та нормалізації світогляду росії. Іншими словами, Африка є засобом для досягнення більших стратегічних цілей росії [9].

Хоча рф вітає розширення можливостей торгівлі з Африкою, найбільш переконливими є політичні вигоди. Маючи 54 голоси в Генеральній Асамблеї ООН, Африка є привабливою "мішенню" для схвалення військової агресії росії та порушення норм міжнародного права.

Крім того, росія має найбільший вплив в Африці, використовуючи нетрадиційні, асиметричні інструменти – кооптацію еліти, дезінформацію, втручання у вибори, розгортання воєнізованої групи "Вагнер", угоди про постачання зброї в обмін на ресурси.

Починаючи з 2018 року, коли найманці з "Вагнера" розмістилися в ЦАР, москва крок за кроком нарощує присутність і вплив в Африці. Зокрема в зоні Сахелю, який пролягає від Атлантичного океану до Червоного моря: після того як у Буркіна-Фасо, Малі, Нігері сталися військові

перевороти, хунти, що захопили владу, згортають військове й політичне співробітництво зі США та Францією і зміцнюють відносини з росією.

Водночас, як вважають експерти [10-12], для Китаю, який скупив і контролює Африку набагато більше ніж Сполучені Штати і Франція, проникнення росії на Африканський континент є вигідним, оскільки послаблює вплив США. Конкуренція ж, яка іноді виникає між китайськими й російськими компаніями, не є критичною, оскільки китайці націлені на участь у розробленні природних ресурсів континенту й наданні кредитів африканським державам, а пріоритет росіян – військова і військово-технічна сфери.

Своєю чергою, США на офіційному рівні обговорюють готовність до можливих одночасних воєн з росією та Китаєм. Зокрема, у Звіті Комісії з питань стратегічної позиції США [13] зазначено, що США та їх союзники мають бути готовими стримати та перемогти обох противників одночасно. У документі вказано, що міжнародний порядок “перебуває під загрозою з боку авторитарних режимів Китаю та росії”. Автори Звіту вважають, що китайська та російська загрози загострюватимуться впродовж 2027 – 2035 років, тому “рішення необхідно ухвалювати зараз, щоб нація була готова”. Також вони рекомендують до 2046 року повністю профінансувати 30-річну програму модернізації ядерної зброї США, яка станом на 2017 рік оцінювалася в 400 млрд доларів.

Серед рекомендацій є й такі: розміщення більшої кількості тактичної ядерної зброї в Азії та Європі, розробка планів розміщення деяких або всіх резервних ядерних боєголовок США. Крім того, рекомендовано збільшити виробництво стратегічних бомбардувальників B-21 та нових атомних підводних човнів класу “Колумбія”.

Феномен війни постійно трансформується разом зі змінами, що відбуваються у світі. І на це треба зважати, осмислюючи тренди збройної боротьби в майбутньому. Які ж основні тенденції збройної боротьби майбутнього можемо окреслити?

Ю. Кобець пропонує розрізняти сім видів війн, які можуть відбуватися у XXI ст. Ці війни суттєво відрізняються одна від одної за багатьма характеристиками, зокрема за критерієм ефективності [14].

До загального переліку війн можна віднести такі:

класичну техногенно-силову війну;

економічну війну;

неоголошений геноцид проти населення держави-суперника;

організаційну війну (випадки впровадження зовнішніх або ворожих організаційних структур у національну державну систему супротивної сторони, наприклад, нелегітимних органів влади чи різних фондів);

інформаційну війну;

хронологічну війну – спосіб ведення воєн через цілеспрямоване переосмислення “неприємного” минулого країни та постійне маніпулювання історичними фактами на користь замовника;

духовну війну, що є ще одним способом ведення війни, який передбачає нав’язування небезпечних цінностей підкореним народам чи державам. Мета цієї війни – змінити духовні принципи та цінності цих народів чи держав для досягнення своїх цілей.

М. Требін і Т. Чернишова пропонують такі тенденції збройної боротьби майбутнього [15].

По-перше, ретроспективний погляд на еволюцію воєнного мистецтва свідчить про те, що траєкторія його розвитку являє собою освоєння простору, в якому постійно розширюється збройна боротьба. Це розширення мало місце від стратегії генеральної битви в одній точці (епоха наполеонівських війн) до лінійної стратегії (з другої половини XIX ст. до середини 1930- х рр.), а далі – до глибокої операції на континентальному театрі воєнних дій (Друга світова війна) та об’ємної (повітряно-космічної, повітряно-наземної і наземно-морської) операції початку XXI ст. Тобто на зміну традиційним воєнним діям, суворо розподіленим за фізичними сферами, прийшли об’ємні, що ведуться одночасно в усіх сферах

протиборства, у значно розширеному просторово-часовому континуумі. Тут діє принцип багатосферності, який дістає подальшого розвитку.

По-друге, разом із збільшенням просторових показників збройної боротьби зростає значення інформаційного континууму. Це зумовлено тим, що на сучасному етапі розвитку цивілізації інформація відіграє ключову роль у функціонуванні суспільних і державних інститутів та житті кожної людини. Інформатизація сприяє створенню єдиного світового інформаційного простору, в межах якого здійснюються виробництво, нагромадження, обробка, збереження інформації та обмін нею між суб'єктами цього простору – людьми, організаціями, державами. Цілком очевидно, що можливості швидкого обміну політичною, економічною, духовною, науково-технічною та іншою інформацією, застосування нових інформаційних технологій у всіх сферах суспільного життя та особливо у виробництві й управлінні є безсумнівним благом. Подібно до того як швидке промислове зростання створило загрозу екології Землі, а успіхи ядерної фізики спричинили небезпеку ядерної війни, так і інформатизація може стати джерелом цілої низки проблем.

Можна виділити два основних об'єкти впливу інформаційної зброї. Перший – антропогенний (власне людина, її інтелект і масова свідомість соціуму). Реалії сучасного буття свідчать про те, що вплив безпосередньо на людину дає змогу успішно реалізовувати мету інформаційного протиборства. Як показують дослідження, проведені наприкінці XX ст., в умовах повсякденної діяльності військ психічні порушення спостерігаються у 4–6 % особового складу, під час виконання завдань навчально-бойової діяльності – від 15 до 20 %, у ході бою – від 30 до 86 % (залежно від інтенсивності, кількості поранених та вбитих). Другий об'єкт впливу інформаційної зброї – техногенний (програмне та власне інформаційне забезпечення; програмно-апаратні та телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що забезпечують циркуляцію інформаційних потоків та інтеграцію систем управління, тощо). Найбільш уразливими елементами інфраструктури є телекомунікаційні

вузли, центри супутникового зв'язку та канали міжнародного інформаційного обміну.

По-третє, зростання значення космічного простору. Основними завданнями бойових космічних засобів під час ведення воєнних дій з космосу з метою завдання втрат противнику на континентальних, океанських і морських ТВД, а також у повітряному просторі, на думку американських фахівців, має бути ураження наземних угруповань космічних сил і засобів (елементів позиційних районів частин запуску та управління, обробки інформації та інших об'єктів); стаціонарних і мобільних угруповань стратегічних ядерних сил (пускових установок, пунктів управління та інших об'єктів); мобільних угруповань надводних кораблів і підводних човнів; літаків стратегічної авіації на аеродромах і в повітряному просторі; важливих об'єктів стратегічного призначення; живої сили, озброєння та військової техніки, а також постановка активних перешкод радіоелектронним засобам, глобальний вплив на природне середовище території противника. Окрім того, військові аналітики вважають, що за допомогою космічних засобів можна вирішувати такі завдання, як глобальний і локальний контроль з космосу за станом і динамікою дій угруповань військ (сил флоту) в будь-якому регіоні світу, інформаційне, координатно-метричне та інші види забезпечення їхніх дій; управління ними з єдиного центру, віддаленого на будь-яку відстань від регіону бойових, оперативних або стратегічних дій, за умови забезпечення більшої самостійності у прийнятті рішень усіма ланками органів військового управління.

По-четверте, розширення спектра застосовуваних засобів збройної боротьби, серед яких істотно зростає значення зброї на нових фізичних принципах, а також високоточної, гіперзвукової, кіберзброї, інформаційно-керованих систем, роботизованих комплексів військового призначення, безпілотних літальних та автономних морських апаратів, використання штучного інтелекту в системах підтримки прийняття рішень, управління військами (силами) та озброєнням, військової та спеціальної техніки.

У ході проведення військових операцій у війнах майбутнього ставку робитимуть на засоби збройної боротьби, що працюють на нових фізичних принципах (НФП). Застосування зброї на НФП передбачає миттєву поразку противника на великій відстані за рахунок перенесення спрямованої енергії. Це може бути лазерна зброя – доставка до об'єкта ураження енергії електромагнітного випромінювання гамма, рентгенівського, ультрафіолетового, видимого чи інфрачервоного діапазонів довжини хвиль; радіочастотна зброя – доставка до об'єкта ураження енергії електромагнітного випромінювання радіочастотного діапазону довжини хвиль (надвисокочастотна зброя, інфразвукова зброя та ін.); пучкова (прискорювальна) зброя – доставка до об'єкта ураження спрямованих пучків високоенергетичних заряджених або нейтральних частинок, швидкість яких сягає майже швидкості світла. Усі ці види зброї забезпечують практично миттєву доставку до цілі вражаючої енергії, причому дальність ураження може вимірюватися багатьма сотнями кілометрів [1]. Реалізація такого принципу ураження об'єктів потенційним противником може докорінно змінити характер майбутньої війни. Застосування ним такої зброї дасть змогу вражати об'єкти без їх фізичного руйнування, обмежити застосування звичайних засобів збройної боротьби, а також скоротити час проведення операції до кількох хвилин. Не вбиваючи людей, така зброя може порушувати роботу телефонів, радіолокаторів, комп'ютерів, інших засобів зв'язку, систем наведення, навігації та управління. Передбачається також використовувати "інгібітори згоряння", що зупиняють двигуни машин, а також хімікати, що руйнують шини автомобілів і літаків, якщо їх розпорошувати на дорогах і аеродромах. Суть полягає в тому, щоб за допомогою подібних засобів паралізувати війська, не знищуючи їх.

Досвід ведення бойових дій на урбанізованій території (у міських умовах) збройними силами багатьох країн, набутий у локальних війнах і воєнних конфліктах кінця XX – початку XXI століття, активував розвиток нового виду озброєння – роботизованих комплексів військового призначення

(РКВП). Основні завдання РКВП – вогнева підтримка підрозділу, що наступає, наведення ВТЗ, розвідка місцевості та контроль результатів ураження об’єктів противника, розвідка та спостереження, підвезення боєприпасів, паливно-мастильних матеріалів у зону бойових дій та ін.

У майбутніх війнах характер бойових дій у повітрі кардинально зміниться в результаті більш широкого застосування таких РКВП, як БПЛА та засоби зниження помітності. Завдяки масштабному застосуванню БПЛА планується розширити бойові можливості підрозділів сухопутних військ та розвідувально-диверсійних підрозділів. У майбутніх війнах БПЛА будуть застосовуватись і як окремі комплекси, і у вигляді формувань безпілотної авіації. Залежно від дальності польоту, бойового навантаження та завдань масштаб застосування БПЛА буде різним – від тактичного до стратегічного рівня. Тривалість польоту, як доводять експериментальні польоти БПЛА США, може вимірюватися роками. Формами застосування безпілотної авіації можуть бути розвідувально-ударні дії, контроль повітряного простору та ін.

Використання технологій ШІ у нових системах управління озброєнням дасть змогу здійснити прорив під час ведення бойових дій. Такі системи сприятимуть пришвидшенню прийняття рішень з урахуванням максимальної кількості чинників та скороченню циклу управління військами (силами), а також підвищенню їхніх бойових можливостей [2]. На цей час найбільших результатів американські фахівці досягли в галузі глибокого машинного навчання. Це стало можливим завдяки прогресивному розвитку багаторівневих штучних нейронних мереж. Технології розпізнавання образів та машинне навчання, використовувані в сучасних системах ШІ, можуть забезпечити високий ступінь автоматизації прийняття управлінських рішень під час аналізу та обробки інформації від різних джерел.

По-п’яте, зміна логіко-часової побудови збройної боротьби: завоювання ініціативи та переваги в інформаційній сфері (в управлінні військами та зброєю); створення переваги в повітряно-космічній сфері; зміна на свою користь співвідношення сил на суші та морях; досягнення загальної

кількісно-якісної переваги в силах та засобах; збільшення тривалості підготовчих та зменшення періоду активних дій; посилення дедуктивних та послаблення індуктивних зв'язків і відносин збройної боротьби; використання стратегічних та оперативних засобів для ураження тактичної ланки; організація і ведення збройної боротьби в реальному масштабі часу; перехід від управління військами до управління збройною боротьбою.

Нинішня війна в Україні являє собою абсолютно нове явище у воєнній історії. Так, Шон Макфейн відзначає, що російсько-українська війна продемонструвала не тільки нові правила війни, а й те, як воювати проти сильніших армій і перемагати їх у XXI столітті. Він виокремив такі десять правил [16].

Правило 1. Традиційна війна відійшла в минуле.

Традиційна війна є одним із видів бойових дій – і Друга світова війна тому приклад, однак нині немає нічого більш нетрадиційного, ніж традиційна війна. З 1945 року лише 6 % війн були традиційними, а останні з них велися сорок років тому. Ніхто вже так не виокремлює, бо це більше не забезпечує перемоги – проте росія спробувала. У лютому 2022 року вона розпочала першу за 35 років традиційну війну і зазнала поразки. Символом російської стратегічної недолугості стала 64-кілометрова військова колона, яка в перші тижні війни застрягла на шляху до Києва. Ведення традиційної війни потребує надзвичайного рівня дисципліни, управління й організаційної єдності, а росіянам цього бракує. Війна була приречена на провал, однак російське командування остаточно змінило тактику наприкінці березня, перейшовши до нетрадиційної війни, яку рф вела в Грозному й Алеппо, застосовуючи стратегію терору. Це правило пояснює, чому традиційні війни сьогодні закінчуються невдачею, і підказує, що працює більш ефективно.

Правило 2. Інвестуйте в людей, а не в технології.

Багато хто уявляє майбутню війну надзвичайно високотехнологічною, але бойовий досвід високотехнологічних збройних сил після 1945 року був жалюгідним – вони регулярно програвали низькотехнологічним арміям.

Франція зазнала поразки в Алжирі та Індокитаї, Велика Британія – в Палестині й на Кіпрі, СРСР – в Афганістані, США – у В'єтнамі, Сомалі, Іраку й Афганістані, а росія, схоже, нині в Україні. Кадри, на яких мирний український трактор тягне російські танки з поля бою, говорять самі за себе. Це правило пояснює, чому найкраща технологія – це 15 сантиметрів між нашими вухами. Хитрість перемагає високотехнологічну грубу силу.

Правило 3. Немає війни або миру – вони завжди співіснують.

Розумні противники використовують простір між війною і миром задля своєї перемоги. 2014 року росія застосувала "зелених чоловічків", підрозділи спецназу й найманців на кшталт ПВК "Вагнер", щоб здійснити приховану окупацію на сході України. Українці не дали себе надурити, але Захід дав. Для нього це не скидалося на традиційну війну, проте й не було миром. Поки західні спецслужби намагалися розібратися, що ж росія робить на Донбасі, анексія Криму стала доконаним фактом. Це правило пояснює, чому не буває війни або миру, а тільки війна *та* мир. Від усвідомлення цієї різниці залежить стратегія перемоги.

Правило 4. Завоювання умів і душ не працює.

Завоювання умів і душ місцевого населення не веде до перемоги, як помилково вважала більшість американських генералів в Афганістані й Іраку. І це одна з причин їхньої поразки. Упродовж В'єтнамської війни серед бійців спецназу Армії США побутувала приказка: якщо взяти їх за яйця, уми й душі теж будуть ваші. Таким є російський підхід до боротьби з повстанцями, і він передбачає масові вбивства цивільного населення та стратегію випаленої землі. Саме це вони зробили з Чечнею, Сирією, а тепер і з Україною. Порушення прав людини та супутні втрати є не похибкою, а прикметою російської війни, про що свідчать Буча, Маріуполь та Ізюм. Це аморальний і огидний підхід, який використовували протягом усієї історії, нерідко успішно. Це правило пояснює, чому на війні насильство зазвичай ефективніше, ніж милосердя.

Правило 5. Найкраща зброя стріляє не кулями.

“Бій точиться тут, мені потрібна зброя, а не евакуація”. Це була одна з найбільш цитованих фраз під час російського вторгнення в Україну – слова зухвалого українського Президента, який відмовився під пропозиції США залишити Київ. Справжня ця фраза чи ні – значення не має. Вона подіяла. Зброя почала надходити, і НАТО заворушилося вперше за 30 років. Україна успішно перетворила соціальні мережі й меми на зброю, легко обійшовши світового лідера з дезінформації – росію. Правило 4 говорить про те, що уми і душі не мають значення на низовому, тобто “тактичному” рівні війни. Та на глобальному, або “стратегічному”, рівні завоювання умів і душ є необхідною умовою перемоги. Український народ і влада разом ведуть успішну інформаційну війну, яка перетворила росію на державу-парію, якої цурається навіть Китай. Що ще важливіше – це дало змогу зберегти інтерес Заходу до України, який збільшує кількість зброї, боєприпасів, цінних розвідувальних даних, надає дипломатичну та народну підтримку. Це правило пояснює, чому в інформаційну добу інформація набуває більшої сили, ніж летальна зброя, і як саме нею ефективно користуватися.

Правило 6. Найманці знов у грі.

Російські найманці, як-от ПВК “Вагнер”, стали синонімом війни. З 2014 року ПВК “Вагнер” стала улюбленою зброєю путіна, тому що вона дає кремлю можливість правдоподібно заперечувати свою участь у разі провалу операцій, а росіяни таки провалюються. 2018 року ПВК “Вагнер” стикнулася із Силами спеціальних операцій США на сході Сирії, де її було знищено. І москва, і Вашингтон вирішили знехтувати цим інцидентом, щоб не доводити до Третьої світової війни, ймовірність якої була б високою, якби то були російські солдати, а не військові найманці. Найманці – друга найдавніша професія, і від них на війні великі проблеми. Це правило пояснює, в чому полягають ці проблеми, як найманці змінюють війну і як найкраще їх використовувати чи перемагати.

Правило 7. З'явилися нові типи світових сил.

Це правило не стосується війни в Україні тією самою мірою, як інших збройних конфліктів у світі, наприклад нарковійн у Латинській Америці, конфліктів в Африці, релігійних війн на Близькому Сході і в Південній Азії. Національні держави всюди здають позиції, їх замінює новий клас світових сил – супербагатії. За даними Світового банку, зі 100 найбільших генераторів прибутку у світі 71 – це корпорації і лише 29 – держави. У людському вимірі 1 % найзаможніших володіє 45 % світового багатства, а бідніша частина населення планети сукупно володіє менш ніж 1 %. Тепер, коли найманці повертаються, супербагатії можуть стати озброєними і дуже небезпечними. Вони можуть розпочати війну, щоб захистити свої міжнародні інтереси, так само як це роблять держави. Коли-небудь приватна корпорація "ExxonMobil" чи Ілон Маск зможуть мати власну армію. Насправді вони *вже* можуть, якщо захочуть. Це правило пояснює, як поява нових типів світових сил докорінно змінить світовий порядок.

Правило 8. Війни не завжди ведуться між державами.

Ще одне правило, яке менше стосується української боротьби, але зберігає свою важливість для решти світу. Коли супербагатії можуть набирати найманців, тоді вони можуть вести війну, неважливо наскільки малу. Держави більше не будуть єдиними суб'єктами війни, а можуть навіть стати трофеєм. Уже сьогодні міжнародні наркокартелі воюють один з одним за вплив на вулицях Латинської Америки. Вони захоплюють країни, як-от Гватемалу, і називають їх "наркодержавами". Видобувні галузі, наприклад нафтові, газові та гірничі компанії, дедалі частіше звертаються до найманців, щоб захистити своїх людей, території та майно. Може, колись вони навіть воюватимуть одна з одною за нафтові родовища у слабких державах, які не здатні себе захистити чи мають корумпованих політиків, ласих до хабарів. Оскільки вогневу міць можна купити за гроші, супербагатії стають новим видом суперсили, а це віщує війни без держав. Це правило пояснює, якими будуть ці війни і які наслідки вони матимуть для міжнародних відносин.

Правило 9. Тіньові війни переважатимуть.

2014 року росія захопила Крим засобами тіньової війни – так здавалося міжнародній спільноті, але не Україні. В інформаційну добу можливість правдоподібного заперечення є більш вирішальним чинником, ніж військова міць на полі бою. Це заганяє війну в підпілля, де вона точиться в тіні. Тіньова війна дає агресорам змогу непомітно розпалювати конфлікти, здобуваючи перемогу ще до того, як жертва зрозуміє, що її атаковано. росія, Іран та інші довели тіньову війну до досконалості, і їхній приклад наслідують інші держави. Лівія – це одна суцільна тіньова війна: ніхто насправді не знає, хто саме перебуває на полі бою і за що воює. Тим часом Захід не розуміє природи тіньової війни, про що свідчить його млява реакція на дії росії 2014 року. Сучасним державам, зокрема Україні, необхідно відточувати своє вміння перемагати в тіньових війнах, і це правило пояснює, як саме цього досягти.

Правило 10. Перемоги взаємозамінні.

Половина перемоги – це розуміння того, який вигляд вона має. І це правило пропонує Україні чудову стратегію для перемоги над росією сьогодні – взяти на озброєння час. Сила розуму важливіша за жорстку силу. До питання про кмітливість: згадайте Троянського коня і Давида, який виступив проти Голіафа. До питання про жорстку силу: згадайте Першу світову війну. Є багато способів перемогти, і більшість із них не потребуватиме величезної армії, якщо ви маєте розум. Вам потрібна стратегія, яка використовує спосіб ведення війни вашого ворога проти нього самого, подібно до того, як боєць джиу-джитсу використовує масу свого суперника проти нього. Це правило пояснює, як вигравати в сучасних війнах.

Російсько-українська війна може скоро закінчитися, а може тривати роками. У будь-якому разі вона вже показала, який вигляд матимуть війни майбутнього, так само як громадянська війна в Іспанії стала передвісником Другої світової. Україна може перемогти росію так, як Давид переміг

Голіафа. Існує багато способів перемагати, і хитрий стратег знає, як втілити їх у життя.

Україна зруйнувала російські наступальні плани. Дії ЗС України під час відсічі російській широкомасштабній агресії офіційно визначено як послідовне проведення кількох операцій. Деталі цих операцій опишуть історики. Проте вже зараз можна вказати на деякі парадокси російсько-української війни, які для більшості країн світу стали реальними несподіванками:

жодну сучасну армію не було задіяно у війні настільки високої інтенсивності. Війна, яку росія розв'язала проти України, стала найбільш масштабним конфліктом в Європі з часів Другої світової війни. Україна на рівних бореться з ядерною державою та армією, яку російська пропаганда донедавна називала "другою у світі";

фронтові успіхи України, яку підтримують численні союзники, спричинили призупинення планів Китаю щодо вторгнення на Тайвань;

Збройні Сили України надзвичайно швидко освоїли високотехнологічне озброєння та військову техніку іноземного виробництва. Водночас Україна активно відроджує свій оборонно-промисловий комплекс;

практично не маючи сучасних Військово-морських сил, Україна перемагає Чорноморський флот рф, трансформуючи його оперативно-стратегічні можливості в оперативно-тактичні (на рівні флотилії);

наступальні дії Збройних Сил України спростували один із фундаментальних постулатів воєнної науки про необхідність чисельної (у 3–5 разів) переваги в живій силі та озброєнні під час наступу. Українська армія наступає в умовах, коли противник переважає як в озброєнні, так і в кількості особового складу;

українська логістика, елементи якої частково розміщено за кордоном, забезпечує більшість потреб фронту. Її вдало оптимізовано з огляду на загрози авіаційних і ракетних ударів.

Таким чином, воєнно-силовий чинник поступово витісняє цивілізаційний та міжнародно-правовий і стає домінантним у новому світовому порядку.

Нові реалії в міжнародних відносинах потребують вирішення питань гарантування міжнародної безпеки у глобальному і регіональному масштабі. Ефективність функціонування міжнародних структур безпеки великою мірою буде залежати від механізму застосування насамперед силових заходів. Нова парадигма формування міжнародного безпекового середовища має виходити з усвідомлення принципів єдності світу і неподільності безпеки та можливості протистояти тому, що несе загрозу безпеці.

Література і джерела

1. Панфілов О. Ю., Петрова Л. О. Фактор воєнної сили в сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* Харків : Право, 2020. № 4 (47). С. 113-126.

2. Бодрук О. С. Фактор сили в сучасному світі. *Політика і час.* 2002. № 3. С. 57-67.

3. Бодрук О. Силова грань безпеки. *Політика і час.* 2005. № 4. С. 47-56.

4. Орлик В., Гриценко А. Основні положення нової Стратегії національної безпеки США. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/osnovni-polozhennya-novoyi-stratehiyi-natsionalnoyi-bezpeky

5. Бєлєсков М. Національна оборонна стратегія США 2022 року: основні положення, оцінки і наслідки для України. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/natsionalna-bezpeka/natsionalna-oboronna-stratehiya-ssha-2022-roku-osnovni

6. Гончар М. Безпекові вакууми як наслідок війни росії проти України: оцінка впливу і можливі шляхи подолання. URL: https://geostrategy.org.ua/analityka/analitychna-zapyska/bezpekovi-vakuumy-yak-

naslidok-viyny-rosiyi-proty-ukrayiny-ocinka-vplyvu-i-mozhlyvi-shlyahy-podolannya.

7. Роль і місце України в перспективних європейській та євро-атлантичній системах безпеки. URL: https://razumkov.org.ua/images/2022/11/16/2022_Rolj_i_mistce_Ukr.pdf

8. Рік війни за свободу : воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022 – 24.02.2023). У чотирьох книгах / Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ : вид-во Ліра-К, 2023. Книга І. 270 с.

9. Сологуб І., Федик А. Накласти лапу на критично важливі ресурси Африки: у що інвестують Китай та росія. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/4/707291/

10. Зігль Д. Росія та Африка: розширення впливу та нестабільність. URL: https://www.marshallcenter.org/en/publications/marshall-center-books/russias global-reach-security-and-statecraft-assessment/chapter-10-russia-and-africa expanding-influence-and

11. Надір Тіфлісі. Афро-Російська імперія. Навіщо Москві Сахель? URL: https://www.trtrussian.com/mnenie/afro-rossijskaya-imperiya-zachem-moskve-sahel-17840160

12. Зігль Д. Розшифровка економічних залучень росії в Африці. URL: https://africacenter.org/spotlight/decoding-russia-economic-engagements-africa/

13. The Final Report of the Congressional Commission on the Strategic Posture of the United States. URL: https://www.ida.org/-/media/feature/publications/A/Am/Americas%20Strategic%20Posture/Strategic-Posture-Commission-Report.pdf

14. Кобець Ю. Особливості розгортання та типологізація способів ведення сучасної війни. *Вісник Прикарпатського університету. Серія*: *Політологія.* Ужгород, 2024. Вип. 17. С. 59-66.

15. Требін М., Чернишова Т. Тренди збройної боротьби у війнах XXI століття. *Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти* : монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : Факт, 2024. С. 201-238.

16. Макфейн Ш. Нові правила війни. Перемога в епоху хаосу / пер. з англ. Ігор Бігун. Київ : Наш Формат, 2023. 256 с.

Алєксєєнко І. В., доктор політичних наук, професор

РОЗДІЛ 5. НЕОІНСТИТУЦІЙНИЙ ФОРМАТ МІЖНАРОДНОГО ПОЛІТИЧНОГО І БЕЗПЕКОВОГО ПРОСТОРУ

Сучасний світ змінюється стрімко і незворотно. Турбулентність і напруженість у глобальній політиці та економіці наростають. Звичний міжнародний порядок відходить в історію. Система міжнародних відносин і безпековий простір, не витримавши гібридних викликів і загроз XXI ст., переживають нині трансформації фундаментального характеру. Це додатково пришвидшує формування нової глобальної архітектури простору безпеки і середовища міжнародних відносин.

В умовах сучасних глобальних викликів і загроз міжнародній і національній безпеці відбулася трансформація міжнародного простору, що виявила низку політичних, безпекових, економічних, гуманітарних проблем, які неможливо адекватно оцінити і подолати тільки на рівні окремо взятої держави. Їх вирішення лежить у міжнародній політичній площині і у сформованому державами-глобалізаторами міжнародному просторі безпеки. Більшість науковців, військових і політичних експертів переконані в тому, що в умовах трансформації глобального порядку і пов’язаної з цим зміни міжнародної політичної системи дедалі гостріше постає питання про визначення історичних перспектив головного актора – національної держави. Наростання напруженості між суб’єктами міжнародних відносин в сучасному просторі безпеки відбувається паралельно зі зміною уявлення про роль, місце і функції держави в умовах глобальних викликів і загроз. Проблема інституту держави в умовах глобалізації світу є багатовимірною і доволі складною. Зміна характеру глобального міжнародно-політичного і безпекового простору, а також процесів, що в ньому відбуваються, стала результатом зміни складу і характеру взаємодії самих суб’єктів міжнародних відносин, що зумовлені переходом до поліцентричності, формування якої

супроводжується загостренням економічних, геополітичних, безпекових, етноконфесійних, культурних, демографічних протиріч між центрами сили.

Значна трансформація, якої у процесі глобалізації зазнали політична, економічна, законодавча, безпекова, соціальна та інші сфери регулювання держави, особливості взаємодії держави з іншими акторами міжнародної політичної системи потребують вивчення широкого спектру питань функціонування держави як головного елемента безпекового простору глобалізації.

Науковці відзначають, що наприкінці XX ст. політична ієрархія поступово спрощувалася: від "концерну держав" XIX ст. до протилежних "осей" першої половини XX ст., від жорсткої біполярності холодної війни до однополярного світу. Міжнародний Ялтинсько-Потсдамський порядок у зміненому вигляді, в основі якого лежав баланс сил між групою держав, був ієрархічним за своєю природою.

Ієрархія світового порядку скінчилася з вичерпанням можливостей, які вона давала. Зусилля щодо уніфікації мали зворотний ефект – різні народи прагнуть затвердити свою ідентичність і самобутність. Разом з тим країни-глобалізатори здійснюють спроби силовими методами утримати колишнє домінування єдиних норм і правил, запроваджених у міжнародній системі після холодної війни. Усе це відбувається на тлі досягнутого балансу переваг від процесу глобалізації.

Завершення холодної війни не стало кінцем історії. Відлига, яка розпочалася наприкінці 1980-х, ще сильніше розпалила давню ворожнечу в Європі. Світ так і не став однополярним. Було б великою помилкою вважати, що просте відстоювання мантр глобалізації та ринку у XXI ст. робить національну безпеку підвладною глобальній теорії. Світ має розв'язати незакінчені проблеми минулого, тому прагнення зберегти елементи колишнього світового порядку в рамках трансформаційних процесів, що відбуваються, – головна причина сучасної конфліктності і протистояння держав. Помітну роль у зміні міжнародного простору безпеки відіграє

серединний хеджинг держав, підлаштування їх одна до одної з прицілом на майбутнє. Цей неминучий процес потребує нової стратегії і тактики держав у сучасному міжнародному безпековому середовищі, особливо коли йдеться про великі ядерні держави, оскільки ризики для безпеки всього людства зростають.

Одним із головних параметрів сучасного безпекового простору міжнародних відносин є його структура, яка має вигляд, сформований на основі домовленостей між країнами – переможницями у Другій світовій війні. Окрім інституційного каркасу, архітектура міжнародних відносин потребує балансу сил, що впливає на динаміку взаємодій держав.

У сучасних політичних реаліях активно впроваджується концепція “порядку, основаного на правилах”, згідно з якою свобода держав у відстоюванні та просуванні ними національних інтересів стає дедалі більш умовною. Ця концепція перегукується з теорією структурного реалізму, за якою реалізація національних інтересів має здійснюватися в рамках сформованої структури міжнародних відносин і не виходити за ці рамки.

Переваги глобалізації спонукали багато країн поступово обмежити свій суверенітет і покласти обов'язки щодо забезпечення добробуту на потужне ядро світу, що формується, а нагляд за світопорядком – на “американського світового поліцейського”. Низка глобальних криз, головною з яких стала повномасштабна агресивна війна, розв’язана росією проти України, окреслила недоліки в підходах до системи управління на національному і глобальному рівнях. Неминучим результатом невдач, з якими стикнувся ліберальний світопорядок, стало розчарування світової більшості як у гегемонії, так і в її універсалістських цінностях і принципах. Не дивно, що багато країн опинилося в бурхливих водах: позбавлені можливості діяти самостійно, вони прагнуть відстоювати свої ідеї, ідеали та ідентичність.

Відповіддю на кризи, що виникають в сучасному глобалізованому політичному середовищі, стає повернення держав до своїх базових ідеологічних принципів. Глобальний безлад, що виник, характеризується

зростанням напруженості, сплесками насильства і неконтрольованою ескалацією в усьому світі. Фрагментація світової економіки посилюється протекціоністськими заходами, яких вживають країни, що відіграють ключову роль у її розвитку. Ці виклики загострюються на тлі зниження здатності держав діяти спільно, як це було раніше.

Незважаючи на проблеми, що зберігаються, політичний процес розвивається, а світовий ландшафт стає більш строкатим і складним. У глобальній політиці з'являються актори, які привносять нові глобальні проблеми, змінюється темпоральність, що характеризується переходом від пост- до метамодернізму, віртуалізацією і прискореними темпами диверсифікації. У світлі цих подій повернення світу до ідеологічної одноманітності або біполярної логіки стає неможливим. В умовах ідеологічної диверсифікації логічним підходом до перетворення глобального хаосу на перехідну фазу є зміцнення суб'єктності держав. Можливість вирішувати свої проблеми самостійно і колективно набуває для країн ключового значення. Цю думку, яка дістає дедалі більшої підтримки в міжнародному експертному середовищі, повною мірою поділяють прихильники багатополярного світу.

Упродовж багатьох років західні політики виступали проти монополярності як домінантного принципу устрою глобальної системи. Вони стверджували, що скорочення обсягу влади, зосередженої в руках численних акторів, знижує можливості глобальних і регіональних гравців розв'язувати проблему “війни всіх проти всіх” у боротьбі за домінування. Згідно з цим твердженням тотального миру можна досягти тільки тоді, коли одна авторитетна структура підтримує порядок, запобігаючи поверненню у “джунглі”. Ще в американській Стратегії національної безпеки 1993 року зазначалося, що у США немає іншого вибору крім того, щоб забезпечити таке бачення для всього світу. У теорії ця концепція виглядає обґрунтованою, проте практика показує, що ліберальний світопорядок на чолі зі США часто потребував військового втручання – або для пришвидшення перетворень з

метою “демократизації” режимів, або для підтримки стратегії балансування в зарубіжних країнах [1]. За Томасом Гоббсом, ослаблення її призведе до відновлення боротьби за владу. І перші прояви цих прогнозів сьогодні політичні експерти і науковці вбачають у повномасштабній війні, яку росія-агресор веде проти України.

Поширеним у сучасній політичній науці є переконання, що західні цінності можуть стати основою міцного миру в усьому світі за умови, що глобальні гравці, які раніше поводилися агресивно, відмовляться від своєї глибоко вкоріненої ідентичності. Зважаючи на той факт, що сучасні держави не можуть і не хочуть брати на себе відповідальність за всю глобальну систему, можна припустити, що до кінця XXI ст. світ спиратиметься на кілька регіональних систем підтримання міжнародної безпеки і порядку. Багатополярність не означає повернення до світу, характерною рисою якого є наявність держав, як у XX ст. Вона також не означає, що у XXI ст. у світі діятиме безліч акторів, а концепція держави, як колись передбачалося, зникне як така. Тому питання про майбутнє інституту держави у швидко мінливому світі стає центральним у стратегічних розвідках науковців та політичних і військових експертів. Спираючись на дослідження попередніх десятиліть, політологи намагаються подивитися на майбутнє головних політичних інститутів у світлі нових тенденцій світової економіки і глобальної безпеки. Особливої значущості ця проблема набуває, коли йдеться про тісний взаємозв'язок між самою демократичною політичною системою і суверенною державою, що виступає її гарантом. Питання про подальшу долю інституту держави, таким чином, трансформується в питання про долю самої демократії і цим пояснюється його актуальність в контексті аналізу міжнародного простору безпеки. Поставлений ще у XX ст. діагноз про неспроможність і неефективність інституту держави в реаліях високоінтегрованого суспільства XXI ст. зазнає переосмислення. Глобальні політичні дослідження стають одним з найбільш важливих завдань сучасної політичної науки і національної безпеки, оскільки період невизначеності

потребує негайних відповідей на загрозливі виклики часу, щоб уникнути ще більшої нестабільності в майбутньому. Виявлені наприкінці XX ст. тенденції до подальшої демократизації й лібералізації країн, що розвиваються, здавалося б, мали сприяти поступовому згладжуванню міжнародних конфліктів, однак процеси політичної та безпекової глобалізації виявилися набагато складнішими і неоднозначними. Прямі аналогії між економічною і політичною інтеграцією виявилися не настільки вдалими, як здавалося раніше. Невідповідність між фактично сформованим єдиним світовим ринком і національними державами, що існують досі, потребує в умовах воєнної глобалізації нового переосмислення. Що відбудеться у процесі глобалізації з інститутом держави, з її правом монополії на законне насильство, з внутрішнім і зовнішнім суверенітетом – ось основні питання, які сьогодні ставлять перед собою вчені провідних дослідних центрів світу.

Таким чином, вивчення питань, пов’язаних із функціонуванням інституту держави, глобальним управлінням міжнародною політичною системою майбутнього, реконцептуалізацією міжнародного простору безпеки в контексті воєнних викликів і загроз, набуває нового звучання у світлі воєнної глобалізації.

Параметри воєнної глобалізації визначаються кризою потенціалу окремих держав, зростанням проблем планетарного масштабу, ролі регіональних об’єднань, військових союзів, міжнародних організацій, виникненням нової політичної культури. Вивчення процесів “розмивання” і “девальвації” статусу суверенної держави й послаблення централізованих інститутів державної влади практично виокремилося сьогодні в самостійний напрям дослідження. Дослідники насамперед відзначають ряд тенденцій, що свідчать про поступове “розмивання” суверенітету в його традиційному розумінні. Головним із погляду проблеми державного суверенітету наслідком процесів воєнної глобалізації є суперечності між наростанням економічної, політичної і безпекової взаємозалежності країн і народів, з одного боку, і збереженням за державою права самостійно і на свій розсуд

вирішувати власні проблеми, з іншого. Іншими наслідками воєнної глобалізації є втрата державою низки своїх функцій на міжнародній арені й поява на ній великої кількості нових акторів – регіональних об'єднань держав, військових союзів, міжнародних урядових організацій, міжнародних неурядових організацій, транснаціональних корпорацій, що беруть на себе ряд функцій, які їм делегуються окремими державами, тим самим фактично обмежуючи свій зовнішній суверенітет. Зворотна ж сторона процесу глобалізації і виникнення наднаціональних органів влади – етнічний сепаратизм, посилення влади на місцях, що призводить також до "девальвації" внутрішнього суверенітету. Таким чином, дослідники відзначають два, здавалося б, взаємовиключні процеси – інтеграцію і децентралізацію, кожний з яких не сприяє збереженню status quo державної влади. Крім того, останні події на міжнародній арені вказують на те, що ряд держав, які не володіють реальною політичною силою, частково втрачають свою основну ознаку – монополію на законне насильство на своїй території через поширення і затвердження універсальної ідеології прав людини, що найчастіше стоять вище державних інтересів і є приводом до санкціонованого з боку міжнародних структур вторгнення в ці країни. На відміну від теоретиків інформаційного суспільства дослідники воєнної глобалізації відмовляються від методу лінійної екстраполяції й апологізації цього процесу, вказуючи на його внутрішню суперечність і появу нових конфліктів за невирішених старих. Перед дослідниками глобальних політичних та безпекових процесів постала проблема перегляду ключових положень науки минулих десятиліть. Можна вказати кілька антиномій між прогнозами науковців XX ст. і реаліями сьогоднішнього процесу політичної і воєнної глобалізації. Пророкування членами Римського клубу неминучого відмирання суверенних держав і виникнення безлічі нових центрів влади на глобальному, локальному і проміжному рівнях наразі не справдилося. Проте наші сучасники є свідками кризи й послаблення держави з тенденціями до децентралізації влади. Міжнародні організації, яким відводилася роль

головних акторів у системі міжнародних відносин і домінантне становище відносно національних організацій, все ще мають досить слабку політичну вагу, незважаючи на швидке зростання їх кількості. Також не справдився прогноз щодо самого характеру міжнародних відносин, які мали стати гнучкими і поліцентричними. Фактично провідну роль, як і раніше, відіграють сильні держави-глобалізатори, які й диктують правила гри на міжнародній арені. Усі ці факти не могли не вплинути на розвиток політичних досліджень на межі тисячоліть, що змусило шукати нові підходи до аналізу глобальних політичних і безпекових процесів сучасності й визначення тенденцій їх розвитку. Магістральним напрямом фахівців з глобального воєнно-політичного прогнозування стає вивчення масштабів кризи міжнародної політичної системи, міжнародного простору безпеки і пошуки шляхів її подолання. Більшість учених солідарні в поглядах на те, що ідея про відмирання національної держави і загибель національно-державного суверенітету є великим перебільшенням, хоча реструктуризація державних інститутів є очевидною. Однією з найважливіших причин високого рівня конфліктності глобалізаційних процесів є фундаментальні відмінності в рівні соціально-економічного, політичного, безпекового розвитку людських співтовариств, у способі життя, у ставленні до основних проблем буття. Нерівномірність глобалізаційних процесів у різних сферах громадського життя породжує невідповідність у відносинах між його суб’єктами.

Іншою важливою проблемою в дослідженні процесів воєнної глобалізації є нерівномірність розвитку різних регіонів міжнародної політичної системи. Ще родоначальники глобалістики, члени Римського клубу, вказували на неминуче формування єдиної світової цивілізації як необхідної умови для анігіляції конфліктів між бідними й багатими країнами і більш справедливого розподілу ресурсів. Однак у сучасному світі кількість міжнаціональних конфліктів не тільки не зменшилася, а й зросла. Суперечності між культурними, релігійними й етнічними спільнотами

досягли у третьому тисячолітті особливого загострення. Зовсім не тенденція до політичної централізації, а, навпаки, зростання сепаратизму стає ознакою нашого часу. Тому невипадково такої популярності у XXI ст. набула теорія С. Гантингтона про "зіткнення цивілізацій", в якій він стверджує, що вищий рівень можливої в людському суспільстві інтеграції – це культурна спільність, яка є вищою за економічні й ідеологічні чинники. Саме у світлі глобалізації стали можливими широкі інтеграційні процеси, які, однак, відбуваються не на світовому рівні, а на рівні декількох цивілізацій: "Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найбільш значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінантним чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів".

Модель міжнародних відносин, де основні конфлікти розгорталися між національними державами, що остаточно сформувалися до XIX ст., у XXI ст. поступилася місцем конфлікту ідеологій, а тепер трансформується в конфлікт цивілізацій. С. Гантингтон виділяє вісім великих культурних спільнот, взаємини між якими й визначатимуть міжнародні відносини в наступному столітті. На його думку, глобалізація веде до посилення зв'язків між людьми, але не на планетарному рівні, а на рівні окремих цивілізацій. І оскільки незаперечним лідером на світовій арені є країни Заходу, "центральною віссю світової політики в майбутньому стане конфлікт між Заходом та іншим світом", тобто конфлікт ціннісних установок. Причому реакція незахідних країн на культурну експансію може набути трьох основних форм: ізоляції, сприйняття і створення противаги. Таким чином, С. Гантингтон, досліджуючи процес глобалізації й інтеграції, робить прямо протилежний прогноз тому, що запропонував Ф. Фукуяма, – не гомогенізація і створення світової цивілізації на основі західноліберальних цінностей, а, навпаки, виникнення нової самоідентифікації на основі цивілізаційних груп, структуротвірним елементом яких є культура: "Світ складатиметься з

несхожих одна на одну цивілізацій, і кожній з них доведеться вчитися співіснувати з усіма іншими” [2].

На думку багатьох західних експертів, нинішня ера пов’язана з термінами постреалізм і постпозитивізм. Слід зауважити, що історично міжнародні відносини розглядалися крізь призму держави. Подібний підхід домінує й у XXI ст. Однак, незважаючи на всі спроби стати “позачасовою істиною”, реалізм пов'язаний з конкретним історичним контекстом. Як зазначав Р. Юнгс, традиція реалізму в міжнародних відносинах, її принципи й орієнтації можуть бути повністю зрозумілими тільки в певному часовому контексті, коли вони сформувалися. Це був час краху міжвоєнних надій на міжнародний мир через використання Ліги Націй. Часом консолідації реалізму була холодна війна. Частиною нової епохи є зміна одиниць аналізу. Еволюція відбувається в напрямі кризи монополії держави. Р. Юнгс говорить навіть про еволюцію відносин – від міжнародних до глобальних [3].

На Заході класичний геополітичний підхід до аналізу міжнародних відносин стає дедалі менш популярним. Деякі дослідники вказують на те, що в епоху глобалізації міждержавні кордони стають неактуальними. Державоцентристська модель, на думку ліберальних філософів, відходить у минуле і змінюється новою, основаною на ідеї про те, що “колективне благо міжнародного співтовариства потрібно, зрештою, розуміти не як колективне благо держав, а як благо їх членів, опосередковане національними й міжнародними організаціями”. Однак нових підходів до аналізу взаємодії державних і недержавних акторів на світовій арені, що беруть до уваги зміну природи самого суверенітету, поки що немає. Перебуває у процесі формування й нова парадигма міжнародного безпекового простору, що відображає розростання прірви між новими викликами і загрозами глобалізації, з одного боку, та чинною архітектурою міжнародної політичної системи, з іншого [4].

У цих умовах спроба вивчення трансформації природи національно-державного суверенітету й того, яке це має відображення в міжнародному безпековому середовищі, видається особливо важливим.

Еволюційні зміни у природі суверенітету призводять до переосмислення ролі інституту держави як головного актора світової безпекової політики, перегляду понять зовнішня політика, національний інтерес, національна безпека, глобальна безпека. Глобалізація зумовлює появу нових форм управління, що виступають у знеособлених діях ринку. Воєнна глобалізація не робить державу застарілим інститутом міжнародної політичної системи, хоча деякі аналітики дійшли висновку, що розподіл владних повноважень у рамках міжнародної безпекової системи стає більш дифузним У сучасних умовах держава не завжди є єдиною одиницею аналізу. Однак варто зважати на той факт, що вона ніколи не була єдиним актором міжнародних відносин. Її винятковість була теоретичною моделлю, що ґрунтувалася на вестфальській інтерпретації міжнародних відносин. Водночас держави, як і раніше, є основними акторами міжнародної політичної системи. Поведінка інших акторів (регіональних об’єднань, військових союзів, ТНК і міжнародних організацій) багато в чому визначається рішеннями, які приймають держави. Усі держави поділяють певний набір мінімальних завдань щодо збереження територіальної й політичної цілісності [5].

Конкретна стратегія, яку проводить та чи інша держава, визначається структурними чинниками – розподілом влади у світовій системі й місцем держави в цьому розподілі. У рамках цих структурних умов зовнішньополітична стратегія може перебувати під впливом таких внутрішніх чинників, як ідеологія, групи тиску або відносини між державою і суспільством. Варто брати до уваги й неоднорідність самого поняття держава. Існують різні типи держав, що мають різні можливості й виконують у світовій системі зовсім різні функції. Можна виділити три типи держав: вестфальські, недостатні й поствестфальські.

Для сучасних вестфальських держав суверенітет – більше ніж формальний юридичний ярлик. Держава має здатність до самоврядування, володіє економічною ресурсною базою й може захистити себе за допомогою сильної армії. Держава володіє монополією на використання засобів насильства. Однак військові можливості вестфальської держави спрямовані проти зовнішніх ворогів, а не всередину держави. Вестфальська держава є державою-нацією. Суверенітет споруджує стіну між власним суспільством й іншими суспільствами. Державна монополія також піддається сумнівам і ззовні. Суверенітет як такий більше не є гарантією міжнародної легітимності. Військова сила була основою для еволюції інституціональних форм сучасної суверенної держави. Незалежна здатність захищати територію військовими силами лежала в основі сучасної концепції суверенної державності. Нинішня ж воєнна глобалізація ставить державний суверенітет й автономію держави під сумнів.

Інші держави, міжнародні організації, військові союзи намагаються заперечувати державну монополію на організоване насильство. Проявом цієї тенденції є так звані нові війни, або війни “третього типу”, в яких роль держави суттєво зменшується. За визначенням Е. Слоан, ”нові війни” відрізняються від національних війн, в яких держава відіграє головну роль. Їх ведуть недержавні актори, чия мета – заперечити легітимність держави. Шлях ведення бойових дій не пов'язаний з використанням ієрархічно організованої армії. Економічна й політична підтримка зазвичай має транснаціональний характер. Центральною характеристикою так званих нових війн є ерозія державної монополії на легітимне насильство [6].

Із втратою державою контролю над економікою відбувається революційна трансформація глобальної системи безпеки. Країни, що відмовляються брати участь у глобальній економіці, дедалі більше відстають від її учасників. У міру збільшення цього відставання вони можуть вдатися до воєнної агресії й тероризму. Найчастіше ті, хто не користується плодами глобалізації, звинувачують у цьому не себе, а змовників ззовні.

Перша й, мабуть, найбільш важлива функція вестфальської держави (спочатку в абсолютистській, а потім у національній формі) – організація простору. Громадський порядок пов'язаний з територіальним визначенням суспільства. У межах держави він означає ієрархію юрисдикції від центрального уряду до нижчих рівнів. Територіальна прив'язка суспільства до конкретного місця була важливим чинником не тільки в економічній організації, а й у відносинах між державами. Захист території став основним обов'язком держави, оскільки загроза територіальній цілісності сприймалася як виклик громадському порядку й державній владі. Хоча жодна з цих тенденцій не усунула ключової ролі, яку держава відіграє в міжнародному політичному просторі, в багатьох частинах світу кордони перестали бути бар'єрами, а перетворилися на шляхи співробітництва. З іншого боку, війна росії проти України, заяви КНР про те, що проблема Тайваню є внутрішньополітичною й може бути розв’язана будь-якими способами, які КНР вважатиме за доцільні, є прикладами захисту принципу непорушності кордонів [7]. Таким чином, тоді як у більшій частині постіндустріального світу кордони вже не є такою серйозною проблемою, в інших частинах світу вони, як і раніше, відіграють важливу роль. Прикордонні конфлікти залишаються однією з головних причин сучасних війн. Крім того, сама глобалізація підвищує значення кордонів для тих країн, які прагнуть захистити себе від її небажаних наслідків. Державні кордони в цей час зазнають тиску і зсередини, і ззовні. Сепаратизм, звільнений з лещат твердої дисципліни часів холодної війни, перетворився на велику проблему в багатьох куточках світу (Україна, Тайвань, Ізраїль, інші країни).

Глобалізація і посилення державних амбіцій мають спільні корені, переплітаються і підтримують одна одну. Щоб вільно пересуватися світом і безперешкодно досягати своїх цілей, глобальні фінанси, торгівля, інформація потребують політичної фрагментації світу, зацікавлені у збереженні фікції суверенітету слабких держав, тобто в тому, щоб вони були одночасно і слабкими, і суверенними. Таким чином, інтеграція, фрагментація,

глобалізація і “територіалізація” світу – це взаємозалежні складові одного процесу, а тому видається доречним застосування терміна “глокалізація” як назви одного з можливих сценаріїв для державного суверенітету в майбутньому.

Держава, з одного боку, втратить частину своїх повноважень, з іншого – посилиться її роль як правового арбітра і посередника у складній структурі нових акторів, що з'явилися на міжнародній арені. У поточний період виникає нова форма анархії через послаблення колишніх центрів влади, інтенсифікацію транснаціональних відносин, зменшення значущості міжнаціональних бар'єрів і зміцнення всього, що гнучко обминає державні кордони [8].

Цей сценарій набуває серед аналітиків неабиякої популярності, оскільки саме в його рамках стає можливим дотримання інтересів одразу багатьох сторін – у XXI ст. державний суверенітет не зникне, але співіснуватиме паралельно з наднаціональними і локальними структурами, кожній з яких буде надано свій сектор у глобальному управлінні суспільством.

Водночас процес глобалізації надає аргументи і для прихильників традиційної теорії політичного реалізму, які стверджують, що у сценарії майбутнього розвитку головні ролі, як і раніше, належатимуть сильним державам (США, КНР, Індії, КНДР, Туреччині, ЄС, росії) та їх національним інтересам, міць яких тільки зросте завдяки економічній інтеграції. Суперечки точаться тільки щодо того, кому ж належатиме лідерство у XXI ст. – традиційним центрам сили Заходу чи Сходу, що зростає економічно. Можна виділити чотири основних сценарії майбутнього.

Перший визначається тривалою всемогутністю Сполучених Штатів, що мають шанси домінувати протягом десятиліть. Багато хто з дослідників схильний погодитися з прогнозом політичного футуролога А. Басевич: “Американська військова міць, єдність нації, її розміри і показники розвитку, очевидно, ще не на одне покоління забезпечать Сполученим Штатам

політичне лідерство у світі. Жоден з двох інших розвинених регіонів – Європа чи Східна Азія – не має такого поєднання елементів могутності" [9].

Другий сценарій, який припускає перехід однополюсного світу до біполярного, виходить з того, що у США з'явилися глобально значущі конкуренти, насамперед Китай, росія, КНДР; відбувається формування прогнозованих і несподіваних коаліцій, самоствердження яких одразу ж поверне з минулого картину дипломатичного балансу сил.

Згідно з третім сценарієм виникає схема багатополярного світу, в якому колишній гегемон унаслідок спільних дій суперників втрачає чільні позиції, веде постійні пошуки нових партнерів і конкуренцію за сфери впливу.

Четвертий сценарій припускає рівноцінне співіснування шести або семи цивілізацій, що стверджують себе як самодостатні і самостійні центри світового розвитку.

Ці сценарії пов'язані насамперед із прогнозами щодо прийдешніх конфліктів і військово-політичних союзів, оскільки збереження сильних держав означає й збереження пріоритету національних інтересів у зовнішній політиці. Головним чинником розвитку міжнародних відносин, на думку С. Брукса і В. Волфорта, стане імперське самоствердження, тобто прагнення держав-лідерів зайняти позиції гегемона, що спричинить сильний опір інших претендентів [10]. Такий прогноз дістав підтвердження сьогодні у війні росії проти України. Існують інші варіанти розвитку міжнародних відносин у майбутньому, в яких національна держава чи блоки держав, як і раніше, розглядаються як провідна сила на світовій арені. Усі вони побудовані на ігноруванні тенденцій трансформації державного суверенітету в сучасному світі й пошуку держави-лідера в новому столітті. Характерною рисою цих сценаріїв є пророкування масштабних конфліктів аж до світових війн, які досить часто відносять до періоду 2030 – 2040-х років.

Таким чином, думка про збереження домінантного становища інституту держави як основного актора на міжнародній арені є найбільш поширеною. Йдеться насамперед про великі й сильні в економічному і

стратегічному відношенні держави, що вестимуть боротьбу за лідерство на початку третього тисячоліття, не наполягаючи на обмеженні інтересів невеликих суверенних держав. У цьому контексті суперечки точаться насамперед щодо того, чи буде світ однополярним, чи зрештою складеться кілька центрів сили, здатних впливати на світові процеси.

Цього погляду дотримуються і представники лівих організацій, які останнім часом упевнено заявили про себе, виступаючи під прапором антиглобалізму. Критикуючи неоліберальну ідеологію, вони прагнуть довести, що США зовсім не втрачають позиції світового лідера і не відмовляються від свого суверенітету, а навпаки, використовують гасла демократизації й лібералізації для посилення свого світового панування. Особливої популярності у зв'язку з цим набуває концепція “золотого мільярда”, відповідно до якої всіма перевагами сучасної цивілізації зможе користуватися лише один мільярд населення планети. Іншій частині людства відведено роль персоналу обслуги, постачальників дешевої робочої сили і сировини для розвинених країн. Оскільки така ситуація викликає невдоволення, яке зі зростанням чисельності населення в бідних країнах тільки посилиться, країнам Заходу дедалі складніше буде стримувати цей натиск. Протистояння призведе до конфлікту Захід – Незахід і загрожуватиме стабільності на всій планеті. Саме тому, на думку представників радикальних настроїв, США винайшли неоліберальну ідеологію, що проголошує неминуче посилення взаємозалежності й інтеграції у світовому масштабі [11]. Глобалізована економіка має поступово зрівняти економічні й культурні відмінності між різними регіонами планети і нівелювати нерівність. Це, безумовно, негативно позначиться на статусі суверенної держави, який буде важко зберегти за практично повної прозорості кордонів і неефективності державних інститутів загалом. Тому поступово влада перейде до наднаціональних організацій, які проводитимуть єдину координаційну політику. Ця модель “нового світового порядку”, на думку радикалів, є вимислом, який представники фінансових і політичних кіл Заходу нав'язують

всьому іншому світу, щоб придушити його опір нерівності, що зростає між різними регіонами планети [12].

Загалом картина майбутнього світопорядку видається сучасним дослідникам досить суперечливою і небезконфліктною, порівняно з попередньою епохою, тому пошуки альтернативних шляхів розвитку стають одним з магістральних напрямів політичної науки і політичного прогнозування. Це стосується й проблеми трансформації суверенітету, яка набирає яскраво вираженого ідеологічного виміру, і пов’язаних з нею безпекових проблем сучасності.

У світі, в якому зростає конкуренція за ресурси і вплив, але немає держави-гегемона, суверенітет стане для держав дефіцитним товаром, тому вчені переконані, що у 2040 році державі буде відведено нову роль. Це зрушення призведе до того, що у вестфальському світі, який минає, державу розглядатимуть радше як привілей, ніж як автоматичне право. Якщо громадяни росії, Китаю, Ірану, Туреччини, Саудівської Аравії та Індії, як і раніше, віддають перевагу державному управлінню, то в країнах Заходу довіра людей до держави останнім часом впала до історичного мінімуму. Це дає змогу припустити, що деякі державоцентричні утворення залишаться активними суб'єктами у світовому порядку, що формується, тоді як інші являтимуть собою транснаціональні об'єднання з розмитими кордонами, породжуючи тим самим конкуренцію між суверенними державами.

Це свідчить про те, що концепція сучасної держави, сформована під глибоким впливом ідей Т. Гоббса і Дж. Локка, зберігатиме свою актуальність і надалі, сприяючи відродженню рухів за захист суверенітету держав, очолюваних як глобальними державами (США, росія і Китай), так і регіональними гравцями (ЄС, Туреччина, Іран і Саудівська Аравія). Ці країни формуватимуть ландшафт глокалізації, зміцнюючи і налагоджуючи зв'язки в певних географічних межах [13].

Група політичних експертів вважає, що міжнародні актори, розчаровані провалом Pax Americana у 2020-х роках, пріоритезують суверенізацію своїх

регіонів, що призведе до формування всеосяжних техноекономічних блоків, в яких вони матимуть політичну владу [14]. У ході розвитку глокалізації регіони, позбавлені суверенітету, стануть ареною конкуренції між цими блоками. Особи, які відмовилися від принципу приналежності тій чи іншій державі, надаватимуть перевагу глобальним громадянським суспільствам і заселятимуть ці простори, користуючись політичними та економічними перевагами, які пропонують ці блоки. Питання в тому, чи вдасться їм забезпечити економічну, продовольчу та фізичну безпеку, яку зазвичай гарантує держава.

Світопорядок XXI ст. відрізняється від історичних реалій 1940-х років, які викликали занепокоєння у політичних філософів, зокрема Раймона Арона і Ганса Моргентау. Вони вважали, що багатополярність XXI ст. збереже елементи попереднього світопорядку, особливо еволюцію ролі держави. Держава перетвориться на привілей і перестане бути абсолютною і неминучою даністю. Багато суспільств втратять свій суверенітет, не переживши глобалізації 2020-х років, що проходила під гаслом відмови від державності на користь глобальній наднаціональній солідарності. А ті, кому вдасться зберегти суверенітет, стимулюватимуть глобалізацію, формуючи локалізовані суверенні блоки, що контролюють безпеку, економіку і систему цінностей.

Багатополярність стає реальністю сьогодення. Однак концепція потребує уточнення, бо саме її походження пов'язано з ієрархічним періодом в історії міжнародних відносин.

Поняття полярності міжнародних відносин широко увійшло в науковий обіг наприкінці XX ст. Це було пов'язано з розробками американця Кеннета Волтца – представника теорії неореалізму. За часів СРСР цю тему розробляли в контексті структурно-системного аналізу.

Класики теорії міжнародних відносин переконливо доводили, що багатополярність – це неминуча реальність архітектури міжнародної політичної системи. 1940 року Ганс Моргентау відзначав, що багатополярна

система є найстабільнішою [15]. Раймон Арон називав багатополярність, виражену в балансі сил провідних держав, природним станом міжнародного середовища. 1970 року англійський учений Гейдлі Булл констатував, що світовий порядок будується на основі глобального управління вузьким клубом великих держав. Мортон Каплан, розглядаючи питання стійкості багатополярної міжнародної системи, запропонував шість критеріїв її стабільності [16].

Прихильники структурної теорії під впливом обставин холодної війни, навпаки, концептуалізували біполярність як найбільш стабільну схему. Джон Міршаймер вважав багатополярну систему нестійкою, хоча визнавав її невід'ємною частиною європейської архітектури міждержавних відносин щонайменше з XVII ст. [17]. Кеннет Волтц доводив, що багатополярна система провокує найбільшу кількість конфліктів. Але багатополярність – незалежно від ставлення до неї – від самого початку класики вважали історичною нормою.

Слід відзначити, що будь-які схеми, що ґрунтуються на принципі “полярності”, заздалегідь передбачають ієрархічну, нерівноправну систему відносин. Кількість “полюсів”, тобто гравців, які впливають на загальний стан міжнародного політичного і безпекового середовища, завжди обмежена. Решта акторів опиняється в залежному становищі. Переходити добровільно до такої залежності сьогодні ніхто не готовий.

Доречним у цьому контексті є аналіз ґенези російської зовнішньополітичної доктрини. росія, яка постійно наголошувала на своєму прагненні до глобального домінування, починаючи із середини 1990-х років, виводить поняття багатополярності як одне із центральних своєї зовнішньополітичної доктрини. Багатополярність не просто розглядалась як одна з можливих систем устрою світу, а протиставлялась однополярності – гегемонії США та їхніх союзників на світовій арені. Передбачалося, що напрямом розвитку міжнародної системи є транзит від однополярності під егідою Вашингтона до більш справедливої та плюралістичної схеми. Остання

мала базуватися, з одного боку, на засадничій ролі ООН, а з іншого – на авторитеті й самостійності провідних світових держав.

Наприкінці XX ст. росія перестала підтримувати західну тезу про те, що партнерство є можливим виключно на основі спільних цінностей. Країна стала активніше просувати можливий сценарій розвитку багатополярного світоустрою через співіснування різноманітних моделей розвитку. Цей сценарій було прийнято і закріплено 1997 року в російсько-китайській спільній декларації про багатополярний світ і формування нового міжнародного порядку. У ній Китай і росія заявили, що майбутній світовий розвиток – багатополярність, під якою розуміли мирний, стабільний, справедливий і раціональний новий міжнародний політичний та економічний порядок. Він являв собою систему довготривалих міждержавних відносин нового типу, які не спрямовано проти третіх країн і мають на меті зміцнення миру в усьому світі та спільний прогрес людства. Фундаментальними нормами нового порядку було затверджено взаємну повагу до суверенітету і територіальної цілісності, взаємний ненапад, взаємне невтручання у внутрішні справи, рівність і взаємну вигоду, мирне співіснування та інші загальновизнані принципи міжнародного права [18].

Спільна російсько-китайська декларація 1997 року проголошувала принцип різноманіття політичного, економічного і культурного розвитку всіх країн. Кожна держава має право, виходячи зі своїх конкретних умов, незалежно і самостійно обирати шлях розвитку – без втручання з боку інших держав. Російське розуміння багатополярності концептуально відрізнялося від американського акцентом на взаємодії всіх залучених гравців, а не на ієрархічності під керівництвом “клубу обраних”. Аналізуючи цю декларацію, американські політичні експерти означили її “імперські амбіції” і спроби підірвати американський вплив.

Ще 1998 року Роберт Каган у статті “Доброзичлива імперія” писав про російські домагання на багатополярність як про деструктивну силу, що протистоїть США, вказував на те, що ці держави прагнуть імітації

рівноправного партнерства в багатополярному світі без відповідальності, якої потребує таке партнерство. Вони хочуть мати однакове право голосу під час прийняття основних рішень у глобальних кризах, не володіючи однаковим потенціалом. Прагнуть підвищити свій власний престиж за рахунок американської могутності, але без зусиль, які потрібні для підтримки глобального авторитету Сполучених Штатів [19].

Аналізуючи російську концепцію зовнішньої політики 2000 року, відзначимо, що розрахунки росії на встановлення нових рівноправних і взаємовигідних партнерських відносин з навколишнім світом не справдилися. А військові операції США на території Іраку спонукали росію і Китай 2005 року виступити з оновленою Спільною декларацією про міжнародний порядок, в якій констатувалося, що формування багатополярності обіцяє бути складним і тривалим.

Починаючи з 2012 року, рф керувалася такою формулою щодо США: проведення курсу на підтримання стабільної і передбачуваної взаємодії на основі принципів рівноправності, невтручання у внутрішні справи і поваги взаємних інтересів.

На відміну від попереднього документа у Стратегії національної безпеки росії 2015 року виникає категорія “поліцентрична модель світоустрою”, при цьому зазначається, що процес формування цієї моделі супроводжується зростанням глобальної та регіональної нестабільності, реагуючи на яку великі держави дедалі частіше беруть на себе відповідальність за справи у своїх регіонах – Грузії та Україні [20].

У Концепції зовнішньої політики росії 2016 року йдеться про розосередження світового потенціалу сили, його зсув у бік Азійсько-Тихоокеанського регіону.

Стратегія національної безпеки 2021 року загострює увагу на спробах США і Заходу ізолюватися від побудови багатополярного світу, які, на думку російського керівництва, перешкоджають глобальній стабільності, а також “підвищенню ефективності багатостороннього співробітництва на таких

важливих для світового співтовариства напрямах, як забезпечення безпеки для всіх держав, зокрема в Європі, та врегулювання конфліктів".

Стратегічною метою рф було створення спільного економічного і воєнно-політичного простору від Атлантики до Тихого океану, який сприяв би об'єднанню зусиль чотирьох "атлантів": США, ЄС, росії та Китаю.

В оновленій концепції зовнішньої політики 2023 року багатополярність остаточно набуває незворотного характеру, а країни, що перешкоджають "підвищенню ефективності багатостороннього співробітництва", використовують "неоколоніальні" практики, яким росія активно протидіє. Концепція зосереджує увагу на цивілізаційному підході, який не суперечить ідеї багатополярності, але вносить в неї суттєві зміни [21].

Ідея багатополярного світу дістала відгук в Індії та Китаю. 1993 року Ду Гун відзначав, що міжнародна структура після закінчення холодної війни стала формуватися під впливом стратегічного вибору великих держав. Нині очевидно, що жодна держава не здатна домінувати в міжнародній системі і світ рухається до багатополярності. Навіть західні експерти не відкидали можливості такого устрою, розглядаючи його як один із сценаріїв. Багатополярність стала набувати рис ідеальної картини майбутнього світоустрою.

Однак, на думку науковців і політичних експертів, багатополярність не є способом регулювання міжнародних відносин. Це стан міжнародного політичного середовища, до того ж нестійкий. Свідченням цього є агресивна зовнішня і внутрішня політика рф щодо України, США, країн ЄС.

Останні десятиліття свідчать про зростання активності росії у формуванні нового світового порядку, що включає в себе реалізацію амбітних геополітичних і геостратегічних проєктів. Це, зокрема, проявляється у військових інтервенціях, політичному втручанні у справи суверенних держав, енергетичному шантажі, кібератаках та інформаційній війні, що ставить під загрозу безпеку на міжнародному рівні. Загострення геополітичних конфліктів, втілення агресивної зовнішньої політики та

спроби переформатування міжнародних відносин вказує на необхідність глибокого аналізу стратегічних змін у геополітиці та геостратегії росії. Він набуває особливої актуальності на тлі останніх подій: зростання напруженості у відносинах між росією та Заходом, ведення війни в Україні з 24 лютого 2024 року, а також спроби росії зміцнити свій вплив у країнах Східної Європи, Близького Сходу та інших регіонах.

У сучасному світі, в якому міжнародні відносини стають дедалі більше складними і взаємозалежними, роль геополітики та геостратегії окремих держав визначає не лише їхнє місце у світовому порядку, а й напрями глобальної політики загалом. росія, як один із гравців на міжнародній арені, продемонструвала агресивну геополітичну та геостратегічну діяльність, що негативно вплинула на міжнародні відносини та сектор безпеки. На початку XXI ст. росія прагнула відновити свій статус світової держави, використовуючи для цього як традиційні, так і нестандартні інструменти впливу. Стратегія росії охоплює широкий спектр дій: від військових інтервенцій і політичного втручання до енергетичного шантажу, кібератак та інформаційних воєн. Ці дії викликають занепокоєння міжнародної спільноти щодо намірів росії та її впливу на глобальну стабільність. Геополітична стратегія росії базується на кількох ключових принципах. По-перше, вона прагне зміцнити свій вплив у прилеглих регіонах, особливо на пострадянському просторі, який розглядає як свою сферу впливу. Це проявляється у воєнних діях у Грузії та повномасштабній війні в Україні, а також у політичному та економічному тиску на сусідні країни.

По-друге, росія прагне переформатувати глобальні міжнародні відносини, виступаючи проти домінування Заходу, і створити біполярний або мультиполярний світовий порядок. У цьому контексті вона активно розвиває відносини з Китаєм, Індією, а також країнами Близького Сходу та Латинської Америки, намагаючись формувати нові міжнародні коаліції.

По-третє, росія використовує енергетичні ресурси як інструмент геополітичного впливу, особливо у відносинах з Європейським Союзом.

Енергетична залежність європейських країн від російського газу дає москві важелі впливу на політику цих держав. Однак амбіційна зовнішня політика росії не відкриває їй нових можливостей, проте створює серйозні виклики. Санкції Заходу, міжнародна ізоляція та економічні труднощі впливають на внутрішнє становище країни, що може мати довгострокові наслідки для її міжнародного статусу.

Сучасний міжнародний порядок визначається розподілом сили, що зводиться до військового потенціалу та здатності гарантувати воєнну безпеку. Оборона потребує ресурсної бази, а остання спирається на економічні можливості та людський капітал [22].

У контексті розподілу потенціалу військових потужностей сучасний світ багатополярний. Сполучені Штати – лідери за обсягом військових витрат – мають найбільш підготовлену і технічно озброєну армію та можливості для застосування військової сили в різних частинах світу. Разом з тим США не можуть самостійно розв'язати воєнний конфлікт проти цілої низки держав без ризику величезних втрат. Інші центри сили теж обмежені у вирішенні своїх завдань військовими засобами, особливо якщо за середніми або малими державами стоять великі. Свідченням цього слугує масштабна військова і фінансова підтримка України з боку США та країн Європи, яка перекреслила “блискавичну війну” російського диктатора.

У цьому сенсі показовою є Стратегія національної безпеки США, ухвалена в жовтні 2022 року. Документ містить дві принципові тези.

1. Основним змістом геополітичних процесів є боротьба демократії та автократії. Саме з цієї причини необхідність американського лідерства очевидна як ніколи раніше. Лише США можуть привести світ до демократії і створити порядок, оснований на повазі норм міжнародного права, законності, дотриманні прав людини тощо.

2. росія і Китай – держави, що уособлюють автократію, які намагаються експортувати на весь світ модель, основану на терорі та репресіях. Якщо росія – загроза безпеці в Європі, то Китай – в Азійсько-

Тихоокеанському регіоні. Крім того, дестабілізацію створюють й інші авторитарні держави, насамперед Іран і КНДР.

КНР під керівництвом Комуністичної партії на чолі з Сі Цзіньпіном являє собою сучасний тип автократії, що базується на ідеологічному контролі та технологічному нагляді. Китайський режим успішно інтегрував високі технології в політику, оборону, безпеку, систему державного управління і соціального контролю.

КНР використовує економічний розвиток як ключовий елемент своєї внутрішньої та зовнішньої політики, прагнучи забезпечити соціальну стабільність та зміцнити свою воєнно-політичну позицію на міжнародній арені. Водночас як росія, так і Китай стикнулися з викликами, пов'язаними з глобалізацією та міжнародною ізоляцією, тому вони мають постійно адаптувати свої автократичні моделі до змінюваного світового порядку. Сучасні автократичні режими росії та Китаю демонструють здатність до інновацій та адаптації, використовуючи сукупність економічних, технологічних, соціальних і політичних інструментів для зміцнення своєї влади. Крім того, ці режими стикаються з внутрішніми і зовнішніми викликами, що ставлять під питання їх довгострокову стабільність та ефективність.

Дипломатичний потенціал Китаю набуває нових обрисів. Пекін активно використовує “дипломатію гаманця”, надаючи чималі інвестиції та кредити країнам, що розвиваються, через Азіатський банк інфраструктурних інвестицій, а також інші фінансові інструменти. Китай позиціонує себе як глобального лідера, здатного вирішувати міжнародні кризи і конфлікти, прагне до реформування міжнародних інститутів згідно зі своїми інтересами.

Помітно зростає й військовий потенціал Китаю. Модернізація військово-морського флоту, розвиток космічних технологій та кібервоєнних можливостей демонструють бажання КНР забезпечити свою безпеку та захистити інтереси за кордоном. Військова присутність у Південно-

Китайському морі та розвиток стратегічних партнерств з іншими державами підсилюють це прагнення.

Технологічний потенціал є ще однією сферою, де Китай демонструє свої амбіції. Лідерство в царині 5G, штучного інтелекту та інших передових технологій відіграє вирішальну роль у геостратегічних планах Китаю. Через ініціативи, такі, як "Світовий інтернет", Китай прагне формувати міжнародні стандарти у сфері ІКТ, що має важливі імплікації для глобальної інформаційної безпеки.

У сучасному геополітичному ландшафті, де конфлікти та війни залишаються ключовими чинниками, що формують міжнародні відносини, зв'язки між росією і Китаєм набувають особливого значення. Ці дві великі держави розвивають стратегічне партнерство, яке, без сумніву, має неабиякий вплив на хід війни в Україні і може мати довгострокові наслідки.

Економічна підтримка. З огляду на західні санкції проти росії, економічні й торговельні відносини з Китаєм набувають критичного значення для москви. Китай, залишаючись нейтральним у питанні санкцій, стає важливим економічним партнером, підтримуючи російську економіку через торгівлю та інвестиції. Ця підтримка, хоча й не є прямою військовою допомогою, надає росії засоби для подальшого ведення бойових дій в Україні.

Дипломатичний фронт також є важливим аспектом російсько-китайських відносин. Китай, виступаючи за мирне врегулювання конфлікту в Україні, однак, не засуджує дії росії відкрито, що забезпечує москві певний дипломатичний захист на міжнародній арені. Ця позиція дає росії змогу почувати себе менш ізольованою, попри широке міжнародне засудження її дій. Однак стратегічні інтереси Китаю в цій ситуації залишаються складними і багатогранними. З одного боку, Пекін зацікавлений у стабільній та передбачуваній міжнародній системі, адже це сприяє його економічному зростанню та глобальному впливу. З іншого боку, Китай може розглядати війну в Україні як можливість послабити вплив Заходу та зміцнити власні

позиції, особливо в Азії.

Відносини між росією і Китаєм відіграють ключову роль у контексті війни в Україні, впливаючи як на перебіг конфлікту, так і на більш широкі міжнародні взаємини. Це співробітництво показує складність сучасних геополітичних відносин і потребує від міжнародної спільноти уважного аналізу та виваженого підходу до вирішення глобальних викликів.

Можна погодитися з думкою політичних експертів про те, що збройну агресію проти України росія позиціонує як геополітичне протистояння зі США, а отже, й НАТО. Платформою цього протистояння планується зробити так звану антизахідну коаліцію, до якої вже ввійшли росія, білорусь, Іран, Північна Корея, і яку підтримує Китай [23].

Разом з тим сьогодні КНР на тлі провалу агресивних планів кремля щодо швидкого захоплення України, що суттєво підірвало міжнародний авторитет рф, перебрала на себе ініціативу зі створення геополітичної переваги Заходу і тим самим посилила вплив у міжнародних справах через участь у Шанхайській організації співробітництва (ШОС), яка з'явилася на політичній карті світу 2001 року. ШОС зразка 2024 року відрізняється від організації, створеної Китаєм і росією разом із Казахстаном, Киргизією, Таджикистаном та Узбекистаном на початку XXI ст. По-перше, зросла її чисельність, через приєднання 2017 року Індії і Пакистану, а 2023 року – Ірану. На тлі глобальної кризи довіри привабливість світу змінюється, і ШОС, яка намагається позиціонувати себе як організацію нового типу, необхідно не тільки адаптуватися до мінливого світу, а й зуміти “зазирнути за горизонт” поточних тенденцій загальносвітового розвитку. Адже зміни, які переживає вся система міжнародних відносин, диктують потребу спільного вироблення такої стратегії розвитку ШОС, яка б відповідала очікуваним викликам і загрозам сучасності. Інакше кажучи, концепція організації, запропонована засновниками ШОС 2001 року, потребує вдосконалення і суттєвої корекції з урахуванням нових реалій.

Сьогодні у ШОС триває колективна робота над проєктом нової Стратегії розвитку до 2035 року. Для її реалізації Китай і росія закликають інші держави світу долучитися до ініціативи “Світова єдність за справедливий мир, злагоду та розвиток”, сформульовану на саміті ШОС 3 - 4 липня 2024 року у м. Астана. Основні її положення такі: реформування Ради Безпеки ООН через розширення кола її постійних членів; зростання ролі “середніх держав”; нерозповсюдження ядерної зброї; заборона розроблення біологічної зброї; демілітаризований космос; неприпустимість одностороннього та необмеженого нарощування військового потенціалу окремою державою або групою держав; запобігання спробам створення власної безпеки з використанням ресурсів інших держав [24].

Можна погодитися з думкою політичних та військових аналітиків про те, що сучасні ініціативи від імені ШОС містять завуальований негатив на адресу США та інших країн Заходу, оскільки головний акцент нової Стратегії розвитку зроблено на необхідності трансформації чинної системи світоустрою, в якій домінують США і країни Заходу, однак не враховано інтереси інших акторів.

У процесі формування антизахідної коаліції Китай впроваджує ідею встановлення миру для України на умовах росії. У червні 2024 року Китай і Бразилія висунули спільний “мирний план” із шести пунктів. Як повідомляє МЗС КНР, уже 26 країн згодні з цими ініціативами, а загалом 45 держав світу “дали позитивний відгук” щодо китайської позиції в російсько-українській війні.

Слушною є думка науковців і аналітиків про те, що запропонований варіант закінчення війни – це ніщо інше, як прагнення КНР стратегічної поразки України, а отже, США і країн Заходу, що автоматично стане потужним тригером “демонтажу” сучасної системи міжнародних відносин, посилення країн глобального Півдня, а провідний вплив США/НАТО/ЄС опиниться під загрозою.

У лютому 2024 року Президент США Дж. Байден схвалив рекордний за своїм розміром військовий бюджет країни на суму 886 млрд доларів. Причиною таких величезних витрат стало наростання геополітичної активності КНР, тому за президенства Дж. Байдена США зміцнили свої альянси в Азії. Водночас партнерам було рекомендовано посилювати власний потенціал у сфері оборони та укладати додаткові домовленості один з одним, щоб мати змогу протистояти можливому нападу з боку Китаю. З огляду на це Філіппіни та В'єтнам уклали нову угоду про співпрацю, метою якої є блокування просування китайського флоту в Західно-Філіппінському морі. Критики величезного оборонного бюджету США вказують на відносно менші витрати КНР на військові потреби – на папері 230 млрд доларів Пекіна виглядають принаймні скромно. Однак досвідчені стратеги зазначають, що китайський лідер Сі Цзіньпін на кожний вкладений юань отримує вищу віддачу від досліджень і виробництва, ніж його американський візаві.

Пекін вкладає величезні кошти в розвиток свого флоту, щоб чинити тиск на західну частину Тихого океану і своїх сусідів від Філіппін до Японії, а також щоб зробити їх політично поступливими. Наслідки цього курсу відчув насамперед Тайвань. У серпні 2022 року флотилія Сі протягом кількох днів блокувала острів, щоб показати, що Пекін може підпорядкувати собі Тайбей у будь-який момент. Сі також хоче подолати панівне становище демократичного альянсу в Індо-Тихоокеанському регіоні та в Океанії і замінити міжнародне морське право законом джунглів за домінування Китаю, причому, авіаносці не будуть головним козирем у цьому конфлікті. Військові аналітики та експерти сходяться на думці, що одностороннє фокусування на військово-морській техніці вже давно не гарантує успіху. Сьогодні авіаносці більш уразливі для ракетних ударів й атак безпілотників, ніж десять років тому. Вирішальним чинником стане успішне ведення кібервійни проти цифрової інфраструктури країни-противника. Щоб відрізати Тайвань від зовнішнього світу, КНР довелося вдатися до рішучих

заходів ще в лютому 2023 року: тоді під час військової операції інтернет-кабелі, прокладені до острова Мацзу, що належить Тайваню, було перерізано за допомогою машини спецпризначення, замаскованої під рибальське судно [24]. Війна в Україні показала, що безпілотники, вироблені в Китаї, Північній Кореї та Ірані, мають вирішальний вплив на перебіг бойових дій. Зважаючи на це, Вашингтон оголосив, що приводитиме у відповідність до цієї загрози свої озброєння та оборонні технології.

Група країн, до якої входять Китай, Північна Корея, росія та Іран, сьогодні протистоїть демократичному світу. Вони є тригерами глобальної безпеки. Незважаючи на величезний військовий бюджет, США не можуть протистояти цій групі самотужки, тому сучасну воєнну стратегію Вашингтона націлено на розвиток спільних воєнно-політичних інституцій в умовах міждержавної конкуренції. Така переорієнтація воєнної стратегії США розпочалася за адміністрації Б. Обами. У Чотирирічному огляді у сфері оборони 2014 року (QDR-2014) зазначалося, що США "змістили акцент з прогнозування можливих конфліктів на загальний спектр можливих операцій" [25]. Того ж року Командування доктрин і підготовки армії США (ТРАДОК) опублікувало документ щодо майбутнього розвитку збройних сил на 2020-2040 роки "Оперативна концепція збройних сил: перемога у складному світі" [25-27], в якому було означено "сторони майбутнього конфлікту": Китай, росія, Іран і КНДР, транснаціональна терористична мережа Аль-Каїда, а також акцентовано увагу на кіберзагрозах. У Національній воєнній стратегії 2015 року (НВС-2015) до головних загроз світовому порядку, крім недержавних акторів (Ісламська Держава), було віднесено "ревізіоністські держави", список яких не уточнено, проте до держав, що становлять загрозу безпеці США, було віднесено росію, Китай, Іран і Північну Корею [28]. У НВС-2015 уперше з часів холодної війни йшлося про реальний воєнний конфлікт між великими державами. З огляду на такі загрози в Національній воєнній стратегії 2018 року (НВС-2018) було

конкретизовано завдання Збройних сил США (ЗС США), а також окреслено вектори реалізації потенціалу воєнно-політичних інституцій держави.

Згідно з НВС-2018 ЗС США мають виконувати такі завдання: 1) відповідати на загрози; 2) стримувати конкурентів у контексті використання ними засобів масового ураження (ЗМУ); 3) перешкоджати застосуванню конкурентами конвенційних сил; 4) підтримувати союзників і партнерів [29]. Виконання всіх цих завдань передбачало розвиток різних форматів співпраці між військово-політичними союзами і воєнними організаціями.

Характеризуючи НВС-2022 часів президентства Дж. Байдена [30], відзначимо, що в ній уже було зроблено інноваційні кроки.

1. Розмежовано загрози відповідно до їх характеру. Виділено системні загрози (з боку КНР) і загрози дестабілізаційного характеру (з боку росії) для ліберального міжнародного порядку, який просуває США.

2. Ідеологічну природу конкуренції було розділено так: демократія і країни – союзниці США та держави з недемократичним політичним режимом.

3. Акцентуалізовано “глобальний і перманентний характер конкуренції” між США і незахідними центрами сили.

4. Воєнна і глобальна стратегія базуються на концепції “інтегрованого стримування”, “інтегрованого ведення воєнних кампаній”, ідеї залучення широкої коаліції союзників і партнерів.

Отже, окремі елементи Стратегії 2022 року перегукувалися з попередніми стратегічними документами, проте й містили низку нововведень, які було продиктовано загрозами і викликами національній безпеці США і глобальній безпеці в цілому на початку XXI століття.

Цікавим у контексті положень стратегічних документів США є аналіз американськими дослідниками поточного і майбутнього стану міжнародного безпекового середовища. Так, 2018 року спецслужбами Пентагону і окремим Командуванням майбутніх сухопутних сил було опубліковано кілька

доповідей, які містили детальний аналіз поточної ситуації станом на 2018 рік, а також прогноз майбутнього "операційного середовища" до 2035 року. Генерал М. Мюррей, член нового командування, відзначав: "ми не хочемо стати політичними аутсайдерами до 2035 року, поступившись місцем на міжнародній політичній арені росії і Китаю" [31]. Той самий політичний лейтмотив простежується в посібнику "Об'єднане операційне середовище 2035: Об'єднані сили в суперечливому і хаотичному світі", підготовленому 2016 року Об'єднаним комітетом начальників штабів США, в якому вони аналізували середовище, яке визначатиме майбутню стратегію та планування Об'єднаних сил. У передмові до посібника віце-адмірал К. Д. Скотт писав, що "викладені в ньому ідеї мають сприяти діалогу всередині Пентагону щодо діяльності Об'єднаних сил у питанні захисту США, своїх союзників, партнерів та інтересів в усьому світі у 2035 році" [32]. У жовтні 2019 року ТРАДОК опублікувало інструктивний документ "TRADOC 525-92. Операційне середовище і трансформаційний характер ведення війни", в якому було дано оцінку розвитку операційного середовища з 2019 до 2050 року, що має стати відправною точкою для будівництва ЗС США [33].

У вересні 2020 року ТРАДОК опублікувало Білу книгу "Аналіз операційного середовища після COVID-19: 2020–2028 роки". Місяцем пізніше Командування майбутніх сухопутних сил презентувало доповідь 525 - 2 "Майбутнє операційне середовище: формування майбутнього в невизначеному світі 2035–2050" [34], в якій було запропоновано чотири альтернативні варіанти майбутнього, з якими може стикнутися армія США до 2050 року. У квітні 2021 року ТРАДОК підготувало оновлену версію доповіді "Операційне середовище (2021–2030 рр.): конкуренція великих держав, криза і конфлікт" [35]. У всіх цих документах було вказано на те, що майбутнє безпекове середовище визначатиметься двома глобальними та взаємопов'язаними процесами:

боротьба за норми, правила та угоди, що лежать в основі світового порядку, стане основою протистояння між США і країнами-конкурентами;

постійне порушення порядку буде пов'язано з діяльністю політичних конкурентів США, які використовуватимуть неспроможність окремих (слабких) держав забезпечити стабільне та легітимне управління своїми країнами.

Фактично американські стратеги виходили з того, що протистояння буде пов'язано зі зміною політичних режимів. Конфлікти між країнами, причиною яких є порушення міжнародних норм і порядку, супроводжуватимуться новими комбінованими формами воєнного протистояння, відмінними від традиційного збройного конфлікту [36].

У доповіді "Операційне середовище (2021–2030 рр.): конкуренція великих держав, криза і конфлікт" було означено три основні тенденції розвитку "операційної обстановки" – зміна світового порядку, технологічні зміни, демографічні зміни, а також виокремлено так звані контексти майбутнього конфлікту: 1) жорстка ідеологічна конкуренція, спрямована на підрив або повалення сучасних урядів (режимів); 2) наростання загрози для території та суверенітету США; 3) трансформація геополітичного балансу, що стане головним викликом та загрозою для ЗС США в багатьох регіонах світу; 4) порушення прав людини у глобальному масштабі та ін.

Цікавим з позиції воєнної глобалізації є аналіз посилення впливу держав – конкурентів США в контексті неореалістського підходу, якому у вказаній вище доповіді відведено особливе місце. Автори доповіді виходили з того, що росія, Китай та інші "ревізіоністські" держави, зважаючи на трансформаційні процеси міжнародного безпекового середовища, почнуть активну колаборацію й координацію дій і воєнних стратегій як одна з одною, так і з меншими від них за розмірами країнами, але активними у військовому плані політичними партнерами – Пакистаном і Північною Кореєю. Також у доповіді простежується ідея в дусі наступального неореалізму Дж. Міршаймера [37]. Якщо конкуренти матимуть певну регіональну перевагу, тобто утворять консолідовану регіональну підсистему, то наступним логічним кроком буде інвестування в заходи, необхідні для посилення впливу

США як у глобальному, так і в регіональному масштабах. Таким чином, поява регіональних держав з глобальним воєнно-стратегічним впливом може призвести до того, що США будуть змушені відводити більшу частину оборонних ресурсів на безпосередню оборону країни (протиповітряну і протиракетну) за рахунок глобальних воєнних проєктів.

Збільшення кількості регіональних конкурентів та посилення мережі партнерських відносин у сфері безпеки створюватиме напруженість всередині чинних партнерських союзів США. А об'єднання сильних конкурентів, поява нових небезпечних загроз, помножена на фінансову невизначеність, вплине на зниження ефективності односторонніх дій США з 2035 року [38].

Зважаючи на глобальність і стратегічну значущість цього питання, до його обговорення було залучено Комітет начальників штабів (КНШ), члени якого запропонували низку рекомендацій стосовно стратегії і тактики США щодо зміцнення наявних і розвитку нових союзів і партнерств на тлі активізації воєнно-стратегічних ініціатив політичних конкурентів. Акцент у рекомендаціях було зроблено на технологіях формування у воєнно-політичних колах розуміння того, які цілі переслідують політичні конкуренти США, а також на їх можливих тактиці і стратегії. Було вказано на те, що США потрібно ретельно готуватися до ведення інформаційних війн з метою формування суспільної свідомості як у країні, так і в цільових аудиторіях глобального масштабу. Об'єднані збройні сили мають бути готовими до проведення спільних заходів у сфері безпеки та оборони, проведення бойових дій, навчань, розробки нових механізмів базування і спільної підтримки, що випливає із завдань сучасних військово-політичних інститутів. Окрім того, взаємодію з державами-конкурентами (Китаєм, росією, Іраном та іншими акторами) потрібно постійно моніторити й брати до уваги результати аналізу для формування майбутньої стратегії в партнерських відносинах.

Переважна більшість цих ідей і концепцій лягли в основу стратегічних документів часів правління Д. Трампа і Дж. Байдена. Головною рисою нової

воєнної стратегії стала переорієнтація на операції зі стабілізації міжнародної політичної і безпекової ситуації у світі. У прогнозах американських військових аналітиків на 2030–2040 роки щодо конфігурації загроз для США спостерігається перехід від схеми “4+1” (росія, Китай, КНДР, Іран + транснаціональні загрози) [39] до конфігурації “2+3”, в якій є дві системні загрози – росія і Китай [40], а також три загрози регіонального або транснаціонального характеру – Іран, КНДР і радикальний екстремізм/злочинні мережі [41].

Починаючи з 2010-х років, у військовому плануванні США активно аналізують ідеї про методику ведення державами-конкурентами операцій у сірих зонах [42]. Американські військові аналітики виходять з припущення, що росія і Китай, Іран і КНДР прагнутимуть змінити міжнародні норми і міжнародний баланс сил, уникаючи збройного зіткнення зі США, водночас використовуючи всю повноту військової могутності. Цю ідею відображено і в оперативній концепції американських сухопутних військ “Перемогти у складному світі” 2014 року. У ній зазначено, що росія розгорнула і зосередила дипломатичні, інформаційні, військові та економічні ресурси для проведення “нелінійних операцій” [43].

2021 року в доповіді ТРАДОК “Операційне середовище (2021 – 2030 рр.)” було зазначено: “У той час, коли Сполучені Штати брали участь в операціях з боротьби з повстанцями в Іраку та Афганістані, противники вивчали нас і дійшли висновку, що найкращий спосіб подолати Сполучені Штати – це перемогти їх, не вступаючи в бій” [44]. Захоплення росією Криму, дії Ірану в районі Перської затоки, а Китаю в Південно-Китайському морі стали каталізатором гібридних конфліктів та операцій у сірих зонах. Ці події підтверджують прогноз американського аналітика С. Бакича, який 2015 року озвучив ідею про те, що військове конкурентне середовище буде визначатися зіткненнями в “зоні між війною і миром, і Сполучені Штати мають бути готовими виконувати безліч місій різних типів у цій зоні” [45].

Аналізуючи концептуальні й стратегічні документи Адміністрації Президента Дж. Байдена, зауважимо, що американське керівництво розуміє політику Китаю і росії, які намагатимуться не допустити ЗС США у ключові для них регіони, від яких залежить їх могутність, і можливо, зможуть поставити під загрозу контроль США над глобальним простором [46]. Втрата США контролю над цими територіями означатиме початок перегляду норм міжнародного права, що призведе до неконтрольованої трансформації міжнародного світового порядку. Виходячи з цього, С. Джеспер зазначив, що до 2035 року США опиняться в ситуації, коли недержавні та державні структури намагатимуться контролювати спільні території, встановлюючи на них свої правила і норми [47].

Щоби протистояти таким тенденціям, США потрібно було змінити підходи. Аналізуючи трансформацію стратегії і тактики ЗС США, відзначимо, що починаючи з 2022 року, застосування ЗС у США здійснювалося в рамках так званого інтегрованого стримування, яке Пентагон презентував 2021 року. Цей підхід не був новим, оскільки нагадував ідею "гнучкого реагування", впроваджену за правління Президента Дж. Ф. Кеннеді [48].

До початку XXI ст. "інтегроване стримування" існувало у форматі "гнучких варіантів стримування", під якими розуміють дії або операції, виконувані спеціально для оцінювання змін оперативної ситуації противника. Згідно з концепцією DIME стримування передбачає операції в чотирьох сферах: дипломатичній, інформаційній, військовій та економічній.

У доповіді "Майбутнє операційне середовище 2050" йшлося про те, що в умовах ускладнення світу США доведеться вдатися до системи розширеного стримування [49]. У зв'язку з цим Дж. Данфорд, голова Об'єднаного комітету начальників штабів США, заявив, що США мають об'єднати всі аспекти діяльності в єдину стратегію та глибше інтегрувати союзників і партнерів у свої плани [50]. Окремі положення концепції "розширеного стримування" викладено також у документах Ради

національної безпеки (РНБ) 2017 року, в яких йшлося про те, що “стримування має бути поширено на всі сфери й охоплювати всі можливі стратегічні атаки” [51]. Тобто порушувалося питання консолідації зусиль в інтересах розвитку та діяльності військово-політичних інституцій різних типів. У документах РНБ 2022 року вже офіційно закріплено інтегрований підхід до стримування, за якого у відповідь на загрозу безпеці може бути застосовано різні важелі стримування, зокрема економічні [52]. Що охоплюють основні принципи інтегрованого стримування? Перш за все – інтеграцію військової і невійськової сфер; інтеграцію між регіонами; інтеграцію з союзниками і партнерами в рамках військово-політичних інститутів і союзів, що відбувається на основі інвестицій в оперативну сумісність і розвиток спільних можливостей; спільне планування позицій; координацію дипломатичних та економічних підходів. Слід зазначити, що крім інтегрованого стримування, для ефективної конкуренції з Китаєм і росією було впроваджено концепцію “інтегрованого ведення війни”, яка передбачає, що в умовах реального воєнного конфлікту буде розгорнуто активні бойові дії для забезпечення безпеки.

Таким чином, ідея тривалої або “перманентної конкуренції”, згідно з якою арена великодержавного протистояння – це безперервна конкуренція між станом війни і станом миру, закладена в документах РНБ 2017 року, з 2018 року, зважаючи на нові виклики і загрози міжнародного безпекового середовища для США, трансформується в концепцію “середовища безперервного конфлікту” [53], яку викладено у Спільній концепції інтегрованих кампаній. У документі подано нове уявлення про операційне (де-факто міжнародне) середовище, в основу якого американські експерти поклали поняття “безперервна конкуренція” / “середовище безперервної конкуренції” [54], що вказує на відмову від бінарної системи “мир – війна”, запровадженої у 2000-х роках.

У Спільній концепції інтегрованих кампаній інтегровану кампанію визначено як “зусилля Об'єднаних сил та інших держорганів США,

спрямовані на досягнення інтеграції військової діяльності та узгодженої невійськової діяльності певних масштабів, їх синхронності та тривалості, а отже, в цілому і цілей політики США" [55]. У контексті інтегрованих кампаній регіональні командування, наприклад Індо-Тихоокеанське Командування збройних сил США, розробляють плани дій для ведення глобальної кампанії та формують політику реалізації стратегічних цілей. Концепція передбачає три формати взаємодії великих держав: збройний конфлікт, конкуренція, співпраця. Як зазначають автори концепції, застосування насильства у збройному конфлікті – основний засіб, за допомогою якого актори реалізують свої інтереси. Конкуренція, нижча за рівнем від збройного конфлікту, існує тоді, коли двоє чи більше учасників міжнародної системи мають несумісні інтереси, але жоден із них не прагне ескалації збройного конфлікту. Співпраця включає взаємовигідні відносини між стратегічними суб'єктами зі схожими чи сумісними інтересами. Хоча інтереси нечасто збігаються повністю, відносини, основані на співпраці, стратегічно важливі для Сполучених Штатів, оскільки вони підтримують міжнародний порядок, зміцнюють систему колективної безпеки.

Цікавим з позиції практичної реалізації інтегрованих кампаній є аналіз механізмів конкуренції, закладених в основу цієї концепції.

1. Заходи зміцнення, які передбачають розвиток альянсів і партнерських відносин, а також запроваджують механізми винагороди акторів – учасників альянсу за підтримку США. Такі заходи можуть включати в себе як військову участь і співпрацю у сфері безпеки й оборони, так і економічні механізми, спрямовані на інтенсифікацію торгівлі.

2. Заходи, спрямовані на формування або підтримку сприятливого середовища, що позитивно впливатиме на досягнення національних інтересів;

3. Заходи для послаблення конкурента через нав'язування йому певних штампів поведінки;

4. Заходи позиціювання – збільшення можливостей географічного чи логістичного доступу для збройних сил, посилення впливу та нав'язування стратегічного розуміння обстановки. Ці механізми передбачають також розвідувальну діяльність, обмін інформацією з партнерами, ротаційне розгортання сил під час навчань та ефективну демонстрацію і використання передових сил і засобів;

5. Заходи інформування – розробка і просування порядку денного для партнерів, інформування партнерів щодо можливих сфер співпраці;

6. Заходи переконання – формування цілей партнерів на основі оцінювання поведінки конкурентів [56].

Таким чином, застосування інтегрованих збройних сил в умовах мирного часу в рамках військово-політичних інститутів та союзів сприятиме формуванню інформаційної, політичної та матеріально-технічної обстановки, необхідної для ведення США і партнерами успішних військових операцій.

Важливу роль в інтегрованих кампаніях відведено міжнародному військовому співробітництву. 2017 року у США було опубліковано доктринальний документ "Військове співробітництво", який визначав механізми його реалізації ЗС США. У вступі до цього документа зазначено, що спільні дії у сфері військового співробітництва важливі для досягнення цілей національної безпеки та зовнішньої політики США, оскільки спільні операції вирішуватимуть три важливі завдання:

підвищуватимуть військовий потенціал країн-партнерів в інтересах США;

гарантуватимуть США доступ до інформації, баз даних, передових технологічних ресурсів країн-партнерів;

забезпечуватимуть реалізацію інтересів США зусиллями країн-партнерів.

Перелік цих завдань охоплює основні типи військово-політичної співпраці: операції з посилення потенціалу країн-партнерів, що дасть їм можливість приєднуватися до інтернаціональних сил, очолюваних США,

брати участь у миротворчих операціях, вести антитерористичну діяльність і боротися зі злочинністю, брати участь у порятунку осіб, постраждалих від стихій, інших надзвичайних ситуацій та усувати їх наслідки. Крім того, операції цієї категорії формують ситуацію, коли країна-партнер і США переслідують спільну мету, що підвищує оперативну сумісність ЗС США з національними військовими формуваннями, залученими до операції: йдеться про підвищення потенціалу протиракетної оборони, розширення можливостей ведення підводних бойових дій, можливостей ведення нерегулярних бойових дій. Такі операції також передбачають для ЗС США можливість швидкого розгортання військ, доступ до інформаційних і технологічних ресурсів країн-партнерів, до інформації щодо загроз внутрішній безпеці, безпеці тренувальних об'єктів. Окрім указаних заходів, передбачається підтримка країною-партнером інтересів США в ООН, на регіональних форумах, у двосторонніх відносинах з питань дотримання верховенства норм міжнародного права, захисту прав людини, цивільного контролю над збройними силами тощо [57]. Фактично йдеться про створення військово-політичних інституцій, які впливатимуть на формування зовнішньої політики країни. На оперативному рівні для ведення інтегрованої кампанії було запропоновано ідею "підготовки театру воєнних дій", але з прицілом на готовність до подальшої участі у воєнних конфліктах високої інтенсивності проти великої держави. Інтегровані кампанії мають об'єднати дії військових і невійськових відомств, щоб у перспективі знищити та/або виснажити противника [58]. Разом з тим слід відзначити, що розвиваючи військово-політичні інститути з союзниками і партнерами, ЗС США мають формувати та проводити кампанії з підтримання легітимності означених дій.

За президентства Дж. Байдена концепцію інтегрованих кампаній було закріплено як основний підхід до реалізації Стратегії національної безпеки США і Національної воєнної стратегії США. Паралельно було реконцептуалізовано ідею глобальної міжнародної і військової конкуренції. Як зазначалося в РНБ-2017, "щоб перемагати, необхідно інтегрувати всі

елементи національної могутності Америки – політичну, економічну та військову” [59].

На основі викладеного можна зробити такі висновки. Суверенна держава у XXI ст. відіграватиме, як і раніше, провідну роль у міжнародних відносинах, однак з’являються нові актори, вплив яких на політичні процеси зростає. Сьогодні відбувається формування транснаціонального світу, в якому держави і народи зберігатимуть за собою значущу роль, важелі й функції.

На початку XXI ст. наукова дискусія щодо глобальної безпекової стратегії США стосується формату взаємодії наддержави з головними міжнародними акторами в нових умовах. Основним є питання: чи визнаватимуть США право незахідних держав, особливо великих держав Євразії, на участь у формуванні порядку денного діяльності на рівних умовах.

Незважаючи на те що в академічному середовищі було озвучено кілька варіантів стратегії, зокрема стратегії неоізоляціонізму, кооперативної безпеки, обмеженого залучення, мейнстримом залишилася стратегія ліберальної гегемонії. В її основі лежать ідеї домінування, мета яких – формування ліберального світового порядку, що закріплює панівне становище США.

Фундаментальною метою США є узгодження зовнішніх пріоритетів із завданнями внутрішнього розвитку й захистом американських економічних і політичних інтересів у глобальному масштабі. Головними пріоритетами США на Європейському континенті виступають стабільність і створення нової архітектури безпеки за умови американського домінування.

Сучасна воєнно-політична стратегія США, що спирається на ідеї “інтегрованого ведення кампаній”, “інтегрованого стримування”, “середовища перманентної конкуренції”, спрямована на поглиблення союзницьких відносин через формування мережі партнерств з метою залучення країн-учасниць до військово-політичної та економічної співпраці, а також на вдосконалення інституційної архітектури чинних інститутів, норм і практик за допомогою розвитку воєнно-політичного діалогу і військово-

технічної співпраці як ключових компонентів досягнення переваги (або недопущення програшу) у великодержавній конкуренції XXI ст.

Глобальна стратегія робить акцент на зміцненні оборонної складової ЄС. Одним із дієвих методів досягнення поставлених цілей стало нарощування інвестицій у сфері безпеки та оборони для розвитку більш стійкого, згуртованого і самодостатнього Євросоюзу.

Прагнення до оборонної самодостатності сприяє активному впровадженню в дискурс ЄС ідей “стратегічної автономії” та “стратегічного суверенітету”, ініціатором яких виступив Президент Франції Е. Макрон, і завдяки активності Парижа ці поняття увійшли до риторики інтеграційного об'єднання.

Сучасну багатополярність слід оцінювати з урахуванням нових викликів і загроз глобальній і національній безпеці, що випливають з асинхронності параметрів могутності як окремих держав, так і в системі міжнародних відносин.

У сучасній системі міжнародних відносин геополітика і геостратегія росії й КНР викликають гострі дебати.

Геополітичний і технологічний ландшафт, в якому взаємодіють США, ЄС, росія та Китай, динамічний і складний. Кожен з цих гравців прагне використати стратегічні переваги для зміцнення свого становища на міжнародній арені, що призводить до постійних зміщень балансу сил.

Література і джерела

1. Brooks S. G., Wohlforth W. C. World Out of Balance: International Relations and the Challenge of American Primacy. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2008. 248 p.

2. Hungtington S. P. The Lonely Super pawer. *Foreign Affairs*.1999.Vol. 78. № 2. P. 35-49.

3. Youngs R., Ülgen S. The European Union’s competitive globalism. Carnegie Europe. Brussels. 17.02.2022. URL:

https://carnegieeurope.eu/2022/02/17/ european-union-s-competitive-globalism-pub-86329

4. Allen M. A., Flynn M. E., Martinez C. US Global Military Deployments, 1950 – 2020. *Conflict Management and Peace Science.* 2022. Vol. 39. No. 3. P. 351–370.

5. Snyder G. H. Deterrence and Defense. Princeton, NJ :Princeton University Press, 2015. 306 p.

6. Schelling T. C. Arms and Influence. New Haven, CT : Yale University Press, 2020. 318 p.

7. Rethinking American Grand Strategy. New York : Oxford University Press, 2021. 488 p.

8. Walt S. M. The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Eliteand the Decline of U.S Primacy. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2018. 400 p.

9. Bacevich A. J. American Empire: The Realities and Consequences of U.S. Diplomacy.Cambridge. MA : Harvard University Press, 2002. 312 p.

10. Brooks S. G., Wohlforth W. C. America Abroad. The United States Role in the 21st Century. New York : Oxford University Press, 2017. 288 p.

11. America’s Viceroys: The Military and US Foreign Policy / D. S. Reveron, W. J. Crowe Jr., M. D. Gavin, G. Garbesi [et al]; ed. by S. D. Reveron. New York : Palgrave Macmillan US, 2004. 214 p.

12. Lanoszka A. Military Alliances in the Twenty-First Century. Cambridge : Polity, 2022. 261 p.

13. Hendrickson D. C. Republic in Peril: American Empire and the Liberal Tradition. New York : Oxford University Press, 2017. 304p.

14. Ikenberry G. J. Liberal Leviathan: The Origins, Crisis, and Transformation of the American World Order. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2011. 392 p.

15. Morgenthau H. Politics among Nations: The Struggle for Power Peace. New York : Higher Education, 1948. 516 p.

16. Kaplan M. System and Process in International Politics. Colchester : ECPR Press, 2005. 258 p.

17. O'Rourke L. A. Covert Regime Change: America's Secret Cold War. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2018. 330 p.

18. Muravchik J. The Imperative of American Leadership a Challenge to Neo-Isolationism. Washington, D.C. : American Enterprise Institute. London : Pearson, 2016. 456 p.

19. Freedman L. Strategy: A History. New York : Oxford University Press, 2015. 768 p.

20. Концепція зовнішньої політики рф від 30 листопада 2016 року. URL: http://www.kremlin.ru/acts/bank/4145

21. Концепція зовнішньої політики рф від 31 березня 2023 року. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/70811

22. Art R. J. A Grand Strategy for America. Ithaca, NY : Cornell University Press, 2003. 344 p.

23. Doshi R. The Long Game: China's Grand Strategy to Displace American Order. New York : Oxford University Press, 2021. 432 p.

24. Friedberg A. L. A Contest for Supremacy: China, America, and the Struggle for Mastery in Asia. New York : WW Norton & Company, 2011. 384 p.

25. Rethinking American Grand Strategy. NY : Oxford University Press, 2021. 488 p.

26. Reveron D. S. Exporting Security: International Engagement, Security Cooperation, and the Changing Face of the US Military. Washington, D. C. : Georgetown University Press, 2016. 208 p.

27. Rapp–Hooper M. Shields of the Republic: The Triumph and Peril of America’s Alliances. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2020. 272 p.

28. Barnett M. Bringing in the New World Order. *Liberalism, Legitimacy, and the United Nations.* 1997. Vol. 49. No. 4. P. 526–551.

29. Benson B. V. Unpacking Alliances: Deterrent and Compellent Alliances and Their Relationship with Conflict, 1916–2000. *The Journal of Politics.* 2011.

Vol. 73. No. 4. P. 1111–1127.

30. Betts R. K. Systems for Peace or Causes of War? Collective Security, Arms Control, and the New Europe. *International Security.* 1992. Vol. 17. No. 1. P. 5–43.

31. Brooks S. G., Wohlforth W. C. The Rise and Fall of the Great Powers in the Twenty-first Century: China's Rise and the Fate of America's Global Position. *International Security.* 2015. Vol. 4. No. 3. P. 7–53.

32. Brzezinski Z. Great Chessboard: American Primacy and its Geostrategic Imperatives. New York : Basic Books, 1997. 223p.

33. Brzezinski Z. The Premature Partnership. *Foreign Affairs.* 1994. Vol. 73. No. 2. P. 67–82.

34. Buchanan P. J. America First and Second, and Third. *The National Interest.* 1990. No. 19. P. 77–82.

35. TRADOC Pamphlet 525–3–1. The U.S. Army Operating Concept. Winin a Complex World. URL: https://usacac.army.mil/publication/us–army–operating–concept

36. TRADOC Pamphlet 525–92. The Operational Environment and the Changing Character of Warfare. URL: https://adminpubs.tradoc.army.mil/pamphlets/TP525–92.pdf

37. Desch M. C. America's Liberal Illiberalism: The Ideological Origins of Overreaction in US Foreign Policy. *International Security.* 2007. Vol. 32. No. 3. P. 7–43.

38. Deutsch K., Singer D. Multipolar Power Systems and International Stability. *World Politics.* 1964. Vol. 16. No. 3. P. 390–406.

39. DiCicco J., Onea T. Great-Power Competition. Oxford Research Encyclopedia of International Studies, 2023. 36 p.

40. Duffield J. S. What are International Institutions? *International Studies Review.* 2007. Vol. 9. No. 1. P. 1–22.

41. Fettweis C. J. Militarizing Diplomacy: Warrior-Diplomats and the Foreign Policy Process. America’s Viceroys: The Military and US Foreign Policy.

Reveron. New York : Palgrave Macmillan US, 2004. P. 47–70.

42. Friedberg A. L. The Future of US–China Relations: Is Conflict Inevitable? *International Security.* 2005. Vol. 30. No. 2. P. 7–45.

43. Frühling S. Is ANZUS really an Alliance? Aligning the US and Australia. *Survival.* 2018. Vol. 60. No. 5. P. 199–218.

44. Gaines K., Snell R. L. Setting and Supporting the Theater. *Army Sustainment Magazine.* 2015. Vol. 47. P. 8– 15.

46. Hall P., Taylor R. Political Science and the Three New Institutionalisms. *Political Studies.* 2018. Vol. 44. No. 5. P. 936–957.

47. Hara K. Rethinking the "Cold War" in the Asia-Pacific. *The Pacific Review.* 1999. Vol. 12. No. 4. P. 515–536.

48. Hensel P. R. An Evolutionary Approach to the Study of Interstate Rivalry. *Conflict Management and Peace Science.* 1999. Vol.17. No. 2. P. 175–206.

49. Huntington S. P. The Lonely Superpower. *ForeignAffairs.* 1999. Vol. 78. No. 2. P. 35–49.

50. Ikenberry G. J. Reflections on After Victory. *The British Journal of Politics and International Relations.* 2019. Vol. 21. No. 1. P. 5–19.

51. Immergut E. M. The Theoretical Core of the New Institutionalism. *Politics & Society.* 1998. Vol. 26. No. 1. P. 5–34.

52. Jaishankar D. A Confluence of Two Strategies: The Japan – India Security Partnership in the Indo-Pacific. India and Japan: Assessing the Strategic Partnership. London : Palgrave Pivot, 2018. P. 43–64.

53. Johnston A. I. China in a World of Orders: Rethinking Compliance and Challenge in Beijing's International Relations. *International Security.* 2019. Vol. 44. No. 2. P. 9–60.

54. Kagan R., Kristol W. The Present Danger. *The National Interest.* 2000. No. 59. P. 57–69.

55. Keohane R. O. International Institutions: Two Approaches. *International Studies Quarterly.* 1988. Vol. 32. No. 4. P. 379–396.

56. Koga K. Struggle for coalition-building: Japan, South Korea, and the

Indo-Pacific. *Asian Politics & Policy.* 2023. Vol. 15. No. 1. P.63–82.

57. Krasner S. D. Learning to Live with Despots: The Limits of Democracy Promotion. *Foreign Affairs.* 2020. Vol. 99. No. 2. P. 49–55.

58. Krasner S. D. Structural Causes and Regime Consequences: Regimes as Intervening Variables. *International Organization.* 1982. Vol. 36. No. 2. P. 185–205.

59. Kupchan C. A. Conceits, Collective Security, and the Future of Europe. *International Security.* 1991. Vol. 16. No. 1. P. 114–161.

Хамула С. В., кандидат технічних наук, доцент

РОЗДІЛ 6. США, ЄС, КНР, ІНДІЯ: ФОРМУВАННЯ ГЕОСТРАТЕГІЧНИХ ПАРИТЕТІВ В УМОВАХ ЕСКАЛАЦІЇ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ І ЗАГРОЗ

На початку XXI ст. росія і Китай стали активніше проводити незалежну політику, сприйняту у Вашингтоні як відмову від участі у західному проєкті безпекового середовища. Виходячи з цього, США трансформує політику щодо цих двох країн. По відношенню до росії розроблено формат тотального стримування, а по відношенню до Китаю – керованої конкуренції. Разом з тим США тримає курс на демократизацію цих країн і намагається обмежити їх можливості щодо створення керованих регіональних підсистем.

У реалізації глобальної стратегії США суттєву роль відіграють збройні сили, завдання яких регламентовано положеннями Стратегії національної безпеки, Стратегії національної оборони, Національної воєнної стратегії та інших документів. Воєнна стратегія США на початку XXI ст. розвивається під впливом воєнно-політичних тенденцій кінця XX ст. У цей період було доктринально визначено завдання збройних сил в умовах тотальної військової переваги країн Заходу та їх домінантних позицій у міжнародних відносинах. Ключовими завданнями ЗС США стали такі: забезпечення стримування, швидке кризове реагування на конфлікти та інші виклики безпеці, а також формування безпекового середовища за допомогою проведення операцій, в яких ключову роль відіграють військово-політичні інститути різних типів [1].

Формування воєнної стратегії США включало два етапи, кожний з яких визначався характером глобалізаційних загроз. У період президентства Дж. Буша-молодшого і Б. Обами (приблизно до 2013 року) головними загрозами для США були недержавні і регіональні актори. Звідси – формування концепції регіональних війн. Іншою була концепція “фазової

підготовки театру воєнних дій" і "формування сприятливих умов", в контексті якої розвиток військово-політичних інституцій в умовах мирного часу мав забезпечити для США сприятливу міжнародну ситуацію, включаючи можливості розвитку класичного воєнного конфлікту і постконфліктне врегулювання [2].

Починаючи з 2014 року, на тлі вторгнення росії на територію Криму воєнна стратегія та підхід до застосування військово-політичних інституцій у США почали визначатися конкуренцією держав-глобалізаторів зі США за світове панування. У цих умовах набула обертів ідея "середовища перманентної конкуренції", в якому межа між воєнним зіткненням і мирним співіснуванням стирається, оскільки держави-конкуренти США – це ядерні держави, які використовують ядерний шантаж для просування своїх політичних інтересів.

Для протидії їм американські військові модернізували підхід до стратегії стримування і ведення воєнних кампаній, зробивши акцент на їх інтегрованому характері, тобто застосуванні всіх можливих заходів воєнного, економічного, політичного та інформаційного характеру в конкурентних умовах, щоб не допустити послаблення ролі США в міжнародному політичному просторі.

До 2023 року, в контексті практичної реалізації цих концепцій, американськими військовими було розроблено широкий спектр завдань, які ЗС США мають виконати для підтримання миру і безпеки, удосконалюючи механізми інституціоналізації військово-політичних відносин між США та їх партнерами, зокрема ЄС.

Дискусії про місце і роль Європейського Союзу у формуванні сучасної архітектури міжнародного політичного простору та безпекового середовища точаться з часу його виникнення як політичного феномену, оскільки ЄС – унікальний приклад регіональної інтеграції, що стала прологом глобальних процесів становлення відкритих економік і демократичних суспільств, "рольовою моделлю" для багатьох міжнародних акторів – держав та інших

інтеграційних угруповань. Досвід подолання складних проблем, накопичений ЄС за багато десятиліть, викликає у дослідників неабияку зацікавленість нестандартними рішеннями, до яких країни – учасниці Євросоюзу та його наднаціональні органи неодноразово вдавалися в найвідповідальніші, переломні моменти існування об'єднання. Подолання внутрішніх і зовнішніх криз складноорганізованим співтовариством країн з різною економічною базою, політичними системами і соціокультурними особливостями, які досягли високого рівня уніфікації та синергії, є унікальним і неповторним досягненням [3].

Разом з тим сьогодні ЄС стикається з викликами і загрозами, які потребують принципово нових методів попередження та протидії, відмінних за формою і змістом стратегічних орієнтирів і підходів. Євроскептицизм і дефіцит демократії, політичний радикалізм, міграційні та економічні кризи, агресивна війна росії проти України, проблеми європейської інтеграції систематично обговорюють в численних наукових та експертних публікаціях. У деяких із них висловлено сумніви щодо релевантності європейського інтеграційного досвіду до реалій XXI ст., постульовано тези про те, що в ЄС немає видимих перспектив досягнення автономії в умовах дефіциту внутрішньої згуртованості, зниження конкурентоспроможності Союзу на тлі спадання взаємозалежності дедалі менш західноцентричного та дедалі більш поліцентричного світу. Водночас є й чимало досліджень, в яких фахівці оцінюють сучасний стан і майбутнє ЄС з більш оптимістичних позицій. Виявлені розбіжності в експертних оцінках щодо можливостей ЄС подолати кризові явища міжнародного політичного і безпекового простору потребують детального аналізу основних напрямів діяльності ЄС щодо його стратегічного відгуку на політико-економічні, безпекові, міграційні та інші виклики глобалізації і спроможності формування європейської автономії.

В умовах повномасштабного вторгнення росії в Україну проблеми європейської оборони виявилися тісно пов'язаними з геополітичними пріоритетами Європейського Союзу та євроатлантичними проблемами

безпеки. На думку експертів, концепція європейської оборони на початку XXI ст. визначалася не наявністю бойової техніки, особового складу, стандартизацією, спільними механізмами і спільними структурами, а політичною волею, рішучістю, готовністю йти на ризик. Цю концепцію 1992 року було введено в Маастрихтський договір, коли відбулася еволюція поняття спільної зовнішньої політики з акцентом на безпекових, а згодом й оборонних аспектах.

Дискусії з питань ролі і місця європейської оборони в євроатлантичній системі безпеки дістали оформлення у вигляді англо-італійської Декларації від 4 жовтня 1991 року, основний вектор якої спрямовано на пошуки рівноваги в умовах трансформації геополітичної ситуації, на посилення європейського автономного полюса оборони. У Декларації йдеться про першочергове значення зв'язків між Західною Європою і США, а НАТО представлено як “ключовий елемент європейської ідентичності” [4]. Отже, згідно з Декларацією будь-яке просування в напрямі створення системи європейської оборони підпорядковувалося НАТО. Підтвердженням цього є спільна Декларація про співпрацю ЄС і НАТО, прийнята 2018 року, де в п. 8 наголошується на ролі НАТО як наріжного каменя колективної оборони [5].

У контексті сучасних трансформацій світового порядку самопрезентація нормативної сили Європейського Союзу, побудована на ціннісно-орієнтованому підході до взаємодії із зовнішніми партнерами, вступила у протиріччя з реальним міжнародно-політичним середовищем, а інструментарій, який був у розпорядженні Брюсселя, втратив свою актуальність. Це дало поштовх до зростання сумнівів щодо спроможності ЄС проводити самостійну зовнішню політику, незважаючи на те що представники інтеграційного об'єднання беруть активну участь у дипломатичних обговореннях широкого спектра питань. У зв'язку з цим виникає парадокс присутності без акторності. Суб'єктність ЄС, починаючи з 2010 року, поступово слабшає. Насамперед знизилася ефективність європейської політики сусідства як інструменту підтримки “організаційного

поля” об'єднання та форматування суміжних просторів. Політика ЄС у Центральній Азії не призвела до трансформації політичних систем держав регіону, оскільки не витримала конкуренції з боку росії та Китаю [6]. У Східній Європі та на Південному Кавказі “європейське поле” не сприяло ні розвитку, ні підтриманню безпеки. В Африці суперництво з великими державами посилилося в економічній сфері: американські та китайські інвестиції за обсягами і темпами зростання почали випереджати європейські. Спроєктувати своє “організаційне поле” на взаємодію з партнерами в цьому регіоні не вдалося. Згодом міграційна криза, яка захопила Європу внаслідок конфліктів у Північній Африці та на Близькому Сході, звела майже до мінімуму згуртованість держав-членів, а позбутися першопричин кризи – проблем політичного та економічного розвитку – за допомогою нормативних інструментів було неможливо. Особливості внутрішнього розвитку об'єднання також вказували на необхідність змін, оскільки відцентрові тенденції в ЄС ставали дедалі виразнішими.

На початку XXI ст. інерційний ефект європеїзації зійшов нанівець, поступившись місцем “запереченню” загальних нормативних засад. Довільне виконання державами-членами ухвалених раніше норм й інтерпретація спільних цінностей призвели до розмивання ідеаційного фундаменту ЄС. Стало очевидним, що ЄС переживає екзистенціальну кризу, оскільки зовнішньополітична стратегія Брюсселя в нових умовах не може спиратися тільки на м'яку силу.

Адаптація до геополітичного розвороту ЄС потребує ресурсної трансформації з акцентом на безпековій проблематиці. Для вдосконалення воєнно-промислового потенціалу ЄС потрібні нові механізми управління сферою безпеки. Інтереси у цій сфері завжди належали до інструментів забезпечення національного суверенітету, тому це питання зазвичай викликало жваві дискусії, які свідчили про недостатню внутрішню згуртованість ЄС. Для її досягнення у Брюсселі розпочалося послідовне формування нового дискурсу з питань зовнішньої політики ЄС [7]. Його

завдання полягало в тому, щоб переконати держав-членів і громадян ЄС у важливості консолідації Союзу, підвищення його організаційного потенціалу за рахунок посилення елементів наднаціональності в усіх сферах, зокрема у воєнно-політичній [8].

Вважалося, що це дасть змогу ЄС залишитися самодостатнім учасником міжнародних процесів, зберегти свій вплив на міжнародній арені й уникнути формування кризового і несприятливого міжнародного порядку. Було запущено процес трансформації колективних самопрезентацій держав ЄС для підвищення їх згуртованості навколо ідеї створення сильного геополітичного Європейського Союзу. Для цього використовували різноманітні формальні та неформальні практики взаємодії держав та інститутів ЄС, які мали розробляти нові правила поведінки в рамках реальних інституціональних можливостей.

Сучасні основи зовнішньополітичної ідентичності ЄС – це по суті закладені в Маастрихтському договорі принципи Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (СЗПБ), Спільної політики безпеки і оборони (СПБО), стратегічних документів з прав людини та демократії, а також національні й регіональні стратегії, плани надання допомоги і розвитку політики безпеки, документи про стратегічне партнерство з іншими країнами міжнародного політичного простору та об'єднаннями. Усі ці документи містять програму дій і формулюють пріоритети ЄС на середньо- і довгострокову перспективу. Водночас необхідність досягнення консенсусу під час ухвалення зовнішньополітичних рішень у чутливих для національних інтересів галузях зумовлює загальний характер такого роду документів: у них частіше описано бажаний стан тієї чи іншої сфери чи регіону, аніж способи його досягнення, рідко ранжировано пріоритети. Намагаючись реалізувати їх положення, ЄС стикається з дилемою розподілу ресурсів між конкурентними напрямами зовнішньої політики [9].

Ключовим концептуальним документом ЄС з питань зовнішньої політики з 2016 року залишається глобальна стратегія “Спільне бачення,

єдиний підхід: сильніша Європа", яка відобразила зміни в уявленнях щодо зовнішньополітичних пріоритетів Союзу і способів їх реалізації. Країнам – членам ЄС запропоновано нову формулу сильнішої Європи, а як загальну зовнішньополітичну мету – перетворення ЄС на самодостатнього учасника міжнародних процесів, здатного всебічно захищати себе і своїх громадян від зовнішніх викликів. В основу цієї Стратегії покладено такі принципи: підтримання міжнародного миру і безпеки; сприяння глобальному процвітанню і розвитку; зміцнення демократії та світового порядку, основаного на встановлених правилах.

Захист громадян і території ЄС, забезпечення миру в сусідніх регіонах, забезпечення миру і безпеки у світі визначено у Стратегії як ключовий вектор. Згідно з документом ЄС має сприяти розвитку внутрішнього ринку і вдосконаленню глобальної економічної системи. Останнє планувалося забезпечити просуванням проєктів сталого розвитку економіки та диджиталізації – напрямів, де ЄС має безумовні конкурентні переваги з погляду наявності ресурсів та участі в їх регулюванні. Змінилося розуміння інтересу, пов'язаного зі зміцненням демократії. До закріплених раніше ідей багатосторонності і наслідування правил додано принциповий прагматизм, стійкість та єдність. Документ затвердив спільне прагнення до зміцнення ЄС, який зможе забезпечити і безпеку, і справедливий, прийнятний для всіх країн ЄС світовий порядок. Стійкість у стратегії визначено як здатність держав і суспільств до реформування, спроможність чинити опір внутрішнім і зовнішнім кризам й відновлюватися після них. Вона залежить від ресурсної забезпеченості та інституційної керованості, а не від певної ціннісно-нормативної моделі функціонування. Надалі застосування терміна поширилося на більшу частину зовнішніх дій ЄС – від гуманітарної допомоги до розвитку економіки, технологій, системи безпеки і оборони. Пріоритетами зовнішньої політики ЄС стали підтримання інституту колективної безпеки як здатності відповідати на загрози; нарощування стійкості, особливо щодо кордонів ЄС на сході та півдні; розробка єдиного

підходу до розв'язання конфліктів; розвиток кооперaційних регіональних зв’язків і глобального управління. Постановка завдань підтверджує те, що Брюссель усвідомлює загрозливий характер глобалізаційних викликів, які спонукають до подолання прогалин у безпековій сфері внутрішньої політики в контексті трансформацій міжнародного політичного простору [10].

Глобальна стратегія робить акцент на зміцненні саме оборонної складової ЄС. Одним із дієвих способів досягнення поставлених цілей є нарощування інвестицій у сфері безпеки та оборони.

Прагнення до оборонної самодостатності сприяє активному введенню в дискурс ЄС ідей “стратегічної автономії” та “стратегічного суверенітету”, ініціатором яких виступив Президент Франції Е. Макрон [11], і завдяки активності Парижа ці поняття увійшли в риторику інтеграційного об'єднання. Ці категорії, які є ключовими у глобальній безпековій стратегії, було сприйнято й адаптовано Європейським парламентом, вони регулярно звучать у виступах європейських парламентаріїв, періодично згадуються у промовах голови Європейської комісії, їх також відображено в секторальних документах ЄС.

Стратегічну автономію розуміють як здатність вільно приймати рішення та діяти в дедалі більше взаємопов'язаному світі, а суверенітет – як здатність автономно і самостійно обирати партнерів для співпраці в різних сферах зовнішньої політики. Він не зводиться до ізоляціонізму та протекціонізму, а характеризує бажаний для ЄС стан упевненості у власних ресурсах та їхній достатності для протистояння будь-яким викликам ззовні [12].

Е. Макрон виходив із прямої залежності автономії та суверенітету від нарощування оборонних можливостей ЄС і його стійкості як політичного актора. Зі свого боку євробюрократи інтерпретували суверенність ЄС через формування норм і стандартів для широкого кола учасників взаємодії з ним, тим самим вони зберігали інерційну прив'язаність концепції нормативної сили як унікального важеля впливу на міжнародні процеси. Тому до

Стратегічного порядку денного ЄС на 2019 – 2024 рр. увійшли положення про необхідність досягнення стратегічного суверенітету у промисловій і цифровій сферах та захисту усталеного способу життя через взаємодію з НАТО [13]. В опублікованих у жовтні 2020 року висновках Європейської ради ключовою метою ЄС проголошувалося досягнення стратегічної автономії за умови збереження відкритої економіки. Змістовний фокус поняття дещо зміщувався у бік невійськової компоненти.

До 2023 року наповнення концепту істотно змінилося: терміни "стратегічна автономія" і "суверенітет", які раніше належали до воєнно-політичної сфери, набули ширшого тлумачення і почали застосовуватися до економічного й технологічного секторів.

2021 року Е. Макрон зазначав, що європейський суверенітет дасть змогу побудувати сильну економіку і перетворити ЄС на економічно незалежну державу. 2022 року Ш. Мішель акцентував увагу на тому, що стратегічної автономії не може бути без цифрового суверенітету, що досягнення стратегічної автономії ЄС розглядається як елемент підтримання акторності, яка дасть можливість об'єднанню стати самодостатньою європейською державою і не залежати від допомоги великих держав [14]. Того ж року було здійснено загальну оцінку викликів ЄС у воєнно-політичній сфері, на основі чого розроблено Стратегічний компас для розвитку системи безпеки та оборони ЄС – програму посилення цих компонентів до 2030 року, спрямовану, зокрема, на вдосконалення діяльності СПБО [15].

Цей документ пов'язували з пошуком ЄС свого шляху як "третьої сили" в мінливому міжнародному політичному просторі. Очікувалося, що документ доповнять важливі складові у сфері спільної оборони і безпеки, такі, як обмін інформацією, консультації, пошук консенсусу, узгодженість діалогу, компроміс. Він також мав розкрити зміст стратегічної автономії ЄС у сфері оборони і безпеки, зокрема як автономії від трансатлантичних інститутів.

Ухвалення Стратегічного компасу відбулося у пришвидшеному порядку на тлі агресивного вторгнення росії в Україну. Документ вийшов доволі

амбітним у частині технічного вдосконалення оборонного потенціалу, але з погляду ідентичності радше “атлантистським”. Амбіції щодо перетворення ЄС на самостійний центр жорсткої сили було віднесено на другий план, як мінімум, до завершення великомасштабного збройного конфлікту в Європі. Атлантизм документа проявляється в тому, що весь перелік заходів, які ЄС планує вжити для зміцнення своєї обороноздатності, спрямовано на зміцнення зв'язків усередині НАТО і трансатлантичної єдності, а не на досягнення самодостатності СПБО. Потенційність зовнішньої загрози, зокрема з боку росії, було використано як об'єднувальний чинник. Він мотивував до більш активного нарощування силового потенціалу, але разом з тим уповільнював його автономізацію. Таким чином, ідеї щодо побудови стратегічної автономії / стратегічного суверенітету, європейської оборони, європейської армії посіли чільне місце у програмних документах ЄС.

Їх практичне наповнення передбачає накопичення спільних ресурсів не лише у сфері СЗПБ і СПБО, а й в економічній, технологічній, енергетичній галузях, що сприятиме зміцненню внутрішнього фундаменту об'єднання, збереженню його самодостатності, статусу й акторності на міжнародній арені.

Поняття європейська оборона, політика оборони, європейська армія науковці вживають у різних контекстах. Наприклад, оборонна політика охоплює такі питання, як діяльність у сфері оборони, розвиток військового потенціалу, співпраця в галузі виробництва озброєння, а також науково-дослідні розробки у військовій галузі [16]. Слід брати до уваги той факт, що після закінчення холодної війни європейці більше не відчували для себе екзистенціальних загроз, незважаючи на геополітичні зміни, тому їм важко вкладати кошти у зміцнення європейської оборони. До повномасштабного вторгнення росії в Україну поширеною була думка про те, що європейці не розглядали інші варіант європейської оборони, крім НАТО. Остання обставина зняла проблему вибору між НАТО і ЄС і допомогла уникнути

хибної дискусії про створення повністю автономного європейського полюса оборони – європейської армії [17].

Для більшості членів ЄС фундаментом їх колективної оборони залишається НАТО. Кошти, які держави готові виділити для ЄС, не дають йому змоги утвердитися як незалежний від США гравець у цій царині.

Низка чинників на початку XXI ст. – брекзит у Великобританії, вибори у США Д. Трампа, у Франції – Е. Макрона, зміна керівництва в ЄС – зумовила широку суспільну підтримку на рівні ЄС ідеї європейської армії і СПБО.

Ідеї щодо поглиблення військової співпраці через заснування Європейського союзу безпеки та оборони політики висували і до Е. Макрона, зокрема створення командно-штабної структури військового планування та управління (*Military Planning and Conduct Capability* – MPCC) для здійснення тренувальних, консалтингових місій, пов'язаних із виконанням неоперативних завдань. Цей крок можна тлумачити як перехід на більш високий рівень співпраці у сфері оборони. Практична користь MPCC проявилася в тому, що вона розвантажує командувачів місіями на місцях: дає їм змогу виконувати свої безпосередні обов'язки і виступає як необхідний тактичний ешелон в єдиному командному ланцюжку [18].

Поки MPCC зайнята управлінням місіями, не пов'язаними з виконанням оперативних завдань, це не викликатиме жодного роздратування в НАТО або США. Якщо припустити, що в перспективі мандат MPCC буде розширено, це може стати заявкою на нову якість СПБО, навіть у разі невідповідності її масштабам НАТО.

У листопаді 2019 року під час головування Фінляндії в Раді міністрів ЄС було вирішено поширити мандат MPCC на проведення військових оперативних місій обмеженого масштабу чисельністю до 2,5 тис. осіб, що приблизно відповідає чисельності європейської бойової групи. Л. Готьє стримано оцінював можливості створення в ЄС постійного самостійного військового потенціалу. Він відзначав, що ЄС “ніколи не був спроможний

розгорнути бойові групи понад 4-5 тис. осіб", причому це стосувалося місій небойового характеру. Щоб розгорнути одну чи дві бойові групи (2-4 тис. осіб), зазначав Л. Готьє, необхідно мати у своєму розпорядженні щонайменше потрійний оперативний резерв у 6-10 тис. осіб. Це передбачає дивізійний рівень управління: інше планування, фінансування, логістику, матеріально-технічне забезпечення.

Планувалося також підвищити рівень завдань СПБО (зробити їх масштабнішими) і домогтися нового розподілу ролей між НАТО і СПБО. У нинішній ситуації тези П. Беллуарда, який пропонує зробити одразу великий крок, виглядають малореалістичними: практично можна говорити про акції обмеженого масштабу за участю обмеженого кола європейських держав.

У Франції ідею європейської оборони було вперше офіційно відображено в Білій книзі (1972 р.) Міноборони. З охопленням території Європи і підступів до неї, зокрема Середземномор'я – простору інтересів НАТО і ЗЕС – у ній йшлося і про політичну важливість цієї проблематики, і про її нереалістичність, пов'язану з недостатньою, на думку керівництва Франції, солідарністю країн-партнерів [19].

Обґрунтовуючи своє рішення про повернення Франції у військові структури НАТО, Президент Н. Саркозі говорив про необхідність не просто паралельного розвитку і посилення європейської оборони, а насамперед досягнення прогресу в цій царині. Насправді, як зазначав у своїй доповіді Ю. Ведрін, не було ні паралельного, ні попереднього просування, тому що держави демонстрували явне небажання брати на себе нову відповідальність і наражатися на нові ризики у сфері оборони.

2011 року міністр оборони США Р. Гейтс відзначав скорочення внесків європейців у бюджет НАТО, зниження їх військового потенціалу, наголошуючи на можливій появі "покоління політичних лідерів США, які вважатимуть, що американські вкладення в НАТО не окупаються. Тим самим було визначено кращий для Франції вектор діяльності, а саме безконтактне протистояння з противником у високотехнологічних галузях (космос,

кіберпростір, штучний інтелект). Це розширювало коло учасників, здатних підтримати саме таку функціональну спрямованість зусиль у сфері європейської оборони – з низькою ймовірністю ризику людських втрат, критичних для європейських країн навіть із високим військовим потенціалом [20].

Колишній Президент Франції Ф. Олланда, коментуючи зустріч з колишнім Президентом США Б. Обамою 18 травня 2012 року, відзначав, що думки глави цієї держави вже тоді було спрямовано на Китай, а не на Європу. Китай він сприймав як державу-конкурента, а на ЄС дивився як на континент без ефективного управління. Саме Б. Обама сприяв тому, щоб Європа "взяла власну долю у свої руки" [21].

У зв'язку з планами побудови системи європейської оборони становить інтерес і підхід Е. Макрона до росії, який зазнав жорсткої критики з боку союзників. Найгіршою, на його думку, є ситуація, коли слабка Європа кидає виклик, протиставляє себе росії, запроваджує санкції, отримуючи у відповідь зростання напруженості вздовж кордонів ЄС, конфліктність у різних сферах, зокрема в кіберпросторі. Щоб відновити з росією стратегічний діалог, не відмовляючись при цьому від своїх цінностей і принципів, Європі, стверджує Е. Макрон, "необхідно бути сильною".

Саме в цьому, на наш погляд, полягає головний посил Е. Макрона, коли він звертається до тематики європейської оборони: досягти такого рівня єдності, солідарності та могутності, за якого Європу сприймали б у світі як стратегічного політичного гравця. Для зовнішньої політики Франції така концепція має геополітичне і геостратегічне значення, її реалізація – це спосіб забезпечити і Франції, і ЄС гідне місце в євроатлантичній структурі, щоб не опинитися аутсайдерами нових технологічних перегонів, які актуалізувалися за президентства Дж. Байдена. Сьогодні в політичних та експертних колах Євросоюзу дискутується питання про перспективи стратегічної автономії крізь призму взаємовідносин у трикутнику Євросоюз – НАТО – США [22].

Слід відзначити, що практична реалізація концепції стратегічної автономії набула швидкого темпу під впливом зовнішньої політики Президента США Д. Трампа, яка серйозно ускладнила міжнародну політичну і стратегічну ситуацію у світі. Його політика підвищила ризики виникнення кризових ситуацій у критично важливих для ЄС регіонах, призвела до загострення відносин із Китаєм і росією, підірвала глобальну систему контролю над озброєнням й тим самим негативно вплинула на весь комплекс відносин між Вашингтоном і Брюсселем у важливому для ЄС питанні безпеки та оборони в контексті трансатлантичного союзу. В умовах воєнної агресії росії проти України стратегічна автономія стала важливим засобом мобілізації зусиль ЄС щодо зміцнення свого оборонного потенціалу. Провідну роль у цьому процесі відіграла Франція – єдина після виходу Великої Британії з ЄС ядерна держава в ньому і постійний член Ради Безпеки ООН. Підсумком зусиль держав – членів ЄС став курс на підвищення рівня кооперації у сфері безпеки і оборони з акцентом на інновації європейської військово-промислової і технологічної бази. Для реалізації цього курсу було проведено інституціалізацію через створення Європейського фонду оборони, а також скоординовано щорічний розгляд питань оборони і програми з перспективних розробок зразків наступального звичайного озброєння і техніки. Прихід нової американської адміністрації посилив надії ЄС на відродження традиційного трансатлантичного партнерства зі США і НАТО з урахуванням позиції ЄС як рівноправного партнера [23].

Заслуговують на окрему увагу “лютневі” ініціативи Е. Макрона. Виступаючи у Військовій академії Парижа 2021 року, Президент Франції запропонував розпочати стратегічний діалог з європейськими партнерами щодо ролі французького ядерного потенціалу стримування в системі колективної безпеки Європи в контексті подальшого розвитку концепції стратегічної автономії ЄС у сферах зовнішньої політики, безпеки та оборонної індустрії. Він також висловив намір почати діалог з росією, щоб підвищити рівень колективної безпеки і стабільності в Європі. Велику увагу

президент приділив іншим важливим вимірам стратегічної автономії: комунікаційним технологіям 5G [24]; зберіганню й обробці великих обсягів даних; доступу до нових космічних технологій; економічній, технологічній і цифровій незалежності; розвитку штучного інтелекту і квантової фізики, синтетичної біології; створенню нових вакцин. При цьому наголошувалося, що ЄС необхідно створювати прозорі та ефективні стабілізаційні механізми управління кризовими ситуаціями, оскільки боротьба за контроль над розвитком новітніх технологій загострює суперництво і конфронтацію між державами. Підсумки Міжнародної конференції в Мюнхені 19 лютого 2021 року переконали присутніх в тому, що концепція європейської стратегічної автономії, яку просуває Е. Макрон, не має на меті бажання віддалитися від США. Навпаки, вона відображає прагнення зробити Європу надійним партнером і зміцнити НАТО, якщо ЄС візьме на себе більше відповідальності за власну безпеку. Таким чином, формулу "НАТО і європейська оборона – два стовпи європейської колективної безпеки" було покладено в основу відносин Франції, США і НАТО [25].

У контексті російської агресії проти України європейська оборона, як єдина і спільна на рівні ЄС концепція, зазнала трансформацій, зважаючи на різні інтереси країн ЄС і різне сприйняття ними загроз. На цей час єдиної системи європейської оборони не існує, однак набула реконцептуалізації попередня її версія, яка передбачає спільний розвиток програм озброєнь, формування колективного військового потенціалу, спільної європейської стратегічної культури для можливих спільних військових місій.

Ініціатива Е. Макрона розвиває концепцію стратегічної автономії, оскільки вона спирається на французький ядерний потенціал і зміцнює суверенітет ЄС як рівноправного гравця на міжнародній арені на тлі посилення стратегічної конкуренції між США і Китаєм. Певною мірою це надає концепції завершеності і відповідає прагненню ЄС посилити свій глобальний вплив. Ставка Парижа на внесення ядерного компонента до концепції стратегічної автономії видається логічною у світлі послідовної лінії

Франції на розробку ініціатив у сфері оборони та військової індустрії ЄС [26]. Йдеться про постійну структуровану співпрацю з питань безпеки та оборони, Європейський фонд оборони, систему повітряного бою (FCAS), основну систему наземного бою (MGCS), розвиток військового потенціалу ЄС для боротьби проти терористичних угруповань у країнах Африки та Близького Сходу (операції Barkhane, Takuba, EMASON). Такий підхід вписується в оборонну стратегію Парижа, що передбачає поєднання потужних звичайних збройних сил і ядерного потенціалу для запобігання раптовому нападу. Ядерний потенціал Франції наразі представлено приблизно 300 ядерними боєголовками, розміщеними на балістичних ракетах M51, що базуються на чотирьох підводних човнах французьких ВМС. Цей арсенал доповнюється ракетами “повітря – земля” середнього радіусу дії ASMA на бойових літаках ВПС (Rafale). І хоча Франція не входить до групи ядерного планування Північноатлантичного блоку і зберігає контроль над своєю ядерною зброєю на національному рівні згідно зі стратегічною концепцією НАТО, сьогодні ядерні сили Франції та Великої Британії доповнюють спільний ядерний арсенал альянсу.

Таким чином, можливості Євросоюзу проєктувати власну силу на найбільших світових гравців виявилися обмеженими. І хоча такі країни, як США, росія і Китай, є найважливішими міжнародними контрагентами ЄС у багатьох галузях, вони не мають наміру розвиватися в руслі європейських політико-економічних і правових практик та стандартів, особливо зважаючи на те, що до їх вироблення вони не мали (і не мають) безпосереднього відношення. Маючи базові самодостатні умови для розвитку – величезні матеріальні та організаційні ресурси, Пекін, Вашингтон і москва спроможні дотримуватися власних стратегій і політичних наративів, що змістовно та просторово істотно перевершують стратегічні установки, цілі та амбіції Євросоюзу.

Об'єднаній Європі, навпаки, доводиться брати до уваги чинник власної залежності від цих трьох гравців у найрізноманітніших аспектах. Найменше

ця залежність проявляється у відносинах між ЄС і росією, хоча донедавна остання була одним із головних постачальників вуглеводнів до Європи. 2021 року частка російської нафти на європейському ринку становила 27 %, газу – 40 %, вугілля – 45 %. Залежність ЄС від КНР і США набагато помітніша. Від КНР європейські країни отримують мінеральні ресурси, різні види сировини, напівфабрикатів і готової продукції, причому обсяги імпорту тільки наростають: 2020 року частка китайських товарів у загальному обсязі імпорту ЄС становила 22 %, тоді як 2000 року цей показник не перевищував 12 % . Що ж до відносин між ЄС і США ситуація складається не на користь першого. Якщо 2008 року за обсягом ВВП європейська (з урахуванням Великої Британії) та американська економіки розвивалися приблизно однаково [27], то 2022 року США за цим показником суттєво випередили ЄС (25 трлн дол. у США проти 19,8 трлн дол. у ЄС). Європейські ринки дедалі більше стають об'єктом американської енергетичної і технологічної експансії, а воєнно-політична залежність Європи від США по лінії НАТО залишається визначальною. Стратегічна мета Євросоюзу – створення широкого “кола друзів”, що охоплюватиме весь Європейський континент, виявилася важкодосяжною на практиці. Як показала війна між росією та Україною, ЄС поки що не в змозі забезпечити захищеність навіть свого східного флангу (йдеться про окремі країни Східного партнерства та асоційованих членів Євросоюзу – Україну, Молдову, Грузію).

Проблемними за результатами є й спроби проєктувати нормативну силу ЄС на країни, що розвиваються, так звані країни Глобального Півдня. Спроби стабілізувати політичну та економічну ситуацію в державах, що входять до цієї численної групи, нерідко закінчувалися безуспішно, а в деяких випадках призводили до загострення проблем у самому ЄС. Невдала, за оцінками військових експертів, стратегія Євросоюзу під час політичних криз (збройних конфліктів) 2010-х років на Близькому і Середньому Сході, а також в Африці на південь від Сахари стала причиною безпрецедентних викликів у сфері внутрішньої і зовнішньої безпеки.

Таким чином, прагнення ЄС набути статусу справжнього глобального актора виявилися нездійсненними через об'єктивні обмеження. Євросоюзу не вдалося повною мірою досягти рівня внутрішньої когерентності, достатньої для переведення його в розряд глобальних гравців, за ключовими критеріями – авторитет, автономія, зовнішнє визнання і внутрішня згуртованість. Незважаючи на певні кроки, здійснювані державами – членами ЄС та його інститутами в цьому напрямі, і навіть на певні успіхи, повноцінна акторність Євросоюзу порівняно зі становищем великих національних держав допоки перебуває в рамках гіпотетичної перспективи. Ця обставина не залишається непоміченою іншими центрами сили як глобального, так і регіонального масштабу, які визнають за ЄС статус успішного економічного об'єднання, але не повністю автономного політичного суб'єкта.

Головним конкурентом США в Індо-Тихоокеанському регіоні (ІТР) є Китай, який проголосив курс на створення нових моделей глобального управління і "Спільноти єдиної долі", основаних на справедливості та ієрархії, що означає прихильність КНР до ідеї побудови поліцентричного світу і підвищення ролі Китаю в ньому. Беручи до уваги реальні та потенційні загрози з боку ІТР, США розробили концепцію "вільного і відкритого Індо-Тихоокеанського регіону" (FOIP). Мета концепції – запобігання появі несприятливих змін в ІТР, Європі та на Близькому Сході і недопущення реалізації в ІТР "репресивних проєктів щодо зміни світового порядку" [28]. Разом з тим використання КНР економічних стимулів і санкцій, операцій впливу, погрози застосування воєнної сили призвело до перегляду малими і середніми державами підстав для діалогу і співпраці з Пекіном, оскільки процес мілітаризації форпостів у Південно-Китайському морі підриває регіональну стабільність, ставить під загрозу вільну торгівлю і суверенітет інших держав. Військова модернізація КНР в ІТР переслідувала обмеження доступу США до західної частини Тихого океану і надання Китаю там більшої свободи для реалізації стратегій. Для підтримання та зміцнення американської ліберальної політики в цьому регіоні США розробили сім

стратегічних векторів: 1) забезпечення військової присутності у регіоні; 2) зміцнення відносин із союзниками, наприклад у сфері ПРО; 3) стримування та денуклеаризація КНДР; 4) співпраця з АСЕАН у боротьбі з терористичними загрозами; 5) співпраця з Тайванем; 6) підтримання сучасного військового порядку; 7) залучення країн-партнерів до контролю над ситуацією в регіоні.

У лютому 2018 року Д. Трамп схвалив розсекречений документ Стратегічний підхід США до Індо-Тихоокеанського регіону, який конкретизував глобальний підхід США до ситуації в ІТР [29]. У ньому йшлося про головні виклики національній безпеці США в регіоні, про забезпечення стійкості ключових інтересів США в ІТР, а також викладено прогнозовані моделі розвитку ситуації і забезпечення реалізації необхідних заходів для отримання бажаних результатів. Тоді ж було прийнято низку додаткових документів з цього питання, наприклад Стратегічний підхід США до стримування економічної агресії Китаю. У ньому проаналізовано чотири постійні інтереси США в ІТР: 1) захист території США; 2) збереження економічного, дипломатичного та військового доступу до регіону; 3) підвищення надійності та ефективності союзів; 4) забезпечення переваги США в регіоні [30]. Оцінюючи складність ситуації, американські військові аналітики та експерти шукали відповіді на запитання, які й визначили основні вектори дій у ІТР.

1. Як Вашингтону зберегти стратегічну перевагу, зміцнити ліберальний економічний порядок, стримати Китай від формування власної зони впливу та створити зони співпраці, які сприятимуть “регіональному миру та процвітанню” на умовах США?

2. Як мінімізувати загрозу КНДР для США та їх союзників?

3. Як зберегти і поглибити американське лідерство в економічній сфері?

Автори документа виходили з припущень у дусі політичного реалізму про те, що зміна регіонального балансу сил стимулюватиме конкуренцію у

сфері безпеки в Індо-Тихоокеанському регіоні, що призведе до збільшення інвестицій в оборону багатьох країн регіону, зокрема Індії та Японії, а втрата переваги США в Індо-Тихоокеанському регіоні послабить здатність досягати своїх інтересів у глобальних масштабах. Документ містив аналіз бажаних результатів для США в ІТР: 1) підтримка країнами регіону принципів, що забезпечать стабільність і посилення США в регіоні та суверенітет держав ІТР; свободу судноплавства і польотів, стандартів торгівлі та інвестицій, повагу до прав людини, верховенство закону, а також принципів військової діяльності; 2) мирний та правовий механізм урегулювання регіональних суперечок; 3) країни Південно-Східної Азії є більш однорідними в контексті взаємодії бізнесу, військового сектору і громадянського суспільства, вони тісно взаємодіють зі США та союзниками для підтримки вказаних принципів; 4) перетворення КНР на ключового партнера США в Індо-Тихоокеанському регіоні [31].

Дж. Байден, який прийшов до влади у США 2021 року, вносить окремі елементи керованості та відповідальності в американську політику на китайському напрямі, але в цілому оновлений курс Вашингтона зберігає стратегію стримування КНР в Індо-Тихоокеанському регіоні, чинну за президентства Д. Трампа [32]. 2021 року команда Президента Дж. Байдена розробила Тимчасове стратегічне керівництво з національної безпеки. Згідно з цим документом [33] перед США стояли дві основні мети: 1) створення сприятливого співвідношення сил для стримування й запобігання безпосередньої загрози Сполученим Штатам та їх союзникам, помножене на плани щодо домінування США у ключових регіонах; 2) підтримання стабільної та відкритої міжнародної системи, що базується на багатосторонніх інститутах і нормах. Ці положення було також закріплено в доктринальних і стратегічних документах США: Стратегії національної безпеки-2022, Індо-Тихоокеанській стратегії-2022 і Стратегії національної оборони-2022.

У лютому 2021 року Дж. Байден заявив, що його адміністрація готова до “жорсткої конкуренції” з Пекіном, але в її основі лежатиме підхід, відмінний від підходу республіканців [34]. За підсумками зустрічі з китайським посланником Яном Цзечі, радник Президента США з питань національної безпеки Дж. Салліван висловив думку про те, що США докладатимуть усіх зусиль для досягнення “відповідальної конкуренції”. Американський Президент під час спілкування з лідером Китаю Сі Цзіньпіном заявив про необхідність установити “захисні огорожі й бар'єри”, маючи на увазі інститути та інструменти кризового регулювання, які запобігатимуть виникненню та ескалації воєнного конфлікту між двома країнами. Ідею управління конкуренцією було конкретизовано у травні 2022 року у програмному виступі державного секретаря США Е. Блінкена у Джорджтаунському університеті. У ньому він повторив тези про прагнення “уникнути конфлікту і холодної війни”, згадав мету перевершити Китай у конкурентній боротьбі [35]. У червні 2022 року радник Президента з питань національної безпеки Дж. Салліван і міністр оборони Л. Остін наголосили на необхідності “збереження відкритих каналів комунікації для регулювання конкуренції”.

2022 року оформлення концепції “відповідальної конкуренції” відбулося і на доктринальному рівні. Вона дістала відображення у ключових документах Білого дому та Пентагону. У Стратегії національної безпеки США-2022 в частині, де йшлося про виклики з боку Китаю, було вказано на те, що незважаючи на активну конкуренцію з боку КНР, Сполучені Штати вестимуть її відповідально. Основні положення Стратегії США щодо досягнення відповідальної конкуренції з КНР пов'язані з економічною, дипломатичною і безпековою сферами.

У доповіді Атлантичної ради 2021 року акцент зроблено на воєнно-політичному вимірі, в контексті реалізації якого запропоновано широкий спектр заходів щодо підвищення керованої конфронтації. Представники експертно-академічного співтовариства пропонували керівництву США

стратегію асиметричного стримування, що поєднувала конкуренцію і співпрацю. Такий підхід не потребував великих ресурсних витрат, але ефективно забезпечував стримування Китаю у воєнно-політичній та економічній сферах, давав можливість уникнути повномасштабного та дороговартісного протистояння [36]. Основне завдання США полягало в забезпеченні модернізації потенціалу держави та її найближчих союзників і партнерів для стримування деструктивної поведінки КНР і налагодження співпраці з Пекіном щодо вирішення глобальних проблем, до яких відносили проблеми довкілля, водних ресурсів, охорони здоров'я і кліматичні.

Військові аналітики погоджувалися з такою позицією, наголошуючи на тому, що оптимальний варіант взаємодії з КНР – не пряме стримування, пов'язане з високими витратами, а паралельне співіснування і конкуренція з опорою на відносні переваги Сполучених Штатів, їх союзників і партнерів.

Згадана стратегія, розроблена американськими експертами, формувалася на основі реакцій США, їх союзників і партнерів на деструктивні кроки Китаю: кібершпигунство, агресію у Східно-Китайському та Південно-Китайському морях, військову дипломатію, що базувалася на контактах представників Народно-визвольної армії Китаю (НВАК) з представниками військових відомств інших країн (військові обміни, призначення військових аташе, створення консультаційних механізмів; навчання і підготовка військовослужбовців збройних сил інших країн.

Проте на відміну від доповіді Атлантичної ради у звіті корпорації REND 2021 року було відзначено відносно слабкі позиції Пекіна порівняно з Вашингтоном і його союзниками в означених сферах. В основу аналізу лягла оцінка обсягу використаної військової допомоги і безоплатних поставок озброєнь за 2018 рік: США – 13 млрд дол., їх союзники – 7 млрд дол., Китай – близько 100 млн доларів. Фахівці REND також вказували на те, що КНР бракує досвіду військової співпраці з третіми країнами. Зв'язки Китаю були сфокусовані на кількох традиційних партнерах – Камбоджі та Африканському союзі. Зокрема, обсяг військової допомоги останньому з боку КНР за 2013 –

2018 роки сукупно склав близько 120 млн доларів [38]. З огляду на проведення міжнародних навчань Китай почав наближатися до американських показників, але їх масштаби охоплення і представництва залишалися слабкими. Американські фахівці вважають, що відповіддю на дії Пекіна має бути гарантування безпеки союзникам і партнерам США та стримування КНР як у гібридній, так і у конвенційній сферах. У першому випадку йдеться про посилення заходів у кіберпросторі (підвищення стійкості держав до кібератак, створення Міжнародної ради з питань кібербезпеки, до складу якої входитимуть представники держав-партнерів, встановлення обмежень на використання китайських технологій), а також про протидію застосуванню сили "на низькому рівні" (дипломатична підтримка, забезпечення свободи судноплавства, розширення морських ініціатив для надання розвідувальної інформації, навчання і тренування збройних сил зацікавлених країн).

Проведені Китаєм операції в сірих зонах або застосування сили "на низькому рівні", які американський адмірал М. Мак Девітт назвав політикою "нарізування салямі", формували підхід, що унеможливлював війну і ґрунтувався на виважених діях у військовій сфері, що й забезпечувало, в цілому, стратегічний результат.

Вироблення скоординованого підходу в дусі "стримування за допомогою покарання" спільно з іншими країнами регіону, задіяними в операціях КНР, має стати основою запобігання воєнній конфронтації. Зокрема, Р. Хасс, відкидаючи ідею абсолютного військового стримування, активно виступає за використання заходів невійськового характеру (економічних санкцій) у відповідь на дії Пекіна [39]. Однією з ключових цілей США, на думку експертів, має стати створення щільної мережі інтегрованих партнерств, що дасть змогу флотам і береговим службам діяти на основі принципів операційної сумісності, оскаржуючи територіальні претензії КНР. У царині конвенційних озброєнь запропоновано зробити акцент на наданні союзникам платформ для забезпечення зон обмеження

доступу збройних сил опонентів, проведенні додаткової модернізації військового потенціалу (протикорабельних ракет більшої дальності, платформ для протидії системам управління військами, сенсорів для виявлення безпілотних підводних і повітряних об'єктів), а також на прискоренні розвитку передових військових технологій (гіперзвукових ударних систем, штучного інтелекту, робототехніки тощо).

Політика управління конкуренцією США за допомогою спільного розв'язання проблем має вразливі моменти. З одного боку, за умови успішної реалізації США курсу на антикитайське стримування Пекін може сприймати двосторонні відносини як "крайнє суперництво" і "гру з нульовою сумою", де будь-яку форму співпраці вважатимуть поступкою конкуренту. Навіть за умови менших успіхів американської сторони Китай може використовувати участь в ініціативах США як предмет торгу, що суттєво ускладнить цей підхід. З іншого боку, масове озброєння малих і середніх гравців Індо-Тихоокеанського регіону замість стримування може мати зворотний ефект, оскільки їх войовниче ставлення до Китаю пришвидчить загострення воєнного конфлікту двох великих держав. Таким чином, на початку XXI ст. воєнно-політичну стратегію США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні спрямовано на посилення ліберального порядку за рахунок розвитку відносин із союзниками, залучення нових партнерів, формування американоцентричних інститутів, а також на просування американської демократії. Головне питання цієї стратегії стосується формату відносин США з потенційним конкурентом – КНР. Політика США по відношенню до Пекіна, побудована на припущенні про можливе входження цієї країни в ліберальний світовий порядок на прийнятних для США умовах, була підпорядкована неоінституціональній логіці, за якою залучення країни в американоцентричні міжнародні інститути матиме ефект стримування. На початку 20-х років XXI ст. Китай на чолі з урядом Сі Цзіньпіна взяв курс на відновлення історичних позицій, розпочав широкомасштабну військову модернізацію, а також виступив з економічними ініціативами, що підривають ліберальний

міжнародний порядок, який лобіюють США. Керуючись неореалістською логікою стримування КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, Вашингтон взяв курс на стратегічну конкуренцію з Китаєм у форматі "керованої конкуренції". Відповідно до цієї концепції США активно будували військово-політичні інститути управління конфронтацією, а також кооперативні інститути різних типів із союзниками та партнерами.

Останнім часом помітно зростає вплив Індії на процеси глобальної політики, а також на простір безпеки. Уряд країни демонструє великі амбіції й прагне стати глобальним гравцем. Причиною такого позиціонування Делі є феноменальне економічне зростання, що становить щорічно в середньому понад 7 %. 2021 року завдяки зростанню економіки на 8,7 % Індія стала п'ятою державою у світі після США, Китаю, Японії та Німеччини – країн з найбільш потужною економікою [40].

Амбітні цілі індійського уряду – виступати серед великих гравців або навіть задавати тон – не є новими. Політична еліта завжди вважала, що Індія посідає одне з перших місць у світовій політиці. Але в минулому країна занадто часто опинялася втягнутою в регіональні конфлікти Південної Азії, що заважало реалізації її стратегічних планів.

2023 року Індія почала головувати у Великій двадцятці і таким чином дістала можливість формувати порядок денний цієї організації. У Делі це розглядають як історичний шанс і, ймовірно, певну компенсацію за те, що впродовж десятиліть країна не мала постійного місця в Раді Безпеки ООН. Маючи населення понад 1,4 млрд чоловік, 2024 року Індія обігнала Китай як найбільш густонаселену країну світу. До того ж Делі давно виступає за реформування міжнародних інституцій (Світового банку, Міжнародного валютного фонду та Ради Безпеки ООН), оскільки вони відображають розподіл влади після Другої світової війни, а не сучасну ситуацію у світі. Під час свого головування у Великій двадцятці уряд Індії прагне передусім зробити так, аби почутими були "непочуті голоси" Глобального Півдня.

Міністр закордонних справ Індії Субраманьям Джайшанкар у своєму інтерв'ю "New York Times" дав зрозуміти, що у світовому політичному порядку занадто домінує вплив Заходу. Європейці, на його думку, надають перевагу власним справам, не помічаючи глобальних проблем. Західні антиросійські санкції, наприклад, призвели до зростання цін на енергоносії, продукти харчування й добрива і спричинили гострі економічні проблеми в незаможних країнах. Індійський уряд чинить опір формуванню блоків, які існували ще з часів холодної війни і зараз виникають в іншій формі в умовах конкуренції та конфлікту між США і Китаєм [41].

Індія відмовляється стати на бік Заходу. Уряд Делі надає перевагу численним альянсам, і ця концепція ідеально вписується в індійську традицію позаблоковості. Країна не хоче повністю вступати в альянс із США, формуючи тим самим обмеження для Китаю в Азії. Попри те що разом із США, Австралією та Японією Індія є учасницею Чотиристоронього діалогу з питань безпеки (QUAD)[42], вона не піддалася американському та європейському тиску під час голосування щодо засудження російської агресивної війни, проте утрималася під час голосування в Організації Об'єднаних Націй.

Офіційний уряд росії підтримує дружні стосунки з індійським урядом, намагаючись довести, що москва не настільки ізольована, як це демонструє Захід. Водночас у вересні 2022 року на зустрічі, організованій Шанхайською організацією співробітництва (ШОС), прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді недвозначно заявив російському президенту: "Нинішня епоха – не епоха війни".

Індія підтримує добрі економічні відносини з росією відкрито й без докорів сумління. Країна десятиліттями імпортувала військові технології з росії і досі залежить від співпраці з москвою. Під час війни в Україні Індія збільшила імпорт нафти з росії – за зниженими цінами. На закиди Заходу щодо подібних "політичних гойдалок" Індії міністр закордонних справ відповідає, посилаючись на європейське лицемірство: "Коли країни з

доходом на душу населення в $60 тис. прагнуть дбати про власні інтереси в енергопостачанні, це цілком законно. Проте не варто очікувати, що країна, в якій дохід на душу населення становить $2 тис., буде стримуватися, коли йдеться про її інтереси".

Концепція множинних альянсів – підтримання добрих відносин із Вашингтоном і Брюсселем, а також із москвою – дає змогу Делі виступати в ролі посередника [43]. Російський уряд досі відкидає будь-які дипломатичні спроби припинити війну або розпочати переговори. А проте досвід урегулювання конфліктів вказує на те, що зусилля нейтральних посередників можуть виявитися вельми корисними. Для індійського уряду це також можливість конструктивно позиціонувати себе у світовій політиці.

Індія може мати вигоду від нинішнього скептицизму стосовно політики Китаю. Пандемія зробила вирішальний внесок у зростання впливу Індії: у цей період стало цілком зрозуміло, наскільки потужною та багатосторонньою є економічна залежність від Китаю. Агресивна зовнішня політика Китаю, брак транспарентності в питанні розповсюдження "корони", а також побоювання через загрозу розпаду ланцюжка постачання або технологічну залежність у ключових економічних сферах призвели до зміни поглядів. Зокрема, багато урядів розглядає диверсифікацію ланцюжків постачання як необхідну дію для зменшення залежності та підвищення стійкості власних суспільств.

Такі ускладнення відкривають перед Індією широкі можливості. Країна має чималий потенціал добре освічених фахівців, які володіють англійською мовою. Цей ресурс, а також великий індійський ринок із зростанням середнього класу населення є привабливими для багатьох іноземних інвесторів. Нинішня економічна сила та політична рішучість можуть зробити 2023 рік роком Індії. Пекінський проєкт "Новий Шовковий шлях" іще більше стимулює ситуацію.

Існують також і перешкоди. Індія має не лише технологічно розвинені сектори. В цілому вона залишається бідною країною. Індійська економіка має

зростати більше ніж на 7 %, щоб забезпечити достатню кількість робочих місць для 10-12 млн молодих людей, які щороку виходять на ринок праці, і тим самим зменшити рівень бідності. Фаза економічного зростання країни має тривати кілька десятиліть, як це було в Китаї.

Уряд Моді зміг активізувати зовнішньополітичні відносини із США, Японією, Австралією та європейськими країнами. Позитивний імідж Індії в неспокійному регіоні зберігається. Проте статус країни в Південно-Східній Азії складний, а відносини з сусідами напружені, хоча б через розмір самої Індії.

Кризова ситуація в регіоні відображається у тривалому конфлікті Індії та Пакистану й складних відносинах із Китаєм. Територіальні суперечки, які на цей час не врегульовано, неодноразово ставали причиною інцидентів на кордоні. Делі непокоять невирішені прикордонні конфлікти. Китай та Індія інвестують великі кошти у збройні сили, проте перша країна набагато більше, ніж друга. Крім того, присутність Китаю в Індійському океані викликає занепокоєння у Делі з приводу безпеки. Водночас уряди Індії та Китаю співпрацюють у рамках БРІКС, ШОС та Велика двадцятка.

Відносини між двома азійськими гігантами Індією і КНР сьогодні залишаються напруженими через економічне і політичне суперництво. Попри проведення різноманітних зустрічей між Нарендрою Моді та Сі Цзіньпіном, суперництво між двома країнами посилилося. Протягом тривалого часу Індія вірила у стримувальний чинник – торгівлю, однак значне зростання двосторонньої торгівлі між Китаєм та Індією не послаблює напруження. Зараз індійський уряд ініціював політику декаплінгу, декартелізації, але декартелізація не дається просто через залежність Індії від імпорту. Глобальні амбіції двох найбільш густонаселених країн світу зробили їх запеклими конкурентами через територіальні суперечки в Гімалаях та конкуренцію за вплив в Азії [44]. Обидва уряди, незважаючи на невирішені соціальні та політичні проблеми, вважають себе азійськими

центрами сили. Індія на тлі вказаних протиріч дистанціюється від ШОС і паралельно зміцнює зв’язки із США.

Індія зацікавлена у подоланні ідеологічних розбіжностей та у співпраці з країнами-однодумцями для розробки дорожньої карти нового принципу багатосторонніх відносин. У змаганні між демократією та автократією, особливо в Індо-Тихоокеанському протистоянні між США і Китаєм [45], Делі може відіграти важливу роль. Зростання впливу Індії, помножене на її небезпідставні амбіції глобального гравця, може позитивно вплинути на майбутній безпековий політичний простір і світовий порядок.

Висновки. Людство вступає в епоху нових політичних відносин. Ця епоха нерозривно пов'язана з попередньою історією, тому що чинники й обставини, які визначатимуть майбутнє, успадковані від минулих часів.

Характеристики нової міжнародної політичної системи, що формується, залежать від багатьох чинників, зокрема від того, наскільки відповідально нинішні гравці – великі, середні, малі держави – підходитимуть до вибудовування взаємовідносин всередині системі, тобто до процесу саморегулювання, коли держави зможуть самі, без апарату придушення та ієрархічних структур, вирішувати національні і глобальні проблеми, не створюючи непереборних проблем іншим гравцям.

Розв’язувати сучасні глобальні проблеми і виклики можна зусиллями окремих держав і колективними зусиллями держав. Разом з тим такий механізм завжди передбачає ту чи іншу форму міжнародного лідерства. Кожна держава виходить зі своїх інтересів, оцінки можливостей і наявних загроз. Взаємозалежність існує, проте вона не є визначальним чинником – набагато важливішою є індивідуальна самостійність держав у прийнятті найважливіших рішень. Саме самостійність допомагає державам зберігати спільні та індивідуальні досягнення навіть в умовах гострих воєнно-політичних суперечностей.

Демократизація міжнародного середовища потребує відповідної реакції – не придушення, а гармонізації інтересів, поваги до плюралізму думок та

оцінок. Ієрархія поступається місцем розподіленій взаємодії. Світу без наддержав знадобиться система саморегулювання. А саморегулювання передбачає набагато вищу свободу дій, однак і відповідальність за них.

Сучасні технології розмивають межі між цивільною і військовою галузями, відкривають нову епоху глобальної конкуренції у військовій сфері. Використання країнами штучного інтелекту, біотехнологій, квантових та інших інноваційних технологій у військовій сфері посилюють глобальну напруженість і породжують воєнно-політичні конфлікти, тому актуальності набирають гібридні, інформаційні та кібервійни.

У сучасному світі через збільшення кількості міжнародних акторів, актуалізується проблема попередження нестандартних, критичних, руйнівних викликів і загроз міжнародному простору безпеки. Вона спричинена інтенсивним розвитком інноваційних технологій з подальшим їх використанням у військовій сфері, а також диверсифікацією військово-технічного потенціалу, що загострило відносини між країнами-глобалізаторами. Ця обставина свідчить про тенденцію зростання кількості воєнних сутичок і конфліктів, поглиблення їх причинного поля і в цілому про реконцептуалізацію характеру ведення бойових дій, підтвердженням чого є агресивна війна рф проти України. Ядерна зброя збереже свій статус контролера крихкого балансу “стабільність – нестабільність” як одна з ключових характеристик глобального безпекового середовища.

Індія націлена на збереження власної стратегічної автономності в контексті збереження балансу сил у міжнародному політичному просторі.

Процес формування “антизахідної коаліції” видається складним і суперечливим. Різновекторна політика та просування національних інтересів країнами-учасницями свідчать про амбівалентність по відношенню до політичного курсу КНР та рф, спрямованого на протистояння Заходу і США. Більшість держав обрали позицію “серединного хеджингу”, що дає їм можливість уникати втягування у протистояння держав і зберігати зв’язки із США та їхніми союзниками, не вступаючи в конфронтацію держав з метою

трансформації архітектури міжнародного політичного і безпекового середовища.

Література і джерела

1. Leonard M. The age of unpeace: how connectivity causes conflict. London : Bantam press, 2021. 240 p.

2. Hasenclever A., Mayer P., Rittberger V. Integrating Theories of International Regimes. *Review of International Studies.* 2000. Vol. 26. No. 1. P. 3–33.

3. Anghel S., Immenkamp B., Lazarou E., Saulnier J., Wilson A. On the path to strategic autonomy. The EU in an evolving geopolitical environment. European Parliamentary Research Service. PE 652.096. September 2020. URL: europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/652096/EPRS_STU(2020)652096_EN.pdf

4. O'Neill A. European Union: share in global gross domestic product based on purchasing-power-parity from 2018 to 2028. Statista. New York. 28.04.2023. URL: https:// global-gross-domestiwww.statista.com/statistics/253512/share-of-the-eu-in-the-inflation-adjusted-c-product

5. Hemmer C., Katzenstein P. J. Why Is There No NATO in Asia? Collective Identity, Regionalism, and the Origins of Multilateralism. *International Organization.* 2022. Vol. 56. No. 3. P. 575–607.

6. Pugliese G. A Global Rorschach test: Responding to China's Belt Road Initiative. Defense Strategic Communication. *The Official Journal of the NATO Strategic Communications Centre of Excellence.* 2019. Vol. 7.

7. Panda J. P. EU's global gateway strategy and building a global consensus vis-a-vis BRI. *Ordnungspolitische Diskurse.* 2022. No.10. Ordnungspolitisches Portal. 2022. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/266145/1/1820680134.pdf

8. Manners I. Normative power Europe: a contradiction in terms? J. of common market studies. Hoboken, NJ : *John Wiley & Sons.* 2022. Vol. 40. Issue 2. P. 235–258.

9. Sjöholm F. Navigating the new normal: the European Union's changing stance on globalization in the era of trade conflicts. I FN. Stockholm, 2023. 21 p. URL: https://www.ifn.se/media/p34dyzls/wp1466.pdf

10. Lohmann S. European strategic autonomy: the test case of Iran // European review of international studies. *Hague*: *Brill.* 2021. Vol. 8. Issue 3. P. 443–477.

11. Initiative pour l'Europe: discours d'Emmanuel Macron pour une Europe souveraine, unie démocratique. Élysée. Paris. 26.09.2017. URL: https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/09/26/initiative-pour-l-europe-discours-d-emmanuel-macron-pour-une-europe-souveraine-unie-democratique

12. Kamphof R., Wessel R. Analysing shared competences in EU external action: the case for a politico-legal framework. Europe and the world: a law review. UCL. London. *UCL press.* 2018. Vol. 2. No. 1. P. 38–64.

13. Strategic Plan 2020–2024. DG Research and Innovation. European Commission. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020.1/rtd_sp_2020_2024_en.pdf

14. Adler E. Europe as a civilizational community of practice. Civilizations in world politics: plural and pluralist perspectives. P. J. Katzenstein (Ed). New York : Routledge, 2019. 248 p.

15. EU forest strategy for 2030. European Commission. 2021. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2022/69/EPRS_ATA(2022)6989_EN.pdf

16. Resilience as a New Foreign Policy Tool. 2020 Strategic Foresight Report. European Commission. URL: https://commission.europa/strategy-policy/strategic-planning/strategic-foresight/2020-strategic-foresight-report_en

17. EU – US summit statement: towards a renewed Transatlantic partnership. European Council. Brussels. 15.06.2021. 7 p. URL:

https://www.consilium.europa.eu/ media/50758/eu-us-summit-joint-statement-15-june-final-final.pdf

18. Defence expenditure of NATO countries (2014 – 2023): communique. NATO, Public diplomacy division. Brussels, 2023. 16 p.

19. Duchêne F. The European Community and the uncertainties of interdependence. A nation writ large? Foreign policy problems before the European Community. M. Kohnstamm, W. Hager (Eds.). London : Palgrave Macmillan, 1973. P. 1–21.

20. Development aid and geopolitics: the EU's Global Gateway initiative. I.Olivié, M. Santillán O'Shea (Coords.); Real Instituto Elcano. Madrid, 2023. 52 p. URL:https://web.archive.org/web/20231014055436/https://media.realinstitutoelcano.org/wp-content/2023/08/policy-paper-development-aid-and-geopolitics-the-eus-global-gateway-initiative.pdf

21. Delhomme V. Emancipating health from the internal market: for a stronger EU (legislative) competence in public health. European j. of risk regulation. Cambridge : *Cambridge univ. Press.* 2020. Vol. 11. Issue 4. P. 747–756.

22. Cernat L. Has globalisation really peaked for Europe? ECIPE. Brussels. No. 8. 14 p. URL: https://ecip.org/wcontent/2022/10/ECI_22PolicyBrief_ Globalisation_ 08_2022.

23. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: trade policy review: an open, sustainable and assertive trade policy. European Commission. Brussels. 18.02.2023 (COM (2021) 66 final). URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html:5bf4e9d0-71d2-11eb-9ac9-01aa75ed71a1.0001.02/DOC

24. Cybersecurity of 5G networks - EU Toolbox of risk mitigating measures. European Commission. 2020. URL: https://digital-strategy.europa.eu/en/library/cybersecurity-5g-networks-eu-toolbox-risk-mitigating-measures

25. Youngs R., Ülgen S. The European Union’s competitive globalism. Carnegie Europe. Brussels. 17.02.2022. URL: https://carnegieeurope.eu/2022/02/17/ european-union-s-competitive-globalism-pub-86329

26. On “European Economic Security Strategy”. Joint Communication to The European Parliament, The European Council and The Council. 52023JC0020. European Commission. 2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52023JC0020

27. Khurana G. S. China's “String of Pearl! in the Indian Ocean and its security implications. *Strategic Analysis.* 2008. Vol. 32. No. 1. P. 1–39.

28. Bay A. Systemic Neglect? A Reconsideration of US – Southeast Asia Policy. *Contemporary Southeast Asia.* 2019. Vol. 31. No. 3. P. 369–398.

29. Norris P., Inglehart R. Cultural backlash: Trump, Brexit and authoritarian populism. Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2019. 564 p.

30. Van Evera S. A Farewell to Geopolitics. To Lead the World: American Strategy after the Bush Doctrine. B. Eichengreen, F. Ferguson, F. Fukuyama, G. J. Ikenberry [et al.]. New York : Oxford University Press, 2018. P. 11–35.

31. Suri J. American Grand Strategy from the Cold War's End to 9.11. J. Suri. *Orbis.* 2019. Vol. 53. No. 4. P. 611–627.

32. Saunders P. J. Trump and Democracy Promotion. *The National Interest*. 2019. No. 147. P. 74–78.

33. Porter P. Why America's Grand Strategy Has Not Changed: Power, Habit, and the US Foreign Policy Establishment. *International Security.* 2018. Vol. 42. No. 4. P. 9–46.

34. Saunders P. C., Bowie J. G. US–China Military Relations: Competition and Cooperation. *Journal of Strategic Studies*. 2021. Vol. 39. No. 5–6. P. 662–684.

35. Meijer H. *Journal of Strategic Studies.* 2021. Vol. 44. No. 3. P. 360–361.

36. Preston A. Monsters Everywhere: a Genealogy of National Security. *Diplomatic History*. 2022. Vol. 38. No. 3. P. 477–500.

37. Yeo A., Chung K. A Relational Approach to Indo-Pacific Strategies: South Korea's Role in a Networked Regional Architecture. *Asian Politics & Policy*. 2023. Vol. 15. No. 1. P. 5–20.

38. Zinni T. Military Diplomacy. Shaping the Security Environment. A. Boyer, S. Emerson, D. Reveron [et al.]. RI : US Naval War College Press, 2019. P. 23–41.

39. Wilkins T. A Hub-and-Spokes "Plu" Model of US Alliances in the Indo-Pacific: Towards a New "Networked". *Design. Asian Affairs*.2022. Vol. 53. No. 3. P. 457–458.

40. Wilkins T., Kim J. Adoption, Accommodation or Opposition? Regional Powers Respond to Americanled Indo-Pacific Strategy. *The Pacific Review*. 2022. Vol. 35. No 3. P. 415–416.

41. Storey I. Malaysia's Hedging Strategy with China. *China Brief.* 2020. Vol. 7. No. 14. P. 7–15.

42. Voeten E. Making Sense of the Design of International Institutions. *Annual Review of Political Science.* 2019. Vol. 22. P. 147–163.

43. Posen B. R. Command of the commons: the military foundation of US hegemony. *International Security.* 2019. Vol. 28. No. 1. P. 5–46.

44. Mozammel H. Evolution of Political Parties in India. *International Journal of Humanities and Sicial Science Invention.* 2022. Vol. 11. Issue 1. P. 31–36.

45. Friedberg A. The Future of US – China Relations: Is Conflict Inevitable? *Intenational Security.* 2021. Vol. 30. No. 2. P. 7–45.

Григоренко О.В., кандидат політичних наук

РОЗДІЛ 7. МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ КНР і РФ ЯК ВИЯВ АСИМЕТРИЧНОГО ПАРТНЕРСТВА В СУЧАСНИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УМОВАХ

Загальний контекст усіх нещодавніх китайсько-російських контактів на вищому рівні полягає у просуванні обома сторонами стратегічного наративу про багатополярність світового устрою. Його суть зведено до такого: настала нова епоха багатополярного світу, а епоха гегемонії США закінчилася. Наразі рф та КНР позиціонують себе як два нові полюси глобального впливу.

Цей наратив, який було вперше офіційно проголошено Сі Цзіньпіном [1] і в. путіним [2] напередодні збройної агресії рф у лютому 2022 року, залишається незмінним та основним імперативом геостратегій і Китаю, і росії. В їх основі лежить однакова стратегічна мета – довести свою спроможність відігравати роль незалежного від Заходу геополітичного полюса. Солідарність позицій Пекіна і москви полягає в їхній спільній критиці США/НАТО/AUKUS та підтримці ШОС/БРІКС.

В оприлюдненій 4 лютого 2022 року спільній заяві в. путіна та Сі Цзіньпіна "щодо міжнародних відносин у нову епоху" словоформи, які мають змістовне навантаження у контексті "багатополярності світового устрою", зустрічаються близько 20 разів. Російською та китайською сторонами цей наратив транслювався досить часто, проте після ескалації ситуації довкола Казахстану та з початком війни росії проти України він набув більш конкретного геостратегічного наповнення, а саме:

рф та КНР об'єднують свої зусилля для протидії політиці гегемонії, зокрема політиці США. Водночас згаданий документ майорить численними тривіальними зворотами на кшталт того, що "російсько-китайські відносини нового типу переважають військово-політичні союзи часів холодної війни;

дружба між двома державами не має меж; у співпраці не існує заборонених зон; зміцнення двосторонньої стратегічної взаємодії не спрямовано проти третіх країн" тощо. Усе це наводить на думку про радше пропагандистський, ніж практичний характер задекларованої співпраці;

Пекін вперше виступив проти розширення Північноатлантичного альянсу і підтримав вимоги москви стосовно "гарантій безпеки" з боку США/НАТО. Своєю чергою, рф приєдналася до критики КНР щодо Індо-Тихоокеанської стратегії США та створення AUKUS – тристороннього оборонного альянсу за участі Австралії, Великої Британії і Сполучених Штатів Америки;

росія і Китай погодилися зміцнювати двосторонню співпрацю в рамках Великої двадцятки, Шанхайської організації співробітництва (ШОС) та міжнародного об'єднання БРІКС.

Китай – США

Потужним каталізатором зближення КНР і рф є загострення стратегічного суперництва між Китаєм і США.

Прийняття Індо-Тихоокеанської стратегії США, створення AUKUS та започаткування діалогу з питань безпеки QUAD (за участі США, Австралії, Індії та Японії) слід розглядати як подальші кроки в напрямі задекларованого 2011 року Президентом США Б. Обамою "розвороту в Азію" – перенацілення геостратегічних зусиль Вашингтона з Близького Сходу та Європи до Південно-Східної Азії для стримування Китаю.

Поряд з політичною ця американська стратегія мала дві інші складові:

військову – доктрина повітряно-морської операції (AirSea Battle), згідно з якою США мали зосередити в Тихому океані ресурси національних ВМС та ВПС, необхідні для протидії китайській тактиці балансування на межі війни, яка дістала назву "створення зон забороненого доступу A2/AD" (anti-access/area-denial). Суть цієї доктрини полягає в тому, щоб унеможливити маневрування противника та не допустити будь-яких проявів ініціативи або раптовості з його сторони. Ключовим аспектом створення зон A2/AD є зосередження в районі ймовірного конфлікту достатньої кількості своїх засобів

ППО/ПРО та маневрених сил, які не даватимуть противнику можливості зосередитися на одному напрямі. Необхідно відзначити, що рф ретельно вивчила китайський досвід і застосовувала його під час підготовки та проведення військових операцій в Україні та Сирії;

економічну – торгівельна угода Транс-Тихоокеанського партнерства (ТТП), яка мала об'єднати 12 країн регіону для встановлення нових преференцій та зниження тарифних бар'єрів у сферах торгівлі, трудового права, інтелектуальної власності та екології. Спочатку цю угоду не ратифікував Конгрес США, а після приходу до влади нової адміністрації на чолі з Д. Трампом було прийнято рішення про повний вихід американської сторони з угоди. Проте 2018 року інші країни – учасниці цього проєкту вже без США підписали нову всеосяжну та прогресивну угоду Транс-Тихоокеанського партнерства, яка дістала назву ТПП-11.

Усвідомлюючи безрезультатність американських ініціатив, Китай нарощує далі свій воєнно-політичний та економічний вплив у регіоні та світі, що дає йому змогу претендувати на роль другого після США глобального центру сили.

Потепління в китайсько-американських відносинах, яке настало після зустрічі Президента США Дж. Байдена та глави КНР Сі Цзіньпіна в листопаді 2022 року під час саміту G20 на Балі, тривало недовго.

У січні 2023 року представник вищого командування ВПС США генерал М. Мініхан закликав американських військових бути готовими до війни з Китаєм, який, на його думку, планує скористатися політичною нестабільністю у США в період президентських перегонів 2024 року і напасти на Тайвань з метою встановлення повного контролю над островом [3].

У лютому 2023 року американська сторона прийняла рішення збити над Атлантикою китайську повітряну кулю, яку КНР могла використовувати для ведення розвідки, що викликало глибоке обурення Пекіна. Того ж місяця під час проведення круглого столу в Американському інституті підприємництва (Вашингтон, США) міністерка Сухопутних військ США К. Вормут заявила про

нагальну потребу підготуватися до війни з КНР, створивши такі спроможності в регіоні, які забезпечать перемогу США та їхніх союзників. На цьому ж заході був присутній командувач Тихоокеанського командування Сухопутних військ ЗС США генерал Ч. Флінн, який наголосив на активізації заходів бойової підготовки Народно-визвольною армією Китаю (НВАК). За словами К. Вормут [4], у відповідь на китайську загрозу до кінця 2024 року США планують розгорнути в Індо-Тихоокеанському регіоні (ІТР):

об'єднане тактичне угруповання багатовимірних операцій (буде створено вперше згідно з концепцією Об'єднаного всевимірного управління і контролю – *Joint All-Domain Command and Control*). Указана концепція передбачає створення спроможностей для випередження противника під час: 1) прийняття рішень у ході підготовки та ведення бойових дій; 2) застосування сил і засобів ЗС США. У рамках зазначеного буде створено нові об'єднані тактичні угруповання, які складатимуться із сухопутного, авіаційного, морського, космічного та кібернетичного компонентів;

батарею гіперзвукового ракетного озброєння далекої дії, яку має бути вперше прийнято на озброєння ЗС США, а також додаткові логістичні центри та пункти дозаправки бойових літаків.

Крім того, у Розвідувальному управлінні Міністерства оборони США було створено спеціальний експертно-аналітичний підрозділ "Китайська місія" (*China Mission Group*), який здійснює аналіз та прогнозування розвитку обстановки в ІТР із залученням аналітиків воєнної розвідки та провідних американських "мозкових центрів". Цей підрозділ функціонує у тісній взаємодії з Національним центром дослідження медіа, який сьогодні являє собою найбільшу в США міжвідомчу OSINT-агенцію, що збирає документи, графічну, аудіо-, відео та інші види інформації про КНР з відкритих джерел [5].

Одночасно США вживають конкретних заходів з нарощування спроможностей для стримування Китаю в ІТР. У березні 2023 року американський уряд оприлюднив плани поставок Австралії восьми атомних багатоцільових підводних човнів виробництва США. Проєкт буде реалізовано в

рамках тристороннього оборонного пакту AUKUS (Австралія, Велика Британія, США) [6].

Того ж місяця Філіппіни надали дозвіл на розміщення на території країни чотирьох військових баз США (на додаток до п’яти наявних). Усі бази буде зосереджено в безпосередній близькості до найболючіших для Китаю точок – Тайваню та спірних островів архіпелагу Спратлі у Південно-Китайському морі [7].

Своєю чергою Пекін здійснює підготовку до можливого збройного конфлікту з Вашингтоном за контроль над Тайванем.

По-перше, після свого третього переобрання головою Компартії КНР у березні 2023 року Сі Цзіньпін зосередив в одній особі безпрецедентну в новітній історії Китаю владу. На цей час він не має жодного впливового опонента чи опозиції серед китайської політичної еліти – ситуація багато в чому схожа з путінською росією, коли всі найважливіші воєнно-політичні рішення залежать лише від волі “верховного правителя”. Незважаючи на 70-річний вік Сі Цзіньпіна, не варто відкидати його політичні амбіції. У цьому контексті він може забажати ввійти в історію Китаю як “збирач земель” за прикладом в. путіна. Саме тому, аналізуючи сучасну стратегію Китаю, необхідно приділяти неабияку увагу психоемоційному стану та особистим історико-політичним переконанням китайського лідера.

Виступаючи в березні 2023 року в парламенті країни, Сі Цзіньпін наголосив на необхідності готуватися до війни, а також заявив про збільшення оборонного бюджету КНР на 7,2 %.

По-друге, 2024 року до складу Військово-морського флоту НВАК має бути введено третій авіаносець, що посилить ударні спроможності КНР в ІТР.

По-третє, Китай (не менш активно ніж США) розробляє гіперзвукове ракетне озброєння. За даними американської сторони, Китай у лютому 2023 року провів випробування гіперзвукової ракети DF-27 з дальністю дії до 8 тис. км, що може уражати будь-який військовий об’єкт США в регіоні [8].

Намагаючись бути більш передбачливим ніж москва, Пекін підтримує діалог із Заходом. У червні 2023 року під час свого виступу на азіатському безпековому саміті “Діалог Шангрі-Ла” в Сінгапурі міністр оборони КНР генерал Лі Шанфу наголосив на необхідності пошуку підґрунтя для співпраці Китаю і США, оскільки ”конфлікт між цими двома країнами буде нестерпною катастрофою для всього світу” [9].

Результати візиту державного секретаря США Е. Блінкена до КНР (18-19 червня 2023 року) продемонстрували певне зниження напруженості у відносинах між Пекіном і Вашингтоном [10]. Прийом очільника американської дипломатії був сповнений сигналами зацікавленості Китаю в нормалізації відносин зі США [11]. Зокрема, китайські оглядачі неодноразово наголошували на тому, що в декораціях зустрічей Е. Блінкена з главою КНР Сі Цзіньпіном і міністром закордонних справ КНР Цинь Ганем використовували квіти лотоса, який символізує мир та співпрацю [12]. За підсумками візиту Сі Цзіньпін заявив, що “обидві сторони здійснили прогрес та дійшли згоди щодо низки питань” [13].

Надзвичайно позитивним сигналом у розвитку китайсько-американських відносин стало відвідування в червні 2023 року Китаю делегаціями провідних бізнесменів США на чолі з І. Маском та Б. Гейтсом. Останнього прийняв особисто Сі Цзіньпін.

Украй важливим для України підсумком американсько-китайських перемовин стала заява Е. Блінкена про те, що “Китай не надавав та не має намірів надавати рф зброю для ведення війни проти України” [14].

Водночас Китай намагається сприяти розвитку співпраці з провідними країнами ЄС, зокрема в питанні антиросійських санкцій. 19 червня 2023 року один з найбільших китайських банків “Bank of China” заборонив російським клієнтам транзакції до Євросоюзу, Великої Британії, Швейцарії та США [15]. Своєю чергою європейська сторона прийняла рішення не вносити п’ять китайських компаній, яких підозрювали у співпраці з рф, до останнього 11-го пакету антиросійських санкцій [16] (ухвалено 23 червня 2023 року).

Новопризначений прем'єр-міністр Держради КНР Лі Цян здійснив свої перші закордонні візити до Німеччини (20-21 червня 2023 року) і Франції (22-23 червня 2023 року), продемонструвавши пріоритетність економічної співпраці з країнами ЄС. Під час європейського турне у виступах Лі Цяна лунали стратегічні наративи про те, "що розвиток Китаю сприяє підвищенню стабільності, а не ризиків", а також про "стратегічну автономію" Європи та "багатополярність світового устрою".

Проте головною геополітичною метою Пекіна у протистоянні з Вашингтоном на глобальному рівні є створення розколу між США та провідними країнами Європи. Результати візиту Президента Франції до Китаю у квітні 2023 року засвідчили високу ймовірність досягнення цієї мети. Сі Цзіньпін приділив велику увагу Е. Макрону, який у підсумку зробив декілька надзвичайно важливих заяв антиамериканської спрямованості, а саме [17]:

щодо загрози для Європи бути втягнутою в "не свої" кризи та необхідності дотримання статус-кво щодо Тайваню. За його словами, Франція не має намірів підтримувати США в разі китайсько-американського збройного конфлікту за контроль над Тайванем;

щодо необхідності забезпечення "стратегічної автономії" Європи, тобто зменшення залежності (політичної, економічної та військової) провідних європейських країн, насамперед Франції, від США.

Водночас спроби Е. Макрона переконати Сі Цзіньпіна в необхідності здійснення тиску на в. путіна, щоб примусити його припинити збройну агресію проти України, виявилися безрезультатними. Свідченням цього стали заяви китайського лідера, які мали або нейтральний, або опосередковано проросійський характер [18].

ФРН також обрала більше кооперацію ніж конфронтацію геостратегію у відносинах з Китаєм. У червні 2023 року, вперше в історії країни, було прийнято Стратегію національної безпеки ФРН. У цьому документі значний акцент зроблено на засудженні "загарбницької війни рф проти України", а росію визнано "найбільшою загрозою миру та

безпеці в євроатлантичному просторі". Разом з тим Китай названо "партнером, без якого неможливо вирішити багато сучасних глобальних викликів", хоча він є одночасно "конкурентом і системним суперником" ФРН [19].

Таким чином, і Франція, і Німеччина вважають партнерство домінантним аспектом у відносинах з Китаєм, що відповідає глобальній геостратегії КНР, яка має на меті зберегти ринок ЄС для збуту китайської продукції і забезпечити приплив європейських технологій та інвестицій в економіку КНР.

Втрата ініціативи

На цьому тлі упродовж 2022 – 2024 років рф втратила ініціативу в китайсько-російському партнерстві: Пекіну відведено роль володаря, москві – васала. На підтвердження зазначеного слід розглянути ідеологічний контекст відносин між КНР і рф. Вчинивши 2022 року невдалу спробу загарбати Україну, кремль забезпечив повний провал власної ідеологічної концепції "русский мир" на пострадянському просторі та у світі загалом. Своєю чергою КНР і далі просуває геоідеологічну парадигму "Спільноти єдиної долі ", яка має глобальний масштаб і спрямована на співпрацю, а не на конфронтацію.

Як би це не виглядало іронічно, але Сі Цзіньпін оприлюднив свою концепцію "Спільноти єдиної долі" в березні 2013 року під час виступу в московському інституті міжнародних відносин. Згодом цю концепцію було внесено до Статуту Комуністичної партії Китаю під час XIX Всекитайського з'їзду Комуністичної партії Китаю [20] 2017 року, а 2018 року інтегровано до Конституції КНР з відповідними змінами.

В основу концепції покладено п'ять принципів мирного співіснування. Їх було зафіксовано в угоді між КНР та Індією 1954 року, укладеної за підсумками війни за Тибет. Тоді було вперше проголошено ці п'ять принципів: 1) принцип взаємної поваги до територіальної цілісності та суверенітету держав; 2) принцип ненападу, 3) принцип невтручання у внутрішні справи; 4) принцип рівності та взаємної вигоди; 5) принцип мирного співіснування.

Концепція "Спільноти єдиної долі" відстоює універсальні ідеї конфуціанства. У такий спосіб Китай обґрунтовує свої претензії на роль нового

світового лідера, який виступає за мирний та поступальний розвиток усього людства.

кремль робить спроби просувати концепти, які б змогли, з одного боку, замінити невдалу ідею “русского мира”, а з іншого – створити альтернативу китайській концепції “Спільноти єдиної долі”. У цьому контексті росія почала активно розкручувати тему “Велике євразійське партнерство” (ВЄП) [21].

Концепцію ВЄП було інтегровано в документи стратегічного планування, такі, як Стратегія національної безпеки рф (2021 р.) та Концепція зовнішньої політики рф (2023 р.). У кремлі позиціонують ВЄП як флагманський зовнішньополітичний проєкт, реалізація якого нібито відповідає цілям та принципам діяльності ЄАЕС, ШОС та АСЕАН. За задумом росії, під егідою цього проєкту планується створити мережу міжнародних торгівельних та інвестиційних угод; спільний транспортно-логістичний простір; спільні зони економічного розвитку; спільну зону цифрових розрахунків; зону співпраці в економічній та енергетичній сферах. москва декларує, що основою для просування ідей ВЄП має стати ЄАЕС, у рамках якого буде створено зони вільної торгівлі. Проте на цей час до вказаного проєкту приєдналися лише дві країни – Сербія і В’єтнам. Розглядають перспективу приєднання Єгипет, Індонезія, ОАЕ, Індія та Іран. Зазначене свідчить про неспроможність росії запропонувати новий геополітичний концепт, який би приваблював інші країни світу.

Геоекономічний контекст відносин між КНР і рф

Локалізуючи всі свої економічні ініціативи в рамках створення Євразійського економічного союзу, рф не має нічого, що можна було б протиставити мережевій геоекономічній концепції Китаю “Один пояс, один шлях”, яка поєднує сухопутний “Економічний пояс Шовкового шляху” і “Морський Шовковий шлях XXI століття”. У цій концепції КНР відведено роль світового експортера високотехнологічної продукції, а рф – сировинної держави, цінність якої полягає лише у постачанні природного газу та іншої сировини для промисловості Китаю.

Концепція “Один пояс, один шлях” стала результатом наповнення ідеї “Нового шовкового шляху” (НШШ) новим геоекономічним контекстом в умовах загострення глобальної конкуренції за контроль над шляхами поставок сировини та готової продукції з/до Китаю. Ця концепція передбачає розширення як сухопутної складової НШШ – “Економічний пояс Шовкового шляху", так і морської – “Морський Шовковий шлях XXI століття” [22].

Реалізуючи вказані геоекономічні проєкти, Китай має намір досягти низку стратегічних цілей, а саме:

розширення китайського експорту та ринків збуту китайських товарів;

диверсифікація сухопутних і морських шляхів експорту Китаю;

зменшення фінансової залежності Китаю від США та логістичної – від росії;

збільшення прямих іноземних інвестицій китайських компаній;

виведення китайського юаня на рівень однієї з найбільш витребуваних валют для міжнародних розрахунків;

забезпечення доступу Китаю до природних ресурсів та логістичних коридорів Центральної Азії та Африки.

У цьому контексті Китай надає пріоритетного значення розвитку так званого Середнього коридору – транскордонного логістичного маршруту завдовжки 6,5 тис. км, який пролягає з КНР через країни Центральної Азії, Азербайджан, Туреччину до країн Європи. Запроваджені країнами Заходу санкції (внаслідок збройної агресії росії проти України) сприяли активізації торгівлі через Середній коридор. Крім того що цей маршрут пролягає в обхід рф, він на 2 тис. км коротший ніж Північний коридор. Водночас транспортування товарів через Середній коридор на 15 діб менше ніж морським шляхом. За оцінками експертів Всесвітнього банку, обсяги торгівлі за цим маршрутом збільшилися з 350 тис. тонн 2020 року до 3,2 млн тонн 2022 року. Прогнозується, що до 2030 року цей показник зросте до рівня 11 млн тонн [23].

Міжнародна ізоляція рф як наслідок агресивної політики москви щодо України звела нанівець плани кремля стосовно позиціонування російського рубля як надійної та вільноконвертованої валюти, яка б могла конкурувати з американським доларом. Намагаючись звільнитися від доларової залежності, рф надшвидкими темпами посилює свою залежність від китайського юаня.

За підсумками 2022 року обсяг торгів китайською валютою на московській валютній біржі зріс у 41 раз. При цьому, за даними банку росії, 2023 року частка юаня у зовнішньоторговельних розрахунках за експорт зросла у 32 рази (з 0,5 до 16 %), а частка рубля – лише у 3 рази (з 12 до 34 %) [24].

Додатковим чинником зростання залежності рф від КНР є надання Пекіном допомоги москві для ведення війни проти України. Сьогодні ця допомога має обмежений характер: автоматичні гвинтівки, бронежилети, камери та акумулятори для дронів, легка броньована техніка [25].

Той факт, що всю цю продукцію КНР поставляє через посередників і треті країни, свідчить про її небажання афішувати свою допомогу рф. З іншого боку, КНР наголошує на своєму потенційному праві надавати військову підтримку рф за аналогією з американською військовою допомогою Тайваню. У березні 2023 року про це відкрито заявив глава МЗС Китаю Цинь Ган [26].

Провідні західні та російські експерти вже зараз зауважують, що товарообіг між країнами має колоніальний характер: росія поставляє в КНР сировину та сільськогосподарську продукцію, а Китай до рф – машини та електротехніку. Поряд з цим спостерігається тенденція до збільшення обсягів торгівлі між рф і КНР.

За підсумками 2023 року китайський експорт до рф зріс на 47 % порівняно з попереднім роком і склав 111 млрд дол. США [27]. Таким чином, росія посіла сьоме місце в рейтингу споживачів китайської продукції, роком раніше займаючи 16-те. Загалом товарообіг між двома країнами в доларовому еквіваленті 2023 року зріс на 26 % – зі 190 до 240 млрд дол. США [28], залишаючись на тому ж рівні впродовж 2024 року.

Водночас росія не може нічого протиставити регіональним ініціативам Китаю у сфері економіки. Зокрема, рівень співпраці в рамках ініційованого китайською стороною Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС) в десятки разів перевищує потенціал проросійського Євразійського економічного союзу (ЄАЕС).

Єдиною до недавнього часу сферою, в якій росія могла декларувати свою першість у відносинах з Китаєм, були ядерні технології. Але впродовж останніх десятиріч КНР змогла скоротити своє відставання в цій галузі, а на деяких напрямах навіть вийти вперед. На цей час на стадії завершення перебуває розробка нових ядерних реакторів на базі Комплексного дослідного центру термоядерних технологій КНР. Крім того, в Китаї досить успішно проходять випробування експериментального реактора EAST, в ході яких уже встановлено світовий рекорд за часом утримання термоядерної плазми [29].

Незважаючи на спроби кремля заручитися всебічною підтримкою Пекіна, загарбницька політика рф щодо України викликає дедалі більшого роздратування китайської інтелектуальної еліти. Аналітики, такі, як колишній віце-президент Академії військових наук КНР генерал-лейтенант Хі Леї, висловлюють відверте здивування необдуманістю дій росії, яка своїм нападом на Україну спричинила безпрецедентну згуртованість країн Заходу на чолі зі США [30].

У травні 2023 року фахівці британського “мозкового центру” RUSI проаналізували публічний дискурс серед представників академічних кіл КНР стосовно їхнього бачення позиції Китаю щодо політики рф у сучасних умовах [31]. Узагальнені підсумки цього дослідження дають можливість зрозуміти стратегічне осмислення китайцями нинішньої ситуації. Його суть зводиться до поступового відчуження Пекіна від російських наративів, а саме:

росія має для Китаю важливе значення як партнер у протистоянні зі США, а також як стратегічний тил і стратегічний постачальник сировини, хоча торгівля з рф становить лише 3 % зовнішньоторговельного обороту КНР;

з історичного погляду, росія – це безпринципна імперська держава, яка у XIX – XX ст. анексувала північні китайські території, а в радянський період політика СРСР щодо Китаю характеризувалася зневажливо зверхнім ставленням москви до Пекіна. Усе це чудово пам'ятає покоління Сі Цзіньпіна.

У лютому 2023 року Міністерство природних ресурсів КНР оприлюднило розпорядження, згідно з яким на географічних картах прилеглих до Китаю районів рф поряд з нинішніми російськими має бути позначено старовинні китайські назви міст: Благовєщенськ – Хайланьпао, Владивосток – Хайшеньвай, Уссурійськ – Шуанченцзи. На додаток до цього на карті, рекомендованій для продажів, поряд з нинішньою територією КНР позначено "історичні" китайські території – прилеглі райони рф, які відійшли до російської імперії в XIX ст. [32];

для Пекіна війна рф проти України має лише один позитивний аспект – відволікання зусиль США від Індо-Тихоокеанського регіону. Усі інші аспекти мають негативні наслідки, а саме: сповільнення процесу відновлення світової економіки після пандемії COVID-19; порушення міжнародної стратегічної стабільності; різке підвищення загрози глобальної війни між рф і Заходом, в яку може бути втягнуто Китай, та ін.;

окремо китайські науковці наголошують на тому, що внаслідок безглуздої війни проти України рф може суттєво виснажитися і втратити реальні військові спроможності для протистояння із Заходом. У такому разі позиція Китаю також суттєво ослабне і Пекін залишиться один на один зі США. Водночас китайці вважають, що повалення режиму в. путіна та прихід до влади в рф нових демократичних сил матиме негативні наслідки для Компартії КНР, яка виступає за безальтернативну систему влади. Саме це є одним із мотивів Китаю зупинити російсько-українську війну, не доводячи до цілковитої поразки рф;

незважаючи на економічну вигоду від співпраці з рф та спільний геополітичний інтерес у протистоянні зі США, КНР має власний погляд на розвиток подій у світі і більшість кроків москви не підтримує. Значна частина

китайських науковців ставить такі запитання: що в. путін реально може запропонувати замість нинішнього балансу сил у світі?, чому авторитетні російські консультанти, на кшталт О. Дугіна, не порадили в. путіну більш виважену стратегію і не змогли утримати його від необдуманої війни проти України? Водночас китайці засуджують "манію величі" росіян та їхнє гасло про "боротьбу за життєвий простір", запитуючи: а чим сучасна політика в. путіна відрізняється від політики А. Гітлера?

Сьогодні стратегічні культури Китаю і росії мають два основні спільні контексти, які поєднують ціннісні установки політичних еліт обох країн: у зовнішньополітичному вимірі – протистояння зі США та їхніми союзниками; у внутрішньополітичному вимірі – жорстка централізація влади всередині країни.

Слід зауважити, що одним із перших науковців, який формалізував термін "стратегічна культура", був американський дослідник Дж. Снайдер [33]. Під цим поняттям він розумів "сукупність ідей, психологічних реакцій і шаблонів поведінки, яку поділяють між собою члени державної еліти". На думку Дж. Снайдера, це стосується воєнної стратегії, воєнно-технічної політики, прийняття рішень у кризових ситуаціях тощо.

Сі Цзіньпін зосередив у своїх руках широкі владні повноваження. Він вперше з часів правління Мао Цзедуна одночасно обіймає три ключові посади в державі – глави КНР, Генерального секретаря КПК та очільника Центральної військової ради КНР. 28 червня 2023 року, виступаючи на Всекитайській нараді з організаційної роботи (один з основних заходів КПК на рівні держави), Сі Цзіньпін наголосив на необхідності дотримання найголовнішого принципу державного управління в КНР – єдиного централізованого керівництва з боку ЦК КПК. У ході цієї наради прозвучала теза про вирішальну роль теорії "соціалізму з китайською специфікою в нову епоху", автором якої виступає сам глава КНР.

Виходячи із зазначеного, серед політичної еліти КНР авторитет Сі Цзіньпіна вважається абсолютним і таким, що перебуває в одностої засновників сучасної Китайської держави – Мао Цзедуна та Ден Сяопіна.

Вочевидь, для кремля такий досвід авторитарного керівництва надзвичайно корисний. Саме тому росія стала першою у світі країною, яка в червні 2023 року прийняла офіційне рішення вивчати китайський досвід державного управління на інституційній основі, створивши при російській академії наук лабораторію з вивчення ідей глави КНР Сі Цзіньпіна. Основне завдання лабораторії на період до 2025 року – розробити всеохопну монографію з аналізом сучасної ідеології Китаю і перспективних напрямів співпраці росії з КНР як основним та безальтернативним на цей час партнером на глобальному рівні. Монографія має стати обов'язковою для ознайомлення російськими урядовцями [34].

Для усвідомлення відмінності стратегічних культур КНР і рф необхідно розглянути історичний контекст. Сучасні збройні сили КНР мають назву Народно-визвольна армія Китаю (НВАК). Історичність цієї назви полягає в тому, що НВАК було засновано 1927 року – майже за два десятиріччя до проголошення КНР. Уже відтоді комуністичні лідери Китаю вважали НВАК не лише військовою силою, а й інструментом державної пропаганди та політичної влади КПК. 1938 року Мао Цзедун заявляв: наш основний принцип – партія командує військовими, а військові ніколи не мають командувати партією.

Беручи приклад зі своїх радянських колег в частині, що стосується партійного будівництва, китайські лідери пильно спостерігали й за прорахунками СРСР. В одному з виступів 2012 року Сі Цзіньпін заявив: після того як радянські військові були деполітизовані Компартія СРСР залишилася обеззброєною. Згодом він ініціював реформу НВАК, яка передбачала: 1) посилення партійно-ідеологічної роботи серед особового складу; 2) боротьбу з корупцією серед командування НВАК і 3) підвищення рівня професійної підготовки військовослужбовців. У ході цієї реформи відбулися суттєві кадрові перестановки, в результаті всіх генералів, які прихильно ставилися до деполітизації армії, було усунуто з посад.

Викладене свідчить про те, що НВАК була і залишається головним гарантом влади КПК, тоді як основною опорою путінського режиму в рф

історично є спеціальні служби, а не збройні сили росії. У цьому полягає одна з основних відмінностей стратегічних культур КНР і рф, що зводить нанівець навіть гіпотетичну можливість збройного заколоту в сучасному Китаї.

Події червня 2023 року за участі ПВК "Вагнер" на чолі з є. пригожиним викликали занепокоєння серед китайської аудиторії. На відміну від дуже стриманих заяв МЗС Китаю щодо "внутрішнього характеру цієї справи" китайські оглядачі надавали згаданому інциденту більш розгорнуті оцінки, а саме:

"заколот слід розглядати як індикатор поглиблення протиріч між російськими військовими і політичними елітами. Оскільки в. путін віддав наказ на проведення так званої СВО, то саме він несе відповідальність за цей розкол" [35];

"військові невдачі росії на фронтах України можуть призвести до внутрішньої дестабілізації в рф. Цей висновок КНР має брати до уваги з огляду на загрозу збройного конфлікту довкола Тайваню" [35];

"початок російсько-українського конфлікту призвів до виникнення соціальних, економічних та політичних проблем в росії" [36].

На фоні збереження курсу на стратегічне партнерство з рф Пекін реалізує прагматичну політику щодо москви, відстоюючи насамперед власні інтереси.

В енергетичній сфері Китай, з одного боку, нарощує поставки природного газу з рф, а з іншого – активно розвиває співпрацю з іншими постачальниками. За даними Головного митного управління КНР, у січні-травні 2023 року загальна вартість поставок трубопровідного газу з росії зросла у 2,12 рази (до 2,81 млрд дол. США) порівняно з 2022 роком. При цьому рф залишається далеко позаду найбільшого експортера газу в КНР − Туркменістану (4,25 млрд дол. США) [37].

У вказаний період росія експортувала до Китаю найбільше нафти − 42,1 млн тонн (+23,7 %), обійшовши Саудівську Аравію з показником у 38,6 млн тонн (+1 %).

У червні 2023 року було підписано 27-річний контракт між китайською компанією China National Petroleum Corporation та катарським холдингом QatarEnergy на щорічну поставку 4 млн куб. м скрапленого природного газу до КНР. У листопаді 2022 року аналогічний контракт було укладено між QatarEnergy та іншою китайською компанією Sinopec. Обидва контракти передбачають купівлю китайською стороною частини акцій катарських підприємств, які розробляють газові родовища.

У такий спосіб Китай забезпечує альтернативу поставкам трубопровідного газу з рф та країн Центральної Азії. Запроваджені країнами Заходу санкції призводять до збільшення обсягів китайсько-російської торгівлі. За даними федеральної митної служби рф, у січні-травні 2023 року імпорт китайських автомобілів у росію зріс у 2,7 рази порівняно з 2022 роком.

Водночас Пекін готовий припинити співпрацю з рф у тих сферах, де він може обійтися без неї. Так, у червні 2023 року під час проведення Міжнародного авіасалону в Ле-Бурже (Франція) стало відомо про виключення рф зі спільного китайсько-російського проєкту виробництва пасажирського авіалайнера CR929 місткістю до 280 пасажирів. Елементи проєкту, які мала розробляти російська Об’єднана авіабудівна корпорація (двигун, шасі тощо), буде замінено західними аналогами.

Виконання цього завдання вбачається реалістичним з огляду на активну співпрацю Китаю з європейським авіабудівником Airbus.
У березні 2023 року було здійснено першу поставку європейському замовнику авіалайнера A321neo, зібраного на заводі концерну Airbus у м. Тяньцзинь (Північний Китай) [38]. Налагодження повного циклу виробництва літаків такого класу в КНР є індикатором суттєвого підвищення рівня китайсько-європейської співпраці у сфері авіабудування, що автоматично знижує шанси виробників з рф зайняти свою нішу в цьому сегменті, особливо з огляду на запроваджені проти росії міжнародні санкції ЄС та США.

Лідерство серед країн Глобального Півдня як важлива мета геостратегії КНР

Аналітичні оцінки міжнародних експертів в основному сфокусовано на глобальному контексті геостратегії Китаю – його відносинах зі США, ЄС та рф. Проте існують інші важливі складові китайської геостратегії, зокрема такі, як завоювання лідерських позицій серед країн Глобального Півдня.

У геополітичній теорії поняття Глобальний Південь виникло приблизно в 1970-х роках. Цей термін набув ширшого вжитку на початку XXI ст., після того як ним стали оперувати у структурних підрозділах ООН. До Глобального Півдня відносять країни Африки, Латинської Америки, Азії (без Ізраїлю, Японії і Республіки Корея) та Океанії (без Австралії і Нової Зеландії). Здебільшого це країни з низьким рівнем соціально-економічного та політичного розвитку.

Китайська концепція "Спільноти єдиної долі" насамперед спрямована на завоювання Китаєм лідерства серед країн Глобального Півдня. У червні 2024 року під час святкування 70-річчя проголошення п'яти принципів мирного співіснування Сі Цзіньпін заявив, що Глобальний Південь має поводитися ще більш відкрито та інклюзивно, бути в авангарді зусиль зі створення спільноти єдиної долі [39].

У рамках поширення свого впливу на Глобальний Південь Китай планує вжити таких заходів:

створити Дослідний центр Глобального Півдня;

протягом найближчих п'яти років надати студентам-відмінникам країн Глобального Півдня 1000 стипендій "П'ять принципів мирного співіснування";

провести курси підвищення кваліфікації "Програма молодих лідерів країн Глобального Півдня", розраховані на 100 тис. слухачів;

нарощувати потенціал Фонду глобального розвитку та співпраці Південь – Північ в інтересах вирішення проблеми зміни клімату [39].

Очікується, що до 2030 року сумарний обсяг імпорту Китаю до країн, що розвиваються, перевищить 8 трлн. дол. США.

У червні 2023 року делегація високого рівня на чолі з прем'єром Дежради КНР Лія Цяном взяла участь у саміті "Нового глобального фінансового пакту". Під час заходу китайська сторона неодноразового наголошувала на необхідності перерозподілу фінансових ресурсів Міжнародного валютного фонду та Світового банку на користь країн, що розвиваються, позиціонуючи себе провідником інтересів Глобального Півдня.

У контексті Глобального Півдня китайська сторона стрімко розвиває відносини з країнами Африки. Так, у липні 2023 року в м. Чанша (КНР) відбулося третє китайсько-африканське торгово-економічне ЕКСПО, в якому взяли участь компанії та представники всіх 53 країн Африки – рекордна кількість учасників від започаткування цього заходу. За його підсумками було укладено угоди щодо реалізації спільних проєктів на загальну суму 10,3 млрд дол. США. Слід відзначити, що 2022 року обсяг торгівлі КНР з африканськими країнами становив 282 млрд дол. США [40].

4-6 вересня 2024 року відбувся черговий саміт Форуму китайсько-африканської співпраці, в якому взяли участь 53 країни Африки – це всі держави Африканського континенту за винятком Есватіні [41]. На саміті було констатовано, що з часу заснування Форуму 2000 року дотепер обсяг торгівлі між КНР та африканськими країнами зріс з 10,5 до 282 млрд дол. США [42].

Поряд з Африкою Китай спрямовує великі зусилля на посилення свого впливу в Азії. У травні 2023 року в китайському місті Сіань відбувся перший саміт "Китай – Центральна Азія" за участі Сі Цзіньпіна та президентів п'яти центральноазійських країн – Казахстану, Киргизстану, Узбекистану, Таджикистану і Туркменістану. Китайська сторона коментувала цей захід як "проривний" та "доленосний", згадуючи приклади з прадавньої історії відносин між країнами, що налічує понад 2100 років [43], та сучасний геоекономічний концепт "Економічний пояс Шовкового шляху", який поєднує КНР з Центральною Азією.

"Пролонговане" посередництво як основа сучасної геостратегії КНР

У квітні 2023 року Китай досяг першого значного успіху в набутті статусу міжнародного посередника, сприяючи примиренню Ірану та Саудівської Аравії. За посередництва КНР ці два близькосхідні суперники домовилися про відновлення дипломатичних відносин, які було розірвано 2016 року, та економічної співпраці. Тегеран та Ер-Ріяд, підтримуючи різні сторони збройних конфліктів в Ємені, Сирії та Афганістані, висловили свою вдячність Пекіну за його миротворчі ініціативи [44].

У такий спосіб Китай позиціонує себе як геополітичну силу, що може не лише скласти конкуренцію США, а й протидіяти американській політиці в регіоні Близького Сходу і Північної Африки (БСПА).

Необхідно відзначити, що китайська геостратегія посередництва в регіоні БСПА має “пролонгований” характер, тобто не орієнтована на швидкий позитивний результат або на результат взагалі. Це можна пояснити так:

з воєнного погляду, КНР вбачає Іран (поряд з росією) своїм основним союзником у регіоні, де регулярно проводить спільні військово-морські навчання;

з економічного погляду, Саудівська Аравія є одним із основних постачальників вуглеводнів для потреб Китаю.

За таких обставин Пекіну вигідно якомога довше утримувати Тегеран та Ер-Ріяд у стані переговорів, зберігаючи / посилюючи свій вплив на обидві сторони.

Таким чином, Китай зацікавлений в реалізації геостратегії “пролонгованого” посередництва, коли сторони конфлікту вестимуть перманентні перемовини на китайському переговірному майданчику, не досягаючи будь-яких значущих результатів. При цьому в інформаційному просторі КНР позиціонує себе новим геополітичним центром сили, інтереси якого мають глобальний характер, але спрямовані більше на співпрацю ніж на конфронтацію.

З одного боку така геостратегія безпрограшна для самого Китаю, оскільки є очевидним довготривалий характер урегулювання збройних конфліктів, а з

іншого – вкрай приваблива для країн Глобального Півдня, які історично займають позицію неприєднання ні до США/НАТО, ні до росії (в минулому СРСР).

КНР намагається реалізовувати геостратегію “пролонгованого” посередництва також щодо України. 24 лютого 2023 року, в річницю початку збройної агресії росії проти України, Китай оприлюднив свою позицію щодо політичного врегулювання української кризи, яка складається з 12 пунктів. Незважаючи на критику цього документа більшістю українських та європейських оглядачів, викладена в ньому позиція повною мірою відповідає китайській геостратегії “пролонгованого” посередництва.

Перші два пункти, суто політичні, сигналізують про розуміння Пекіном нинішніх позицій і Києва, і москви. Зокрема, пунктом 1“про повагу до державного суверенітету” Китай визнає законність прагнення України відновити свою територіальну цілісність, а пункт 2 “про відмову від менталітету холодної війни” – це сигнал співчуття росії, яка намагається подати акт збройної агресії проти України як вимушений і превентивний крок. Більшість пунктів (8 з 12) мають економіко-гуманітарний характер. Два пункти стосуються ядерної безпеки. При цьому пункт 8 слід трактувати як пряму вказівку КНР на адресу рф про неприйнятність застосування ядерної зброї в російсько-українському конфлікті.

26 квітня 2023 року відбулася телефонна розмова глави КНР Сі Цзіньпіна з Президентом України В. Зеленським [45], а у травні Київ відвідав спецпредставник Китаю у справах Євразії Лі Хуей, який також побував у Польщі, Франції, Німеччині, Бельгії та рф, де мав провести політичні консультації щодо врегулювання російсько-українського конфлікту.

Через деякий час згадана ініціатива перетворилася на Консенсус Китаю і Бразилії щодо політичного врегулювання української кризи. Документ було ухвалено у травні 2024 року за підсумками переговорів у Пекіні між главою МЗС КНР Ван Ї та головним радником Президента Бразилії С. Аморімом.

Китайсько-бразильську ініціативу підтримала низка інших держав, хоча варто зазначити, що вона повністю ретранслює центральну ідею геостратегії “пролонгованого” посередництва.

Загалом дотримання де-юре нейтралітету в російсько-українській війні залишається найвигіднішою для Китаю позицією, що пояснюється так:

за цих обставин москва потрапляє у ще більшу політичну залежність від Пекіна, який залишається єдиним геосиловим центром глобального рівня, що зберігає прихильне ставлення до кремля;

незважаючи на політико-пропагандистську близькість поглядів Сі Цзіньпіна та в. путіна, в економічному плані геоекономічні проєкти Китаю мають глобальний контекст, а росії – регіональний, при цьому китайська сторона дістала унікальну можливість скуповувати російські енергоносії за мінімальними цінами;

реалізація геостратегії “пролонгованого” посередництва щодо війни в Україні дає змогу КНР залишатися в тісному діалозі з провідними країнами ЄС, зберігаючи таким чином можливість просувати антиамериканські наративи в Європі.

Стосовно України китайська геостратегія “пролонгованого” посередництва має на меті висувати посередницькі ініціативи, при цьому не маючи наміру досягти реального припинення російсько-української війни. Потрібно чітко усвідомлювати, що сьогодні КНР не зацікавлена ні у швидкому врегулюванні російсько-українського конфлікту, ні (тим більше) у перемозі України в ньому, оскільки це буде трактуватися як перемога Заходу; послабить залежність рф від Китаю; вивільнить увагу та ресурси США для активізації зусиль в ІТР.

Сьогодні КНР є одним з найбільших бенефіціарів російсько-української війни в ідеологічному, економічному, військовому та геостратегічному сенсах.

Просуваючи посередницькі ініціативи, Китай на відміну від росії демонструє всьому світові свою відданість ідеалам миру і співпраці, а не війні

та агресії. Це відповідає китайській парадигмі “Спільноти єдиної долі”, яка приваблює дедалі більше країн Глобального Півдня.

Після спалаху пандемії COVID-19, що призвела до суттєвого уповільнення економічного зростання КНР, російсько-українська війна стала чудовим шансом для відновлення економіки Китаю, зокрема за рахунок максимально здешевлених російських енергоносіїв.

З воєнного погляду, російсько-українська війна дала можливість Китаю на прикладі невдач зс рф в Україні визначити критично важливі спроможності збройних сил, які відіграють вирішальну роль на сучасному полі бою.

Більшість експертів схиляється до висновку, що нинішня ескалація воєнно-політичного протистояння між США і КНР підвищує шанси Пекіна та москви об’єднати зусилля для спільної протидії Вашингтону на глобальному та регіональному рівнях, а відтак і на українському треку.

На думку фахівців RUSI [46], формування США антикитайських військово-політичних блоків та нові торговельні обмеження щодо КНР є передумовами для зміцнення довгострокового партнерства між Пекіном і москвою.

Разом з тим варто зауважити, що навіть у разі збереження тенденції до зближення рф і КНР позиція Пекіна щодо України не є настільки однозначною. Пряма військова підтримка Китаєм агресії рф створює такі потенційні загрози для китайської сторони:

ускладнення відносин з провідними країнами Європи, насамперед із Францією та Німеччиною, які сьогодні займають однозначно антиросійську позицію. Зміна статусу Китаю у війні рф проти України призведе до згортання європейсько-китайської співпраці, що вкрай негативно позначиться на економіці Китаю, яка орієнтована, з одного боку, на ринок збуту в ЄС, а з іншого – на європейські інвестиції та технології;

руйнування китайської геостратегії “пролонгованого” посередництва, яка дає змогу Пекіну отримувати максимальні політичні та економічні дивіденди, де-юре не підтримуючи жодну зі сторін російсько-української війни;

набуття Китаєм іміджу “ревізіоністської імперії”, що як і росія, мислить архаїчними категоріями про “сфери впливу” й “територіальну експансію”. Це суттєво підірве стратегію КНР, спрямовану на здобуття лідерських позицій серед країн Глобального Півдня, які намагаються відстоювати свій суверенітет і виступають проти неоімперіалізму та неоколоніалізму.

Наведений аналіз дає підстави з високою ймовірністю прогнозувати, що Китай відносно України й надалі реалізовуватиме геостратегію “пролонгованого” посередництва, що дасть йому змогу досягти таких стратегічних цілей:

відволікати увагу / ресурси США та їх воєнно-політичних союзників від Індо-Тихоокеанського регіону загалом і Тайваню зокрема;

створити передумови для внесення розколу в геополітичну єдність США і провідних країн ЄС (Франції, ФРН), підживлюючи ідею “стратегічної європейської автономії”, яка обґрунтовує необхідність дотримання Європою нейтралітету щодо проблеми Тайваню;

максимально збільшити залежність рф від КНР, що дасть змогу забезпечити безумовне визнання москвою першості Пекіна в антизахідному таборі країн та подальші поставки до Китаю дешевої російської сировини;

демонструвати на міжнародній арені свою прихильність до миру та співпраці, приваблюючи на свій бік дедалі більше країн Глобального Півдня.

Література і джерела

1. Переговоры Председателя КНР Си Цзиньпина и Президента РФ В.В. Путина. URL: https://www.fmprc.gov.cn/rus/zxxx/202202/t20220204_10638931.html Совместное заявление Российской Федерации и Китайской Народной Республики о международных отношениях, вступающих в новую эпоху, и глобальном устойчивом развитии. URL: http://kremlin.ru/supplement/5770

2. Генерал ВВС США не исключает скорую войну с Китаем URL: https://www.dw.com/ru/general-vvs-ssa-v-2025-godu-vozmozna-vojna-mezdu-ssa-i-kitaem/a-64544919

3. The time is now to prepare for China conflict, Army leaders say. URL: https://www.defensenews.com/home/2023/02/28/the-time-is-now-to-prepare-for-china-conflict-army-leaders-say/

4. US military's National Media Exploitation Center to refocus on China. URL: https://www.defensenews.com/intel-geoint/2022/12/07/us-militarys-national-media-exploitation-center-to-refocus-on-china/

5. Aukus deal: US, UK and Australia agree on nuclear submarine project. URL: https://www.bbc.com/news/world-australia-64945819

6. Philippines reveals locations of 4 new strategic sites for U.S. military pact. URL: https://www.reuters.com/world/asia-pacific/philippines-reveals-locations-4-new-strategic-sites-us-military-pact-2023-04-03/

7. China unleashes terrifying WW3 superweapon invisible to US defence. URL: ttps://www.express.co.uk/news/world/1758394/china-hypersonic-missile-ww3-dxus

8. Li Shangfu: China's defence minister at Shangri-La Dialogue warns of 'cold war mentality' in digs at US. URL: https://www.theguardian.com/world/2023/jun/04/li-shangfu-chinas-defence-minister-at-shangri-la-dialogue-warns-of-cold-war-mentality-in-digs-at-us

9. Xi, Blinken agree to stabilize US-China relations in Beijing talks. URL: https://www.reuters.com/world/china/blinken-wrap-up-rare-visit-china-may-meet-xi-jinping-2023-06-18/

10. Why there's lotus in the meeting room when President Xi meets Blinken? URL: https://bbs.chinadaily.com.cn/forum/topics/64906883e4b02bd227219e18.html

11. Xi says progress made in talks with Blinken. URL: https://news.rthk.hk/rthk/en/component/k2/1705468-20230619.htm

12. Китай запевнив, що не допомагатиме Росії зброєю, – Блінкен. URL: https://rivaltimes.com/blinken-held-a-direct-meeting-with-chinas-foreign-minister/

13. Китайский Bank of China ограничил переводы из россии в банки ЕС и США – СМИ. URL: https://minfin.com.ua/2023/06/19/107705722/

14. EU Set to Scrap Trade Curbs to Some Chinese Firms On Russia URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-06-15/eu-set-to-scrap-export-curbs-to-some-chinese-firms-over-russia

15. Europe must resist pressure to become ‘America’s followers,’ says Macron. URL: https://www.politico.eu/article/emmanuel-macron-china-america-pressure-interview/

16. French Diplomacy Undercuts U.S. Efforts to Rein China In. URL: https://www.nytimes.com/2023/04/08/world/asia/macron-xi-france-china.html

17. Germany presents new national security strategy. URL: https://www.dw.com/en/german-foreign-minister-annalena-baerbock-presents-germanys-national-security-strategy/a-61169197

18. Повний текст доповіді Сі Цзіньпіна на XIX Всекитайському з'їзді Комуністичної партії Китаю. URL: http://www.gov.cn/zhuanti/2017-10/27/content_5234876.htm

19. О российской инициативе Большого Евразийского партнерства. URL: https://mid.ru/ru/activity/coordinating_and_advisory_body/head_of_subjects_council/materialy-o-vypolnenii-rekomendacij-zasedanij-sgs/xxxvi-zasedanie-sgs/1767070/

20. Українець Л. А. Ініціатива “Пояс і Шлях” як основа нарощування економічної експансії Китаю. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 24. Ч. 3. С. 109–112.

21. Как война России против Украины меняет рынок в Евразии. URL: https://www.currenttime.tv/a/middle-corridor/33041539.html

22. Глобальные торговые расчеты в юанях выросли более чем вдвое с начала военной операции. URL:

https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2023/04/13/970687-globalnie-torgovie-rascheti-v-yuanyah-virosli-bolee-chem-vdvoe

23. “Hunting rifles” – really? China ships assault weapons and body armor to Russia. URL: https://www.politico.eu/article/chinese-companies-are-shipping-rifles-body-armor-to-russia/

24. Глава МИД Китая приравнял возможные поставки оружия России с военной поддержкой Тайваня со стороны США. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2023/03/7/7157464/

25. Росія на тлі санкцій рекордно наростила імпорт із Китаю. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-rf-import-iz-kytaju/32836942.html

26. Торгівля між Китаєм і росією досягла рекорду у 2023 році: що продають та скуповують. URL: https://www.unian.ua/economics/other/rosiya-ta-kitay-rekordno-narostili-torgivlyu-mizh-krajinami-detali-12512256.html

27. Китай сделал ключевой шаг на пути к разработке термоядерного реактора. URL: http://russian.people.com.cn/n3/2023/0413/c31517-20005284.html

28. China ‘anxious and regretful’ over Ukraine war, PLA strategist says. URL:https://www.scmp.com/news/china/military/article/3223980/china-anxious-and-regretful-over-ukraine-war-says-plastrategist?module=perpetual

29. The Art of Tasseography: China–Russia Relations as Viewed from China. URL: https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/art-tasseography-china-russia-relations-viewed-china

30. China’s ironic reticence on land grab in Ukraine. URL: https://asiatimes.com/2023/02/chinas-ironic-reticence-on-land-grab-in-ukraine/

31. Jack L. Snyder. The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations. RAND Corporation, Santa Monica, 1977. 48 p.

32. Первая за пределами Китая Лаборатория по изучению идей Си Цзиньпина создана в России. URL: http://subsites.chinadaily.com.cn/gnfccru/2023-06/21/c_897452

33. China looking to learn lessons from Yevgeny Prigozhin’s aborted Russian rebellion. URL: https://www.scmp.com/news/china/politics/article/3225314/china-looking-learn-lessons-yevgeny-prigozhins-aborted-russian-rebellion

34. The China-Russia Partnership After Prigozhin's Mutiny: The View From Beijing. URL: https://thediplomat.com/2023/06/the-china-russia-partnership-after-prigozhins-mutiny-the-view-from-beijing/

35. Summary of Imports and Exports (In USD) A : Annually. URL: http://english.customs.gov.cn/Statics/9f7f29f5-c244-4bfe-86bc-b0e491107172

36. Airbus Final Assembly Line in China delivers its first A321neo. URL: https://www.airbus.com/en/newsroom/press-releases/2023-03-airbus-final-assembly-line-in-china-delivers-its-first-a321neo

37. Выступление Си Цзинпина на юбилейном собрании в честь 70-летия провозглашения пяти принципов мирного сосуществования. URL: https://www.fmprc.gov.cn/rus/wjdt/zyjh/202406/t20240628_11443855.html

38. 3-е Китайско-африканское торгово-экономическое ЭКСПО привлекло рекордное количество гостей. URL: https://russian.news.cn/20230703/df24e80db6854962a1e3fd04dd565f19/c.html

39. Саміт FOCAC 2024 року досяг "повного успіху" – глава МЗС КНР. URL: https://ukrainian.cri.cn/2024/09/06/ARTIYSPShJRj9xIhWhogLgT8240906.shtml

40. У Пекіні розпочався 9-й саміт Форуму китайсько-африканської співпраці. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3902297-u-pekini-rozpocavsa-samit-liderivkitau-i-krain-afriki.html

41. China, Central Asia vow to build closer community with shared future. URL: https://www.cgtn.com/specials/2023/china-central-asia-summit.html

42. China's Role in Iran-Saudi Arabia Deal Shows Xi's Global Goals. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/11/world/asia/china-saudi-arabia-iran-us.html

43. Відбулася телефонна розмова Президента України з главою КНР. URL: https://www.president.gov.ua/news/vidbulasya-telefonna-rozmova-prezidenta-ukrayini-z-golovoyu

44. A China–Russia Alliance is Likelier Than We Think. URL: https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/china-russia-alliance-likelier-we-think

Бортнікова О.В., доктор філософських наук, доцент

РОЗДІЛ 8. ГЛОБАЛЬНИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОД РФ ЯК ОСНОВА ЯДЕРНОГО ШАНТАЖУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Особливостями реалізації настанов стратегічної культури росії в ході тотальної війни проти України є акцент уваги керівництва рф на виконанні комплексу завдань щодо можливого застосування ядерної зброї, ядерного шантажу, знищення навколишнього середовища життєдіяльності українського суспільства з метою створення ситуації руїни, екологічної катастрофи регіонального або глобального масштабу, що насамкінець може призвести до гуманітарної катастрофи в Україні або в Європейському регіоні [1].

В умовах, що склалися, значно зростає імовірність викликів і загроз у сфері цивільного захисту України, що своєю чергою формує вимогу динамічного безпекового середовища щодо своєчасного й адекватного державного реагування на згадані виклики і загрози національній безпеці України.

Результати аналізу наукових публікацій [2; 3] вказують на те, що на цей час обмаль вітчизняних наукових розробок з проблематики застосування росією ядерної та екологічної зброї проти України в ході російсько-української війни. Саме тому метою цієї публікації є аналіз стратегічного задуму керівництва рф щодо застосування ядерної зброї в ході російсько-української війни, можливих сценаріїв та заходів політико-пропагандистського забезпечення застосування такої зброї.

Геополітична свідомість, принаймні в ідеалі, ґрунтується на сприйнятті світу як диференційованого на сфери впливу, де кожна держава керується у своїх діях силовими підходами, що веде до ігнорування міжнародного права, перетворення останнього на різновид політичної риторики. Тобто визначальним критерієм геополітичної свідомості є критерій сили.

Геополітична свідомість існує у двох основних формах: буденно практичній (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції тощо) і науковій (ідеї, концепції, погляди, сформовані геополітичною наукою та освітою), які тісно пов'язані одна з одною [4]. Наукові геополітичні знання, поза всяким сумнівом, містяться як у першій, так і другій формах. Однак буденно практичний рівень – це все ж переважно емоції, уявлення, суб'єктивне розуміння й оцінка того, що було в історії міжнародних відносин [5]. Науковий рівень геополітичної свідомості, що має більш легітимний характер, дістає своє відображення в **геополітичних кодах (кодексах) держави.** Під останніми розуміють оперативне зведення стратегічних пропозицій, які входять до набору політико-географічних гіпотез, що складають основу зовнішньої політики держави, спрямованої на забезпечення контролю над геополітичним силовим полем шляхом мобілізації політичних, економічних, військових та інших засобів [6].

Геополітичні коди держав містять:

1) оцінку геополітичних моделей зарубіжних держав, яку отримано шляхом вивчення офіційних документів і заяв лідерів цих держав щодо пріоритетів та напрямів зовнішньої політики, основ політики безпеки, стратегічного партнерства, співпраці держави з міжнародними організаціями тощо;

2) оцінку експансіоністських систем конкретних держав (домінантні геополітичні цілі в суспільстві, методи концентрації управління, які може бути використано у світових процесах – руйнування управління в регіонах-конкурентах та інтеграція уламків або випереджальне вписування в регіон-конкурент, інструментарій та технології експансії);

3) оцінку діяльності конкретної держави в інших країнах світу, результати якої може бути представлено у вигляді матриці геополітичного аналізу:

- політичні зв'язки (державні і суспільні контакти та їх рівень, політичні союзи тощо);

- економічні зв’язки (стан економіки та залежність від ввозу і вивозу сировини та продукції, транспортні зв’язки, економічна допомога, фінансові потоки тощо);
- військова присутність (наявність баз, військ, радників, військової допомоги тощо);
- культурні зв’язки (стан національної ідентичності, етно-конфесійні зв’язки тощо);

4) оцінку сучасних тенденцій геополітичного суперництва – протистояння і зіткнення інтересів держав;

5) оцінку ймовірності досягнення геополітичних цілей державами-конкурентами, що ґрунтується на результатах аналізу ресурсних можливостей реалізації геополітичної стратегії та інтегральної могутності цих держав. Це дає можливість спрогнозувати часові параметри виникнення тих чи інших подій міжнародного життя;

6) оцінку обстановки в геостратегічних комплексах, які розглядаються як особливі системи “акторів” міжнародних відносин, об’єднаних географічною близькістю, чиї взаємовідносини у сфері безпеки настільки суттєві, що визначають їхні національні інтереси і лінії розмежування з іншими регіональними формуваннями;

7) оцінку районів за межами кордонів держави з погляду їх стратегічної важливості та як потенційних загроз національним інтересам;

8) оцінку сильних і слабких сторін системи національної безпеки держави, ресурсних можливостей реалізації геополітичної стратегії;

9) варіанти стратегій забезпечення національної безпеки в конкретних зовнішньополітичних умовах;

10) сценарії реагування органів державної влади на потенційні загрози національній безпеці у зовнішньополітичній сфері та обґрунтування такого реагування.

Геополітичні коди держав державоцентричні й водночас містять особливий погляд на світ та роль і місце країни в ньому. Геополітичні коди

держав сприймаються як засади побудови геополітичних світових порядків. Коди діють на трьох рівнях – місцевому, регіональному, світовому. Геополітичні коди держав місцевого рівня складаються з оцінок сусідніх держав. Уряди всіх країн, навіть невеликих, повинні мати такий кодекс. Геополітичні коди держав регіонального рівня необхідні державам, які намагаються поширити свій вплив далі від своїх сусідів першого порядку. Урядам усіх регіональних держав і потенційних регіональних держав необхідно планувати такі кодекси. Геополітичні коди держав глобального рівня необхідні державам, які намагаються поширити свій вплив на весь глобальний геополітичний простір. Відповідно, всі країни мають місцеві геополітичні коди держав, більшість мають регіональні і лише країни, які мають ядерну зброю, – глобальні кодекси (світового рівня).

Геополітичні коди держав інколи можуть вступати в конфлікт між собою. Приклад – взаємини між Туреччиною і Грецією. Обидві країни є членами НАТО, тобто мають спільний регіональний геополітичний код держав, встановлений цією організацією, водночас перебувають у традиційно місцевій ворожнечі.

Акцентуємо увагу на питанні глобальних геополітичних кодів держав "ядерного клубу", до якого входить рф.

З 1960-х років розпочалася "ера балістичних ракет". Дальність польоту балістичних ракет становить до 15 тис. км, "євростратегічних" – до 2 тис. км, тактичних – до 900 км, швидкість польоту до 25-30 тис. км за годину, досить висока точність влучання у визначені цілі, а також мобільність розміщення (шахти, підводні човни, бомбардувальники) – всі ці характеристики здійснили переворот в ієрархії стратегічних сил.

Більшість географічних чинників (острівне положення, геоморфологічні особливості, метеорологічні умови тощо) втратили для світової геостратегії свій початковий смисл. Епоха "великих батальйонів" як основного елемента традиційної стратегії з появою "атома" і балістичних ракет завершилася.

Глобальні геополітичні коди держав у низці ключових для світової геополітики країн сформувалися після Другої світової війни. Ядерні сили держав "ядерного клубу" за кількістю розгорнутих бойових головок наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Ядерні сили держав "ядерного клубу" станом на січень 2005 року

Країна	Стратегічні бойові головки	Нестратегічні бойові головки	Усього бойових головок
США	4216	680	4896
росія	3980	3380	7360
Велика Британія	185	-	185
Франція	348	-	348
Китай	282	120	402
Індія	-	-	30-40
Пакистан	-	-	30-50
Ізраїль	-	-	200
КНДР	-	?	?
Усього:			13479

Джерело: [6].

Найсвіжіші дані представила Федерація американських учених 2021 року (табл. 2). Дослідники зазначають, що ці цифри приблизні. За їхніми даними, лідером в "ядерному рейтингу" є росія. Також указано, що Ізраїль має у своєму арсеналі 90 боєголовок. Втім, експертна спільнота сперечається з цього приводу.

Таблиця 2

Світові ядерні сили станом на 2021 рік
(за кількістю розгорнутих ядерних бойових головок)

Країна	Усього ядерних бойових головок
росія	5977
США	5428
КНР	350
Франція	290
Велика Британії	225
Пакистан	165
Індія	160
КНДР	20

Джерело: [7].

Є сенс зауважити, що станом на 1998 рік росія вважала себе великою мілітарною державою лише завдяки наявності потенціалу ядерного стримання. За іншими показниками військової могутності, вона була на рівні держав третього світу [8, с. 246-247].

В умовах, що склалися, керівництво рф у своїй зовнішньополітичній та безпековій діяльності керувалося принципом стратегічної ініціативи, що забезпечувалося наявністю великих арсеналів ядерної зброї (глобальний геополітичний код держави). Водночас керівництво росії цілеспрямовано формувало в російському суспільстві та міжнародній спільноті стійке уявлення про національні інтереси рф, про геополітичне домінування на пострадянському просторі та ядерну зброю як інструмент гарантування реального суверенітету росії [9, с. 63].

У російському науковому дискурсі акцентують увагу на існуванні очевидної кореляції між ступенем незалежності національних ядерних сил і засобів й, відповідно, ядерної політико-воєнної стратегії і рівня реального суверенітету. Як приклад наводять політику Франції та Великої Британії під час міжнародних конфліктів та у кризових ситуаціях у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. [10, с. 27].

Варто зауважити, що в російському експертному середовищі ще на початку 2000-х років було зроблено такий висновок:

- у нових стратегічних умовах (зміна парадигм міжнародних відносин та національної безпеки) [11] ядерна зброя, як остання надія наа захист росії, великою мірою вже втратила свою стримувальну природу. Основним викликом для рф є необхідність ведення воєнних дій з використанням лише звичайної зброї;
- росія неспроможна перемогти НАТО навіть в обмеженому конфлікті, відповідно, здійснювати визначальний вплив на європейські події вона може, лише погрожуючи розв’язанням всезагальної війни як із використанням зброї масового ураження, так і без нього, або підтриманням тотальної війни народу тієї

країни, чиї інтереси росія хотіла б захищати, проти країн НАТО [12, с. 4-5; 238-239].

Парадокс політики безпеки росії полягає в тому, що попри зміни парадигм міжнародних відносин, війни і національної безпеки, керівництво росії і далі формує політику безпеки в рамках територіальних імперативів геополітики, нехай навіть з урахуванням зміни її парадигм – переходу від дуалістичної до геоекономічної та інформаційної парадигм геополітики [13].

Росія володіє стратегічною і тактичною ядерною зброєю, що є визначальною складовою її військової могутності. Це забезпечує росії так званий глобальний геополітичний код, що є запорукою російського геополітичного впливу на перебіг подій міжнародного життя на глобальному рівні.

Керівництво росії, реалізуючи стратегію геополітичного протиборства з будь-якою державою, може використати декілька варіантів протидії супротивній стороні з урахуванням своїх спроможностей, які визначаються реальним рівнем національної могутності загалом і військової могутності зокрема:

1) блокування протидії супротивної сторони, що передбачає проведення заздалегідь підготовлених операцій різного характеру, спрямованих на запобігання заходам можливої протидії;

2) переведення протидії в іншу сферу геополітичного протиборства (військову, економічну, інформаційну та ін.), де росія має суттєві переваги, і в такий спосіб має всі шанси на беззаперечну перемогу;

3) здійснення маневру, який дає змогу росії уникнути зіткнення із супротивною стороною, відклавши його до того моменту, коли вона матиме найбільш сприятливі умови для досягнення перемоги [9, с. 112].

Указані варіанти протидії супротивнику з боку росії в ході геополітичного протиборства передбачають тією чи іншою мірою застосування ядерної зброї. Зокрема, в російському офіційному дискурсі визначено, що застосування ядерної зброї є запорукою реального суверенітету рф [14].

У російському науковому дискурсі представлено три можливих варіанти розгортання обмеженої ядерної війни між двома ядерними державами [15, с. 128-129].

Перший варіант. Країна-агресор завдає обмеженого контрсилового, тобто по ядерних силах і засобах сторони, яка обороняється, удару допустимого (для цивільного населення і промисловості) рівня збитку. Сторона, яка обороняється, здійснює заходи у відповідь у формі масованого ядерного удару і завдає агресору неприйнятних для нього збитків. Своєю чергою країна-агресор також завдає масованого ядерного удару країні, яка обороняється, і неприйнятних для неї збитків. Кінцевий підсумок конфлікту: взаємознищення сторін конфлікту.

Другий варіант. Країна-агресор завдає обмеженого контрсилового ядерного удару для сторони, яка обороняється. У цій ситуації сторона, яка обороняється, або не дає відсічі (внаслідок потенційно низької її ефективності чи інших причин), або результати дій у відповідь не позбавляють агресора стратегічних переваг. Кінцевий підсумок конфлікту: агресор дістає стратегічну перевагу, що дає йому можливість проводити політику з позиції сили.

Третій варіант. Країна-агресор завдає контрсилового удару з прийнятним рівнем збитків стороні, яка обороняється. Остання завдає удару у відповідь з прийнятним рівнем збитків для агресора, але позбавляючи його стратегічної переваги і, відповідно, можливості подальшої реалізації політики з позиції сили. Агресору стає зрозуміло, що ескалація бойових дій може призвести лише до взаємознищення сторін конфлікту. За таких умов подальший конфлікт стає безглуздим з воєнно-стратегічного і політичного погляду.

Два із розглянутих варіанти ядерної війни зрештою ведуть до самознищення сторін конфлікту; один – до збереження стратегічної переваги агресора і здійснення ним політики з позиції сили. Саме на такий варіант розвитку подій і розраховує диктатор путін. За тих умов, що склалися, антипутінська коаліція має докласти всіх зусиль для того, щоб позбавити росію наявних у неї стратегічних переваг над Україною й усім світом загалом.

На думку російського науковця А. Кокошіна, “війна з обмеженим застосуванням ядерних боєприпасів проти країни, яка не володіє ядерною зброєю, в сучасних умовах може розглядатися як подальше раціональне проведення політики” [10, с. 254]. Він наводить такі варіанти ведення війни, за яких може бути застосовано ядерну зброю однією зі сторін міждержавного протиборства [10, с. 413-418].

Перший варіант. Суть його полягає в тому, що кожна із сторін орієнтується в разі виникнення війни (напад іншої сторони) на миттєві контрдії – на проведення наступальної операції. Воєнні дії при цьому мають рішучий і безкомпромісний характер. Кожна сторона буде намагатися якнайшвидше перенести бойові дії на територію і в повітряний простір противника, зокрема й для того, щоб не піддавати власну територію руйнуванням і радіоактивному зараженню. Цей варіант відповідає глибоко укоріненій традиції воєнного мислення, яке виражається в тому, що тільки рішучі наступальні дії ведуть до перемоги, а перемога, своєю чергою, полягає в остаточному розгромі і знищенні сил противника.

Суттєву роль у цьому варіанті протистояння відіграють другі оперативні ешелони і резерви в глибині. А це з досить високим ступенем імовірності передбачає, що другі ешелони стають об’єктами завдання по них могутніх авіаційних і ракетних ударів. Таким чином, від самого початку театр бойових дій може охоплювати території, які лежать далеко за лінією бойового зіткнення сторін.

Початок збройного конфлікту за таким варіантом протистояння приводить до руху великі маси військ, виникають надскладні поєднання їх перегрупування. І все це досить складно повернути у вихідний стан, відновити мир. Тобто такий варіант протиборства між державами передбачає невідворотність збройного конфлікту із нарощуванням його інтенсивності і масштабів, допускаючи неминучі труднощі і навіть можливість втрати контролю з боку політичного керівництва і вищого командного складу.

Швидкоплинність бойових дій, різка зміна оперативної обстановки, охоплення бойовими діями одночасно великих територій, навмисне порушення каналів зв'язку, ведення бойових дій у будь-який час доби і за будь-яких погодних умов – усе це може призвести до того, що за браком часу та інформації політичне керівництво і вищий командний склад буде неспроможним повністю контролювати перебіг подій. В екстремальних умов це може перерости в незворотну ескалацію воєнних дій, що *може закінчитися застосуванням тактичної ядерної зброї*. Перехід від бойових дій із застосуванням лише звичайної зброї до дій із застосуванням зброї масового ураження може бути раптовим, непередбачуваним.

Другий варіант. Кожна із сторін орієнтує свою стратегію й оперативне мистецтво на те, щоб на початковій стадії конфлікту навмисно відмовитися від наступу, плануючи проведення суто оборонних дій. Ставка в такому разі робиться лише на глибоко ешеловану, добре розвинуту в інженерному відношенні позиційну оборону і на завчасно підготовлені сили для контрнаступу. Після відбиття наступу в ході оборонного бойовища, що допускає відступ і залишення якоїсь частини території, зберігається здатність перейти до рішучого контрнаступу з метою повного розгрому противника на його території.

Цей варіант протистояння сторін є більш стійким порівняно з першим варіантом. Його недолік – складність проведення розмежування і контролю над здатністю (підготовкою) кожною із сторін до контрнаступальних або випереджальних наступальних дій. Імовірність переростання звичайної війни в ядерну за такого варіанту протистояння (особливо при збереженні сторонами здатності до контрнаступальних дій, які можуть переходити в загальний наступ в стратегічному масштабі) залишається досить високою, як і в першому варіанті протиборства.

Третій варіант. Цей варіант протиборства передбачає спроможність сторін лише до розгрому угруповання противника, який вторгся на територію, без переходу до контрнаступу за межі державного кордону.

Суть такої оборони полягає в тому, що сплановані бойові дії передбачають перенесення воєнних дій сухопутних сил на територію сторони, яка розпочала війну. У результаті активних дій сторони, яка обороняється, лише відновлюється становище, яке було до початку бойових дій (статус-кво анте).

Можливості сторін до проведення активних дій на взаємній основі обмежуються оперативним масштабом – здатність до контрударів (армійська група, армія). Відповідно й поняття перемоги допускається лише в оперативному і тактичному масштабі, проте виключається у стратегічному.

Труднощі в реалізації цього варіанту оборони полягає у визначенні того, на які за розмірами втрати територій із розташованими на ній цінностями погодиться кожна сторона лише шляхом відновлення статус-кво анте, пригасивши жагу помсти, а на які ні? Це по-перше. По-друге, як виміряти розміри компенсації за втрати стороні, яка зазнала нападу? По-третє, коли сторона, яка обороняється, дозволить собі зупинитися в ході визволення своїх територій: тільки на момент ліквідації угруповання, яке вторглося, чи піде далі?

Четвертий варіант. Цей варіант передбачає, що кожна із сторін на узгодженій основі або на основі взаємного прикладу у стратегічному й оперативному масштабі вибирає суто оборонний варіант дій без матеріальних можливостей проведення наступальних і контрнаступальних операцій. Висока мобільність взаємно обговорювалась би лише для тактичних військових формувань, які можуть застосовуватися для здійснення контратак (батальйон, полк, максимум дивізія).

Такого роду угруповання сторін не повинні, напевно, мати ударну авіацію, розвідувально-ударні комплекси, танкові й повітряно-штурмові дивізії, а також сили і засоби для глибоких ударів. Тобто такий варіант оборони має бути суто “ненаступальною обороною”. Відповідно поняття перемоги в цьому варіанті зберігається лише на тактичному рівні, а на стратегічному й оперативному рівнях поняття перемога виключається.

Зауважимо: деякі російські дослідники гіпотетичної ядерної війни підтверджують те, що переможця в такій війні не буде [16, с. 105], що суперечить офіційному дискурсу з цього питання.

Розглянемо можливі сценарії застосування ядерної зброї росією проти України.

Розвідувальні органи США не виключають можливості застосування росією ядерної зброї у війні проти України, але на поточний момент підготовки до цього не спостерігається [17].

Американське видання Politico (20 квітня 2022 р.) наводить три сценарії, за якими путін може застосувати тактичну ядерну зброю як “попереджувальний постріл” [17].

Перший сценарій – атмосферне випробування ядерної зброї. Видання пише, що найменш провокаційним було б відновлення путіним випробувань у такий спосіб як вибух ядерної боєголовки малої потужності високо над Новою Землею, колишнім радянським полігоном в Арктиці. США постійно відстежують стан ядерного арсеналу росії і поки що не бачать, щоб його готували до використання, проте все ж таки в Адміністрації президента максимально стурбовані такою можливістю.

Це завдало б мінімальних збитків, однак мало б величезний психологічний ефект: це був би перший ядерний вибух, здійснений наддержавою після завершення випробувань 1992 року, і перша бомба, підірвана в атмосфері США або росії після того, як такі випробування було заборонено 1963 року.

Другий сценарій – атмосферне випробування над територією України. Це, як пише Politico, найпровокаційніша демонстрація ядерної зброї. Такий потужний вибух над Києвом був би не лише “видовищним” а й спричинив би тривалі перебої з електропостачанням і зв'язком, які, можливо, торкнулися б сусідніх країн – членів НАТО і самої росії.

Третій сценарій – наземний вибух на території України. Видання пише, що це найнебезпечніший і тому найменш імовірний сценарій використання тактичної ядерної зброї для досягнення конкретної воєнної мети.

Також путін міг би підірвати тактичну ядерну боєголовку для знищення військових чи логістичних цілей у малонаселеній частині Західної України, наприклад, десь у сільській місцевості – після попередження людей у районі цілі про евакуацію. Втім, ядерний вибух навіть малої потужності мав би катастрофічні наслідки на території і, залежно від радіусу вибухової хвилі, міг би призвести до затяжних радіоактивних опадів.

Американський експерт з питань безпеки Джозеф Сірінсіоне у статті для Washington Post описав чотири сценарії застосування ядерної зброї проти України [19].

Демонстраційний удар. Один із варіантів для росії – застосувати ядерну зброю над безлюдною територією, наприклад, над Чорним морем, демонструючи серйозність своїх намірів і сподіваючись на те, що Захід відступить. Хоча жертв і руйнувань не буде, це справить неабиякий ефект – ядерну зброю не застосовували в бою вже 77 років. При цьому Д. Сірінсіоне вважає, що росія, швидше за все, відкинула б цей варіант, оскільки він “недостатньо шокує”.

Використання малопотужної зброї. росія може застосувати тактичну ядерну зброю проти українських військових об'єктів. Вибух уб'є сотні чи тисячі людей і завдасть величезних збитків. рф могла б використати одну з 10-кілотонних боєголовок, розміщуваних на деяких крилатих ракетах наземного базування, зокрема “Іскандер”.

Д. Сірінсіоне вважає цей сценарій найбільш імовірним. Такі дії, за його словами, не вимагатимуть ядерної відповіді США: ймовірною відповіддю, на додаток до першого сценарію, може стати масове збільшення військової допомоги Україні та, можливо, узгоджені удари НАТО чи США по російських підрозділах.

Використання зброї великої потужності. Удар зброєю великої потужності призвів би до десятків тисяч смертей від руйнувань та радіації. Якби об'єктом удару був Київ, пише експерт, українське керівництво було б обезглавлено.

Такі дії росії майже напевно викличуть пряму відповідь США чи НАТО, хоча навряд чи ядерну, вважає Д. Сіріncіоне. США і НАТО мають досить точну та потужну звичайну зброю, яку вони могли б використати для розгрому російських військ в Україні та штабів командування. Це, ймовірно, супроводжуватиметься великомасштабними кібероперaціями.

Ядерний удар по НАТО. Д. Сіріncіоне вважає цей сценарій найменш імовірним. За ним атаку може бути здійснено ракетами великої дальності або крилатими ракетами повітряного базування по країнах Центральної Європи. Це вже може спричинити ядерну відповідь.

Окремо можна розглянути сценарій застосування ядерної тактичної зброї по острову Зміїний. Американські фахівці звертали увагу на те, що рф може використати тактичну ядерну зброю з метою сприятливого завершення конвенційної війни на своїх умовах, називаючи такий підхід "ескалацією для деескалації" [20].

Узагальнену інформацію щодо можливих сценаріїв застосування ядерної зброї рф проти України наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Сценарії застосування ядерної зброї рф в ході російсько-української війни

Сценарій застосування ЯЗ	Територія застосування ЯЗ	Наслідки застосування ЯЗ	Ступінь імовірності реалізації сценарію
Перший сценарій – атмосферний вибух над територією України (демонстративний удар без воєнного сенсу).	Вибух над Києвом або іншими великими містами України.	Такий удар, як провокаційна демонстрація зброї, буде не лише "видовищним", він спричинить тривалі перебої з	Малоймовірний сценарій. За обмеженого застосування тактичної ядерної зброї її ефект є переважно

		електрикою та зв'язком, які, можливо, торкнуться сусідніх країн-членів НАТО і самої росії.	психологічним.
Другий сценарій – надводний вибух на території України (демонстративний удар без воєнного сенсу).	Безлюдна територія, наприклад, над Чорним морем (о. Зміїний).	Підрив тактичної ядерної боєголовки знищить о. Зміїний, що насамкінець призведе до втрати Україною морської економічної зони.	Малоймовірний сценарій, оскільки він є “недостатньо шокуючим”.
Третій сценарій – наземний вибух на території України.	1. Ціль – Київ або інші великі міста України.	1. Удар ядерною зброєю малої потужності - 10-кілотонна боєголовка, розміщувана на крилатих ракетах наземного базування, зокрема таких, як “Іскандер”. Такий удар призведе до загибелі сотень чи тисяч людей і завдасть значних збитків.	Малоймовірний сценарій, оскільки цей сценарій може спричинити ядерну відповідь НАТО.
		2. Удар ядерною зброєю великої потужності призведе до десятків тисяч смертей від руйнувань та радіації. Якщо об’єктом удару буде Київ, то українське керівництво буде обезглавлено. Підсумковим результатом	Малоймовірний сценарій, оскільки такі дії можуть спричинити ядерну відповідь НАТО.

		застосування ядерної зброї великої потужності може бути знищення політичного, військового та економічного потенціалу України, тобто знищення Української держави.	
	2. Ціль – малонаселена частина Західної України.	Підрив тактичної ядерної боєголовки знищить об’єкти військової інфраструктури та логістичні цілі.	Найімовірніший сценарій, оскільки такі дії не вимагатимуть ядерної відповіді США.
	3. Застосування тактичної ядерної зброї безпосередньо на полі бою.	3. Знищення військ противника на полі бою, прорив оборонних порядків українських військ, деморалізація особового складу. Цей варіант мало відрізняється від базового варіанта використання ракетних військ і артилерії у звичайній війні; різниця полягає в тому, що під час звичайної війни використовувалися би боєприпаси надвисокої потужності.	Малоймовірний сценарій. Оскільки у війні рф з Україною обмежене використання ядерної зброї на полі бою відповідно до раціональних воєнних стратегій – для зламу оборони та знищення других ешелонів військ, що наступають, – є неможливим через нестабільність фронту, мобільність і розосередженість військ.
	4. Цілеспрямоване / “випадкове”	4. Удар ядерною зброєю може бути	Малоймовірний сценарій,

	застосування ядерної зброї проти країн – сусідів України першого порядку (країн Центральної Європи, які водночас є членами НАТО).	здійснено ракетами великої дальності або крилатими ракетами повітряного базування по країнах Центральної Європи.	оскільки цей сценарій може спричинити ядерну відповідь НАТО.
Четвертий сценарій – наземний вибух на території країн – членів НАТО та ЄС.	Ціль – столиці країн – членів НАТО або інші великі міста країн – членів ЄС.	Удар ядерною зброєю може бути здійснено ракетами великої дальності або крилатими ракетами повітряного базування по країнах – членах НАТО та ЄС.	Малоймовірний сценарій, оскільки такі дії можуть спричинити ядерну відповідь НАТО й розгортання Третьої світової війни.

Джерело: [21, результати контент-аналізу авторки].

Отже, стратегічний задум застосування росією ядерної зброї є ескалація ядерної війни в Європі та у світі загалом для деескалації російсько-української війни. Водночас ідеологічне супроводження операції із застосуванням ядерної зброї передбачає положення ідеології щодо правомірності застосування ядерної зброї росією в сучасному світі. Варто погодитися з думкою вітчизняних дослідників [21] в тому, що російські погрози застосування ядерної зброї проти України не можуть бути нічим іншим як шантаж, або в найгіршому разі, демонстративний удар без воєнного сенсу. Однак така “демонстрація” водночас стане кардинальним порушенням міжнародного “ядерного порядку”, який рф воліє не руйнувати.

Зауважимо, що демонстративний ядерний удар проти України є ризикованим для рф через низку невизначеностей щодо безпосередніх наслідків [2]:

1) такий удар не може гарантувати росії капітуляцію України, а також не може кардинально змінити ситуацію на полі бою. Психологічний ефект від ядерного удару по цивільних об’єктах на тлі руйнувань агресором українських

міст звичайною зброєю матиме прямо протилежний ефект – зміцнення волі народу України чинити опір агресору;

2) рф не має засобів гарантованого завдання демонстративного ядерного удару (бомба, скинута з літака, крилата ракета, балістична ракета) без ризику автоматичної ескалації війни поза межами України;

3) навіть демонстративне застосування ядерної зброї росією по території України не гарантує того, що не буде реакції з боку НАТО.

Попередньо підсумуємо: за оцінками вітчизняних та зарубіжних експертів, застосування рф ядерної зброї проти України є малоймовірним, проте сам факт її застосування стане відвертим порушенням міжнародного "ядерного порядку" і визнанням росією своєї поразки у російсько-українській війні.

Зауважимо, що згадане експертне оцінювання можливих варіантів застосування рф ядерної зброї проти України було здійснено в контексті економічної та інструментальної раціональності. Поза увагою експертів залишалися варіанти розвитку подій російсько-української війни (контрнаступ ЗСУ), перебіг яких може створити катастрофічну ситуацію для російських окупаційних військ. За вказаної ситуації воєнно-політичне керівництво рф може приймати рішення в рамках раціональності "камікадзе", за якої застосування ядерної зброї є обґрунтованим і доцільним в умовах прямої загрози існуванню російської державності, як це визначено в офіційному дискурсі національної безпеки рф.

На основі викладеного є підстави констатувати: **за умови стрімкого розвитку військових успіхів контрнаступу ЗСУ (як варіант, на території рф та тимчасово окупованого Криму) у прямопропорційній залежності зростатиме ймовірність застосування росією ядерної зброї в ході російсько-української війни**.

У веденні сучасних війн дедалі більшого значення набувають питання їх політико-пропагандистського (інформаційно-пропагандистського) забезпечення, що потребує високого мистецтва, знання природи "четвертої гілки влади" – ЗМІ, особливостей соціальної психології, політичних еліт тощо.

Застосування військової сили без витонченої і масштабної інформаційно-пропагандистської підготовки і постійного ідеологічного супроводження суттєво девальвують результати навіть найбільш успішних операцій, а досить часто й нівелюють їх. Інформаційно-пропагандистське забезпечення є необхідним у ході кожної операції. Фактично воно стає невід'ємним компонентом сучасної війни.

Ця обставина й визначає зв'язок загальної проблеми дослідження практики здійснення інформаційно-психологічної спеціальної операції (ІПСО) рф з найбільш важливими науковими і практичними завданнями адекватного й своєчасного реагування на загрози інформаційно-психологічного характеру євроатлантичній та європейській безпеці, національній безпеці України.

Метою політико-пропагандистського забезпечення операції застосування ядерної зброї є масштабна інформаційно-пропагандистська підготовка і подальше ідеологічне супроводження росією ескалації ядерної війни в Європі та у світі загалом для деескалації російсько-української війни. Це, на думку російського керівництва, сприятиме завершенню російсько-української війни на умовах москви.

Для реалізації згаданої мети росія здійснювала випереджальну, здійснює супроводжувальну, а також має намір здійснювати завершальну пропаганду, яку спрямовано на такі цільові аудиторії [22]:

- світову спільноту;
- владну еліту й населення країн Заходу;
- управлінців структур міжнародної безпеки;
- владну еліту і населення України.

Цілі російської державної пропаганди [22]:

1) для цільових аудиторій – світової спільноти, владної еліти й населення країн Заходу, офіційних осіб структур міжнародної безпеки:

- ***оперативні цілі психологічного впливу на масову свідомість населення країн Заходу та світової спільноти загалом*** –

залякування населення країн Заходу та світової спільноти загрозою застосування ядерної зброї. За ситуації, що склалася, рф має всі можливості для контролю ланцюгової реакції поведінки цільових аудиторій (страт) населення країн Заходу та світової спільноти в умовах ядерного тероризму і шантажу, а також використовувати спроможності для впливу на владні еліти країн Заходу з боку інститутів громадянського суспільства з вимогою гарантування фізичної безпеки населення згаданих країн в умовах ядерного тероризму й шантажу з боку росії;

- ***тактичні цілі психологічного впливу на масову свідомість населення країн Заходу та світової спільноти загалом*** – переформатування масової свідомості населення країн Заходу і світової спільноти в напрямі від суспільної єдності (єдність суспільства і держави в питаннях безпеки, антипутінська коаліція) з питань протидії агресивній політиці кремля до протистояння владним елітам країн Заходу і структурам міжнародної безпеки з вимогою врахування позиції росії у сфері міжнародних відносин та безпекових питань в умовах ядерного тероризму та шантажу з боку рф;
- ***стратегічні цілі психологічного впливу на масову свідомість населення країн Заходу та світової спільноти загалом*** – формування у масовій свідомості населення країн Заходу та світової спільноти уявлення про нездатність владних еліт країн Заходу і структур міжнародної безпеки до адекватної протидії агресивній політиці кремля й застосуванню ним ядерної зброї, а також спонукання перших до “примушення” України до переговорів з росією;
- ***оперативні цілі психологічного впливу на свідомість владних еліт Заходу*** – залякування владних еліт Заходу застосуванням росією ядерної зброї і руйнуванням системи міжнародної безпеки

внаслідок агресивної політики останньої, “нагадування» владним елітам про глобальний геополітичний код росії, що дає їй можливість впливати на перебіг подій міжнародного життя як одному із центрів сили в сучасному світі. Власне, за допомогою ядерного тероризму й шантажу рф намагається повернути собі “гідне” місце в системі міжнародних відносин, поновити свій геополітичний контроль над пострадянським простором і геоекономічний вплив на Європу;

- ***тактичні цілі психологічного впливу на свідомість владних еліт Заходу та офіційних осіб структур міжнародної безпеки*** – це переформатування свідомості владних еліт Заходу та офіційних осіб структур міжнародної безпеки в напрямі від консолідованої позиції в питаннях протидії агресивній політиці кремля до різного геополітичного позиціювання країни Заходу та структур міжнародної безпеки із зазначеного питання в контексті ядерного тероризму та шантажу рф [22];
- ***стратегічні цілі психологічного впливу на структури управління, алгоритми прийняття рішень у країнах Заходу та структурах міжнародної безпеки***:

а) шантаж та блокування прийняття рішень країн Заходу і структур міжнародної безпеки щодо посилення санкцій проти рф;

б) спонукання керівництва структур міжнародної безпеки та керівництва країн Заходу до врахування позицій росії у вирішенні питань міжнародної безпеки та національної безпеки росії;

в) згортання/припинення економічної і військової допомоги Україні під тиском громадськості демократичних країн в умовах ядерного тероризму й шантажу з боку рф [22].

2) для цільових аудиторій – владних еліт і населення України [22]:

- ***оперативні цілі психологічного впливу на масову свідомість населення України*** – залякування населення України можливим застосуванням росією ядерної зброї;
- ***тактичні цілі психологічного впливу на масову свідомість населення України*** – формування в масовій свідомості українського суспільства уявлення про безперспективність збройного опору росії в умовах ядерного тероризму й шантажу держави-агресора, про стратегічну перевагу росії в силу наявності у неї великого арсеналу ядерної зброї;
- ***стратегічні цілі психологічного впливу на масову свідомість населення України*** – підрив суспільної єдності (єдність суспільства, армії і держави) в Україні з питань збройного захисту Вітчизни, а також віри в перемогу над ворогом, спонукання населення України до висування вимог до керівництва держави про припинення війни/капітуляції;
- ***оперативні цілі психологічного впливу на владну еліту України*** – залякування владної еліти України можливим застосуванням росією ядерної зброї, що зрештою може призвести до обезглавлення Української держави;
- ***тактичні цілі психологічного впливу на владну еліту України*** – демонстрація владній еліті України практики реалізації глобального геополітичного коду росії, що дає їй змогу впливати на перебіг подій міжнародного життя як одному із центрів сили в сучасному світі, та формування уявлення про безперспективність опору збройній агресії росії;
- ***стратегічні цілі психологічного впливу на владну еліту України*:**

а) шантаж та блокування прийняття рішень керівництвом Української держави з питань чинення опору рф як державі-агресору;

б) зневіра керівництва Української держави в перемогу над ворогом;

в) спонукання керівництва Української держави до капітуляції перед росією.

Етапи реалізації Стратегії політико-пропагандистського забезпечення операції застосування росією ядерної зброї організаційно відповідають типовій моделі інформаційно-психологічної операції.

Є сенс зауважити, що модель інформаційно-психологічних операцій – це логічна схема планування і здійснення вказаної операції (рис. 1). Один із варіантів вказаної моделі представлено в монографії А. Манойло "Технології несилового вирішення сучасних конфліктів" [23, с. 288].

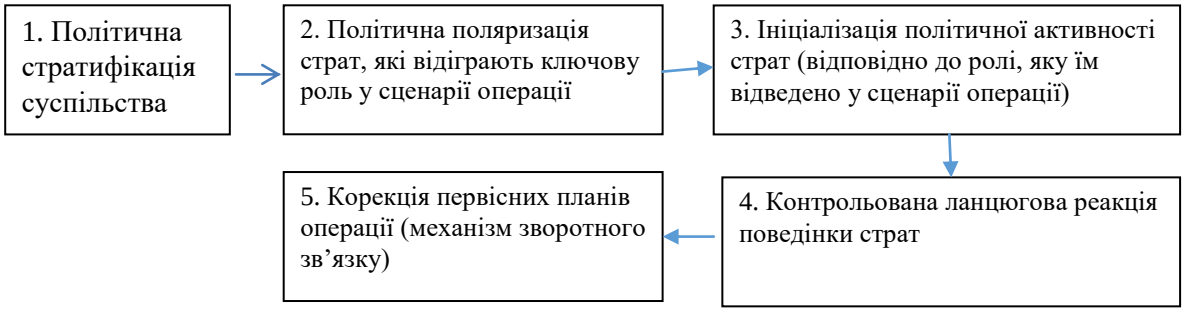

Рис. 1. Типова модель інформаційно-психологічної операції

Етапи здійснення стратегії політико-пропагандистського забезпечення операції застосування росією ядерної зброї.

1 етап ІПСО. ***Ініціація розподілу поки що однорідної світової спільноти з питань міжнародної безпеки, спільноти країн Заходу – з питань агресивної політики кремля й застосування ним ядерної зброї, українського суспільства – з питань чинення збройного опору росії*** **(*політична стратифікація*).** У розглядуваному випадку політична стратифікація має чотири виміри:

- на рівні світової спільноти – стратифікація світової спільноти на страти, які по-різному ставляться до агресивної політики кремля й "права" росії відстоювати свої національні інтереси за допомогою ядерної зброї;
- на рівні країн Заходу – стратифікація країн євроатлантичного простору, які по-різному сприймають наявний глобальний

геополітичний код росії і по-різному ставляться до агресивної політики кремля й “права” росії відстоювати свої національні інтереси за допомогою ядерної зброї;

- на рівні конкретної країни Заходу – стратифікація суб’єктів політики, зокрема уряду та опозиційних сил, держави і громадянського суспільства, які по-різному сприймають наявний глобальний геополітичний код росії і по-різному ставляться до агресивної політики кремля й “права” росії відстоювати свої національні інтереси за допомогою ядерної зброї;
- на рівні українського суспільства – стратифікація суб’єктів політики, зокрема уряду та опозиційних сил, держави і громадянського суспільства, які по-різному ставляться до перспектив чинення збройного опору агресору в умовах ядерного тероризму й шантажу з боку росії.

Спонукальним чинником початку політичної стратифікації є цільове вкидання в інформаційний простір спеціально сформованої російськими силами ІПСО базової ідеології, яка містить в собі:

- ідеальний “образ світового порядку” в якому “гідне” місце посідає росія як держава із глобальним геополітичним кодом (забезпечується наявністю ядерної зброї), яка має всі стратегічні переваги у вирішенні актуальних проблем міжнародної безпеки;
- “образ росії” як сучасного центру сили й могутньої держави, що має право на застосування ядерної зброї для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності;
- “образ могутньої армії” – другої армії світу за військовою могутністю;
- межі зони геополітичного панування – пострадянський простір (існування суверенної Української держави розглядається як екзистенційна загроза існуванню росії);

- межі зони геополітичного контролю – колишні країни – члени Варшавського договору і т.д.;
- політичну оцінку і набір імперативів, які мають регулювати міжнародні відносини країн Заходу, суспільно-політичні відносини у країнах Заходу, зовнішню і безпекову політику України в особливих умовах російсько-української війни та ядерного тероризму і шантажу з боку рф.

Перелік заходів суб'єкта проведення ІПСО:

1. Стратифікація на рівні світової спільноти.
2. Стратифікація на рівні країн Заходу.
3. Стратифікація суб'єктів політики на рівні конкретної країни Заходу.
4. Стратифікація суб'єктів політики в Україні.

Підсумкові результати 1 етапу ІПСО:

- сформованість цільових аудиторій (страт) і каналів політичної комунікації в середовищі цих аудиторій, через які буде передаватися інформаційно-психологічний вплив від одного рецептора до іншого;
- згуртування, консолідація і мобілізація прибічників політики кремля, а також у подальшому перетворення їх на слухняну зброю росії. Насамкінець активні дії прибічників кремля за певних умов можуть ускладнити або заблокувати надання країнами Заходу економічної й військової допомоги Україні, "спонукати" Україну до переговорного процесу з державою-агресором росією або навіть до капітуляції.

2 етап ІПСО. ***Політична поляризація страт, які відіграють ключову роль у сценарії операції.***

За допомогою технологій політичної поляризації страт усередині кожної страти формується власна система норм політичної поведінки, яка є для всіх членів обов'язковою для виконання і забезпечує наперед визначену політичну

поведінку страт як єдиного цілого в умовах загострення політичної обстановки. Формування такої системи норм політичної поведінки відбувається в результаті впливу на страти відповідної зовнішньої ідеології, яку розробляють політтехнологи активної сторони (тут: рф). Можуть розроблятися окремо ідеології для послідовників або потенційних союзників, а також для противників курсу держави-агресора (тут: рф).

Перелік заходів суб'єкта проведення ІПСО.

1. Поляризація країн Заходу і структур міжнародної безпеки щодо агресивної політики кремля й застосування ним ядерної зброї.

Для цього випереджальна державна пропаганда росії використовувала такі наративи.

Ядерний тероризм росії.

Одним із прикладів випереджальної державної пропаганди є Біла книга російських спецслужб (1996 р.) [24]. У ній зазначено, що в сучасних умовах тероризм став одним із методів політичної боротьби, суть якого полягає в застосуванні крайніх заходів насильства чи погрози його застосування з метою залякування політичних противників, примусу органів державної влади/населення до певних дій чи відмови від них.

Ще одним прикладом указаної пропаганди є такий наратив: ядерний тероризм росії щодо України. Російська пропаганда вказувала на те, що в Україні працюють чотири АЕС, які в сукупності мають 15 енергоблоків. При цьому Чорнобильська АЕС перебувала, а Запорізька АЕС нині перебуває під контролем російських окупантів. Це створює ситуацію ядерного тероризму.

Плани Кремля щодо застосування ядерної зброї та іншої зброї масового ураження.

У чинному законодавстві рф з питань національної безпеки й оборони чітко визначено, що за умови реальної загрози існуванню російської державності кремль може застосувати ядерну зброю для відбиття нападу і завдання поразки агресору [14].

2. Політична поляризація страт на рівні українського суспільства щодо історії та перспектив Української держави, віри в перемогу в російсько-українській війні в умовах ядерного тероризму і шантажу з боку рф.

Для цього випереджальна державна пропаганда росії використовувала такі наративи:

Традиційний експансіонізм росії.

У російських владних структурах та політичних колах існує декілька зовнішньополітичних ліній щодо українсько-російських відносин:

а) незалежна Україна – це тимчасове явище в системі міжнародних відносин, що має всі перспективи щодо дезінтеграції [25; 26];

б) Україна має право існувати як незалежна держава, проте під цілковитим геополітичним контролем росії [27].

путін завжди розглядав Україну як “витринное государство (вітринну державу)”, тобто як номінально наявну державу [28].

Плани кремля щодо радикального вирішення українського питання.

1. Ідеолог рашизму о. дугін ще 1999 року заявив, що існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом “суверенної держави” тотожне завданню могутнього удару по геополітичній безпеці росії, рівнозначне вторгненню на її територію [26]. 2015 року він також писав [29]:

а) “України як національної держави не існувало – немає ні українського етносу, ні української нації, ні української цивілізації. Є західноросійські землі”;

б) “Територіальну цілісність будь-якої держави на пострадянському просторі може забезпечити тільки москва. Не раджу перевіряти цю істину дослідним шляхом. Нікому не раджу“.

На його переконання, подальше існування унітарної України недопустиме, цю територію має бути поділено на декілька поясів. Починаючи з 2014 року, керівництво рф реалізовує ці ідеологеми рашизму.

Підсумкові результати 2 етапу ІПсО:

1) на рівні країн Заходу і структур міжнародної безпеки – політична поляризація країн та міжнародних організацій за критерієм оцінки можливого застосування ядерної зброї рф:

- країни та міжнародні організації, що однозначно засуджують можливе застосування ядерної зброї рф;
- країни, що займають вичікувальну позицію щодо офіційного засудження можливого застосування ядерної зброї рф;
- країни, що не засуджують можливе застосування ядерної зброї рф;

2) на рівні конкретної країни Заходу – політична поляризація суб'єктів політики за критерієм оцінки можливого застосування ядерної зброї рф:

- уряди та політичні партії, що однозначно засуджують можливе застосування ядерної зброї рф;
- політичні партії, що не засуджують агресивну політику рф та можливе застосування нею ядерної зброї (країні праві та ліві партії в деяких країнах – членах ЄС, які за "дивним" збігом обставин фінансуються по лінії спецслужб рф);
- політичні партії, що займають вичікувальну позицію щодо офіційного засудження можливого застосування ядерної зброї рф;

3) на рівні українського суспільства – політична поляризація суб'єктів політики за критерієм віри або зневіри в перемогу Української держави в російсько-українській війні в умовах можливого застосування ядерної зброї рф:

- уряд та політичні партії, що однозначно вірять в перемогу Української держави в російсько-українській війні в умовах можливого застосування ядерної зброї рф;
- політичні партії та соціальні групи, що займають вичікувальну позицію щодо оприлюднення віри або зневіри в перемогу Української держави в російсько-українській війні в умовах можливого застосування ядерної зброї рф;

- політичні партії та соціальні групи, що однозначно не вірять у перемогу Української держави в російсько-українській війні в умовах можливого застосування ядерної зброї рф.

3. Ініціація політичної активності страт (відповідно до ролі, яку їм відведено за сценарієм операції).

За допомогою інформаційно-психологічної технології управління вектором політичної активності страт, до яких належать зовнішня ініціація політичної активності та управління ланцюговою психологічною реакцією, що забезпечує спрацювання алгоритму політичної поведінки, закладеного в індивідуальну і масову свідомість страт.

Основні механізми психологічного управління:

- впровадження у свідомість членів політичної страти через систему положень базової ідеології набору імперативів, кожен з яких має свій механізм ініціації (оскільки політичний імператив – це правило політичної поведінки, обов'язкове для виконання всіма учасниками конкретної політичної спільноти за певних умов політичної ситуації). Таких наборів зазвичай декілька, при цьому в конкретний момент у політичній страті діє лише один набір, а решта, неактивні, чекають своєї зовнішньої ініціації;
- використання "якорних" технік (асоціативних рядів) для управління людською свідомістю через її підсвідому діяльність.

Перелік заходів суб'єкта проведення ІПсО:

1. Ініціація політичної активності країн Заходу та структур міжнародної безпеки в контексті ядерного тероризму і шантажу рф.

2. Ініціація політичної активності суб'єктів політики в країнах Заходу в контексті ядерного тероризму і шантажу рф.

3. Ініціація політичної активності суб'єктів політики в Україні в контексті ядерного тероризму і шантажу рф.

Супроводжувальна державна пропаганда росії використовувала такий наратив: **плани Кремля щодо застосування ядерної зброї та іншої зброї масового ураження у війні з Україною.**

1) путін публічно заявив про свою готовність застосувати ядерну зброю проти ворогів росії, які згорять у пеклі, а росіяни і він загинуть як праведники. Знаючи про те, що у світової спільноти немає адекватного способу запобігти ядерному конфлікту, він дозволяє собі здійснювати ядерний терор проти всього світу. Речник кремля д. пєсков наголосив на тому, що в разі загрози існуванню рф може бути застосовано ядерну зброю.

2) 27 лютого 2022 року президент країни-агресора путін наказав перевести сили стримування в особливий режим бойового чергування [30].

3) 24 березня 2022 року представник рф в ООН заявив про готовність росії до застосування ядерної зброї.

4) 29 березня 2022 року у кремлі заявили, що "будь-який результат" війни в Україні не буде приводом для застосування ядерної зброї. росія застосує ядерну зброю лише в разі "виникнення загрози існування країни". Про це заявив прессекретар російського президента д. пєсков в інтерв'ю PBS Newshour [31].

5) 5 травня 2022 року росія під час військових навчань у Калінінграді імітувала атаку ядерною зброєю [32].

Підсумкові результати 3 етапу ІПсО.

Уряди країн Заходу, політичні партії, що не засуджують агресивну політику рф або зайняли вичікувальну позицію щодо оцінки можливого застосування ядерної зброї кремлем, за умови впровадження у свідомість членів відповідних політичних страт імперативів російської ідеології правомірності застосування ядерної зброї, можуть стати слухняним інструментом ІПСО, яку здійснює рф. Система положень базової ідеології, яку впроваджує рф, містить такий набір імперативів:

- сучасний світ має зважати на глобальний геополітичний код рф, що дає їй змогу впливати на перебіг подій міжнародного життя;

- сучасний світ має зважати на право росії застосовувати ядерну зброю для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності;
- сучасний світ має поважати суверенітет росії та її військову могутність;
- сучасна санкційна політика урядів країн Заходу проти рф призведе до міжнародної кризи, яка в подальшому може спричинити гуманітарну катастрофу у світі.

4 етап ІПсО. ***Контрольована ланцюгова реакція поведінки страт.***

За допомогою зовнішнього імпульсу розпочинається ініціалізація програми політичної поведінки відповідних страт. У подальшому відбувається активування установок, які закладено у свідомість, за допомогою медіавпливу. По мірі реалізації вказаних установок запускається механізм автоматичного їх оновлення в рамках базової ідеології. Цей механізм ґрунтується на асоціативних техніках управління свідомістю.

Перелік заходів суб'єкта проведення ІПсО:

1. Залякування росією світової спільноти і країн Заходу застосуванням ядерної зброї проти України, що спровокує гуманітарну катастрофу.

2. Залякування росією України застосуванням ядерної зброї з метою примушення останньої до переговорів або капітуляції.

3. Інформаційно-пропагандистське супроводження політичної активності відповідних страт світової спільноти, урядів країн Заходу, політичних партій, що не засуджують агресивну політику рф або зайняли вичікувальну позицію щодо оцінки можливого застосування ядерної зброї кремлем.

Супроводжувальна державна пропаганда росії використовує такий наратив: **плани Кремля щодо застосування ядерної зброї та іншої зброї масового ураження у війні з Україною:**

1) путін у своєму виступі, під час якого висловився за приєднання окупованих територій України до росії, пригрозив застосуванням ядерної зброї. Це станеться у разі загрози територіям росії, отже, згідно з його заявою це стосується і новоприєднаних територій [33].

2) путін 21 вересня 2022 року заявив, що росія готова використовувати “всі наявні засоби” для захисту “своїх територій”, причому “своїми” рф вважає також окуповані території України. У цьому зверненні путін звинуватив у так званому ядерному шантажі саме країни Заходу і зазначив, що росія володіє “різними засобами ураження” [34].

3) 27 вересня 2022 року екпрезидент і заступник голови радбезу росії д. медведєв написав у своєму телеграм-каналі, що росія “має право застосувати ядерну зброю, якщо це буде необхідно”, відповідно до основ державної політики в галузі ядерного стримування [34].

Підсумкові результати 4 етапу ІПсО:

- сконструйовано ланцюг послідовності психологічних станів політичних страт, які не засуджують агресивну політику кремля перед страхом можливого застосування ним ядерної зброї. Цей ланцюг визначає не лише формат діяльності згаданих страт на кожному з етапів ІПСО, а й послідовність ініціації цих станів, що ґрунтується на асоціативних техніках управління свідомістю.
- якщо попередні російські заяви про ядерні удари було спрямовано на стримування держав-партнерів від допомоги Україні, то поточні заяви путіна свідчать про зміну акцентів рф щодо використання ядерної зброї, щоб не допустити поразки на сході та півдні України, а також змусити її до капітуляції. Тобто рф намагається реалізувати ефект ескалації ядерної війни в Європі й у світі загалом задля деескалації російсько-української війни.

4. Корекція первісних планів операції (механізм зворотного зв’язку).

За умови невиконання первісних планів російські сили ІПсО здійснюватимуть корекцію цілей і завдань інформаційно-психологічної операції, застосовуючи інструментарій завершальної пропаганди.

З метою усунення прогалин в національній моделі реагування України на ядерний ракетний удар, а саме унормування діяльності суб’єктів реагування на інциденти із застосуванням ядерної зброї на території України в зоні бойових

дій та поза нею пропонуємо розробити та впровадити в державно-управлінську практику забезпечення національної безпеки паспорти загроз застосування ядерної зброї на території України в ході збройної агресії росії за такими сценаріями.

1. Перший сценарій – атмосферний вибух над територією України (демонстративний удар без воєнного сенсу).

Локація 1. Вибух над Києвом або іншими великими містами України.

2. Другий сценарій – надводний вибух на території України (демонстративний удар без воєнного сенсу).

Локація 2. Безлюдна територія, наприклад, над Чорним морем, о. Зміїний.

3. Третій сценарій – наземний вибух на території України.

Локація 3. Ціль – Київ або інші великі міста України.

Локація 4. Ціль – малонаселена частина Західної України.

Локація 5. Застосування тактичної ядерної зброї безпосередньо в зоні бойових дій.

Локація 6. Цілеспрямоване/”випадкове” застосування ядерної зброї у прикордонній зоні країн – сусідів України першого порядку (країни Центральної Європи, які є членами НАТО).

Паспорт загроз застосування ядерної зброї на території України в ході збройної агресії росії може мати таку структуру [35, с. 374].

1. Загальна характеристика загрози застосуванням ядерної зброї на території України росією в ході російсько-української війни

1.1. Структура загрози

(Указати складові загрози, які утворюють своєрідне “дерево загрози”. Проаналізувати можливі явища, події, процеси та інші чинники, що створюють небезпеку застосування ядерної зброї).

1.2. Об’єкти загрози

(Визначити об’єкти загрози відповідно до їх спрямованості проти реалізації життєво важливих національних інтересів).

1.3. Джерела загроз

(Визначити джерела загроз: явища, процеси, події та інші чинники, а також суб'єкти, які створюють небезпеку застосування ядерної зброї на території України).

2. Характеристика можливого розвитку загрози застосування росією ядерної зброї на території України в ході російсько-української війни (прогностична модель наслідків застосування ядерної зброї).

2.1. Масштаб загрози

(Указати локалізацію та просторовий розмах застосування росією ядерної зброї на території України в ході російсько-української війни).

2.2. Тенденції розвитку загрози

(Подати коротку довідку про хід розвитку подій після застосування росією ядерної зброї на території України в ході російсько-української війни).

2.3. Можливі наслідки загрози

(Подати короткий прогноз наслідків застосування росією ядерної зброї на території України в ході російсько-української війни).

3. Діяльність суб'єктів реагування на загрози застосування росією ядерної зброї на території України в ході російсько-української війни.

3.1. Суб'єкти реагування на загрозу

(Стисло описати, виходячи з норм чинного законодавства, основні функції, завдання, повноваження, сфери відповідальності, особливості діяльності суб'єктів реагування на вказану загрозу, підпорядкованих їм сил і засобів щодо виявлення, запобігання, прогнозування, нейтралізації (пониження рівня) загрози (її складових).

3.2. Ресурсне забезпечення

(Указати особливості організації ресурсного забезпечення (фінансового, матеріально-технічного, інформаційного тощо) діяльності суб'єктів реагування на загрозу, сили і засоби, що можуть залучатися додатково, їх розподіл та порядок використання).

3.3. Способи і методи реагування на загрози

(Визначити алгоритм дій суб'єктів реагування на загрозу, підпорядкованих їм сил і засобів, а також тих, які можуть залучатися додатково, щодо реагування на загрози, їх розподіл, порядок, способи і методи використання).

Висновки

1. У своїй зовнішньополітичній та безпековій діяльності рф керується принципом стратегічної ініціативи, що забезпечується наявністю великих арсеналів ядерної зброї (глобальний геополітичний код держави). Керівництво росії цілеспрямовано формувало в російському суспільстві та міжнародній спільноті стійке уявлення про національні інтереси рф, про геополітичне домінування на пострадянському просторі та ядерну зброю як інструмент гарантування реального суверенітету росії.

2. Росія нехтує сучасними геоекономічними реаліями і захоплюється геополітичними ініціативами, при цьому воєнно-стратегічна складова геостратегії спрямована на відновлення геополітичного статусу росії як глобального гравця і сучасного центру сили. І як можливий підсумок – це досягнення стратегічної мети силовими методами проти Української держави та інших держав, зокрема із застосуванням ядерної зброї.

Парадокс політики безпеки росії полягає в тому, що попри зміни парадигми міжнародних відносин, війни і національної безпеки, керівництво росії і далі формує політику безпеки в рамках геополітики, нехай навіть з урахуванням зміни парадигм самої геополітики.

3. З'ясовано, що стратегічний задум застосування росією ядерної зброї є ескалація ядерної війни в Європі й у світі загалом для деескалації російсько-української війни. Погрози росії щодо застосування ядерної зброї проти України не можуть бути нічим іншим ніж шантажем, або, в найгіршому разі, демонстративним ударом без воєнного сенсу. Але така "демонстрація" водночас стане кардинальним порушенням міжнародного "ядерного порядку", який рф воліє до кінця не руйнувати.

Доведено, що рф для ідеологічного супроводження операції із застосуванням ядерної зброї використовує положення ідеології правомірності застосування росією ядерної зброї в сучасному світі. Основними структурними елементами згаданої ідеології є такі:

- ідеальний "образ світового порядку" в якому "гідне" місце посідає росія як держава із глобальним геополітичним кодом (забезпечується наявністю ядерної зброї), яка має всі стратегічні переваги у вирішенні актуальних проблем міжнародної безпеки;
- "образ росії" як сучасного центру сили й могутньої держави, що має право на застосування ядерної зброї для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності;
- "образ могутньої російської армії" – другої армії світу за військовою могутністю;
- межі зони геополітичного панування – пострадянський простір (існування суверенної Української держави розглядається як екзистенційна загроза існуванню росії);
- межі зони геополітичного контролю – колишні країни – члени Варшавського договору і т.д.;
- політична оцінка і набір імперативів, які мають регулювати міжнародні відносини між країнами Заходу, суспільно-політичні відносини у країнах Заходу, зовнішню і безпекову політику України в особливих умовах російсько-української війни та ядерного тероризму й шантажу з боку рф.

Система положень базової ідеології, яку впроваджує рф, містить такий набір імперативів:

- сучасний світ має зважати на глобальний геополітичний код рф, що дає їй змогу впливати на перебіг подій міжнародного життя;
- сучасний світ має зважати на право росії на застосовування ядерної зброї для захисту свого суверенітету і територіальної цілісності;

- сучасний світ має поважати суверенітет росії та її військову могутність;
- сучасна санкційна політика урядів країн Заходу проти рф призведе до міжнародної кризи, яка в подальшому може спричинити гуманітарну катастрофу у світі.

4. Розглянуто етапи інформаційно-пропагандистської підготовки та ідеологічного супроводження російською стороною ескалації ядерної війни в Європі й у світі загалом для деескалації російсько-української війни:

а) політична стратифікація світової спільноти, структур міжнародної безпеки, суспільств країн Заходу й України;

б) політична поляризація страт, які відіграють ключову роль у сценарії операції;

в) ініціалізація політичної активності страт (відповідно до ролі, яку їм відведено за сценарієм операції);

г) контрольована ланцюгова реакція поведінки страт;

д) корекція первісних планів операції (механізм зворотного зв'язку).

5. З метою усунення прогалин у національній моделі реагування України на ядерний ракетний удар, а саме унормування діяльності суб'єктів реагування на інциденти із застосуванням ядерної зброї на території України в зоні бойових дій та поза нею запропоновано розробити та впровадити в державно-управлінську практику забезпечення національної безпеки паспорти загроз застосування ядерної зброї на території України в ході збройної агресії росії.

Література і джерела

1. Андреев В. Г. Оружие и война: новые тенденции развития. *Военная мысль*.1999. № 3. С. 49-53.

2. Їжак О. І. Ядерне стримування і ядерний шантаж у політиці РФ. URL: https://niss.gov.ua/news/statti/yaderne-strymuvannya-i-yadernyy-shantazh-u-polityts i-rf.

3. Перга Т. Ю. Екологічні наслідки війни Росії проти України. URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/ekolohichni-naslidky-viiny-rosii-proty-ukrainy.html

4. Шевченко М. М. Геополітичні знання як системна основа формування суспільної свідомості (соціально-філософський аспект аналізу) : дис. ... канд. філос. наук; 09.00.03 / Інститут вищої освіти АПН України. Київ, 2004. 198 с.

5. Дроздов О. Ю. Психологія масової геополітичної свідомості : дис. ... д-ра психол. наук; 19.00.11 / Інститут соціальної та політичної психології. Київ, 2016. 494 с.

6. Шевченко М. М. Геополітичні кодекси (коди) держави. *Енциклопедія державного управління*: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 7. Державне управління в умовах глобальної та європейської інтеграції / наук.-ред. колегія: І. А. Грицяк (голова), Ю. П. Сурмін (співголова) та ін. 2011. С. 116–117.

7. Ядерний клуб: які країни володіють найбільш смертоносною зброєю**.** URL: https://chas.news/current/yadernii-klub-yaki-kraini-volodiyut-naibilsh-smertonosnoyu-zbroeyu

8. Серебрянников В. В. Войны России: социально-политический анализ. Москва : Научный мир, 1999. 380 с.

9. Кокошин А. А. О стратегическом планировании в политике. Москва : КомКнига, 2007. 224 с.

10. Кокошин А. А. Политология и социология военной стратегии. Москва : КомКнига, 2005. 616 с.

11. Шевченко М. М. Парадигми міжнародних відносин / *Енциклопедія державного управління*: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В. М. Князєв (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. С. 430-431.

12. Макаренко В. В. Кто союзники России? Ментальность и геополитика: парадоксы политики безопасности России. Москва : Аналитико-консультативный центр СТРАДИЗ. ФИАМР, 2000. 253 с.

13. Шевченко М. М. Парадигми геополітики. *Енциклопедія державного управління*: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В. М. Князєв (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. С. 427-430.

14. Военная доктрина Российской Федерации.
URL : http://www.scrf.gov.ru/documents/18/129.html

15. Ефимов Н. Н. Политико-военные аспекты национальной безопасности России. Москва : КомКнига, 2006. 240 с.

16. Тюшкевич С. А. О законах войны (вопросы военной теории и методологии). 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Проспект, 2017. 352 с.

17. США максимально з часів холодної війни стурбовані загрозою застосування росією ядерної зброї – CNN. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/04/20/novyna/polityka/ssha-maksymalno-chasiv-xolodnoyi-vijny-sturbovani-zahrozoyu-zastosuvannya-rosiyeyu-yadernoyi-zbroyi-cnn

18. Як путін міг би застосувати тактичну ядерну зброю: названо три сценарії. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/05/17/novyna/polityka/yak-putin-mih-zastosuvaty-taktychnu-yadernu-zbroyu-politico-nazvaly-try-scenariyi

19. “Ядерні погрози путіна – не блеф”: експерт назвав можливі сценарії застосування ядерної зброї рф. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/09/27/novyna/polityka/yaderni-pohrozy-putina-ne-blef-ekspert-nazvav-mozhlyvi-scenariyi-zastosuvannya-yadernoyi-zbroyi-rf

20. Про “ядерну параною” від російських лідерів та реакцію цивілізованого світу. URL: https://armyinform.com.ua/2022/10/02/pro-yadernu-paranoyu-vid-rosijskyh-lideriv-ta-reakcziyu-czyvilizovanogo-svitu/

21. Давиденко О. Г., Соколов В. А., Шевченко М. М. Можливі сценарії застосування ядерної та екологічної зброї росією в ході російсько-української

війни. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах XX – початку XXI ст.: тенденції та закономірності* : зб. матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (Київ, 25 травня 2023 р.). Київ : ЦП "Компринт", 2023. Вип. 12. С. 322-329.

22. Чигринський В. А., Шевченко М. М. Політико-пропагандистське забезпечення росією застосування ядерної зброї в ході російсько-української війни: мета, цілі, завдання. *The scientific heritage*. 2024. № 143. С. 35-42.

23. Манойло А. В. Технологии несилового разрешения современных конфликтов. Москва : Горячая линия – Телеком, 2008.

24. Белая книга Российских спецслужб / Редкол.: Алаев Е. И., Анищев В. П., Большов А. П., Бугай Н. Ф., Воротников В. П., Григорьев В. П., Еременко И. Н., Коровников М. Д., Котилевский М. Д., Лебедев Ю. В., Лютов И. С., Майоров Д. А., Новиков Ю. Д., Подберезкин И. И., Подберезкин А. И., Репкин Ю. М., Слободянюк С. С., Султанов Ш. З., Тарасов В. М., Штоль В. В. 2-е изд., перераб. Москва : Обозреватель, 1996. 268 с. URL: http://lawlibrary.ru/izdanie50841.html

25. Шевченко М. М. Геополітична свідомість як фактор формування геостратегії Росії. *Морська держава*. 2004. № 1. С. 6–9.

26. Абрамов В. І. Шевченко М. М. Історія російсько-українських відносин 1990-х років крізь призму російської геополітичної свідомості. *Труди академії*. 2005. № 60. С. 16-24.

27. Шевченко М. М. Проблеми формування геостратегії Росії: історична спадщина та сучасні реалії. *Воєнна історія*. 2003. № 2. С. 59-66.

28. Чернов П. В. Новый геополитический передел мира: Что будет с Россией? Москва : Вост. Лит., 2003. 287 с.

29. Дугин А. Г. Украина: моя война. Геополитический дневник. Москва : ЗАО Изд-во Центро-полиграф, 2015. 308 с.

30. Нова загроза: Путін переводить ядерні війська в "особливий режим"

готовності. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/02/27/novyna/bezpeka/nova-zahroza-putin-perevodyt-yaderni-vijska-osoblyvyj-rezhym-hotovnosti

31. У кремлі заявили, що “будь-який результат” війни в Україні не буде приводом для застосування ядерної зброї. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/03/29/novyna/polityka/kremli-zayavyly-bud-yakyj-rezultat-vijny-ukrayini-ne-bude-pryvodom-zastosuvannya-yadernoyi-zbroyi

32. Росія на навчаннях в Калінінграді імітувала атаку ядерною зброєю – Spiegel. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/05/05/novyna/polityka/rosiya-navchannyax-imituvala-ataku-yadernoyu-zbroyeyu-kalininhradi-spiegel

33. Путін пригрозив застосуванням ядерної зброї. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-62971704

34. Ядерні погрози Путіна Україні. Що може стати спусковим гачком Кремля? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-putin-yadernyy-udar-rosiya-ukrayina/32058932.html

35. Соколов В. А. Інституалізація аналітичної діяльності в системі забезпечення національної безпеки: зарубіжний та вітчизняний досвід : монографія. Київ : НАДУ, 2021. 375 с.

Частина ІІІ.

ІНФОРМАЦІЙНІ ТА МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ

Кармазіна М. С., доктор політичних наук, професор

РОЗДІЛ 9. ІНФОРМАЦІЙНІ ПОТОКИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ РОЗВІДКИ І СУСПІЛЬСТВ У ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ (АНАЛІЗ ДИСКУРСІВ ТА ПРАКТИК)

Інформаційні потоки – вирішальний чинник перебігу / розгортання процесів у багатьох сферах: від свідомості й особливостей сприйняття і розуміння людиною реальності до теорії ігор та глибокого навчання під час розробки інструментів зі штучним інтелектом. Це так чи інакше впливає на функціонування останніх та управління ними, а також на прийняття рішень та, безумовно, на використання стратегій і тактик досягнення цілей, і врешті-решт, на здобуті результати (в ході протистояння, конкуренції, здобуття чи втрати переваг).

У сучасних умовах інформаційні потоки – численні та потужні. Іноді вони функціонують паралельно. Інколи – накладаються один на одного, змішуються чи приховуються за інформаційним шумом, що ускладнює чи унеможливлює їх диференціацію. З огляду на ті чи інші інтереси (“виробника”/“споживача” чи “донора”/“реципієнта”), регламенти безпекових політик (спецслужб або держав) інформацію в них можуть піддавати свідомому фальшуванню, дезорганізації, фрагментації. Зрештою інформаційні потоки, розраховані на певні цільові групи та орієнтовані на поступове (деколи стрімке) витіснення з “окупованого” інфопростору будь-яких інших за якістю і кількістю конкуруючих потоків, можуть змінювати свій формат, структуру і швидкість руху, що впливає як на доступність даних, так і на управління знаннями.

Інфопотоки, що мають неабияку цінність (політико-економічну, безпекову та ін.), пильно охороняють і контролюють бенефіціари. Проте час

від часу їх вміст зазнає несанкціонованого втручання, яке, як свідчить попередній досвід (і часів холодної війни, і нинішній – початку XXI ст.), відбувається під приводом безпеки та захисту конкретних інтересів.

В епоху зародження та розвитку датаїзму (у термінах Девіда Брукса та Юваля Ноя Харарі) як філософської парадигми чи ж ідеології або й релігії інформаційні потоки, *Big Data* (а не людину) уже розглядають як вищу цінність, а людей – лише як біохімічні алгоритми (разом з іншими живими організмами – бджолиним роєм чи прайдом левів) та творців дедалі складніших електронних алгоритмів, які лише розширюють і поглиблюють потоки вільної інформації / даних будь-якого виду; люди виступають інструментами в системі обробки даних (як і штучний інтелект, що виявляється ефективнішим у роботі з Big Data), яка, як прогнозував Ю. Н. Харарі, буде невпинно розширюватися і, зрештою, контролюватиме все. Чи стане датаїзм домінуючою концепцією, чи однією з багатьох інших, розуміння цінності інформації, вочевидь, залишатиметься незмінним.

Фундаментом безпеки, як би її в кожному конкретному випадку не трактували, “сировиною” та “хлібом” розвідки є інформація. Суспільства і навіть окремі органи влади держав про результати розвідувальних практик і, зокрема, про специфіку добування спецслужбами інформації дізнаються зазвичай випадково чи внаслідок контрольованих / неконтрольованих інформаційних витоків, або завдяки праці істориків спецслужб, які з-поміж іншого працюють з важкодоступними документами.

На зламі XX–XXI ст. про стрімке зростання ролі розвідки в міжнародній політиці, про прагнення спецслужб контролювати численні інформаційні потоки та відповідно мати дедалі більше специфічної інформації, і про неможливість їх функціонування в режимі повної таємності, засвідчила ухвалена 2000 року Резолюція Європарламенту щодо *Echelon* (B5-0290/2000), у якій було засуджено незаконне шпигування за громадянами, підприємствами, установами й урядами та “брак відповіді й постійне заперечення існування Echelon” з боку Європейської комісії, як і спроби

останньої “применшити проблему”, та висунуто вимогу “повного демонтажу” Echelon [1]. Навесні 2001 року компанія BBC описувала Echelon як міжнародну електронну мережу для прослуховування, до якої було залучено США, Велику Британію, Канаду, Австралію та Нову Зеландію. Вона пояснювала ситуацію тим, що “уряди дуже чутливо сприймають звинувачення у шпигунстві за здебільшого невинними електронними комунікаціями мільйонів своїх громадян”, а уряд США взагалі відмовляється визнати існування Echelon, рушійною силою якого вважалося Агентство національної безпеки США [2].

Мережу *Echelon* створено на основі угоди 1947 року про обмін розвідданими в рамках програми FROSTING, а безпосереднє її функціонування, яке та було націлено на перехоплення супутникового зв’язку супротивника, розпочалося з 1971 року. На початку XXI ст, стало відомо, по-перше, не просто про існування у міждержавних взаєминах конфліктогенних ліній на ґрунті збору інформації та контролю за інформаційними потоками, але й про трансформацію Echelon та зміну масштабів контрольованого нею інфопрстору. Її почали асоціювати із глобальною мережею прослуховування, яка, на думку експертів, здатна перехоплювати і телефонні розмови, і повідомлення електронної пошти, і передачу факсу, інформацію про вебперегляди, супутникову та волоконно-оптичну передачу даних [2]. По-друге, після закінчення холодної війни мережу Echelon почали використовувати для стеження за терористами, організованою злочинністю, дипломатичними переговорами. По-третє, виявилося, що ступінь долучення, наприклад, Європарламенту та Європейської комісії (а тим більше пересічних європейців) до розвідувальних практик у Європі суттєво відрізняється (наприклад, резолюція Європарламенту).

Опублікування 2010 року на сайті *WikiLeaks* Д. Ассанжем сотень тисяч секретних документів США, теракти 11 вересня 2011 року в Америці, оприлюднення 2013 року секретних документів Е. Сноуденом зумовили не

лише великі зміни в розвідувальному співтоваристві США чи, наприклад, Австралії (як унікальної країни, що є частиною Глобальної Півночі, географічно розташованої на Глобальному Півдні – Північ на Півдні, яку фахівці нині розглядають як інструмент “інформаційного імперіалізму”, чи “інформаційного та цифрового колоніалізму”, або “колоніалізму цифрових даних”), а й сприяли тому, що завдяки діям згаданого Д. Ассанжа (який наприкінці червня 2024 року покинув в’язницю у Великій Британії в рамках угоди, укладеної з Мін’юстом США, визнавши себе винним у змові з метою отримання та подальшого розголосу секретних документів, пов’язаних із національною обороною Америки) та WikiLeak*s* українці дізналися, зокрема, про те, що, скориставшись кризою 2008 року, бізнесмен Д. Фірташ скуповував банки, а путін насправді був невисокої думки про В. Януковича і хотів співпрацювати з Ю. Тимошенко, д. мєдвєдєв погрожував президенту Ільхаму Алієву повною втратою Нагірного Карабаху, якщо Азербайджан визнає Голодомор 1932 – 1933 років геноцидом українського народу. Завдяки ж Е. Сноудену світ довідався про численні програми стеження (зокрема, *PRISM, XKeyscore, Tempora, MUSCULAR, Stateroom)*, якими так чи інакше опікувався розвідувальний “англосферний” альянс “П’ять очей” (*FVEY*), який був сформований після Другої світової війни з п’яти вищезгаданих держав (дістав розвитку зі своєрідного зародку – “особливих відносин” США та Великобританії, *USUK*), і надалі (хоч і не прозоро, але невпинно) змінював свою неформальну конфігурацію, приковуючи увагу аналітиків та спонукаючи говорити про альянс “Дев’яти очей” (з Данією, Францією, Нідерландами та Норвегією) чи “Чотирнадцяти очей” (з Бельгією, Німеччиною, Італією, Іспанією, Швецією) і т.п. У подальші роки інфопростір наповнювався фактами, які свідчили про інтенсифікацію діяльності “П’яти очей” та посилення конфліктності членів цієї спільноти як із третіми сторонами (2018 року після арешту в Канаді керівника компанії *Huawei* та, як відповіді, арешту китайцями двох канадійців, журналісти, наприклад, писали про конфлікт керівництва Компартії КНР з членами альянсу “П’яти очей”;

2020 року – повідомляли про рішення урядів Сполученого Королівства та США щодо заборони використання обладнання *5G* від Huawei, вбачаючи в ньому загрозу безпеці, а 2021 року – писали про те, що китайці звинувачували розвідувальний альянс у втручанні у вибори в Гонконзі та ін.), так і всередині розвідувальної мережі, зокрема 2021 р. у засобах масової інформації обговорювали питання незадоволення Нової Зеландії, а згодом і Австралії у зв'язку із незручностями, викликаними розширенням розвідувальних компетенцій "П'яти очей" щодо згаданої КНР.

Завдяки західним дослідникам, історикам спецслужб, розвідникам-практикам, які отримали доступ до документів, що раніше належали до категорії секретних чи надсекретних, на початку XXI ст. з'явилися свого роду бестселери, які привернули увагу не лише фахівців, але й пересічних громадян. Серед них чимало досліджень, у яких проаналізовано діяльність розвідок у період холодної війни та в більш ширших часових рамках: з кінця XIX ст. до початку XXI. Ці дослідження неабияк розширюють межі розуміння специфіки діяльності розвідок зі збору та контролю інформації. Тож масштабне дослідження "Таємна розвідка у двадцятому столітті" [3], збірка статей Дж. Ферріса "Розвідка і стратегія. Вибрані есе" [4], праця Ф. Дейвіса "Мі-6 і механізми шпигунства: структура та процес у секретній розвідці Британії" [5], книга Х. Лавіль та Х. Вілфорда "Уряд США, групи громадян і холодна війна: державно-приватна мережа" [6], дослідження Дж. Шмайделя "Штазі: щит і меч партії" [7], як і праці багатьох інших дослідників розвідки (академічних вчених у співпраці з розвідниками-практиками) містять у собі не просто знання про способи, методи добування та контролю інформації спецслужбами у XX ст., але й дані, пов'язані з досягненнями та невдачами розвідувальних співтовариств, поглиблюють розуміння викликів, на які потрібно було реагувати шпигунам на різних рівнях, відтворюють особливості взаємодії розвідок. Наприклад, у дослідженні А. Свендсена "Співпраця розвідувальних служб і війна з терором: англо-американські відносини у сфері безпеки після 9/11" було

проаналізовано співробітництво двох країн щодо боротьби з тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення, функціонуванням ядерної мережі А. К. Хана та ін. на основі понад 60 інтерв'ю, проведених у Великій Британії та США з особами, які приймали рішення та реалізовували їх у 2000–2005 роках [8].

Варто зазначити, що своєрідним тригером для появи досліджень на кшталт "Міжнародна розвідувальна співпраця та підзвітність" [9] та ін., зосереджених на аналізі такого співробітництва в контексті численних викликів, пов'язаних із правовими засадами функціонування (демократичних) держав, із порушенням/дотриманням прав людини, стали вищезгадані події 11 вересня 2001 року у США.

Унікальним є дослідження "Лідери та розвідка" [10], в якому порушено гостре питання (що є неабияким викликом для розвідки) сприйняття лідерами розвідувальної інформації ідей, які не узгоджуються з їх думкою, досвідом та баченням тієї чи іншої політичної проблематики, яка потребує визнання власних помилок та, відповідно, зміни політики. Таким чином, зауважу, що не завжди невдачі в політиці є результатом невдач розвідувального співтовариства у тій чи іншій країні, оскільки на якість ухвалених рішень безпосередньо впливають політичні лідери.

На початку XXI ст. з'явилися дослідження, націлені на кардинальне переосмислення ролі і місця розвідки, контролю за інформаційними потоками в безпековому середовищі. Свідченням цього стали теракти 2001 року у США, оприлюднена 2013 року Сноуденом таємна інформація, російська агресія проти України 2014 року та повномасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого 2022 року, інші виклики, пов'язані з міжнародною злочинністю, комерційними інтересами, торгівлею зброєю і людьми, розповсюдженням наркотиків, етнічними й релігійними конфліктами та ін. Так чи інакше це сприяло як появі нових видів розвідки, так і нових гравців/акторів на інформаційних ринках, та потребувало розвитку розвідувальних співтовариств з огляду на особливості широкого соціально-

економічного й міжнародно-політичного контекстів, роблячи їх відмінними від суто національних розвідок (робота яких передбачала, найперше, необхідність діяльності шпигунів, розвідувальних супутників та дотримання таємності). Серед цих досліджень, наприклад, “Розуміння розвідки в двадцять першому столітті: подорожі в тіні” П. Джексона та Л. В. Скотта [11], “Теорія розвідки: ключові питання та дискусії” [12] або “Миротворча розвідка: нові гравці, розширені межі” Д. Кармента та М. Руднера [13], у якій доведено необхідність нової форми розвідки (OSINT), що буде зосереджена, насамперед, на аналізі інформації з відкритих джерел та ґрунтуватися на багатосторонньому (між коаліційними силами, неурядовими організаціями, правоохоронними органами) обміні інформацією.

Помітною віхою в розвитку науки про розвідку стала праця “Вивчення архівів розвідки: розслідування таємної держави” [14]. У ній вчені зі світовими іменами, розвідники-практики не лише ґрунтовно прокоментували низку раніше таємних документів, а й у рамках науки про розвідку реставрували (відтворили) впливи розвідок на ключові події минулого століття. Таким чином, результатом співпраці науковців і професіоналів розвідки стало поєднання двох підходів до вивчення розвідки – з позицій науки та з досвіду практиків.

У цьому ж ключі (співпраці науки та розвідки) інтерес викликає дослідження С. Марріона “Поліпшення аналізу розвідки: подолання розриву між наукою та практикою” [15], в якому автор (доктор філософії в Університеті Вірджинії, колишній аналітик розвідки ЦРУ, працював у Центрі досліджень розвідки та безпеки при Брунельському університеті в Лондоні), позитивно оцінюючи роботу аналітиків-розвідників, все ж наголошує на проблемі наявності суттєвих прогалин у їхньому знанні наукових підходів до аналізу інформації. Тож, розмірковуючи над проблемою вдосконалення “науки і мистецтва” аналізу розвідки, пропонуючи своє бачення перспектив поліпшення професійного рівня аналітиків (за допомогою якісної підготовки), С. Марріон зробив висновок, що лише взаємодія з наукою

забезпечить появу в аналітиків розвідки нових способів мислення, нових підходів до структурування, концептуалізації (явищ, процесів, феноменів) та, врешті-решт, сприятиме вдосконаленню аналітичного процесу і поліпшенню якості кінцевого аналітичного продукту.

Глибокому розумінню викликів, з якими стикаються представники розвідки на початку XXI ст., сприяють праці дослідника розвідки та безпеки військового коледжу в Північній Каролініі Я. Голдмана, зокрема, "Слова розвідки. Словник "[16] та "Слова розвідки: лексикон професіонала розвідки щодо внутрішніх і зовнішніх загроз" [17], які, з-поміж іншого, поглиблюють розуміння інформації чи знань, створених безпосередньо розвідкою.

На окрему увагу заслуговують сучасні дослідження, в яких автори висвітлюють проблеми добування інформації, контролювання інфопотоків, що тісно пов'язані зі шпигунською етикою, зокрема, праця згаданого Я. Голдмана "Етика шпигунства. Хрестоматія для професіонала розвідки" [18], яка містить кращі статті й нові огляди, книга М. Л. Аткіна "Баланс між свободою та безпекою: етичне дослідження спостереження за зовнішньою розвідкою США 2001–2009" [19] та праця Д. Л. Перрі "Мінлива хмарність: етика на війні, шпигунство, таємні дії та допити" [20].

Крім того, неабиякий інтерес викликають праці, в яких проаналізовано окремі аспекти діяльності розвідок країн у різних регіонах планети. Зокрема, ґрунтовне дослідження Х. Ділана та М. Гудмана "Керівництво до вивчення розвідки: британська розвідка" [21], праця І. Шапіра "Культура національної розвідки Ізраїлю: вирішення проблем, винятковість, прагматизм" [22], "Довідник із попереджувальної розвідки: оцінки загроз національній безпеці" С. Грабо [23], який впродовж 40 років було засекречено, але врешті-решт опубліковано скорочено, та "Довідник європейських розвідувальних культур" Б. ДеГраффа [24], в якому автор, аналізуючи важкодоступну інформацію, охарактеризував розвідувальні співтовариства не лише Албанії, Норвегії, Латвії та Чорногорії, а й Бельгії, Хорватії та інших європейських країн (загалом 32), а також найновіші видання 2024 року – Довідник з

розвідувальних культур Латинської Америки та Карибського басейну Ф. К. Матаї [25] та Довідник з азійських розвідувальних культур Р. Шаффера [26].

На увагу заслуговує перша академічна антологія за редакцією згаданого Р. Шаффера “Африканські розвідувальні служби: ранні постколоніальні та сучасні виклики”, що побачила світ 2023 року [27]. У ній міжнародний колектив учених та практиків-розвідників висвітлив специфіку роботи розвідок країн Африканського континенту.

Своєрідним доповненням до інформації щодо ситуації в Африці, зокрема, Центральній, Західній та Південній, а також у її Північному та Східному регіонах – Магриб і Рогу, є видання 2024 року “Сучасна розвідка в Африці” [28]. У ній автори вивчають не лише питання професіоналізації, інституціоналізації та політизації розвідок, їх участь у таємних операціях, підривній діяльності та боротьбі з тероризмом, а й зосереджують увагу на проблемах гуманізації розвідки, її фінансовій та екологічній діяльності. Зазначу, що мультиплікація поглядів на діяльність розвідувальних служб в Африці – це досвід розвідок, який не варто ігнорувати, адже знання з африканської “лабораторії”, трансформуючись (більшою чи меншою мірою) або залишаючись незмінним, може виявитися ефективним в умовах інших континентів, регіонів, національних держав як інструмент сприяння/протидії роботі розвідок з фрагментарною інформацією чи з інформаційними потоками.

Під час наукового дискурсу увагу привертають і ті новітні дослідження, предметом аналізу яких є виклики, що постають перед розвідкою в епоху диджиталізації. Зокрема, у праці “Аналіз розвідки в епоху цифрових технологій” [29] у рамках концепції цифрової ери наголошується на збільшенні змін та ускладнень (у площині викликів – загроз – ризиків), які впливають на темпи поширення інформації, зокрема, завдяки новим технологіям скорочено час розповсюдження інформації фактично до нуля. Такий стан речей призводить до того, що рішення ухвалюють у дедалі більш

несприятливих умовах, коли неухильно зростає попит на своєчасну, релевантну та надійну розвідку, а час для ухвалення виважених рішень мінімізується і відповідно розробка адекватної часу політики у вкрай мінливому світі стає також викликом для лідерів, держав і спільнот.

Інший виклик часу для розвідок та безпосередньо роботі з інформацією пов'язаний із проблемою "великих даних", зібраних в умовах сьогодення в дифузному, багатополярному середовищі. У книзі 2024 року М. Хаммонд - Ереї "Великі дані, нові технології та розвідка: підрив національної безпеки" [30] доведено, що великі дані трансформують виробництво знань розвідкою, як і взаємини розвідувальних співтовариств з громадськістю, а також ставлять під сумнів окремішність (відокремленість) збору внутрішніх та зовнішніх розвідданих. А це, зрозуміло, потребує постійної зміни конфігурації розвідувального співтовариства держави/держав.

"Великі дані" є результатом інтеграції даних розвідки з багатьох джерел. Ще 2015 року американські аналітики, вивчаючи різноманіття даних, вказували на використання інформації з численних генераторів даних, зокрема, "бойових повітряних патрулів" MQ1 Predator, гіперспектральних датчиків з інтенсивним обсягом даних, датчиків виявлення світла чи визначення дальності, інформацію з яких, своєю чергою, доповнювали датчики розвідки сигналів (SIGINT), інформацією з датчиків індикаторів рухомої цілі, інфрачервоних та датчиків нетрадиційних вимірювань і сигнатур (MASINT). Головоломка "великих даних" базується не лише на безлічі джерел, але й цілому спектрі дисциплін, що інтегрують згадані SIGINT і MASINT, агентурну розвідку (HUMINT) та геопросторову (GEOMINT) і, безумовно, розвідку з відкритих джерел (OSINT). Таким чином, на цей час викликом для збору, інтеграції та аналізу інформації може бути неспроможність відійти від традиційних лінійних підходів до збору та обробки даних (слабке місце яких – ненавмисне знецінення інформації та, як наслідок, виникнення стратегічних несподіванок), і подальшого оцінювання та прогнозування, що може зумовити збій у роботі розвідки

Дослідження розвідувальних практик дає можливість стверджувати, що своєрідні виклики для інформаційних потоків демократичних держав в умовах сьогодення несе насамперед Китай. Свідченням цього є інформація з відкритих джерел, зокрема, публікації *Reuters* (осень 2023 року – літо 2024 року) із заголовками на кшталт "Велика Британія каже, що Китай намагається полювати на британців на ключових посадах" (14.09.2023), "Голова ФБР доводить, що в Китаї рівень хакерської активності перевищує сукупний рівень конкурентів" (19.09.2023), "Керівники розвідки Five Eyes попереджають про крадіжку інтелектуальної власності Китаєм" (18.10.2023), "Китайські шпигуни зламали голландську оборонну мережу минулого року" (06.02.2024), "Microsoft інформує, що спіймала хакерів з Китаю, росії та Ірану за допомогою своїх інструментів штучного інтелекту" (15.02.2024), "Випадки підозри в китайському шпигунстві в Європі" (23.04.2024), "Великобританія і США б'ють на сполох через зростання кіберзагрози з боку Китаю" (14.05.2024) та багато інших.

А. Кнюзель (одна з провідних європейських експертів у галузі шпіонажу, яка має допуск до секретних архівів) стверджує [31], що шпигунами, наприклад, у Швейцарії є звичайні китайські громадяни, які вкрай рідко є професіоналами, але займаються шпигунською діяльністю на прохання влади Китаю. Німецьке розвідувальне агентство, зазначаючи, що Німеччина "стикається з великими проблемами шпигунства", застерігало компанії від занадто оптимістичного та позитивного ставлення до торгівлі з Китаєм" [32], який, як відомо, є головним торговим партнером країни, адже це призвело до того, що низку німецьких компаній "практично було ліквідовано". Б'є на сполох і Р. Вебер, професор Базельського університету, що досліджує європейську глобалістику. На його думку, китайські впливи, китайська пропаганда і шпигунство – "це комплексна діяльність, яку неможливо відокремити від іншої партійно-державної діяльності" [33]. Як стверджував Р. Вебер, особливістю Китаю є те, що він "шукає контактів з іншими політичними партіями в інших країнах, щоб вплинути на них", і

такого інструмента “не має у своєму розпорядженні жоден інший гравець.” Згідно з висновком Р. Вебера до “представників партії-держави треба ставитися з підозрою”.

Показово, що всередині минулого століття “шпигунським центром червоного Китаю в Європі” була Швейцарія, де і відбувалося “тренування” близько 100 китайських співробітників (перший посол КНР у Швейцарії – Фен Сюань виявився секретним агентом високого рангу). Звідти вони діяли, створюючи десятки міжнародних шпигунських мереж (протягом 1950-х і 1960-х років) і вже тоді використовували вчених та студентів китайського походження (колаборантів) по всій Європі, залишаючись при цьому неідентифікованими, через те що, як зауважувала швейцарська прокуратура 1955 року, китайців було “майже неможливо відрізнити один від одного, оскільки всі вони дуже схожі” [34].

В арсеналі китайського шпигунського різноманіття для збору інформації не лише маловідома база для перехоплення електронних комунікацій США в поселенні Бехукаль, що лежить за 38 км від Гавани та за 187 км від американського Кі-Вест у Флориді, де колись приховували совєтські ядерні боєголовки [35]. Навесні 2024 року журналісти написали про запаморочливі швидкості руху Китаю в космосі, де супутники-шпигуни не просто спостерігають за Індо-Тихоокеанським регіоном, а, як прогнозується, можуть забезпечити китайцям переваги в потенційній війні з Тайванем.

Загалом, аналізуючи ситуацію з несанкціонованим доступом до інформації в Європі третіх країн, фахівці наголошують на змінах, що відбулися у шпигунській діяльності у зв’язку із запровадженням цифрових технологій. Особливу увагу зосереджено на дедалі більш помітному відставанні Заходу, який уже не домінує в їх застосуванні.

Крім Китаю, неабияку активність у полюванні за інформацією виявляє росія, попри те що з початком повномасштабного російського вторгнення в Україну з Європейського Союзу [36] було вислано близько 500 російських шпигунів. Цей ресурс не вичерпався, оскільки, наприклад, у Німеччині,

розвідувальну роботу проводять, за деякими даними, близько 20 російських фахових розвідників, що акредитовані як дипломати, або так звані виїзні агенти, які з німецького Бонна виїжджають нібито на роботу до Франції, Нідерландів, Бельгії, Люксембургу. Водночас росія, вдосконалюючи шпигунські методи, використовує можливості не лише дружніх країн (зокрема, Угорщини, Сербії, Туреччини, Дубаю, країн Північної Африки), а й новітні технології, що дають можливість працювати дистанційно. Особливі умови для росії створює Австрія, звідки після 24 лютого 2022 року було вислано тільки вісім російських шпигунів, а близько 100 "дипломатів" у Відні діють і досі.

Справжнім раєм як для російських шпигунів, так і для китайських (про що було зазначено вище) є Швейцарія. Це країна, в якій розміщено штаб-квартири найважливіших міжнародних дипломатичних структур, і уряд якої, за промовистим висловом парламентаря Фабіана Моліни, "спить в оглоблях" [37], незважаючи на те що після 24 лютого 2022 року масштаби російського шпигунства в країні помітно збільшилися. Наприклад, у Швейцарії шпигує кожен п'ятий співробітник російських спецслужб у Європі, продовжуючи традиції "Міхайлова", який нині відомий як патріарх рпц кирило, що в 1970 - х роках шпигував у Женеві на користь Совєтського Союзу.

Попри те що нейтральна за своїм статусом Швейцарія стала місцем концентрації шпигунів, не всі в ній схиляються до того, що представників російських спецслужб варто висилати з країни. Лунали і лунають побоювання, що контррозвідувальні органи інших країн (зокрема росії) будуть менш схильними ділитися інформацією зі Швейцарією, що, своєю чергою, негативно вплине на її безпеку. Утім, наприкінці травня 2024 року, напередодні Саміту миру, місцем проведення якого стала Швейцарія, верхня палата парламенту країни все ж проголосувала за посилення заходів щодо висилки шпигунів, зокрема агентів російської розвідки ("за" – 32 парламентарі, "проти" – 9).

Характеризуючи мімікрію російських агентів-диверсантів та збирачів інформації, Майкл Вайс, Хрісто Грозєв та Роман Доброхотов на сторінках видання *The Insider* на початку лютого 2024 року відзначали [38] їхні характерні ознаки, а саме: вони подорожують світом, маючи не тільки вигадані імена і добре розроблені життєві легенди, але й статус правозахисників, журналістів, кінематографістів, що суттєво полегшує проникнення до міжнародних організацій. Крім того, російські шпигуни роками орудували у спільнотах різноманітних активістів. Серед яскравих прикладів – шпигун-правозахисник Іван Жихарєв (справжнє ім'я Іван Жигарєв – член особливо секретного підрозділу вбивць і диверсантів російського ГРУ), який був нібито професійним геологом та активним волонтером Московської відкритої школи прав людини (МВШПЛ), що відвідував усі Форуми вільної росії (організатором яких виступав Гаррі Каспаров), мав доступ до реєстраційних даних його учасників, активно працював у робочій групі з питань санкцій, просував ініціативи щодо захисту довкілля та донорства крові, був присутнім на зустрічах керівництва та, зазначимо, отримав як персона виключно позитивні відгуки колег. До 2017 року за фальшивими документами виїздив у складі груп із трьох-п'яти осіб за кордон, подорожуючи, зокрема, разом із фігурантами справи щодо отруєння Скрипалів, Олександром Мішкіним та Анатолієм Чепігою. З 2021 року зник із поля зору активістів МВШПЛ. Як припускають, через викриття 2022 року в Парижі секретної бази ГРУ.

До фахівців елітної оперативної групи ГРУ (підрозділ 29155) належали також "журналіст" Константин Медведєв, який не мав псевдо і працював під власним іменем, постійно перебуваючи на зв'язку з керівником підрозділу Андрієм Авер'яновим, та підполковник, що позиціонував себе режисером-документалістом, Максим Родіонов з паспортом на прізвище Смірнов (тієї ж серії, що й агенти-отруювачі Скрипалів), який спромігся стати навіть членом Гільдії неігрового кіно, заснувати відеостудію "Томіріс". Як зазначали М. Вайс, Х. Грозєв та Р. Доброхотов, серед її кінопродукції були дуже дивні

інтерв'ю з російським неонацистом Ніколаєм Зайцевим-Бірдюковим про небезпеку гомосексуалізму, демонізму, садизму та педофілії.

Російський розвідник проникає до Європи, зокрема, і як доглядальник поховань совєтських солдатів, які були учасниками Другої світової війни. Наприклад, Антон Гор'єв (1983 р. н.), що розпочав свою шпигунську кар'єру не так давно, 2013 року в Угорщині саме як доглядальник могил. Він мав змогу виїжджати за межі міста чи країни (місця основного перебування) та не лише шукати поховання, але й провадити роботу з оперативної підтримки. Блукаючи полями і лісами, містами та кладовищами, Гор'єв шукав місця для обладнання тайників з метою обміну інформацією та грішми з агентами. Крім того, Гор'єв звертав увагу на занедбані поховання європейців, ті, які однозначно свідчили про смерть їхніх доглядальників з членів родини. Це давало виняткові можливості російській розвідці виготовляти фальшиві документи зі справжніми прізвищами мешканців Європи та "доведеною родословною" – реальною, хоч і занедбаною, могилою десь у Європі.

З початку повномасштабного вторгнення в Україну російські шпигуни в Європі поставали в найрізноманітніших образах, а саме, інтернів у Міжнародному кримінальному суді (російський офіцер Сергій Черкасов, затриманий у квітні 2022 року в аеропорту Амстердама як громадянин Бразилії на ім'я Віктор Мюллер Феррейра), політичних емігрантів (Микола та Олена Шапошникови – родина російських шпигунів-"нелегалів" із громадянством Чехії, які були дітьми совєтських військових, а Олена до того ж була родом із Києва та продовжувала користуватися українським паспортом), неоголошених офіцерів російської розвідки (військовий аташе рф в Лондоні, висланий з Великої Британії 08.05.2024), членів білоруської діаспори в Литві (яка, за деякими даними, навесні 2024 року складалася з понад 62 тис. осіб, мала на меті поширення радикальної ідеології литвинізму як гілки білоруського націоналізму, що просуває ідею існування сучасної Литви як фальсифікацію історії; крім того, розповсюджувала ідеї

міжнародної екстремістської мережі “Активний клуб”, осередки якої з’явилися в Литві наприкінці 2023 року) тощо.

Як повідомляли медіа, наприкінці квітня 2024 року влада Фінляндії ухвалила рішення про закриття своїх кордонів з росією. Це сталося після того, як російські спецслужби спробували завербувати шукачів притулку як шпигунів. Таким чином, у Європі з’явився новий образ російського шпигуна – біженець, шукач притулку.

Крім біженців, російські шпигуни поставали в ролі звичайних емігрантів. Красномовним підтвердженням цього влітку 2023 року став арешт шпигунської мережі поблизу бази ВПС Великої Британії, розташованої неподалік від Лондона. Фальшиві, як і офіційні, документи російських шпигунів (на ім’я Орліна Руссєва, Катрін Іванової, Бізера Джамбазова та ін.), засвідчили осіб з майже десяти європейських країн, зокрема Великобританії, Болгарії, Греції, Італії, Іспанії, Словенії, Франції, Хорватії, Чехії.

росія, зацікавлена в дестабілізації Великої Британії (як відзначалося в публікації *The Sun* 11.02.2023 року), заполонила країну своїми агентами, які, з-поміж іншого, вербували її громадян, здатних за великі суми грошей до диверсій або викрадення інформації. Наприклад, 58-річний Девід Баллантайт Сміт, який упродовж трьох років, охороняючи посольство Великої Британії в Берліні, шпигував на користь росії та передавав документи із грифом “таємно” (зокрема, листи міністерки зовнішньої торгівлі Ліз Трасс до глави уряду Бориса Джонсона та ін.) російському військовому аташе генерал-майорові Сергію Чухрову.

Утім, російські шпигуни полювали не лише за рядовими зрадниками і колаборантами, зваблюючи їх великими грішми. У грудні 2022 року журналісти повідомили про найгучніший шпигунський скандал в історії ФРН, пов’язаний із затриманням керівника одного з підрозділів Федеральної розвідувальної служби країни Карстена Лінке, якого звинуватили в державній зраді на користь росії. Він збирав GPS-дані про розміщення в

Україні РСЗВ HIMARS та IRIS-T, дані про артилерійські та протиповітряні позиції української армії. 2024 року стало відомо про багаторічне шпигунство в інтересах рф цілої низки високопосадовців з різних країн, зокрема, 73-річної євродепутатки з Латвії Тетяни Жданок, ексначальника Генштабу Молдови Ігоря Горгана, який Указом Президентки Республіки Молдова від 11.06.2024 року був позбавлений державних нагород – медалі "Meritul Militar" та ордена "Credinfi Patrie", отриманих відповідно у 2006 та 2015 роках [39].

У Польщі, як повідомляло на початку літа 2024 року *Polskie Radio*, було розпочато роботу Комісії з розслідування російського впливу у країні. Видання The Insider висвітлило цю подію в розлогому матеріалі [40] про тривалий зв'язок із кремлем колишньої владної партії Польщі "Право і справедливість" ("ПіС"), відомої своєю антиросійською та проукраїнською риторикою, на чолі з Я. Качинським. Своєрідними віхами на її політичному шляху було 8-річне перебування при владі (до листопада 2023 року) і, як заявляють польські політики й журналісти-розслідувачі, вдавана антиросійськість, бо проголошені антиросійські та проукраїнські гасла були, є підстави твердити, лише на словах. У 2015–2021 роках доказом зміцнення зв'язків із росією є той факт, що порівняно з 2014 роком (6,5 млн тонн вугілля) Польща імпортувала з рф у 2017 році 8,6 млн тонн, у 2018 році – 13 млн тонн, у період з 2019 по 2021 рік обсяги закупівель російського вугілля поляками почали зменшуватися, проте у 2021 році все ж залишилися майже на рівні 2017 року – 8,2 млн тонн.

Доказом вдаваного русофобства була діяльність міністра оборони в уряді, створеному партією "ПіС" (2015–2023), Антонія Мацеревича, який оточував себе такими людьми, як генерал Кшиштоф Гай. Останній після анексії Криму росією висловився щодо України так: "Я не русофіл, однак у цей момент добре розумію путіна – це фашисти і з ними слід боротися, тому що Європа через них запалає. Це жорсткий жарт історії. Визнаю, що путін і росіяни мають рацію, в цій ситуації я не бачу іншого виходу."

Характеризуючи “ПіС” як проросійську партію, Томаш Пьонтек (журналіст і автор книги про російський вплив у “ПіС”) спробував довести її зв’язки з росією ще з 1989 року – часів очільника руху “Солідарність” Л. Валенси і лідера партії Я. Качинського. Останній, як сам писав у книзі “Угода проти моновладдя”, вів з А. Васіним (секретарем посольства СРСР – “головним шпигуном Варшави”) мову про “фінляндизацію” незалежної Польщі – з нейтральним статусом і дружбою з СРСР поза Варшавським договором. Т. Пьонтек же розповів про те, як на межі 1980-х і 1990-х до Польщі потрапляли гроші від КДБ, про те, як і хто зробив із Я. Качинського впливового політика і главу “ділової імперії” в Польщі.

Видання The Insider у згаданій публікації нагадало як депутати сейму від “ПіС” свого часу відвідували з’їзд ультраправих партій, де тепло вітали представників австрійської “Партії Свободи”, друга путіна Віктора Орбана і главу французького “Національного об’єднання” Марін Ле Пен, виборчу кампанію якої було забезпечено кредитом російського банку. Але, крім “ПіС”, у “ворожій” до росії Польщі функціонували й інші політсили, зорієнтовані на путіна чи лукашенка. Зокрема, “Самооборона” на чолі з А. Лєппером, який проголошував необхідність “розвороту на Схід”; “Зміна”, голова якої М. Піскорський їздив до анексованого Криму спостерігачем на псевдореферендум; “Конфедерація свободи і незалежності” під керівництвом Я. Корвіна-Мікке, який стверджував, що якби в росії було жахливо і там був канібалізм, він би підтримував хороші стосунки з нею, тому що побоюється зростання могутності України і хоче мати союзника за її спиною.

Ці “польські ілюстрації” спростовують думку вищезгаданого Р. Вебера про те, що лише китайці шукали контактів з політичними партіями в інших країнах, щоб вплинути на них. Саме так у минулому столітті комуністичні партії світу підживлювалися СРСР, як нині всілякі консервативні, праві, ультраправі тісно пов’язані з путінською росією, що шкодить демократії, правам людини, свободі.

13 червня 2024 року з’явився промовистий документ – “Спільна заява урядів Сполучених Штатів Америки, Канади та Великої Британії про викриття підривної діяльності росії та втручання у вибори проти Молдови” [41], в якій уряди трьох держав наголосили на своїй єдності у протистоянні агресії та підривній діяльності росії проти демократичних суспільств, у підтримці України, яка захищає свою свободу та незалежність від незаконного та невиправданого повномасштабного вторгнення росії. Вони вказали на загрозу, що особливо актуалізувалася 2024 року для сотень мільйонів людей у Європі та Північній Америці, які йдуть на вибори. Зокрема, на постійні спроби кремля використовувати дезінформацію, злочинну та таємну діяльність і корупцію для підриву суверенітету й демократичних процесів. У документі зазначено: “Кремль покладається на брехню й обман, корупцію та дезінформацію, щоб підірвати суверенітет і демократію, прагне знищити демократичні інститути Молдови напередодні жовтневих президентських виборів і референдуму щодо її членства в ЄС, загострює суспільну напруженість та ін.”

Міжнародна мережа новин *RFI* повідомила [42] про припинення діяльності російської шпигунської мережі – найбільшої, яку коли-небудь викрили в Польщі (Агентством внутрішньої безпеки країни було заарештовано 16 осіб): “Група мала вчиняти диверсійні дії, зокрема на залізниці та автошляхах, якими транспортували зброю для Києва. Поліція виявила приховані камери на важливих маршрутах і залізничних вузлах, особливо на ділянках у Підкарпатському воєводстві, що межує з Україною. Шпигунське обладнання було встановлено біля аеропорту в Ясьонці під Жешувом, куди транспортували західну зброю та боєприпаси для України”.

Росіяни шпигували з території Молдови, розмістивши на даху посольства, за оцінкою The Insider [43], “найбільший вузол радіошпигунства рф в Європі”.

Журналісти відзначають, що агентурна та шпигунська мережі рф працюють за різними напрямами, дедалі стають більш нахабними та

винахідливими, особливо, коли йдеться про придушення інакомислення співвітчизників за кордоном. Тож, для цього використовують кримінальні зв'язки (зокрема, вбивство Максима Кузьмінова, якого, за свідченням іспанської поліції, було застрелено у Вільяхойосі на замовлення кремля якимсь особливо небезпечним злочинним угрупованням). Випадки смерті відомих росіян на трьох континентах дали підстави аналітикам порівнювати методи, що використовує рф, із започаткованими в епоху сталінізму, коли з'явився горезвісний СМЕРШ (контррозвідувальна структура "Смерть шпигунам!").

На початку червня 2024 року було оприлюднено доповідь "Іграшкові солдати: військові і розвідники НАТО у російських активних діях", підготовлену українським Центром оборонних реформ. Попри те що доповіді немає у відкритому доступі, є можливість частково ознайомитися з нею завдяки публікації на одному з болгарських ресурсів [44], який зацікавився проблемою зв'язків військових високопосадовців, керівників слідчих структур і служб безпеки Європи з рф. Зокрема, констатуючи той факт, що їх країна є ланкою підривної кремлівської мережі, болгари донесли до читачів зміст тієї частини доповіді, в якій ішлося про використання росією болгарських офіцерів та зв'язки (зокрема, й особисті, а не лише в рамках громадських організацій чи через укладання різноманітних угод), наприклад, "Союзу офіцерів, сержантів запасу і резерву" (у складі якого понад 20 тис. осіб) на чолі з колишнім начальником Генштабу Болгарії Златаном Стойковим з Міжнародною конфедерацією генералів, адміралів і офіцерів запасу на чолі з депутатом госдуми рф Олександром Каньшиним, а також з російським союзом ветеранів на чолі з колишнім начальником Генштабу ЗС СРСР генералом армії Михайлом Моїсеєвим; а також про діяльність у Болгарії Асоціації випускників академії генштабу рф (на чолі з Дімітаром Кристєвим), Болгарського розвідувального бюро на чолі з капітаном запасу Лазаром Мурджевим (творцем і керівником науково-експертного клубу "Сігурност" (укр. "Безпека"), до якого належать колишні співробітники

комуністичної безпеки) та інші, які, своєю чергою, пов’язані з національним рухом “Русофіли” і політичною партією “Русофіли за відновлення вітчизни”. Показово, що Л. Мурджев є наступником начальника П’ятого управління держбезпеки Болгарії Дімітара Мурджиєва.

Лідера руху та партії русофілів Ніколая Малінова звинувачували у шпигунській діяльності на користь росії. Крім того, було встановлено його зв’язки з колишнім очільником російського Інституту стратегічних досліджень, генерал-лейтенантом зовнішньої розвідки рф Леонідом Решетніковим і олігархом Костянтином Малофєєвим, які заявляли про своє завдання – “відірвати Болгарію від Заходу та переорієнтувати на росію.”

З початком повномасштабного вторгнення росії в Україну в Болгарії активізувався рух “Воїни за мир і народний суверенітет”. Один із його представників – Цвєтан Тотоміров (колишній начальник Генштабу країни, випускник Академії Генерального штабу СРСР, учасник совєтської окупації Чехословаччини), у квітні 2022 року виступив проти надання Україні далекобійної артилерії та інших видів важкої артилерії.

Загалом болгарський новинний ресурс, доносячи до читацької аудиторії основні положення доповіді українських фахівців, оприлюднив десятки прізвищ болгарських громадян, серед яких не лише військові, але й професори, лікарі, що так чи інакше тісно співпрацюють чи співпрацювали з росією, формуючи на території Болгарії інформаційні потоки, наповнення яких є антиукраїнським, антиєвропейським, антидемократичним, а також антизахідним.

Серед новацій у діяльності російської розвідки, про які стало відомо у червні 2024 року (про них сповістили свої соціуми численні медіа не лише в Європі, а й в Америці), – використання розвідників-“студентів”, які заполонили з початком повномасштабного вторгнення росії в Україну та після висилки з європейських країн кількох сотень російських шпигунів (про це згадувалося вище), зокрема, університети Словенії.

Таким чином, можемо стверджувати про функціонування різноманітних специфічних мереж, зокрема, “5/9/14 очей” чи умовної “конфедерації”, чи “союзу” ексофіцерів, що навчалися в Академії Генштабу часів СРСР, які не лише збирають, але й управляють інформацією, використовуючи витончений інструментарій задля досягнення різноманітних переваг над “супротивником”, “ворогом”, “опонентом”.

Конкретні дії в напрямі використання більш досконалого мережевого, як і іншого інструментарію, до управління інформацією і відповідно суспільствами (наприклад, за допомогою SOCINT – Monitoring and Alerting via Social Intelligence – добування інформації щодо політичних, соціоекономічних та інших процесів, відносин у державах, яка слугуватиме базою для подальшого аналізу), перехід від дихотомічного розуміння секретності та прозорості до градієнтної логіки вже стали своєрідною нормою для посилення контролю над процесами в безпековому (оперативному) середовищі, що нескінченно ускладнюється (з-поміж іншого, завдяки формуванню *каскаду біфуркацій* у воєнно-політичній сфері, зокрема, в Євразії, в Індо-Тихоокеанському регіоні).

У такому контексті увагу привертає новітній імператив НАТО – імператив *когнітивної першості*, що має забезпечити стратегічні переваги Альянсу. Когнітивні переваги – один із вагомих акцентів, який так чи інакше є в новітніх документах Альянсу. Зокрема, прикметною особливістю “Концепції воєнних дій НАТО” [45], є те, що вона стосується майбутнього (до 2040 року). У ній наголошено на низці важливих речей, а саме: новітнє (і відповідно, майбутнє) оперативне середовище потребує від Альянсу нового способу мислення, організації та дії, а серед його основних завдань – концентрація уваги на військовій перевазі та активному формуванні “оперативного” середовища з огляду на особливості процесу його “постійного розширення” та діяльність як традиційних, так і нетрадиційних акторів. Пізнання оперативного/безпекового середовища потребує безперервного сканування горизонтів – отримання інформації, вивчення

стратегій його учасників, їхніх підходів до ведення війни, оцінювання планів та намірів, сили та розвитку спроможностей заради можливої зміни способів дій усіх його акторів. Зважаючи на базову настанову NWCC, згідно з якою майбутні бойові дії Альянсу – багаторегіональна, багатовимірна (фізична, віртуальна, когнітивна) і багатодоменна робота (на суші, в повітрі, на морі, у кібернетичній сфері та в космосі) в умовах, коли виклик обмеженням буде лише зростати, коли кордони між доменами фактично будуть стерті, ідея когнітивних переваг набуває неабиякої ваги.

Ознайомившись із NWCC, можна зробити висновок, що когнітивний вимір дій НАТО передбачає:

щодо ворога – краще знання, а отже, й розуміння стратегічного середовища, в якому буде більше вимог;

щодо членів НАТО – не тільки прагнення учасників Альянсу до досконалості і маневреності (що спираються на унікальність армії НАТО, етос, культуру, різноманітність, бажання ініціативності та перемоги за будь-яких обставин над будь-яким супротивником), але насамперед володіння інформацією та мисленням, що перевершує супротивника у швидкості (перебувати “поза темпом”) приймати рішення та діяти швидше ніж він, розпізнавати та ризикувати. Багатоаспектний когнітивний вимір – підґрунтя забезпечення здатності членів НАТО сприяти та використовувати збалансовані й усталені відносини, можливості партнерства; думати, планувати, прогнозувати, адаптуватися заради того, щоб витримати стільки, скільки потрібно під час стратегічної конкуренції і за будь-якої конфліктної ситуації.

Когнітивну перевагу в документі оголошено пріоритетом Альянсу та витлумачено як розуміння оперативного середовища і потенціалу супротивника, можливостей Альянсу, як критичну здатність, спрямовану на поліпшення обізнаності в ситуації та стратегічного прогнозування, на розширення знань заради досягнення цілей.

Імператив когнітивної переваги розглядають у тісному зв’язку з іншими імперативами розвитку воєнних дій, такими, як:

багатошарова стійкість, що передбачає здатність поглинати удари та боротися на всіх рівнях – військовому, цивільно-військовому та військово-цивільному;

проєкція впливу та влади, сутністю якої є формування позитивного середовища з огляду на сильні сторони Альянсу, зокрема, створення варіантів і нав’язування дилем противнику;

інтегрована мультидоменна оборона – розуміння командирами багатодоменного операційного середовища задля швидких та ефективних дій;

міждоменна команда, яка забезпечуватиме єдність Альянсу під час прийняття рішень та протидії загрозам у будь-якому домені, незалежно від їх походження чи природи, володітиме гнучким та асиметричним мисленням у ході командування місією у 2040 році, що постійно підкріплюватимуть надійні комунікаційні та інформаційні системи, які будуть постійно оновлюватися.

Характеризуючи “лідерів і штаби”, в NWCC наголошують на потребі у так званих суперлюдях, “здатних впоратися зі швидкістю, складністю, зорієнтованих на дані та технології безпекового середовища майбутнього.” Крім того, акцентовано увагу на ґендері та поколіннях, зокрема на тому, що НАТО і його союзники мають використовувати переваги ґендеру та багатоманітності як мультиплікаторів сили, уникаючи ризиків, пов’язаних із “розривом поколінь”. Таким чином, досягнення когнітивних переваг НАТО та союзників фактично унеможливлює дискримінацію на основі ґендеру чи віку. Утім, у кожному окремому випадку до уваги беруть інтелектуальні чи пізнавальні здатності/здібності особи (разом з її ціннісними чи культурними пріоритетами), а не її ґендерну специфіку (тобто, чи є особа трансґендерною, лесбійкою, гомосексуалом, небінарною, кросдресером і т. ін.), попередній досвід персони, який у XXI ст. в умовах появи і розвитку нових технологій,

що використовуються/використовуватимуться у “день-нуль”, великою мірою і досить швидко втрачає свою актуальність. Тож, “широта різноманітності” (згідно з Концепцією) важлива, але припускаємо, з суттєвими застереженнями.

Особливу роль, як відзначено в NWCC, відведено підготовці осіб, потрібних для виконання актуальних для НАТО завдань у когнітивній сфері. Зокрема, у час їх навчання в Оборонному коледжі НАТО (NDC) у Римі та в “Школі НАТО” в німецькому Обераммергау, які, вочевидь, і розглядають як надійне підґрунтя для огранки (формування та розвитку) мізків тих, хто вже сьогодні забезпечує і забезпечуватиме (після 2040 р.) когнітивні переваги НАТО та їх союзників, керуючись при цьому настановою творця *NDC* генерала Дуайта Ейзенхауера: “Розвивайте осіб як з військової, так і з цивільної сторони, щоб вони мали повне розуміння багатьох складних чинників, беручи участь у створенні адекватної оборонної позиції для зони Північноатлантичного договору”.

Успіх майбутніх військових дій, як передбачалося в документі, буде повністю залежати від розвідданих. Тож, за задумом стратегів, в Альянсі має відбуватися широкий обмін якісними даними, обробку яких потрібно невпинно поліпшувати. Передбачено об’єднання всіх джерел інформації та розвідки, розширення аналітики в рамках прийняття воєнно-стратегічних рішень, досягнення цілісності та послідовності інформаційних потоків. Крім того, NWCC орієнтує членів Альянсу на обмін даними технологічної розвідки, на сканування горизонтів нових наукових і промислових розробок як всередині, так і поза рамками НАТО, щоб визначити області потенційних переваг, зокрема технологічних.

Важливим у NWCC є також акцент на своєрідному *механізмі навчання* (задля досягнення когнітивних переваг), який передбачає постійну підготовку кадрів, що спирається на культуру, вкорінену у збройних силах Альянсу. Саме така підготовка є тим надбанням, яке дасть можливість перевершити інших. Вона містить два важливих компоненти. Перший –

здатність розробляти складні сценарії, другий – практикувати розробку низки варіантів таких сценаріїв та, відповідно, низки варіантів прийняття рішень. Вимогу до навчання чітко сформульовано, зокрема: в навчальних вправах мають використовувати живі, просунуті моделі і симулятивні конструкції, які згодом і забезпечать виявлення ділянок, що потребують поліпшення, зміцнюватимуть довіру до нових можливостей і планів, підтримуватимуть керівництво розробкою воркгеймінгу, експериментування, як і виключно реалістичне (!) у своїй основі навчання з огляду на чинник "день-нуль", що може наступити (до чи після 2040 р.).

Зрештою, у "день-нуль", як передбачається, союзники НАТО (зокрема, країни-партнери, міжнародні організації на кшталт ООН чи ЄС, неурядові організації, цивільні суб'єкти і промисловість) мають бути підключені до широкої мережі партнерських відносин, тобто до інформаційних потоків. Військові, маючи тісні зв'язки з політичними владами, в "день-нуль" могли б взяти на себе провідну роль хаба, що об'єднує мережі акторів, стати основою звичного планування відносин.

Таким чином, було сформульовано глобальний підхід, в основі якого лежить ідея "хаб-мережі", що і буде умовою забезпечення гнучкості когнітивних переваг у "день-нуль". Утім, привертає увагу те, що в NWCC наголошено на необхідності дотримання своєрідної норми – постійних дебатів (постійного переосмислення) щодо сильних і слабких сторін як НАТО та союзників, так і супротивника в умовах нестабільного середовища, що повсякчас змінюється. Переосмислення має сприяти збору, аналізу даних, прийняттю рішень і, зрештою, когнітивним перевагам.

З 2021 до початку 2024 року Альянс ухвалив та оприлюднив низку й інших документів (стратегій, концепцій, планів), їх коротких резюме, залишаючи в таємниці повні тексти, дотримання настанов яких має сприяти розвитку його когнітивних переваг. Серед цих стратегічних документів варто звернути увагу на такі, як План дій НАТО щодо зміни клімату та безпеки (2021); Стратегії НАТО щодо розвитку штучного інтелекту (2021) та

квантових технологій (2023). Ці стратегічні документи, як і низка інших, що стосуються використання космосу чи гіперзвуку, є доказом готовності Альянсу забезпечувати свої когнітивні переваги за будь-яких (несприятливих) умов, у будь-яких сферах, використовуючи новітні і надзвичайно руйнівні технології. Зокрема, такі, що пов'язані не лише з використанням ШІ, але й з біофізичними, біохімічними чи поведінковими технологіями.

Попри те що галузь *когнітивних біотехнологій* (*CBT*) перебуває у стані зародження, вона, беззаперечно, є перспективною в напрямі відновлення–посилення–заміни/поліпшення функцій живого організму. Тож є усвідомлення того, що новітня сфера CBT може забезпечити не лише суттєві економічні переваги, але й конкурентоздатність країн – членів НАТО. Адже *когнітивні біотехнології* здатні долати обмеженість людської фізіології та розширювати ефективність людини за допомогою вищезгаданих біофізичних, біохімічних чи біоінженерних засобів: "поліпшувати людське мислення, відчуття, координацію, впливати на фізичне та соціальне середовище" [46].

Як повідомляла восени 2023 року інформаційна агенція *Reuters* [47], контролю за інформаційними потоками сприятиме і відновлення США старих шпигунських програм, зокрема, часів холодної війни. Наприклад, Інтегрована система спостереження за підводним середовищем (*Integrated Undersea Surveillance System, IUSS*), про яку стало відомо лише 1991 року. Відповідно до IUSS та з метою шпигування за совєтськими підводними човнами в секретних місцях на дні океану було прокладено мережу фіксованих шпигунських кабелів. Упродовж 1980-х років тисячі моряків з понад 30-ти різних об'єктів (кораблів і підводних кабелів) аналізували добуті дані. У 1990-х роках програму було скорочено до функцій відстеження переміщення китів та вимірювання температури моря, але в жовтні 2023 року на об'єкті *Whidbey Island* (неподалік Сіетла) відбулася реконструкція, що дала можливість військовим шпигувати за ворогами США, використовуючи

новітні технології мініатюризації та глобалізації традиційних засобів морського спостереження, зокрема, зі штучним інтелектом, що суттєво пришвидшить аналіз інформації за одиницю часу.

Тим часом, за інформацією *Reuters*, Китай розвиває власну морську шпигунську програму, відому як “Велика підводна стіна”, прокладаючи кабелі з датчиками на дні Південно-Китайського моря та створюючи підводні й надводні безпілотні апарати для пошуку човнів противника. Таким чином відбувається ускладнення мережі датчиків. До датчиків у Маріанській западині і поблизу острова Яп у Федеративних Штатах Мікронезії, які працюють із 2018 року та можуть виявляти рух підводних човнів поблизу військово-морської бази США на Гуамі, додаватимуться нові.

Показово, що одним із чинників, що активізував, за даними джерел *Reuters*, зусилля ВМС США щодо спостереження на морі, стало успішне застосування Україною нової тактики ведення війни, а саме використання порівняно дешевих безпілотних морських апаратів для завдання ударів по кораблях і мостах агресора. Саме завдяки цій новації виявлено вразливість великих надводних кораблів до атак безпілотників і актуалізовано потребу ВМС США в освоєнні її для власних наступальних операцій та вивчення способів захисту від них.

Український досвід держави і суспільства – безцінний, оскільки це свого роду багатоаспектні *Big Data* про сучасну війну, пізнання та скрупульозний аналіз яких не тільки забезпечуватиме в найближчі десятиліття когнітивні переваги, а й буде основою для численних переваг як на полі бою, так і в безпековому (оперативному) середовищі. *Ми перші на планеті* за понад два з половиною роки повномасштабного російського вторгнення відбивалися від КАБів, аеробалістичних і крилатих ракет та дронів загарбника, натхненного неоімперською ідеологією; збивали гіперзвукову ракету і вражали морськими дронами важливі цілі ворога; вступали в танкові та повітряні (проти десятків сучасних бомбардувальників, що одночасно атакують) бої. Ми захищали свою ідентичність та намагалися

вижити в умовах, коли ворог труїв хімічною зброєю, топив, підриваючи греблі, занурював у темряву, знищуючи енергетичну інфраструктуру, крав у колосальних масштабах сільськогосподарське збіжжя і приторговував ним з неперебірливими країнами світ, знищував школи, які доводилося облаштовувати під землею, руйнував лікарні та театри, грабував музеї, ґвалтував дітей, жінок, чоловіків, стареньких, брав у полон не тільки військових, але й цивільних, вкотре здійснюючи геноцид українського народу. Як стало відомо наприкінці червня 2024 року, цей геноцид, як і необхідність деколонізації росії, нарешті, було визнано на черговій сесії ПА ОБСЄ. Таким чином, поширення інформації дало свої плоди.

Утім, сьогодні варто усвідомлювати проблеми, пов’язані з витоком цінної інформації, що зумовлено функціонуванням у державі демократичного режиму і на що звертають увагу медіа (див., приміром, “Подарунок російській розвідці. Як Україна розкриває дані про власні оборонні заводи”; “Виробників товарів оборонного призначення просять обмежити доступ до службової інформації” [48; 49]).

Таким чином, уже зараз зрозуміло, що епоха датаїзму потребує трансформації демократії задля захисту інформаційних потоків, держав, суспільств і окремої особистості (в контексті нацбезпеки), а також висуває нові вимоги до розвідувальних співтовариств.

Література і джерела

1. European Parliament resolution on Echelon. B5-0290/2000. URL: https://web.archive.org/web/20150924204342/http:/www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B5-2000-0290&format=XML&language=EN

2. Q&A: What you need to know about Echelon. URL: https://web.archive.org/web/20201111210711/http://news.bbc.co.uk/2/hi/sci/tech/1357513.stm

3. Secret Intelligence in the Twentieth Century / H. Bungert, J. G. Heitmann, M. Wale; foreword: Nigel West. Routledge, 2003. 304 p.

4. Ferris J. R. Intelligence and Strategy. Selected essays. Routledge, 2007. 410 p.

5. Davies Ph. Mi6 and the Machinery of Spying: Structure and Process in Britain`s Secret Intelligence. Routledge, 2004. 412 p.

6. Laville H., Wilford H. The US Government, Citizen Groups and the Cold War. The state-private network. Routledge, 2012. 260 p.

7. Schmeidel J., Stasi Ch. Shield and Sword of the Party. Routledge, 2014. 224 p.

8. Svendson A. D. M. Intelligence Cooperation and the War on Terror. Routledge, 2009. 258 p.

9. Born H., Leigh I., Wills. A. International Intelligence Cooperation and Accountability. Routledge, 2011. 349 p.

10. Leaders and Intelligence / M. I. Handel. Routledge, 2012. 308 p.

11. Understanding Intelligence in the Twenty-First Century / P. Jackson, L. V. Scott. Routledge, 2004. 425 p.

12. Intelligence Theory: Key Questions and Debates / P. Gill, S. Marrin, M. Phythian. Routledge, 2008. 252 p.

13. Peacekeeping Intelligence: New Players, Extended Boundaries / D. Carment and M. Rudner. Routledge, 2006. 248 p.

14. Exploring Intelligence Archives (Studies in Intelligence) / R. Gerald Hughes. Routledge, 2008. 352 p.

15. Marrion S. Improving Intelligence Analysis: Bridging the Gap between Scholarship and Practice Routledge, 2012. 192 p.

16. Goldman Jan. Words of intelligence: a dictionary. The Scarecrow Press, Inc. Lanham, Maryland, Toronto, Oxford. 2006. 202 p. URL: https://www.lander.odessa.ua/doc/Words%20of%20Intelligence%20-%20A%20Dictionary.pdf

17. Goldman J. Words of Intelligence: An Intelligence Professional's

Lexicon for Domestic and Foreign Threats. The Scarecrow Press. 2011. 310 p.

18. Ethics of Spying: A Reader for the Intelligence Professional / J. Goldman. Rowman & Littlefield Publishers, 2023. 512 p.

19. Atkin M. L. Balancing Liberty and Security: An Ethical Study of U.S. Foreign Intelligence Surveillance, 2001–2009. Rowman & Littlefield Publishers, 2013. 156 p.

20. Perry D. L. Partly Cloudy: Ethics in War, Espionage, Covert Action, and Interrogation. Rowman & Littlefield Publishers, 2016. 258 p.

21. Dylan H., Goodman M. Guide to the Study of Intelligence: British Intelligence. *The Intelligencer: journal of U.S. intelligence studies.* 2015. 21(2). P. 35 – 40. URL: https://www.afio.com/publications/DYLAN%20GOODMAN%20Guide%20to%20British%20Intelligence%202015%20Sep%2001%20FINAL.pdf

22. Shapyra I. Israeli National Intelligence Culture: Problem-solving, Exceptionalism, and Pragmatism. Routledge, 2024. 244 p.

23. Grabo C. Handbook of Warning Intelligence: Assessing the Threat to National Security. The Scarecrow Press, 2010. 326 p.

24. DeGraaff B. Handbook of European Intelligence Cultures. Rowman & Littlefield Publishers, 2018. 495 p.

25. Matei F. Cr., Halladay C., Estevez E. E. The Handbook of Latin American and Caribbean Intelligence Cultures. Rowman & Littlefield Publishers, 2024. 414 p.

26. Shaffer R. The Handbook of Asian Intelligence Cultures. Rowman & Littlefield Publishers, 2024. 480 p.

27. Shaffer R. African Intelligence Services: Early Postcolonial and Contemporary Challenges. Rowman & Littlefield Publishers, 2023. 302 p.

28. Gwatiwa T. Contemporary Intelligence in Africa.1st Edition. Routledge, 2024. 336 p.

29. Stenslie S., Haugom L., Vaage Dr. H. Intelligence Analysis in the Digital

Age. 1st Edition, Kindle Edition. Routledge, 2021. 194 p.

30. Hammond-Errey M. Big Data, Emerging Technologies and Intelligence: National Security Disrupted. 1st Edition, Kindle Edition. Routledge, 2024. 212 p.

31. Рухти Ф. Хозяин швейцарской гостинницы – китайский шпион? URL: https://www.swissinfo.ch/rus/%d/75968770?utm_campaign=foreign-affairs_ru&utm_medium=email&utm_source=newsletter&utm_content=o&utm_term=automatic

32. Rinke A., Marsh S. German spy agency warns companies against being too “naive” on China. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/german-spy-agency-warns-companies-against-being-too-%22naive%22-on-china/76350016

33. How active are Chinese spies in Switzerland? URL: https://www.swissinfo.ch/eng/foreign-affairs/how-active-are-chinese-spies-in-switzerland/76401854

34. Knüsel A. When Switzerland was the location of choice for Chinese espionage. URL : https://www.swissinfo.ch/eng/culture/when-switzerland-was-the-location-of-choice-for-chinese-espionage/48294598

35. Sherwood D., Spetalnick M. Does secretive Cuba base host Chinese spy station? US thinks so. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/does-secretive-cuba-base-host-chinese-spy-station-us-thinks-so/48589552

36. Дячук О. Як Росія змінює шпигунські методи: ставка на сучасні технології та намагання уникнути дипскандалів. URL: https://www.rfi.fr/uk/%D1%8..BD%D0%B8/#pager

37. Swiss lawmakers want to systematically expel foreign spies. URL: https://www.swissinfo.ch/eng/business/swiss-lawmakers-want-to-systematically-expel-foreign-spies/49051994

38. Weiss M., Grozev Ch., Dobrokhotov R. The enemy within: How Russia's GRU agents blend in with human rights activists, journalists, and filmmakers. URL: https://theins.ru/en/politics/268886

39. Presedintele Republica Moldova. Decret privind retragerea unor distinclii de stat. URL: https://presedinte.md/app/webroot/Decrete/1483.pdf

40. Мальчевский А. Русский “ПиС”. Почему бывшую правящую партию Польши обвиняют в связях с Кремлем. URL: https://theins.ru/politika/272542

41. Joint Statement by Governments of the United States of America, Canada, and the United Kingdom Exposing Russia`s Subversive Activity and Electoral Interference Targeting Moldova. URL: https://www.canada.ca/en/global-affairs/news/2024/06/joint-statement-by-the-governments-of-the-united-states-of-america-canada-and-the-united-kingdom-exposing-russias-subversive-activity-and-electoral.html

42. Гудкова С. Ворожа агентура в роботі: останні найгучніші викриття російських шпигунів у світі. URL: https://www.rfi.fr/uk/%D0%...D1%96

43. Kanev S. Rooftop spooks: How GRU and SVR monitor Moldovan authorities using Russian embassy rooftop antennas. URL: https://theins.ru/en/politics/263675

44. Специален доклад разкрыва връзките на високопоставени пенсионирани военнослужещи и ръководители. URL: https://novini247.com/novini/spetsialen-doklad-razkriva-vrazkite-na-visokopostaveni-pensionirani-voennoslujeshti-i-rakovoditeli_7959812.html#

45. NWCC. The NATO Warfighting Capstone Concept. URL: https://www.act.nato.int/wp-content/uploads/2023/06/NWCC-Glossy-18-MAY.pdf

46. Cognitive Biotechnology: opportunities and considerations for the NATO Alliance. URL: https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/02/26/cognitive-biotechnology-opportunities-and-considerations-for-the-nato-alliance/index.html

47. A Reuters special report. U. S. revives Cold War submarine spy program to counter China. URL: https://www.reuters.com/investigates/special-report/usa-china-tech-surveillance/

48. Мірошниченко Б. Подарунок російській розвідці. Як Україна розкриває дані про власні оборонні заводи. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2024/06/28/715902/

49. Павлиш О. Виробників товарів оборонного призначення просять обмежити доступ до службової інформації. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2024/04/17/712563/

Борисенко В. Є., кандидат технічних наук, доцент

РОЗДІЛ 10 ПСИХОЛОГІЧНА ВИТРИВАЛІСТЬ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ В РОЗРІЗІ МЕТАКОГНІТИВНОГО МОНІТОРИНГУ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИБОРСТВА

Підвищений рівень загроз національній безпеці, суверенітету та цілісності нашої держави, що пов’язаний з російською воєнною агресією, прискорив процес комплектування підрозділів сектору безпеки і оборони (СБіО) України особовим складом з високим рівнем розвиненості психологічної витривалості, спроможним якісно й ефективно виконувати покладені на нього фахові завдання, приймати та реалізовувати нетривіальні рішення в рамках професійної діяльності. З ухваленням Стратегії національної безпеки України задекларовано певні пріоритетні цілі щодо вдосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців СБіО, зокрема в умовах інформаційного протиборства, перегляду підходів до підготовки кадрів, підвищення професійних стандартів та переходу до стандартів НАТО.

Проведення багатодоменних операцій, безперервне розширення спектра та інтенсивності інформації спеціального призначення, необхідності комунікації з різними верствами населення за допомогою передових технологій та підвищення багатозадачності актуалізували проблему розвитку психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО, зокрема в контексті метакогнітивного моніторингу в закладі вищої освіти (ЗВО).

Проблема розвитку психологічної витривалості завжди була в полі зору вітчизняних і зарубіжних науковців різних галузей наук. Вагомий внесок у пошук шляхів вирішення означеної проблеми зробили відомі науковці в галузі психології та фізіології: М. Берштейн, Д. Леонтьєв, І. Павлов, І. Сєченов, О. Ухтомський та інші.

Окремі аспекти психологічної витривалості фахівців висвітлено в

таких дослідженнях:

психологічної та психофізіологічної витривалості (Ю. Александрова, В. Бодрова, І. Воробйова, С. Жембровського, Е. Зеєр, О. Дьоміна, Р. Кіган, О. Кокун, О. Колесніченко, Я. Мацегори, О. Милославської, Н. Пенькова та інших);

фізичної витривалості (Н. Ігнатенко, В. Ільїнича, С. Канішевського, Я. Крушельницької, Т. Круцевича, Л. Пилипей, В. Платонова, Р. Раєвського та інших).

Результати досліджень учених засвідчують, що "психологічна витривалість" є провідною професійно важливою якістю, яка потребує безперервного розвитку як під час навчання та професійної діяльності, так і в особистому житті. Термін "психологічна витривалість" досить часто використовують у психолого-педагогічних дослідженнях, але різні вчені трактують його по-різному, залежно від того, які вони визначають складові: фізичні, психологічні, психічні тощо.

Окремо термін "витривалість" у фаховій педагогіці характеризують як феномен, а також професійно важливу якість, що виражена фізичними, нервовими складовими, необхідними як під час підготовки спеціалістів різних галузей, так і в подальшій діяльності майбутніх фахівців (В. Попков, А. Коржуєв). У фізіології та психології використовують термін "м'язова витривалість", під якою дослідники розуміють здатність протягом тривалого часу підтримувати м'язове зусилля на постійному рівні, без зниження ефективності діяльності [1].

Дослідження витривалості вказує на те, що професійна діяльність фахівців характеризується різновидами втоми всіх систем організму, особливо нервової системи, яка впливає на якісні та кількісні показники результатів діяльності. Як зазначають відомі фізіологи М. Веденський, І. Павлов, І. Сєченов, О. Ухтомський, втома знижує працездатність нервових клітин кори головного мозку, що виникає як при фізичній, так і при розумовій діяльності. У психології поняття "витривалість"

визначають як здатність виконувати тривалу роботу з невисокою інтенсивністю за рахунок аеробних джерел психічного енергозабезпечення та сприяти зниженню стресу і формуванню превентивних здорових настанов (О. Шелухіна).

Узагальнюючи підходи науковців, можна відзначити, що витривалість фізичних та психічних процесів майбутніх фахівців є одним із чинників, який забезпечує ефективність професійної діяльності. Щодо сутності поняття “професійна витривалість”, то деякі дослідники визначають його як здатність ефективно використовувати внутрішні ресурси організму особистості для ефективного виконання поставлених завдань у напружених умовах (І. Воробйова, Є. Гаркавцев, О. Колесніченко, Я. Мацегора).

Проте в наукових працях сучасних дослідників проблема психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО в освітньому процесі досліджувалася недостатньо. Психологічну витривалість вивчають лише як компонент більш складної системи, не висвітлюючи її сутнісну та змістовну характеристику. У зв’язку з цим нами застосовані такі методи дослідження, як: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація наукових джерел щодо цієї проблеми.

Теоретичний аналіз та узагальнення наукових джерел засвідчили, що проблема психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО викликає зацікавленість у дослідників. Спираючись на досвід роботи фахівців в сучасних умовах, можна стверджувати, що однією з найважливіших організаційних проблем щодо професійної підготовки майбутніх фахівців є формування, розвиток і вдосконалення їх провідних, професійно важливих якостей, серед яких однією з інтегральних є психологічна витривалість. Її сформованість забезпечує стабільність, урівноваженість, емоційну лабільність, адекватність прояву емоцій та опірність психіки до впливу стресорів різної етимології, інтегральним проявом яких є саморегуляція ними своїх емоційних станів [2].

Щодо сутності поняття “психологічна витривалість”, то деякі дослідники визначають його як здатність ефективно використовувати внутрішні ресурси особистості для ефективного виконання поставлених професійних завдань в екстремальних умовах, проходити крізь життєві випробування, зберігаючи при цьому психічне здоров’я, особисту суцільність (І. Воробйова, Є. Гаркавцев, Я. Мацегора).

За визначенням Р. Раєвського та С. Канішевського, психологічна витривалість – це окремий показник спеціальної професійно-прикладної фізичної підготовленості, що можна оцінити за тим, наскільки особа здатна виконати поставлені завдання з необхідною нервово-психічною стійкістю, в потрібному робочому режимі і темпі, без відчутних (або виявлених) ознак втоми чи помилок [3].

У дослідників Є. Гаркавцева та О. Колесніченка ідентичні підходи до поняття “психологічна витривалість”. Автори визначають її як здатність ефективно використовувати внутрішні ресурси організму особистості для ефективного виконання поставлених завдань в екстремальних умовах [4].

Розглядаючи психологічну витривалість як теоретичний конструкт, у її структурі виокремлюють такі компоненти:

уміння мобілізувати себе в екстремальній обстановці і зосередити сили на виконанні поставленого завдання;

наполегливість, рішучість, цілеспрямованість, самовладання, завзятість у подоланні труднощів, що виникають;

вольову стійкість під час ухвалення відповідального рішення, здатність брати на себе відповідальність в екстремальних ситуаціях;

уміння зберігати високий рівень активності, ініціативи, самостійності;

здатність протистояти втомі, долати сумніви, розгубленість, побоювання, страх.

На думку О. Садового та Є. Свіргунця, психологічна витривалість

перебуває у взаємозалежності та корелюється з такими професійно важливими якостями:

почуттям професійного обов'язку, гідності;

справедливістю, принциповістю, надійністю;

стійкістю, відповідальністю;

чесністю, порядністю;

співчуттям і співпереживаннями;

мужністю, установкою на дотримання законності і дисципліни тощо [5].

Спорідненим до терміну "психологічна витривалість" є термін "психологічна стійкість". В. Осьодло зазначає, що психологічна стійкість фахівця є найважливішою його професійною характеристикою, яка розглядається як багаторівнева системна якість і формується у процесі фахової підготовки. Її розуміють як комплексне утворення таких психологічних компонентів – професійних умінь, мотиваційної, емоційної, вольової (регулятивних компонентів) та інтелектуальної сфер психіки, а також психічного здоров'я [6].

В Україні провідні науковці зі сфери психологічного та медико-психологічного спрямування проявляють зацікавленість щодо вивчення аспектів психічної витривалості майбутніх фахівців. Сучасна війна висуває жорсткі вимоги до їх ментального ресурсу, безумовно, людський чинник залишається важливим у досягненні ними поставленої мети. Тому на увагу також заслуговує проблема вивчення резильєнтності як складової психічної витривалості [7], оскільки від неї залежить не лише якість виконання завдань, а й життя фахівця загалом.

У сучасному науковому просторі резильєнтність прийнято розглядати у трьох основних площинах:

риса особистості як здатність долати труднощі;

процес долаючої поведінки;

адаптаційно-захисний механізм [8].

Резильєнтність (поняття, що походить з фізики) пояснювали як властивість матерії, яка може відновити свою попередню форму після деформації через тиск інших матеріалів. У розумінні Ф. Лозельома резильєнтність – здатність особистості чи соціальної системи вибудовувати повноцінне існування, попри складні обставини життя. Основна ідея передбачає, зокрема, таке:

позитивний результат, який особистість досягає в умовах стресогенних чинників;

збереження основних властивостей особистості під час загрозливих (травмуючих) ситуацій;

загальне відновлення після травмуючої ситуації та досягнення успіху (зростання) з часом.

Зазначимо, що переважна кількість науковців схиляється до цієї концепції, розглядаючи резильєнтність не лише як здатність відновити форму, що була раніше (повернутися до попереднього стабільного психологічного стану), але й як набуття проактивної поведінки – посттравматичного зростання (С. Лепор, Т. Ревенсон).

Практичне формування концептуалізації резильєнтності пов’язано з досвідом Ізраїлю, оскільки країна націлена на підсилення стійкості населення до воєн, які фактично не припиняються у країні. А наукове підґрунтя, що вказує на можливості розвитку та відпрацювання резильєнтності [9] закріплює важливість дослідження цього феномену.

Запропонована С. Гохом та М. Агіусом модель вразливості до стресу “stress-vulnerabellite model” опирається на біопсихосоціальний синтез комплексних відносин між генетичною схильністю, вимірами особистості та впливом навколишнього середовища [10]. Згідно з цією моделлю індивідуальні відмінності резильєнтності до стресу походять від біологічної схильності, що моделюється під впливом стресового досвіду, і формують сфери психофізіологічних реакцій особистості, таких, як когнітивні, афективні та поведінкові. Отже, загальною є спроможність

особистості відновлюватися після стресових подій, яка формується та коригується протягом усього життя особистості.

Науковці Ю. Александров, М. Берштейн, О. Кокун, М. Корольчук, Г. Коробейніков, М. Макаренко, які досліджують різні аспекти психофізіологічної діяльності фахівців, наголошують на необхідності формування психофізіологічної готовності до виконання професійних завдань тривалого характеру.

Слід звернути увагу на те, що дослідники В. Андросюк, Л. Казміренко, Г. Юхновець до професійно важливих якостей фахівців відносять насамперед особистісні якості емоційно-вольової сфери, які забезпечують психологічну стійкість і докладання вольового зусилля під час виконання складних та пов’язаних із ризиком професійних завдань, а розвивають ці якості у процесі психологічної підготовки. Науковці виділяють такі якості:

відповідальність, схильність/стійкість до ризику;

стійкість до невдач як особлива емоційно-вольова якість, що виявляється не тільки в силі й характері емоційних реакцій на невдачі, а й у наполегливості для їх подолання;

емоційність і толерантність, які виявляються в легкості й силі виникнення емоцій, переживань, тривог, турботи та їхній стійкості в конкретного фахівця;

витримка, вміння володіти собою – важлива емоційно-вольова якість, яка має суттєве значення для психологічної стійкості фахівця.

Також варто зауважити, що емоційну стійкість розглядають як інтегративну, полісистемну якість особистості, яка має такі взаємопов’язані компоненти:

емоційний (емоційне збудження та особистісна тривожність);

мотиваційний (сила мотивації);

інтелектуальний (оцінка та визначення ситуації, прогнозування її зміни і прийняття рішення про способи дій);

типологічну властивість нервової системи (сила – слабкість, лабільність – ригідність).

Слід додати, що в науковій літературі часто як синоніми вживають поняття “емоційна” і “психічна” стійкість. Емоційна стійкість є однією з характеристик темпераменту фахівця, а психічна стійкість є поняттям більш широким, яке охоплює не тільки емоційну сферу, а й особливості нервової системи, психічні процеси фахівця тощо.

Фізичну витривалість майбутніх фахівців науковці визначають як інтегральну характеристику особистості, яка поєднує її психічну (емоційна стійкість, інтереси, мотиви і переконання, вольові зусилля, вольові якості особистості) і фізичну (силова, швидкісна, координаційна витривалість) сфери, що дає їй змогу тривалий час зберігати працездатність у складних умовах професійної діяльності та сприяє ефективному виконанню завдань.

Психологічна витривалість майбутнього фахівця нами інтерпретується як здатність адаптуватися до екстремальних ситуацій, адаптуватися до змін оперативної обстановки, зберігати мотивацію та продуктивність у складних умовах. Розглянемо структуру психологічної витривалості, яка складається з чотирьох компонентів (рис. 1).

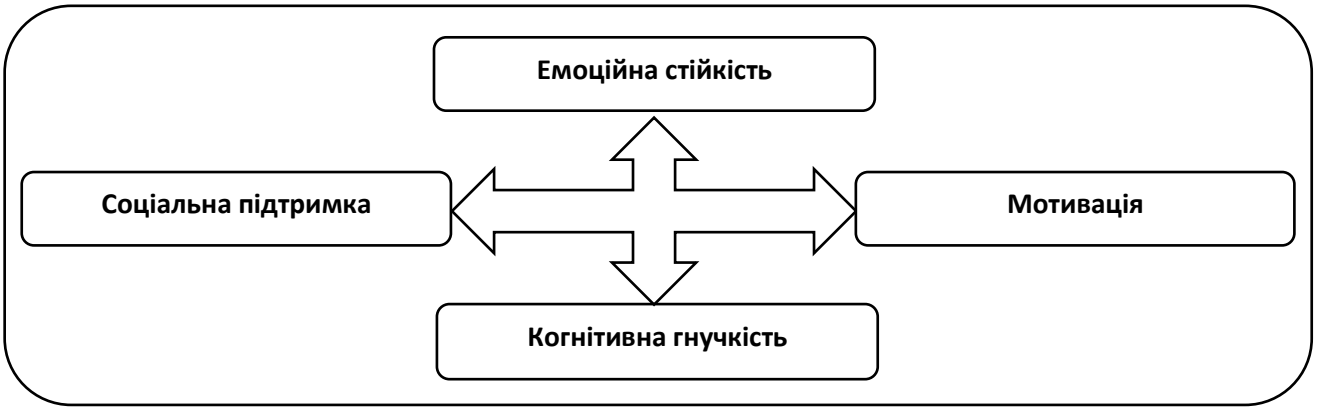

Рис. 1. Структура психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО

Розкриємо компоненти психологічної витривалості майбутніх

фахівців більш детально:

емоційна стійкість – уміння контролювати свої емоції та адекватно реагувати в екстремальних ситуаціях;

когнітивна гнучкість – можливість змінювати підходи до розв'язання поставлених завдань і адаптуватися до нових обставин;

соціальна підтримка – здатність отримувати підтримку від оточення і використовувати її для подолання труднощів;

мотивація – внутрішня готовність досягати цілей, незважаючи на перешкоди.

Психологічна витривалість має низку характеристик, які дають можливість майбутньому фахівцю ефективно протистояти стресорам різної етимології. Психологічна витривалість майбутнього фахівця має такі основні складові:

стійкість до стресу – здатність зберігати спокій і адекватно реагувати на стресові ситуації (фахівці з високою стійкістю здатні не втрачати мотивацію, навіть коли стикаються з труднощами);

гнучкість мислення – вміння адаптуватися до змін і швидко знаходити нові рішення та підходи, а також відкритість до нових ідей;

емоційна саморегуляція – вміння контролювати свої емоції, розуміти їх психічну природу та знаходити способи їх конструктивного вираження;

соціальна підтримка – здатність знаходити допомогу, формувати зовнішні соціальні зв'язки, що має велике значення для вирішення поставлених завдань;

позитивне мислення – вміння знаходити можливості у складних ситуаціях, що сприяє підтриманню оптимістичного настрою.

У рамках майстер-класу "Твоє ментальне здоров'я", підготовленому Міністерством охорони здоров'я України 12 вересня 2023 року, наведено три стратегії стоїків для збереження психологічної витривалості [11]:

стратегія контролю – особистість має зосередити увагу й зусилля

там, де є максимум контролю – це заощадить її час, сили та духовні резерви;

стратегія ставлення – особистість не може змінити природу речей, проте їй під силу змінити своє ставлення до них (необхідно дивитися реально на ситуацію та вміти зберігати самоконтроль у разі смерті близької людини або її відсутності поруч);

стратегія вдосконалення власних індивідуально-особистісних особливостей – мужності, впевненості у собі, здатності бути собою, мудрості, помірності (особистість має спробувати віднайти опору у самій собі, адже тоді не важливо, що відбуватиметься навколо – людина завжди буде на своєму місці, окрім того, важливо зберігати самоповагу незалежно від обставин і використовувати життєві негаразди як тренувальний центр для виховання характеру).

У цьому контексті розроблено п’ять вправ для розвитку індивідуально-особистісних особливостей:

аналізувати власні враження: первинні реакції на події, осіб, які оточують, та сказані ними слова, що дасть можливість уникнути імпульсивних реакцій та отримати тактичний простір для обміркування, а після цього діяти;

нагадувати собі про тлінність буття – потрібно цінувати кожну хвилину, проведену з близькими, тут і зараз;

завжди робити застереження – визнати, що інколи навіть добре заплановані справи не відбуваються за задумом. Важливо вчасно зупинитися та засвідчити, що обставини не на користь справі, навіть якщо особистість докладає до неї максимум зусиль;

розглядати ситуацію з різних боків – уміти співчувати іншим особам, як самому собі. Коли трапляються негаразди, варто нагадати собі, що подібне відбувається практично з усіма без винятків;

розмірковувати про кожен день – занотовувати роздуми, фіксуючи власні слабкості, страхи або досягнення, що допоможе зосередитися на

найбільш значущих подіях дня та зробити відповідні висновки.

Психологічна витривалість майбутнього фахівця є надзвичайно важливим чинником, що визначає успішність його подальшої професійної діяльності. В умовах постійного стресу, швидких змін оперативної обстановки та високих вимог до результатів діяльності здатність адаптуватися, зберігати емоційну рівновагу та ефективно долати виклики стає критичною.

Майбутні фахівці, які мають високу психологічну витривалість, здатні краще управляти стресом, менш схильні до професійного вигорання, що дає можливість їм довше залишатися активними і вмотивованими у своїй професійній діяльності. Окрім того, психологічна витривалість сприяє поліпшенню міжособистісних відносин, які є важливими для комунікації та організації взаємодії.

Отже, інвестування в розвиток психологічної витривалості через тренінги, підтримку ментального здоров'я та активний спосіб життя стає необхідним для забезпечення стабільності та успіху у професійній сфері. Підтримуючи і розвиваючи цю якість, майбутні фахівці не лише поліпшують власну ефективність, а й роблять чималий внесок у загальний успіх організації підрозділу.

Важливим інструментом у формуванні психологічної витривалості майбутніх фахівців є метакогнітивний моніторинг як концепція, що передбачає усвідомлене управління власними процесами мислення та освітньої діяльності.

Поняття "метакогнітивний процес" (від англ. *metacognition* – метапізнання), введене 1976 року Джоном Флейвеллом у науковий обіг, являє собою сукупність знань людини про основні особливості пізнавальної сфери та способи її контролю. Термін "метапізнання" – це здатність аналізувати власні розумові стратегії і керувати власною пізнавальною діяльністю. Дж. Флейвелл виокремив чотири компоненти метапізнання: метакогнітивні знання, метакогнітивний досвід, цілі та

стратегії (рис. 2).

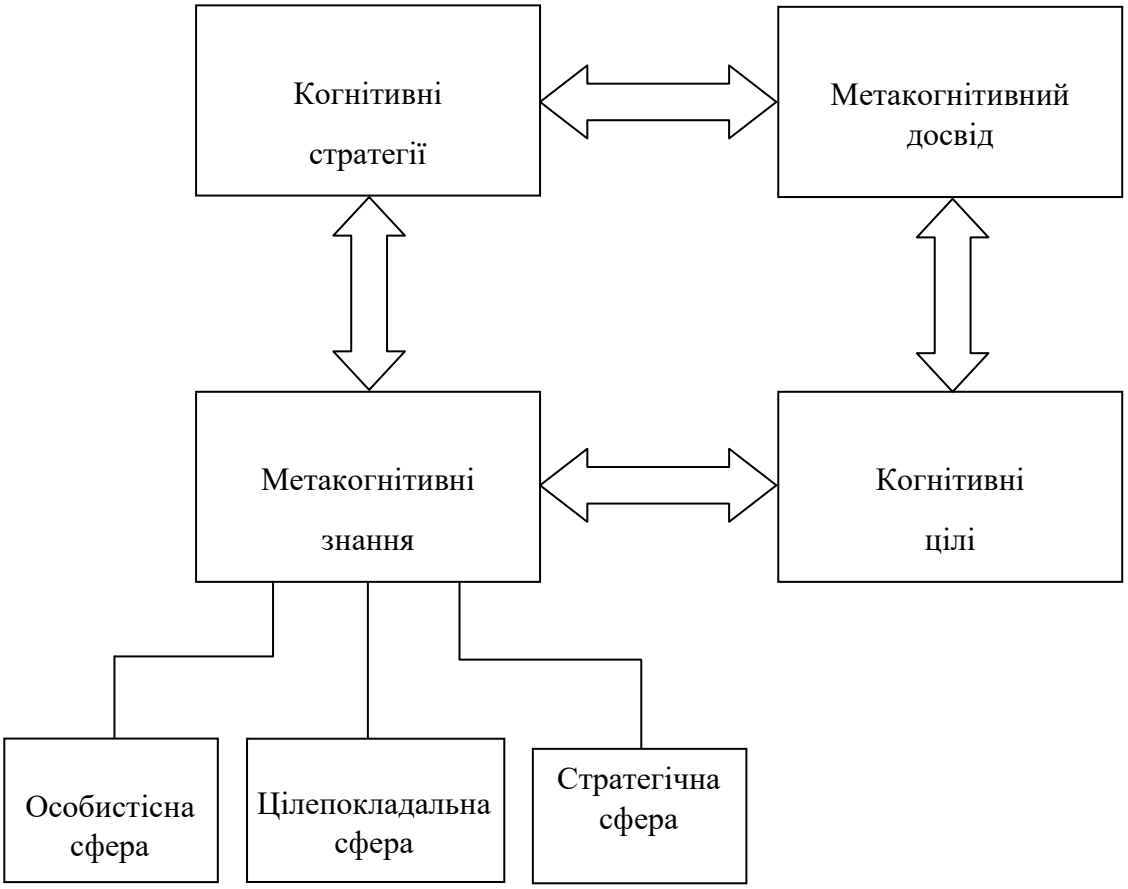

Рис. 2. Схема взаємозв'язку між компонентами метапізнання (за Дж. Флейвеллом)

Метакогнітивне знання – це міжособистісне знання про особисті когнітивні процеси порівняно з можливостями інших людей. Дж. Флейвелл зазначає, що метакогнітивне знання складається з суджень чи переконань (які чинники, дії та взаємодії впливають на початок і результат пізнавальної діяльності). У зв'язку з цими чинниками він визначив три сфери: особистісну, цілепокладальну та стратегічну.

До особистісної сфери належать поняття, в яких особистість описує своє уявлення про себе та інших осіб як про істот, що мислять. Сюди ж можна долучити уявлення особи про міжособистісні відмінності або уявлення про загальні можливості пізнання (знання або переконання про те, що існують різні ступені або рівні розуміння).

До цілеспрямованої сфери належить інформація про можливості та

вимоги спеціального пізнавального завдання на конкретний період часу, а також розуміння особистістю того, наскільки доступно і коректно воно сформульовано, які конкретні цілі та уявлення про найбільш оптимальний спосіб його вирішення і про те, що є його успішним рішенням.

Стратегічна сфера містить знання про те, яка найбільш ефективна стратегія досягнення підцілей або цілей у різних когнітивних завданнях. Дж. Флейвелл наполягає на тому, що можна розрізняти як метакогнітивні, так і когнітивні стратегії, і це є дуже важливим у розвитку ідей про метапізнання, особливо коли йдеться про метакогнітивні інструкції. Як було зазначено вище, метакогнітивне та когнітивне знання не різняться за формою та якістю. Тому Дж. Флейвелл вважає, що метакогнітивне знання може бути як неусвідомленим (застосовується автоматично), так і свідомим або усвідомленим у процесі спогаду того, що він називає метакогнітивним досвідом.

Метакогнітивний досвід є необхідною передумовою формування і розвитку особистісної компетентності суб'єкта пізнавальної діяльності. Дж. Флейвелл зазначає, що подібні численні міркування мають бути пов'язані з тим, як особистість почувається перед сформульованим завданням і наскільки успішно вона його вирішує. Особливу увагу привертає той факт, що такі думки можуть бути як під час вирішення завдання, так і до, і після цього. Дж. Флейвелл наголошує на тому, що такого роду метакогнітивний досвід потребує від особистості чималої свідомої роботи, рефлексії, наприклад, у ситуаціях, які необхідно попередньо планувати, або пов'язаних з великим ризиком та відповідальністю.

Когнітивні цілі чи завдання відповідають реальним обставинам пізнавальної ситуації, наприклад, таким, як усвідомлення завдання та розуміння способів його виконання, що ініціює використання метакогнітивного знання та веде до набуття нового метакогнітивного досвіду.

І, нарешті, когнітивні дії або стратегії складаються з використання спеціальних способів досягнення цілей (зокрема, метакогнітивний досвід може бути згадуванням того, як особа виконувала завдання раніше, і виділення головних пріоритетів допомогло досягнути оптимального результату).

Основним поняттям у концепції метапізнання Дж. Флейвелла є “мислення стосовно власного мислення”. Такі думки можуть стосуватися того, що особа знає та виконує на цей час (тобто метакогнітивні навички) і який має поточний когнітивний або емоційний стан (метакогнітивне відчуття). Метакогнітивні думки беруть початок не з безпосередньої зовнішньої дійсності особистості. Їх джерело пов’язано з власними внутрішніми ментальними уявленнями особистості про цю дійсність, які можуть складатися з того, що вона знає про ці внутрішні уявлення, як це діє і як вона це відчуває. Тому метакогніція іноді визначається просто як мислення стосовно мислення або, за Дж. Флейвеллом, “знання і пізнання щодо пізнавальних феноменів” [12].

На нашу думку, механізми довільної регуляції когнітивних процесів і ланки, яка забезпечує цю регуляцію, достатньо детально дослідив Ж. Піаже. Щоб розумові операції стали оборотними (щоб можна було відновити їх перебіг від початку до кінця), їх потрібно перш за все спрямувати на пошук певного розв’язання конкретного завдання. На думку Ж. Піаже, “соціальне життя сприяє тому, щоб зробити розумові процеси оборотними і викликати цим появу логічного міркування”.

Досліджуючи механізми формування оборотності розумових операцій і засвоєння нових знань, Ж. Піаже виявив механізми розвитку довільної регуляції розумових процесів, але зупинився на аналізі значення зовнішнього чинника як першоджерела поштовху до розвитку.

Д. Рідлі, П. Шетц, Р. Гланц і С. Вайнштейн визначають метакогніції як процес використання рефлексії для свідомого вивчення свого мислення, усвідомлення власних стратегій розумової діяльності [13].

Метакогніції складаються з планування, вибору стратегій діяльності та моніторингу пізнавальної діяльності.

Визначаючи метакогніції як управлінські контролюючі процеси, автори не беруть до уваги механізми управління цими процесами та не зазначають, що вони теж потребують управління. Згідно з вищеозначеним можемо зробити висновок про те, що в метакогнітивних процесах (процесах управління процесами) не визначено саму управлінську систему, яка й зумовлює вивчення особистості як системи управління метакогнітивними процесами.

Управління будь-яким процесом складається з трьох основних компонентів, а саме:

суб'єкта, який створює керуюче начало і контролює вплив, зокрема, механізми, що реалізують цей вплив;

об'єкта, на який цей вплив спрямовано;

стійкий зворотний зв'язок між ними, що дає змогу отримати об'єкт з необхідними суб'єкту параметрами.

Система управління в будь-якій сфері діяльності визначається вибором необхідних параметрів, що характеризують процес, контролем за їх функціонуванням і механізмами, що забезпечують ці параметри.

Формування механізмів управління і, відповідно, підвищення рівня керованості системи як напряму її розвитку – один із законів розвитку штучних систем, що дає змогу застосувати для аналізу проблеми і пошуку її рішення функціонально-системний підхід. Задля вирішення поставленої проблеми розглянемо особистість як діючу систему, яка управляє сама собою.

Керованість є однією з ознак, на основі якої можна розробляти класифікацію систем. Узагальнюючи аналіз літератури щодо класифікації систем на основі цієї ознаки, можемо поділити їх на пасивні, керовані елементами, які перебувають поза системою, автономні (самоврядні), керовані елементом – органом управління, який належить до складу

системи, і комбіновані.

Відзначимо при цьому важливий аспект: орган управління як елемент системи структурно перебуває всередині неї, але функціонально, як елемент керування – над системою, на більш високому рівні.

Згідно з функціонально-системним підходом особистість, яка за своїм походженням, розвитком і критерієм керованості є соціально-біологічною особою, можна вивчати як автономну природно-штучну (соціально-культурну) систему, що саморозвивається, тобто поводиться творчо, зокрема, сама ставить собі цілі і завдання, моделює і реалізує власний розвиток, знаходячи для нових проблем рішення, яких бракує в її досвіді, і виступаючи для системи когнітивних процесів метасистемою.

Прийнявши те, що особистість керує сама собою, будемо досліджувати тільки автономні системи. Принципову відмінність автономної технічної системи від особистості як автономної соціально-біологічної системи визначив письменник Михайло Анчаров: “Машина може – людина хоче”. Програма управляє технічною системою, закладеною ззовні під час її конструювання, й управління нею спрямовано на якнайкраще виконання основної функції цієї системи. Якщо у програмі і передбачено розвиток цієї системи, то він все одно детермінований її основною функцією. І в ситуації, не передбаченій програмою, технічна система або вимикається (зупиняється), або перестає функціонувати.

Порівняємо структуру та специфіку різних систем управління: якщо елементами матеріальних і “ідеальних” систем є елементи речові (пристрої, деталі, матеріали, слова, фарби, звуки і т. п.), то в системі управління психічними процесами – безпосередньо самі психічні процеси.

Ще одна відмінність психічних систем управління від штучних систем, створених для управління матеріальними об’єктами, полягає в тому, що людина − за потреби контролю й управління своєю як

зовнішньою, так і “внутрішньою” психічною діяльністю − одночасно і суб’єкт, і об’єкт управління. Наприклад, з’ясуємо, як у діях суб’єкта проявляється управління процесом виготовлення нового продукту – матеріального або “ідеального” – виробу чи поетичного образу.

В одному з варіантів управління процесом виготовлення продукту, на етапі аналізу, оцінюється (контролюється) – порівнюється вихідний, “чорновий” варіант заготовки або образу з необхідним суб’єкту видом цього виробу і виявляються відмінності між ними. На основі цих відмінностей через ланцюг зворотного зв’язку “продукт обробки” коригується, а потім відбувається подальше оброблення і нове порівняння – до тих пір, поки параметри виробу, який піддають корекції, не будуть збігатися з такими, які потрібні суб’єкту.

З огляду на вищеозначене, визначимо метасистему як систему (комплекс) психічних процесів суб’єкта, що виникають і функціонують тільки за потреби суб’єкта контролювати й управляти своїми когнітивними процесами. Метасистема наявна тільки під час виконання своєї функції, тому форму її існування можна визначати як метасистемну функцію – психічну функцію, що виконує управлінсько-контролюючі дії у процесах метапізнання (метакогнітивні знання, метакогнітивний досвід, завдання або цілі та стратегії або дії, потрібні для створення штучної системи як у зовнішньому , так і внутрішньому світі суб’єкта).

У зарубіжній літературі метакогнітивні процеси конкретизовано в таких поняттях, як “мислення про мислення” (метамислення), “пам’ять про пам’ять” (метапам’ять), “вторинна увага”, “метакогнітивний моніторинг”. Їх традиційно визначають як рефлексивні процеси і феномени, які забезпечують здатність до самоорганізації і які складаються з контролю над зовнішньою взаємодією з навколишнім середовищем і внутрішнього контролю над пізнавальною діяльністю.

Використовуючи ідеї Дж. Флейвелла про метакогнітивні процеси і поняття “метасистемний рівень”, запропоноване (але без чіткого

визначення) ще Л. Берталанфі у працях із загальної теорії систем, розвиваючи системний підхід як методологію психології, А. Карпов сформулював концепцію структурно-рівневої організації системи психічних процесів, згідно з якою пропонує вивчати процеси і механізми, які закладено у психіці, не тільки як внутрішні, а й як "об'єкти активних впливів з боку їх же самих".

А. Карпов розглядає рефлексію як "фундаментальний і унікальний психічний феномен у цілому, що забезпечує таке метапізнання". Для системи управління рефлексія, на думку науковця, є компонентом, що управляє психічними процесами. А. Карпов зазначає, що метасистемний рівень має відношення до загальної ієрархічної структури рівневої організації системи – психіки. Важливо і те, що метасистемний рівень (за визначенням) є не "рядовим" рівнем, а рівнем ієрархічно вищим.

"Функціональність" метасистемного рівня полягає в його здатності управляти психічними процесами, які відбуваються на різних рівнях психіки. А це, своєю чергою, дає змогу розглядати запропонований А. Карповим метасистемний рівень, зокрема як функцію, що виконує комплекс впливів управління процесами. Специфіка метакогнітивних процесів як процесів управління процесами дає можливість визначити їх як особливий клас конструктів, представлених своєю функцією. Структурно такі конструкти являють собою комплекс психічних операцій (дій), взаємодія яких створює нову, системну властивість, що забезпечує суб'єкту здатність контролювати й управляти процесом. Такі системи існують "в русі" як процес і лише в разі потреби суб'єкта управляти своїми когнітивними процесами й контролювати їх, що є, на нашу думку, істотною ознакою цього класу систем.

Здатність психіки здійснювати метакогнітивний процес – процес управління процесами – і тим самим управляти своєю пізнавальною діяльністю складається з активного контролю за пізнавальними процесами, які виконує суб'єкт, та їх взаємодії в напрямі до поставленої

мети. З огляду на те, що основна функція метакогнітивного процесу – управління когнітивними процесами з метою досягнення бажаного результату, розглянемо їх, вдаючись до функціонально-системного підходу. Як було зазначено, в автономній системі орган управління є елементом системи, але, виконуючи управлінсько-контролюючі функції, він функціонує щодо неї як надсистема. У термінології метасистемного підходу надсистему, що виконує управлінсько-контролюючі функції, визначено як метасистему – комплекс (систему) дій, що функціонує в разі потреби контролювати й управляти процесами, для яких створено систему.

Однак, досліджуючи особистість тільки в контексті методології функціонально-системного підходу, втрачаємо цілісний погляд на неї, на її здатність до саморозвитку, самовизначення, до створення свого внутрішнього світу, тих самих якостей, які визначають її унікальну неповторність. Теоретичною основою, що дає змогу зберегти можливість вивчення особистості як цілісного явища, є, на нашу думку, п’ять принципів генетико-моделюючого методу, а саме:

принцип аналізу за одиницями – в основу покладено суперечливу одиницю – нужду як вихідне енергетичне джерело особистості, що є біосоціальним за своєю природою (єдність біологічного і соціального та їх активант, що зумовлює існування особистості);

принцип єдності біологічного та соціального – розкриває природу витоків активності особистості й означає вивчення онтогенезу від його початку, дослідження механізмів виникнення потреб з нужди;

принцип креативності – потрібно зважати на багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості (не все однозначне і прогнозоване);

принцип рефлексивного релятивізму – декларує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості;

принцип єдності експериментальної та генетичної ліній розвитку – нужда є базальною основою, на якій розвиваються потреби.

Систему принципів за генетико-моделюючим методом можна розглядати як основу принципів, на яких базується складна соціальна поведінка особистості. Ця система відображає інші важливі аспекти психіки особистості та її складної соціальної поведінки, особливо в екстремальних умовах життєдіяльності.

Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод відображає ті суттєві ідеї, які потрібно реалізувати, досліджуючи особистість як цілісність. Застосування функціонально-системного підходу для аналізу особистості як системи управління дає змогу визначити особистість не просто як складну відкриту систему, а як метасистему, яка виконує функцію управління метакогнітивними процесами [13].

Варто зазначити, що метакогнітивні процеси дають можливість суб'єкту ефективніше провадити діяльність, підвищуючи її результативність, зокрема розвивати їх психологічну витривалість. Проте ефективність освітньої діяльності зумовлена системною взаємодією метакогнітивних, мотиваційних, вольових та інших процесів. Своєю чергою, мотиваційна сфера особистості складається з навчальної мотивації, мотивації науково-дослідницької діяльності, а також загальної мотиваційної спрямованості. Отже, майбутні фахівці, які активно застосовують метакогнітивні стратегії, краще встигають, ніж ті, які застосовують ці стратегії менше. Метакогнітивна активність має тісний зв'язок з вольовою саморегуляцією; це означає, що в разі потреби суб'єкт має намір і здатний докладати зусиль, спрямованих на успішну діяльність.

Результати досліджень свідчать про те, що чим краще суб'єкт обізнаний щодо власних пізнавальних процесів, тим більш успішно він вирішуватиме різні, зокрема й професійні завдання [14]. Питання метакогнітивної обізнаності є вкрай актуальними для підготовки майбутніх фахівців. Адже прийняття того чи іншого рішення суб'єктом

великою мірою залежить від усвідомлення якості власного знання, від його самооцінки, що своєю чергою, впливає на професійні стратегії та рішення конкретних тактичних завдань. Завищення власних здібностей і знань призводить до помилкового планування діяльності та, як наслідок, невиконання запланованих завдань. Особистість часто переоцінює власну компетентність, буває занадто самовпевненою в оцінці результатів роботи. Цей феномен дістав назву надмірної впевненості (*overconfidence*). Психолог Дж. Меткалф позначає цей феномен терміном "когнітивний оптимізм". У цьому аспекті доречним є врахування ефекту Даннінга – Крюґера – когнітивного упередження, яке полягає в тому, що особистості з низьким рівнем знань або компетенцій схильні переоцінювати власні можливості та знання. Це явище було вперше описано психологами Девідом Даннінгом і Джастіном Крюґером 1999 року в контексті дослідження, яке продемонструвало, що особистості з недостатньою компетенцією не тільки роблять помилки або погано виконують завдання, але й не здатні об'єктивно оцінити свій рівень знань чи вмінь [15]. Основні характеристики ефекту Даннінга – Крюґера:

низька компетентність – висока самооцінка: особистості з низьким рівнем знань впевнені, що їхні знання вищі за середній рівень, хоча це не відповідає дійсності (обмежена компетентність не дає можливості їм усвідомити свої прогалини у знаннях);

брак метакогнітивних навичок – здатність розуміти й оцінювати власне мислення в особистостей з низьким рівнем компетенцій обмежена (неспроможність коректно оцінити свої помилки і зусилля, необхідні для вдосконалення);

прогрес з досвідом – збільшення знань та досвіду особистостей призводить до усвідомлення того, наскільки складним є предмет вивчення, і оцінка власних здібностей стає більш реалістичною;

парадокс компетентності – особистості з високою компетенцією в певній сфері можуть недооцінювати свої здібності, вважаючи, що інші

знають і розуміють стільки ж, скільки і вони. Вони можуть бути більш критичними до власних знань, оскільки краще усвідомлюють складність предмета і свої можливі недоліки.

Ефект Даннінга – Крюґера має тісний зв'язок з такими психологічними явищами, як когнітивний дисонанс (коли особистість відчуває дискомфорт через суперечності між власною некомпетентністю та переконанням у власній правоті) та самообман (коли особистість захищає свою позитивну самооцінку, ігноруючи власні помилки). Уникнути ефекту Даннінга – Крюґера допоможуть такі кроки:

розвиток метакогнітивних навичок – рефлексія і самокритика допомагають вчасно помітити недоліки у знаннях;

зворотний зв'язок – об'єктивна оцінка з боку інших людей може допомогти краще зрозуміти свій реальний рівень компетенцій;

постійне навчання – усвідомлення того, що завжди є місце для розвитку і вдосконалення, допомагає уникати самовпевненості на початкових етапах навчання.

Переоцінка власної компетентності нерідко призводить до рішень, наслідки яких можуть бути не тільки шкідливими, а й навіть катастрофічними. Майбутній фахівець, який переоцінює власні знання, систематично недопрацьовує навчальний матеріал і ризикує знизити власну успішність, зокрема в подальшій професійній діяльності. Згадані феномени конкретизуються в понятті метакогнітивного моніторингу, який належить до регулятивного аспекту метапізнання і є намаганням суб'єкта простежити власну пізнавальну активність та її результати у процесі вирішення різних типів завдань [16].

У процесі професійної підготовки майбутніх фахівців вкрай важливим є планування ними своєї практичної підготовки, відповідно неадекватні прогнози власних можливостей призводитимуть до неуспіху і, як наслідок, до зниження мотивації. Отже, суб'єктивна оцінка успішності вирішення завдань у минулому впливає на прогнозування.

Особливості метакогнітивної регуляції проявляються в тому, що майбутні фахівці використовують невелику кількість метакогнітивних стратегій:

у середньому для розуміння поставленого завдання використовують тільки якусь одну стратегію;

функції використовуваних стратегій для розуміння поставленого завдання обмежені.

Майбутні фахівці не визначають послідовність та умови розуміння поставленого завдання, не здійснюють поточний контроль розуміння поставленого завдання, ефективності використовуваних стратегій, не застосовують прийоми управління пізнавальними процесами, не оцінюють результат і процес розуміння поставленого завдання. Майбутні фахівці з високим рівнем розуміння поставленого завдання порівняно з майбутніми фахівцями інших груп мають більше метакогнітивних знань, демонструють найбільш високий рівень метакогнітивного включення в діяльність. Метакогнітивні стратегії використовуються як для контролю правильності розуміння, так і для контролю пізнавальних процесів і стратегій розуміння. Це дає можливість майбутнім фахівцям управляти розумінням з погляду змістовності та стратегічності. Вони більш метакогнітивно компетентні, оскільки володіють знаннями і вміннями з організації метакогнітивної діяльності, що дає змогу планувати, контролювати, перевіряти й оцінювати стратегії, когнітивні процеси, використовувані для досягнення пізнавальної мети.

На інноваційній стадії розвитку інформація і знання стають предметами і засобами для креативного мислення, продуктом якого є нові ідеї, які мають великий соціально-економічний ефект. Завдання професійної підготовки – готувати фахівців майбутнього. Креативна освіта – це освіта, орієнтована на розвиток творчих здібностей особистості, пошук інновацій, аналіз проблем і варіантів діяльності. Креативність залежить від таких якостей, як винахідливість, уміння

знаходити рішення на базі нового мислення, здатність подивитися на проблему з різних і нових сторін, інтерес до експериментування, здатність до рефлексії і безперервного навчання, здатність знову і знову генерувати нові ідеї. Варто зазначити, що зазвичай метакогнітивні здібності розглядають в інтелектуальному контексті.

З огляду на вищеозначене та в контексті інформаційної перенасиченості освітнього простору необхідним є вміння правильно та конструктивно моніторити навчальний матеріал, адже від цього залежить, як майбутній фахівець регулюватиме власні пізнавальні процеси під час підготовки.

Варто зазначити, що існує багато досліджень метакогнітивного моніторингу. Емпірико-практичні аспекти метакогнітивного моніторингу досліджували провідні іноземні вчені А. Браун, В. Епстайн, А. Коріат, Дж. Меткалф, Д. Мошмон, С. Тобіас, Дж. Флейвелл, Г. Шро. Провідними вітчизняними дослідниками, які вивчають питання метакогнітивного моніторингу, є М. Августюк, Е. Балашов, С. Максименко, І. Пасічник, Т. Хомуленко та інші.

Існує багато тлумачень терміну “метакогнітивний моніторинг”, які базуються на його визначенні як процесу, поєднанні специфічних навичок або здібностей тощо.

Найбільш об’єктивним, на нашу думку, є визначення метакогнітивного моніторингу як процесу відстеження майбутнім фахівцем власної когнітивної активності та її результативності під час розв’язання певного пізнавального завдання [17].

У контексті освітніх інновацій цікавими є дослідження метакогнітивного моніторингу саме в освітній галузі. Наголошується на тому, що впевненість у формулюваннях навчальних завдань не пов’язана з тим, чи відображає конкретне формулювання значуще або незначне навчальне ускладнення. На основі матеріалів щодо вирішення майбутніми фахівцями завдання на визначення навчальних проблем виявлено ефект

спотворення метакогнітивного моніторингу цього процесу. Якість моніторингу пов’язана з суб’єктивною доступністю формулювань труднощів у навчанні. Важливим є те, що вирішення питання про те, які механізми лежать в основі неадекватного метакогнітивного моніторингу, задає напрям для конструювання навчальних процедур, спрямованих на корекцію цих психологічних явищ. Якщо вважати, що в основі надмірної впевненості майбутнього фахівця лежать евристичні процеси, то в навчанні необхідно створювати такі умови, які сприяли б більш обережному використанню майбутніми фахівцями таких евристик [14].

Загалом метакогнітивний моніторинг – це процес, що охоплює усвідомлення, контроль та оцінку майбутнім фахівцем когнітивних процесів. Він складається з трьох основних компонентів:

планування – визначення цілей освітньої діяльності, вибір стратегій, які сприятимуть досягненню цих цілей;

моніторинг – спостереження за прогресом у навчанні, оцінка ефективності обраних стратегій;

оцінка – аналіз результатів, рефлексія над досягненнями та можливість корекції підходів у майбутньому.

Метакогнітивний моніторинг дає можливість майбутньому фахівцю бути більш свідомим у процесі навчання, що веде до поліпшення результатів.

Науковець Е. Балашов зазначає, що метакогнітивний моніторинг – це здатність до оцінювання поточного стану когнітивної активності, спрямованого на відстеження того, чи правильно суб’єкт вирішує поставлену проблему, а також на встановлення рівня розуміння опрацьованого матеріалу. Виявлено, що високі показники розвитку метакогнітивного моніторингу, які вимірюються за допомогою різних варіантів опитувальників, позитивно корелюють із навчальними досягненнями фахівців, а також з успішністю виконання модулів за навчальними дисциплінами [18].

У цьому контексті слід зауважити, що окремим питанням постає вивчення саме точності метакогнітивного моніторингу. Помилки метакогнітивного моніторингу у вигляді ілюзій знання та пізнання мають негативний вплив на суб'єктивне самооцінювання власних метакогнітивних здібностей. Наявні на цей час підходи до вимірювання точності метакогнітивних суджень не охоплюють всі аспекти цієї проблеми. Питання переоцінювання або недооцінювання знань є достатньо суттєвим з погляду фахової діяльності, що може здійснювати домінантний вплив як на прийняття управлінських рішень, так і на всю професійну діяльність загалом.

Таким чином, актуальним є розробка специфічних навчальних процедур для підвищення точності метакогнітивного моніторингу та поліпшення якості навчальної діяльності [19, 20].

Метакогнітивний моніторинг допомагає майбутньому фахівцю усвідомлювати свої емоції та думки, що своєю чергою, підвищує його здатність до адаптації у стресових ситуаціях. Фахівці, які використовують метакогнітивні стратегії, можуть вчасно виявляти негативні емоції і застосовувати техніки для їх контролю, що знижує рівень стресу та підвищує психологічну витривалість.

Вищеозначене демонструє застосування передових досліджень метакогнітивної психології в галузі освіти. Метакогнітивна теорія має великий потенціал для наукових і науково-педагогічних працівників щодо втілення ними інноваційних технологій, оскільки вона дає можливість здійснювати освітню діяльність через навчання стратегіям. Майбутні фахівці можуть підвищити психологічну витривалість, поліпшення успішність шляхом дослідження свого мислення.

Психологічна витривалість є критично важливою для успішної професійної діяльності майбутніх фахівців. Метакогнітивний моніторинг є потужним інструментом для розвитку цієї витривалості, оскільки дає можливість майбутнім фахівцям усвідомлено управляти своєю

професійною підготовкою, контролювати емоції та адаптуватися до нових умов. Інтеграція метакогнітивних стратегій в освітній процес може суттєво підвищити готовність майбутніх фахівців до викликів професійного життя, їх стійкість до стресу.

Проблема дослідження розвитку психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО є актуальним комплексним завданням для всіх ЗВО, які використовують у своїй діяльності сукупну множину методологічних підходів, які відповідають їх спеціалізації за освітньою програмою. У цьому контексті варто зазначити, що професійне становлення, складовою якого є розвиток психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО, являє собою:

процес розв'язання суперечностей між наявними рефлексивними уявленнями, способами мислення, знаннями, уміннями та навичками спеціальної діяльності і браком досвіду їх реалізації на практиці, між минулим досвідом особистісного розвитку та майбутнім розвитком професійної майстерності та культури, між двома етапами усвідомлення власного Я: Я – майбутній фахівець СБіО, що опановує відповідний фах, і Я – фахівець;

етап розвитку професійної культури, на якому професійно важливі якості вже сформовано, але спеціальна діяльність не набула остаточної форми;

форми відображення у свідомості майбутнього фахівця власного об'єктивно-реального розвитку особистісних професійно важливих якостей;

процес якісного і квантитативного перетворення наявних індивідуально-особистісних особливостей у сформовані професійно важливі якості;

розвиток психологічної витривалості майбутнього фахівця – найважливішої його професійної характеристики, яка розглядається як багаторівнева системна якість і формується протягом усієї військово-

професійної підготовки в закладі вищої освіти.

Отже, в умовах сучасних викликів та загроз дослідження проблем розвитку психологічної витривалості майбутніх фахівців СБіО у контексті метакогнітивного моніторингу в освітньому процесі у ЗВО є доцільними для підвищення якості підготовки, зокрема для транзитивності їхньої військово-професійної підготовки на стандарти НАТО через імплементацію інноваційних методологічних засад.

Література і джерела

1. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці : підручник. Київ : КНЕУ, 2003. 367 с.
2. Костів С. Ф. Психолого-педагогічний аналіз проблем психофізичної витривалості офіцерів у військово-професійній діяльності в науковій літературі та військовій практиці. *Scintific letters.* 2018. Vol. 6. No 3. P. 62–66.
3. Присяжнюк С. І., Краснов В. П., Третьяков М. О., Раєвський Р. Т., Кійко В. Й., Панченко В. Ф. Фізичне виховання : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 192 с.
4. Колесніченко О. С. Розробка методики “психологічна готовність особистості фахівця до екстремального виду діяльності”. *Збірник наукових праць ХУПС.* Харків, 2014. Вип. 1 (38). 420 с.
5. Павлюк Є. О., Свіргунець Є. М. Олімпійський і професійний спорт : навч. посіб. Хмельницький : ХНУ, 2010. 255 с.
6. Осьодло В. І. Діагностика, формування і розвиток психологічної готовності до професійної діяльності: методичні аспекти. *Військово-спеціальні науки. Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2015. Вип. 1. С. 30–32.
7. Комар З. Психологічна стійкість воїна : підручник для військових психологів. Київ, 2017. 182 с.

8. Милославська О. В., Богдановський С. О. Резильєнтність як складова психічної витривалості військовослужбовця. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* Київ, 2023. Т. 34. № 1. С. 197–202. URL: https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2023/32.pdf.
9. Руденко О. В., Гонтар Ю. В. Структура резилієнсу в контексті розвитку резильєнтності особистості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2022. Т. 33. № 2. С. 73–77.
10. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології: консультативна психологія і психотерапія*. 2018. № 14. С. 26–64.
11. У Міністерстві охорони здоров'я України: три стратегії стоїків для збереження психологічної витривалості. URL: https://moz.gov.ua/uk
12. Flavell J. H. Metacognition and cognitive monitoring a new area of cognitive developmental Inquiry. *American Psychologist*. 1979. 34 (10). P. 906–911.
13. Максименко С. Д., Ірхін Ю. Б., Деркач Л. М., Марусинець М. М., Касинець М. М. Психологічна організація модульного формування когнітивних здібностей: генетико-креативний підхід : навч. посіб. Київ : вид-во "Людмила", 2023. Т. 1. 384 с.
14. Гриньків А. П. Метакогнітивні дослідження в контексті освітніх інновацій. *Вища освіта України.* Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. № 2. С. 37–43.
15. Kruger J., Dunning D. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. № 77 (6). P. 1121–1134.
16. Schraw G., Moshman D. Metacognitive theories. Educational Psychology Review. 1995. № 7. P. 351–371.
17. Avhustiuk M. M., Pasichnyk I. D., Kalamazh R. V. The illusion of

knowing in metacognitive monitoring: effects of the type of information and of personal, cognitive, metacognitive, and individual psychological characteristics. *Europe's journal of psychology*. 2018. № 14 (2). P. 317–341.

18. Балашов Е. М. Психологічні особливості метакогнітивного моніторингу в навчальній діяльності студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Херсон : ХДУ, 2019. № 4. С. 64–71.
19. Августюк М. М. Ілюзія знання в метакогнітивному моніторингу навчальної діяльності студентів ВНЗ : дис. … канд. психол. наук : 19.00.07. Острог, 2016. 316 с.
20. Августюк М. М. Цілеспрямований педагогічний супровід в оптимізації метакогнітивного моніторингу навчальної діяльності студентів. *Психологія особистості.* Івано-Франківськ, 2018. Т. 9. № 1. С. 82–88.

Богуславець А. В., кандидат психологічних наук, старший дослідник

РОЗДІЛ 11.МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИМ ВПЛИВАМ

Війна російської федерації (рф) проти України докорінно змінила сприйняття безпекової ситуації у світі як на глобальному, так і на регіональному й субрегіональному рівнях. Це призвело до кардинальних змін у політиці провідних держав, зокрема держав Європейського Союзу і НАТО, стимулювало зміцнення трансатлантичних зв'язків.

У цьому контексті якість професійної підготовки майбутніх фахівців, їх спроможності протистояти інформаційно-психологічним впливам забезпечується передусім ефективністю професійного психологічного відбору, інтенсифікацією психологічної підготовки, зокрема психологічної реабілітації й загалом раціональним поєднанням навчання, виховання та психологічного забезпечення освітнього процесу в закладі вищої освіти (ЗВО).

В умовах війни вивчення проблематики протидії інформаційно-психологічним впливам особистості є безперечно актуальним та важливим. Аналіз наукових напрацювань В. Зеленіна, А. Маркова, О. Медведєвої, В. Халамендик, Х. Хворост, Н. Пророк дає підстави стверджувати, що інформаційно-психологічний вплив можна розглядати крізь призму загрози психологічному здоров'ю особистості.

У психологічній теорії та практиці, під психологічним впливом розуміють вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої особистості за допомогою винятково психологічних засобів (вербальних, паралінгвістичних або невербальних). У структурі психологічного впливу виокремлюють такі складові: суб'єкт (ініціатор) психологічного впливу, реципієнт психологічного впливу, цілі, дії та результати психологічного впливу.

Важливими питаннями під час психологічної реабілітації є розгляд різних аспектів психологічної підтримки особистості засобами інформації, аналіз репертуару “операцій у когнітивній галузі”, вивчення чинників конструктивності та дієвості інформаційно-психологічного впливу, притаманних різним його формам. З появою мережі “Інтернет” з`явився новий арсенал інструментів, які можна використовувати для маніпулювання, зокрема, онлайн-зламування, псевдоніми, боти, вебсайти без вказівки авторства, заповнені сфабрикованим контентом, аватари в соціальних мережах, що публікують фейкові новини. У політиці важливу роль відведено інформаційно-психологічному впливу на думки, емоції, поведінку різних верств громадян, зокрема, в ситуації політичного протистояння доступу до інтернету, соціальні мережі використовують для впливу на громадську думку країни-супротивника, підтримки в ній опозиційних політичних рухів тощо.

У нашому дослідженні ми вивчаємо інформаційно-психологічний вплив як вплив на свідомість особистості з метою внесення змін у її поведінку та світогляд. Базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання і навіювання.

Об’єктом інформаційно-психологічних впливів є перш за все людська свідомість, тому засоби впливу базуються на основі психології та соціальної інженерії. Розвиток цих наук підсилюється застосуванням інформаційних технологій у сфері комунікацій, які дають можливість охоплювати чисельну аудиторію.

На думку О. Медведєвої, головними ознаками інформаційно-психологічного впливу можуть бути, зокрема, такі:

викривлення інформаційного простору об’єкта впливу;

прихованість механізму впливу;

використання особливостей психофізіології особистості для досягнення мети такого впливу.

Дослідниця зазначає, що ефективно працюють такі методи інформаційно-психологічного впливу як дезінформація, пропаганда, диверсифікація

громадської думки, психологічний тиск, поширення чуток (фейків) тощо. Щодо чуток, то їх поділяють на такі групи:

чутки страху, які мають дуже велику рушійну силу та можуть викликати паніку;

чутки ненависті та ворожнечі, які мають на меті створити розбрат між людьми та групами;

чутки, засновані на стереотипах, які підсилюють відчуття релігійної, національної, расової або якоїсь іншої винятковості;

чутки бажань та втечі від реальності тощо [1].

Інформаційні впливи дуже впливають на психіку особистості, оскільки вони безпосередньо спрямовані на свідомість та підсвідомість, формуючи або змінюючи уявлення про реальність. Свідомість проявляється через сприйняття інформації, аналіз та прийняття рішення на основі отриманих даних. Під впливом цілеспрямованих інформаційних атак можуть змінюватися переконання, з’являються нові сумніви або упередження, що в кінцевому результаті може призвести до зміни поведінки та вчинків особистості.

Таким чином, для проведення ефективної психологічної реабілітації особистості важливо приділяти увагу, зокрема інформаційній протидії, навчитися прийомам профілактики та психогігієни інформаційно-психологічних впливів. Надійно інформаційно-захищена країна має більше шансів не стати жертвою територіального, політичного чи ідеологічного впливу ззовні.

В Україні, як і в більшості інших країн, психологічну реабілітацію сприймали багато років лише в контексті розробок, спрямованих на психологічний супровід і реабілітацію осіб з різними вадами й, зокрема, в регуляції взаємин між особистістю та навколишнім світом, а також спортсменів, травмованих під час тренування чи змагань.

На цей час спектр науково-практичного зацікавлення реабілітаційною психологією суттєво розширили, об`єднавши такі дисципліни та напрями, як:

психологічна реабілітація, психологічна корекція, кризова психологія, психологія травматизації (зокрема, психологія діяльності в особливих умовах та психологія екстремальних ситуацій), психологія стресу тощо.

Упродовж останніх років багато наших співвітчизників переживали бойовий стрес, тому розвиток реабілітаційної психології цілком відповідає потребам суспільства. Питання наслідків бойового стресу та його профілактики довгий час залишається предметом досліджень багатьох науковців. Так, особливості психічних станів особистості у стресових та екстремальних ситуаціях висвітлено у працях Л. Балабанової, Л. Гримак, О. Думбрави, О. Кокуна, С. Миронець, М. Левітова, С. Лєбєдєвої, О. Назарова, Н. Оніщенко, О. Тімченко, Т. Титаренко, М. Дрезнітз, Е. Фоа та ін. Психологічній допомозі учасникам бойових дій та збереженню психологічного здоров'я приділили увагу Н. Гуцуляк, В. Зливков, В. Климчук, В. Осьодло, Є. Потапчук, О. Сафін, О. Хміляр, С. Хоружий, В. Христенко та інші.

З. Кісарчук, Л. Кондратенко, О. Тімченко, С. Яковенко спрямували свої дослідження в напрямі технології діагностики та подолання стресових розладів. Питання наслідків переживання бойового стресу та способи мінімізації негативних наслідків досліджено в працях Н. Агаєва, О. Кокуна, О. Колесніченка, М. Корольчука, К. Кравченко, Т. Ларіна, Н. Лозинської, С. Максименка, К. Максименко, Н. Оніщенко, І. Приходька, В. Стасюка, В. Христенка, Л. Шестопалової та ін.

Водночас на законодавчому рівні передбачено зміни принципів організації системи реабілітації та системи надання соціальних гарантій, що визначатиме і запровадження нових моделей організації, адміністрування та менеджменту, застосування принципово іншої методології оцінювання якості результатів реабілітаційного процесу, процесу соціальної адаптації учасників бойових дій, а також членів їхніх сімей. Згідно з положеннями нового підходу [2] сучасні системи надання реабілітаційних та соціальних послуг мають спиратися на такі принципи:

персоніфікований підхід до учасників бойових дій;

простота та ефективність управління та організації;

прозорість та публічність;

максимальне використання потенціалу самоорганізації ветеранів та фахівців;

використання провідного світового досвіду як у сфері адміністрування суспільних процесів, так і у сфері надання реабілітаційних послуг учасникам бойових дій.

Кількість осіб, які брали участь у бойових діях, постійно збільшується, необхідність їх подальшої психологічної реабілітації набуває більшої актуальності [3]. Важливість досліджень у цьому напрямі зумовлена, з одного боку, нестатком інформації щодо особливостей психологічної реабілітації саме майбутніх фахівців, яким доводилось виконувати різноманітні завдання в умовах бойових дій, а з іншого – необхідністю підвищувати ефективність профілактики бойового стресу, заходи якої мають базуватися на результатах психологічного діагностування майбутніх фахівців під час адаптації до умов навчання в ЗВО.

Зарубіжні та вітчизняні фахівці досліджують два аспекти щодо негативного впливу бойового стресу (БС) на особистість. Так, перший аспект виражений зазвичай як “розлади, пов’язані з травмою та стресором” (відповідно до DSM-V, серед яких найпоширеніший бойових стрес [4–6], а також як інші негативні чинники, а саме: ускладнена комунікація, депресія, генералізований тривожний розлад, дисоціативні розлади, розлади із соматичними симптомами і конверсійний розлад, короткі психотичні розлади, зловживання психоактивними речовинами тощо [7, 8]. Водночас, за даними DSM-V, ризик отримати коморбідний розлад для тих, хто виявляє ознаки БС, становить 80 % [6, 9]. Перераховані негативні впливи БС суттєво впливають на рівень психологічного добробуту майбутніх фахівців, якість їх життя, стосунки з близькими людьми, а без проведення реабілітаційних заходів можуть привести до соціальної ізоляції та навіть інвалідизації.

Другий аспект впливу БС – це те, що Дж. Брієр називає “зростанням” [7, 10, 11]. Воно проявляється тоді, коли особистість змогла

“пройти” через БС, пережити його. У результаті такого проживання якість її життя також змінюється, але в інший спосіб – усе усвідомлюється по-новому, змінюються й стають глибшими погляди на світ, на себе, на інших людей. Разом із тим досягти другого аспекту, не пройшовши й не подолавши перший, достатньо складно, і допомога фахівця, психолога чи психотерапевта є надзвичайно важливою. Низка методів психотерапії (наприклад, травмофокусована когнітивно-поведінкова терапія), ефективність яких емпірично доведено, дає змогу у стислі терміни подолати негативні наслідки впливу БС і повернутися до нормального психологічного та психофізіологічного стану. Складові поняття “норма” концептуально наведено на рис. 1.

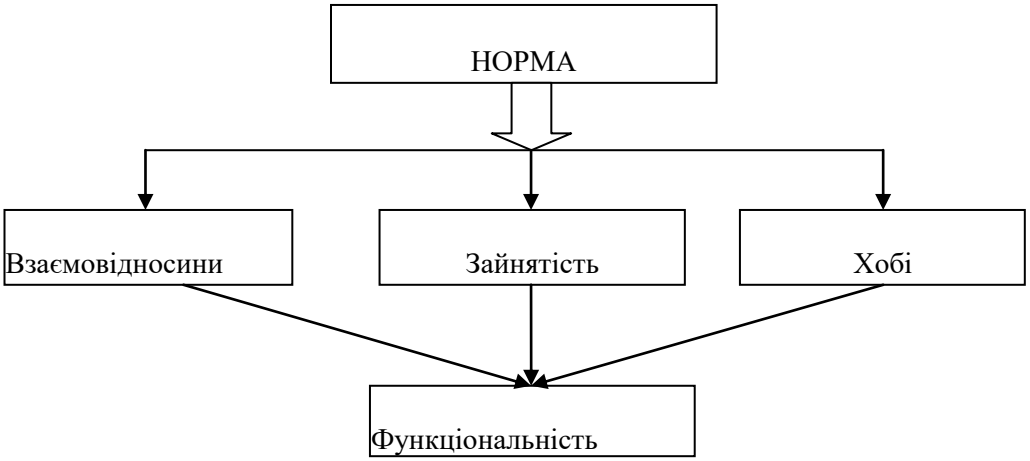

Рис. 1. Зміни мотиваційної сфери особистості

Крім того, вивчення можливостей збереження соціально-адаптивних можливостей майбутнього фахівця, оновлення його життєвої активності, підвищення рівня психологічного благополуччя в умовах переживання тривалих травматичних подій залежить від великої кількості спеціалістів різного профілю [12, 13]. Психологічна реабілітація постраждалих майбутніх фахівців від БС має різні аспекти: соціальні, медичні, психологічні. Аналізуючи вказану проблематику, можна зауважити, що успішність реабілітації, в якій мають брати участь як фахівці-професіонали, так і добровольці, волонтери, залежить від визначення ними власних зон

відповідальності, так само, як і сфери спільних зусиль (рис. 2).

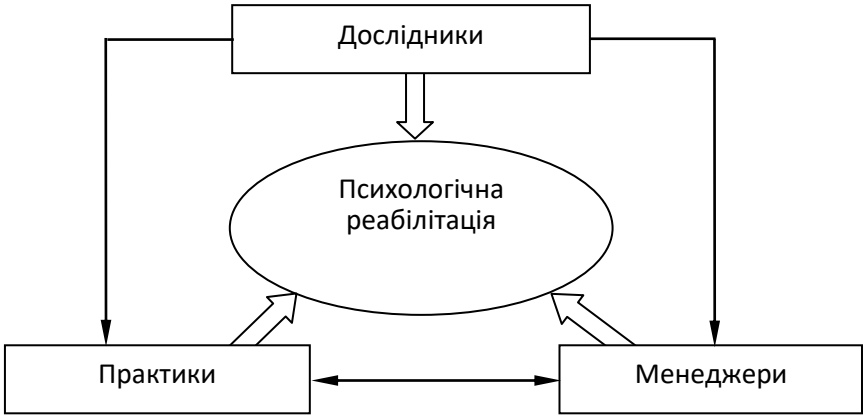

Рис. 2. Зони відповідальності фахівців з психологічної реабілітації

Так, науковці лабораторії консультативної психології та психотерапії Інституту психології імені Г. Костюка в колективній монографії [14] описують, зокрема, способи психотерапевтичної роботи психолога з військовослужбовцями, що зазнали фізичних ушкоджень, ветеранами, які перебувають на реабілітації, членами їхніх сімей.

Особливості діагностики, терапії та частково профілактики розладів адаптації як медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах стали предметом аналізу харківських психологів і психіатрів [15]. Вітчизняні спеціалісти вивчають також патопластичні чинники БС (професійної військової діяльності, особистісні) і асоційовані з ним психічні порушення [16]. На жаль, напрями медико-психологічної профілактики автори лише називають, і більшість з них має непсихологічний характер. Профілактикою негативних психічних станів, пов’язаних з БС у військовослужбовців, психологічною допомогою в умовах бойових дій займається колектив Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Міністерства оборони України [17], хоча і в цьому дослідженні проблеми соціально-психологічної реабілітації майбутніх фахівців залишаються поза увагою.

Натомість, американські дослідники М. Фраін, М. Бетхел, М. Бішоп розробили Дорожню карту психологічної реабілітації військових ветеранів з

обмеженими можливостями. Вони використовували п’ятиаспектний підхід, пропонуючи, зокрема:

акцентувати увагу на запитах ветеранів під час реабілітаційних тренінгів;

зважати на особливі потреби ветеранів під час працевлаштування;

навчати ветеранів способам самодопомоги;

використовувати модель життєздатності сім’ї;

залучати більше дослідників до розв’язання питань учасників бойових дій [18, 19].

Свого часу фахівці науково-дослідного інституту психіатрії під керівництвом директора І. Пінчук розробили тренінг з виявлення у фахівців негативних психічних станів, спричинених БС, допомоги військовослужбовцям у подоланні його наслідків та запобіганню самогубствам. Фахівці вважають, що однією з передумов успішного проведення тренінгів і, взагалі реабілітації військовослужбовців, є кількісне та якісне вивчення особливостей вияву в них негативних психічних станів, а також визначення методичного інструментарію та критеріїв їх діагностики [20].

Варто зазначити, що до психічних станів, які негативно впливають на виконання різних видів діяльності, найчастіше належать стрес, нервово-психічна напруга, стомлення, депресія, тривога тощо. У сучасній екстремальній психології чинники професійної діяльності, які можуть викликати негативні психічні стани, поділяють на специфічні і неспецифічні. До першої групи належать: ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності військовослужбовців (поранення, контузії, травми, каліцтва); загибель близьких людей і товаришів по службі; події, в результаті яких постраждали честь і гідність військовослужбовця. Друга група охоплює такі стресори: підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя; тривала напружена діяльність; тривала депривація основних біологічних і соціальних потреб; різкі і несподівані зміни умов служби і життєдіяльності; важкі екологічні умови життєдіяльності; брак контактів з близькими; неможливість змінити умови свого існування; інтенсивні і тривалі

міжособистісні конфлікти; підвищена відповідальність за свої дії; потенційна можливість фізичних і моральних страждань заради досягнення цілей, неясних для військовослужбовця [21].

Попередньо було встановлено, що вияв негативних психічних станів у фахівців, які готувалися до виконання завдань, передусім відобразився у порівняному зниженні показників самооцінки психофізіологічного стану (“самопочуття” та “активності”). Результати діагностики фахівців відразу після повернення із відрядження свідчать, що різні негативні психічні стани в них починають виявлятися асинхронно. Хоча депресивні тенденції, підвищення тривожності, зниження рівня самооцінки різних параметрів психофізіологічного стану не було проявлено. Однак у цих дослідженнях брали участь особи, які бойових психічних травм не мали. Тут варто пояснити, що для фахівців бойова психічна травма – патологічний стан центральної нервової системи (ЦНС), сформований у результаті бойового стресу такого рівня, який перевищує адаптаційний потенціал конкретної особистості й утворює бойову психічну патологію, що полягає у залученні патофізіологічних механізмів регуляції гомеостазу, накопиченні морфологічних змін у структурі ЦНС, наростанні специфічної особистісної дисгармонії і готовності до психопатологічного синдромоутворення.

Отже, актуальність дослідження проблеми психологічної реабілітації майбутніх фахівців, зумовлено потребою в розробці її ефективних технологій, спрямованих як на майбутніх фахівців, так і їх цивільне оточення, а також на взаємну інтеграцію всіх суб’єктів взаємодії в цивільному житті та фаховій освітній діяльності [22].

Дані численних зарубіжних досліджень свідчать, що залишений без вирішення психотравматичний досвід призводить до відстрочених негативних психологічних наслідків, які перешкоджають здатності майбутніх фахівців реалізувати себе соціально, професійно й особистісно.

У таких особистостей розвиваються симптоми стресового розладу, якщо вони відчули вплив психотравмуючої ситуації, що перевершила їх здатність

справлятися із ситуацією звичайним для них способом. Зарубіжні та вітчизняні фахівці мають спільну думку про те, як потрібно допомогти таким особам розповісти свою історію, дистанціюватися від психотравмуючих подій, щоб зрозуміти, що відбулося, перевести досвід у слова, повернути його до колишнього рівня норми, тобто функціонування – це і є завдання реабілітації.

Історично реабілітацію визначали як відновлення попереднього стану, втраченого доброго імені, поновлення прав необґрунтовано звинуваченої особи. Друге значення терміну – медичні, педагогічні, психологічні, юридичні заходи, спрямовані на відновлення її здоров'я та працездатності. На цей час змістом поняття є комплексна допомога спеціалістів, спрямована не лише на компенсацію розладів, а й на повернення постраждалої особистості до суспільства, її якомога повнішу особисту, професійну інтеграцію в соціум.

Термін реабілітація походить від латинського слова habilis – "здатність", rehabilis – "відновлення здатності". Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ): "Реабілітація – це сукупність заходів, покликаних забезпечити особам з порушенням функцій у результаті хвороб, травм та вроджених дефектів пристосування до нових умов життя в суспільстві, в якому вони живуть"[23].

Поняття "реабілітація" вітчизняні фахівці досліджували в таких напрямах, як реабілітація в особистісному контексті (Т. Титаренко), рольова (П. Горностай), психологічна (Є. Холостова), середовищна (Т. Мосійчук). Крім того, С. Максименко визначає такі її види: вікова, життєва (зумовлена травматичними подіями), стосунків, професійна, невротична, духовна та смисложиттєва або екзистенційна. Наше дослідження охоплює психологічну реабілітацію осіб, які пережили психотравмуючу ситуацію, викликану екстремальними умовами професійної діяльності.

Загалом фахівці зазначають, що реабілітація – це комплекс медичних, психологічних, педагогічних, професійних, юридичних заходів, спрямованих

на відновлення чи компенсацію порушених або втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок змін стану здоров'я, соціального статусу, втрати близьких людей, навичок навчальної діяльності, соціальної дезадаптації та ін., які супроводжуються стійкими розладами функцій організму (інвалідністю), захворюваннями, залежністю, втратою соціального статусу, роботи, житла, близьких людей і тяжкими переживаннями таких втрат, скоєнням злочинів тощо. Реабілітація передбачає якнайшвидше і найбільш повне відновлення повноцінного функціонування різних категорій населення [24].

Реабілітації потребують численні категорії людей: військові, які отримали поранення і бойовий стрес під час бойових дій; жертви насилля і торгівлі людьми; свідки тяжких злочинів; внутрішньо переміщені особи; постраждалі внаслідок техногенних катастроф, пожеж, аварій, інші особи, які опинилися в соціально-небезпечних і складних життєвих обставинах.

Реабілітація – складний процес, під час якого формується активне ставлення до порушення особистісного здоров'я (статусу, прав, умов самореалізації тощо) і відновлюється позитивне не лише само сприйняття, а й ставлення до життя, сім'ї та суспільства.

Серед видів реабілітації фахівці виділяють дві основні групи – медичну і соціальну. Медична реабілітація складається з комплексу заходів, спрямованих на максимально можливе відновлення здоров'я особистості після перенесеного поранення, оперативного втручання, на компенсацію порушених чи повністю втрачених функцій організму. До медичної реабілітації належить:

реабілітація фізична, спрямована на відновлення здорового фізичного стану та працездатності соматично хворих;

психіатрична, орієнтована на відновлення осіб з психічними розладами;

наркологічна, що сприяє поверненню до здорового, повноцінного життя алкоголіків, наркоманів, токсикоманів;

реабілітація учасників бойових дій з обмеженими можливостями. Соціальна

реабілітація передбачає комплекс заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для інтеграції особистості в суспільство, відновлення її соціального статусу, здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності.

На думку науковців, до соціальної реабілітації належить також реабілітація політична, мета якої відновлення популярності політичного лідера, статусу скомпрометованої партії; кримінально-правова, спрямована на поновлення репутації безпідставно звинуваченої особи, відновлення її в правах; трудова, або професійна, що охоплює заходи, спрямовані на працевлаштування, професійне навчання та перенавчання, оволодіння трудовими навичками, зокрема, завдяки створенню спеціально пристосованих робочих місць; соціально-економічна, метою якої є повернення особистості економічної, фінансової незалежності та соціальної повноцінності. У цьому контексті нас цікавить соціально-психологічна реабілітація, а особливо психологічна реабілітація майбутніх фахівців.

Соціально-психологічна реабілітація є не пасивною реадаптацією, поверненням майбутнього фахівця до попереднього способу життя, а радше активізація здатності життєтворення, тобто, вміння перепроєктовувати власне життя та реалізовувати ці оновлені проєкти в сімейній, особистій, професійній та інших сферах. Адже творче ставлення особистості до власного життя передбачає відновлення бажання самотрансформацій, готовності до несподіванок, до змін ціннісних орієнтацій, характеру діяльності, поля спілкування, форм самореалізації.

Специфіка соціально-психологічної реабілітації майбутніх фахівців полягає в розробці та використанні відновлювальних заходів, які діятимуть у таких напрямах: персональному, інструментальному, просторовому, часовому. Персональний вектор має бути спрямований на відновлення частково втраченої цілісності особистості майбутнього фахівця, його збалансованості, самоврегульованості; інструментальний – на відновлення зниженої самоефективності особистості майбутнього фахівця, його здатності

самореалізовуватися в різних видах фахової діяльності, просторовий – на підвищення комунікативної компетентності майбутнього фахівця, налагодження стосунків, подолання почуття відчуження від оточення, конструктивне розв'язання конфліктів; часовий – на ціннісно-смислову сферу майбутнього фахівця, переоцінку цінностей, активізацію пошуку нових життєвих орієнтирів, нових сенсів.

Соціально-психологічними технологіями реабілітації майбутніх фахівців, які виконували спеціальні завдання, вважатимемо сукупність прийомів, методів, технік, інтервенцій, що застосовують для підтримання і відновлення здатності особистості до конструктивної життєдіяльності. Форми колективної комунікації, в яких практично використовують технології, можуть бути дуже різними, зокрема: групова робота, стратегічні сесії, майстер-плани розвитку соціально-психологічної реабілітології як галузі тощо. Застосування соціально-психологічних знань, теорій і інструментів для підвищення суб'єктивного благополуччя майбутніх фахівців теж є відповідною технологією.

Варто зазначити, що до психологічної реабілітації учасників бойових дій прикуто увагу багатьох українських науковців (О. Кокуна, І. Ушакової, О. Чернової та ін.), які визначають її як систему заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, особливостей людини, створення сприятливих умов для розвитку та утвердження здорової особистості. Психологічна реабілітація, на їх думку, формує в особистості свідому і активну участь у реабілітаційному процесі. Натомість соціально-психологічна реабілітація, спрямована на відновлення прав людини, соціального статусу, здоров'я і дієздатності, на відновлення самого соціального середовища, умов життєдіяльності, на забезпечення соціальних гарантій, контроль над реалізацією соціальних пільг, формування позитивної громадської думки [25]. На нашу думку, фахівці в такому разі говорять радше про реабілітацію соціальну, втрачаючи певною мірою специфіку реабілітації соціально-психологічної.

Крім того, завдання щодо розрізнення видів реабілітації учасників бойових дій, а саме, психологічної, медико-психологічної, професійно-психологічної та соціально-психологічної вивчала певна кількість фахівців. Наприклад, на думку А. Мельник, психологічна реабілітація є різновидом психологічної допомоги, орієнтованої на відновлення втрачених (порушених) психічних можливостей і здоров'я. Медико-психологічна реабілітація передбачає мобілізацію психологічних можливостей військовослужбовців у подоланні наслідків поранень, травм, інвалідизації, купірування больових відчуттів, психологічну підготовку постраждалих до хірургічних операцій та в післяопераційний період. Професійно-психологічна реабілітація спрямовується на швидке відновлення професійно-важливих якостей поранених, психотравмованих військовослужбовців та інвалідів військових дій, їх професійну переорієнтацію і перепідготовку, працевлаштування та професійну адаптацію, зняття втоми та відновлення фізичної працездатності. Соціально-психологічну реабілітацію, на його думку, трактують дещо звужено, вважаючи, що вона орієнтована на створення навколо ветеранів реабілітаційних умов соціального середовища [26].

Узагальнюючи думки фахівців, можна зазначити, що психологічна реабілітація – це система заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, властивостей особистості, створення сприятливих умов для їхнього розвитку й утвердження, орієнтацію на відновлення психологічних станів, які були порушені внаслідок травмуючої дії стресорів. У цьому контексті варто зазначити, що сфера впливу реабілітологів обмежена впливом на внутрішній простір життя окремого майбутнього фахівця. Водночас центром цього простору є самосвідомість, а основним засобом впливу – підвищення рівня активності майбутнього фахівця, тобто реабілітолог допомагає йому усвідомити, наприклад, соціальні цінності і таким чином подолати почуття меншовартості, реалізувати індивідуально-особистісний план життя тощо.

До принципів психологічної реабілітації належать:

партнерство – залучення особистості до лікування та відновлення;

різноплановість зусиль – спрямованість реабілітаційного процесу на різні сфери життєдіяльності;

єдність психосоціальних і біологічних методів впливу;

безперервність і оптимальна тривалість реабілітаційних заходів;

ступінчастість – створення “переходів” від одного реабілітаційного заходу до іншого;

професійність – залучення до проведення заходів психофізіологічної реабілітації фахівців, що мають спеціальну підготовку щодо оцінювання функціонального стану особистості, володіють методами соціально-психологічного вивчення й психофізіологічного обстеження;

обґрунтованість заходів – добір надійних, доступних і оптимальних методів психологічної реабілітації, перевірених багаторічною практикою, які можливо реалізувати в умовах перебування військовослужбовця у відповідній установі. Методи психологічної реабілітації слід обирати з огляду на особливості функціонального стану соматичної та психічної сфер особистості після бойового стресу й призначеної фахівцем терапії;

індивідуальність – ведення обліку рівня зниження професійно важливих якостей, наявності патохарактерологічних змін особистості, сприйнятливості і переносимості військовослужбовцем різних медичних і психологічних методів.

Тут доцільно зазначити, що медико-психологічна реабілітація орієнтується на лікування хвороби, травми або патологічного стану та починається з їх оцінювання. Лікування стану в гострому періоді орієнтовано на травму або захворювання, що може призвести до інвалідності. Окрім цього, відбувається оцінювання будь-якого дефіциту, що залишається після лікування та його впливу на соціальні, психічні та професійні навички військовослужбовця. Психологічну реабілітацію, навпаки, орієнтовано на ті навички, які збережено і може бути сформовано на основі резервних можливостей особистості. Отже, психологічна реабілітація містить у собі визначення та корекцію чинників, що пов’язані як з особистістю, так і з її оточенням, які

заважають повноцінній участі особистості в житті суспільства.

Сутністю постекстремальної психологічної роботи є особливий її напрям – психологічна реабілітація поранених військовослужбовців як один з найбільш пріоритетних видів реабілітації, що відображено в документах Всесвітньої організації охорони здоров'я [23]. Складові цього напряму діяльності наведено на рис. 3.

Рис. 3. Складові психологічної реабілітації поранених військовослужбовців

З огляду на вищеозначене, окреслимо два важливих аспекти, на які звертають увагу зарубіжні й українські фахівці, зокрема, можливості відновлення ресурсу життєдіяльності військовослужбовців – учасників бойових дій та вплив БС на їх мотивацію.

Сучасні підходи до вивчення особливостей переживання впливу БС дедалі частіше фокусують на конструктивній ролі ресурсів життєздатності військовослужбовців – учасників бойових дій. Нагадаємо, що життєздатність як складова позитивної адаптації людини, як здатність раціонально планувати та ефективно діяти у складних умовах є потужним ресурсом запобігання посттравматичного стресу, депресії та психогенним розладам.

Життєздатність проявляється, за висновками Є. Рильської, не стільки в готовності боротися з невротичним стресом, скільки в можливості жити у стресі "корисному", "стимулюючому", у вмінні знаходити в ньому не завжди явний глибинний позитивний сенс та конструктивно його

опрацьовувати [27]. Фахівцями Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (НАПН України) у проведених дослідженнях виявилено суттєві відмінності в репертуарі актуальних ресурсів життєздатності залежно від різних рівнів мобілізації та самоорганізації під час екстремальних ситуацій. Таким чином, бойові дії на території України спричинили актуалізацію таких соціально-психологічних ресурсів життєздатності, як:

готовність зайняти активну позицію, що, зокрема, виявилось у контрольованій пильності респондентів;

толерантність до ризику, контроль над ризиками, прагнення захистити те, що є, зберегти власні життєві позиції;

пошук підтримуючої поведінки від сім'ї та родини.

Було окреслено стратегії опанування психотравмуючої ситуації, а саме: відкрите протистояння (готовність ризикувати та відстоювати позиції); контрольована пильність (прийняття відповідальності за вирішення проблемної ситуації, прояві навичок самоконтролю, стриманні безпосередньої протидії); терпіння (уникнення дії руйнівних чинників).

Серед адекватних копінг-ресурсів протидії руйнівним негативним впливам психотравмуючої ситуації було виявлено готовність випробувати власні сили, ініціативність, рішучість, оптимістичність, пошук соціальної підтримки.

Крім того, є певні вікові відмінності в опануванні труднощів. Молоді особистості (20–30 років), долаючи труднощі, спираються на такий ресурс життєстійкості як рішучість, а більш зрілі (35–50 років) – на оптимістичність та відповідальність. Вагомим чинником конструктивної опанувальної поведінки є освіта. Так, особистості з вищою освітою, долаючи негативні наслідки БС, частіше вдаються до проблемно-орієнтованих копінг-стратегій, а саме, пошуку соціальної підтримки, планування вирішення проблеми та позитивної переоцінки (фокусуванні на зростанні власної особистості). Щодо ґендерних відмінностей у подоланні наслідків впливу БС, то жінки частіше

аніж чоловіки вдаються до такого копінгу, як позитивна переоцінка, тобто вони більш схильні докладати зусилля, спрямовані на позитивну переоцінку БС та фокусуватися на зростанні власної особистості.

Таким чином, актуалізація ресурсів життєздатності, перш за все, зумовлює проблемно-орієнтований характер взаємодії з психотравмуючою ситуацією та пошук соціальної підтримки задля зменшення її негативного впливу. Життєздатна особистість, як зауважує Є. Рильська, має стійкій життєвий світ, який формується завдяки рефлексивному усвідомленню та гармонійному вирішенню завдань соціального буття. Низька життєздатність на противагу високій порушує холістичність життєвого світу, який "розпадається на окремі фрагменти, де крах сьогодення призводить до втрати надії на майбутнє, де втрачається потужний життєвий стимул руху вперед, руху в майбутнє" [28].

Вищеозначені дані підтверджено сучасними дослідженнями ресурсних можливостей особистості, які актуалізуються у складних потенційно психотравмуючих ситуаціях, зокрема, про це свідчить "феномен свідомого оптимізму", який ввів М. Селигман. Він зазначає, що на противагу синдрому навченої безпорадності, що загрожує розвитком клінічної депресії, свідомий оптимізм дає змогу особистості впливати на власне мислення та через нього на поведінку.

Отже, життєздатність – реабілітаційний ресурс психологічного здоров'я майбутніх фахівців, що дає можливість протистояти руйнівним наслідкам БС. Життєздатність забезпечує необхідну актуалізацію ресурсів конструктивного опанування потенційно психотравмуючих ситуацій. Однак, залежно від інтенсивності та тривалості впливу БС, можливе виснаження адаптаційних можливостей майбутнього фахівця, зниження його життєздатності, що негативним чином позначиться на його психологічному здоров'ї та якості життя.

Для того щоб відновити потрібний життєвий баланс та не потрапити у полон руйнівних наслідків психотравматизації, фахівці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України розробили стратегії відновлення

ресурсів життєздатності, які ґрунтуються на принципах соціально-психологічної реабілітації, спрямованої на залучення особистості до повсякденної життєдіяльності, її інтеграції в соціальні відносини на основі відновлення психічних функцій і комунікативних здібностей, можливості будувати повноцінне життя після впливу БС. ЇЇ контент-аналіз свідчить про те, що першою стратегією на шляху відновлення життєздатності майбутніх фахівців можна вважати застосування технік коригування негативних комунікаційних настанов та неконструктивної комунікації. Нагадаємо, що вивчення комунікації як значущого чинника підтримання життєздатності особистості дало можливість Є. Рильській визначити конструктивний потенціал балансу вибірковості та взаємності у спілкуванні. Так, вибірковість у комунікації, фокусування на патогенній інформації блокує позитивну інформацію, яка має життєвий смисл для особистості. Саме завдяки балансу між вибірковістю та взаємністю особистість підтримує належний рівень життєздатності, що стабілізує емоційне сприйняття власного фізичного самопочуття. Вищеозначене запобігає тому, щоб майбутній фахівець знаходив у себе симптоми усіх хвороб, які існують, або, навпаки, ігнорував тривожні симптоми. Тут варто зазначити, що занадто висока емпатія, так звана невибіркова емпатійність, може призвести до сильної залежності від емоційних станів оточуючих. Негативний вплив на життєздатність також мають неадекватні емпатійні переживання, коли особистість щодо невдач інших радіє, а щодо радості – засмучується. Таким чином, під час роботи з майбутніми фахівцями потрібно приділяти увагу коригуванню емпатійних переживань. Порушення балансу в комунікації перешкоджає духовному спілкуванню, формуванню базових відносин, вибудовуванню та реалізації життєвих завдань, конструктивному розвитку особистості [28].

Наступною, доцільною для наших досліджень стратегією з відновлення життєздатності майбутнього фахівця, можуть бути техніки акумуляції ресурсів життєстійкості та проактивності. Їх метою є самовдосконалення, активна мобілізація, розвиток проактивності (відповідальності). Варто

зазначити, що проактивність має витоки в гуманістичній психології, зокрема в логотерапії В. Франкла. Отже, згідно з його теорією, у складних ситуаціях людина завжди має свободу вибору між стимулом та реакцією, що зумовлено фундаментальним принципом людської природи. Характеристиками вільного вибору, за О. Асмоловим, є невизначеність результату, ризик, непередбачуваність для самого себе. Проактивність, за Р. Шварцером та Г. Шмітцем, є тим ресурсом, що дає можливість підтримувати контрольованість психотравмуючої ситуації, забезпечує перехід особистості від керування ризиками до керування цілями. Зазвичай проактивний копінг протиставляють копінгу, орієнтованому на уникнення. Проактивні особистості беруть відповідальність не тільки за ті проблеми, причиною яких були вони самі, а й коли причиною є інші, тобто вони концентруються не на проблемах, а на їх розв'язанні. Такі особистості прагнуть поліпшення життя та здатні акумулювати ресурси, що забезпечують можливість досягнення цілі. Провідними рисами проактивних майбутніх фахівців є пильність, спостережливість, оптимізм, що дає можливість їм швидко та адекватно оцінювати екстремальну ситуацію. Таким чином, акумуляція ресурсів життєстійкості та проактивності запобігає виснаженню та зміцнює психологічне здоров'я особистості.

Ще одним елементом психологічної реабілітації відновлення життєздатності особистості можуть бути техніки стійкості мислення (Edith Grotberg). Як відомо, стійкість забезпечує здатність використовувати власні ресурси для безпечного існування в екстремальних ситуаціях, створювати режим безпеки для власного життя та здоров'я. Аналізуючи особливості психологічної реабілітації майбутніх фахівців під час навчання, потрібно зосередити увагу на напрямах розвитку стійкості мислення, які запропонувала Е. Гротберг:

зовнішні ресурси – міцні відносини, підтримка від сім'ї та родини, рольові моделі, соціальний захист;

внутрішні ресурси – відповідальність, гумор або альтруїзм, надія та віра, турбота про інших, гордість за себе та свої фахові дії;

набуті навички вирішення проблем – комунікативність, здатність вирішувати проблеми, оцінювати темперамент іншого, встановлювати добрі стосунки тощо [29].

Для вирішення проблем, пов'язаних з впливом БС, під час психологічної реабілітації майбутніх фахівців необхідно дбати про розвиток стійкості до інформаційного поля, а саме, здатності забезпечити власну інформаційну безпеку (доступ до правдивої інформації, яка не несе загрози для людини).

Отже, під час психологічної реабілітації майбутніх фахівців треба брати до уваги відновлення ресурсів життєздатності, що підсилить їх мотивацію щодо формування адекватного антистресового захисного механізму, який дасть можливість зберігати психологічне здоров'я та сприятиме формуванню майбутнього фахівця як особистості безпечного типу, яка немає страху перед уявними загрозами, здатна передбачати небезпеки, запобігати впливу БС, усвідомлювати реальні можливості щодо подолання наслідків його впливу, вміє правильно оцінити фахову ситуацію і раціонально розподілити власні сили.

Наступною важливою особливістю психологічної реабілітації майбутніх фахівців під час підготовки до професійної діяльності є мотиваційні проблеми, пов'язані з наявністю БС та їх вплив на ефективність навчальної діяльності майбутніх фахівців.

За результатами низки досліджень, при отриманні БС страждає й мотиваційна сфера особистості, що проявляється як у повсякденній життєдіяльності майбутнього фахівця (зменшується бажання навчатися, спілкуватися, порушується здатність до вольової регуляції, виникає відчуття втрати сенсу життя), так і у ставленні до можливості подолати самі наслідки БС (з'являється байдужість до себе й свого здоров'я та успіхів). Механізми появи таких проблем комплексні, їхнє коріння сягає і рівня порушень у дофамінергічній нейротрансмісії, і рівня втрати почуттів власної компетентності, самодетермінованості, самоефективності [30]. Найважливішим наслідком втрати мотивації як до навчання, так, можливо, і

до життя в цілому, є те ж саме замкнене коло, в яке потрапляє майбутній фахівець: БС зумовлює брак мотивації до навчання, що призводить до зменшення активності, уникання допомоги, а це так само спричинює стрес, що інтерферує з БС, і цикл починається знову (рис. 4).

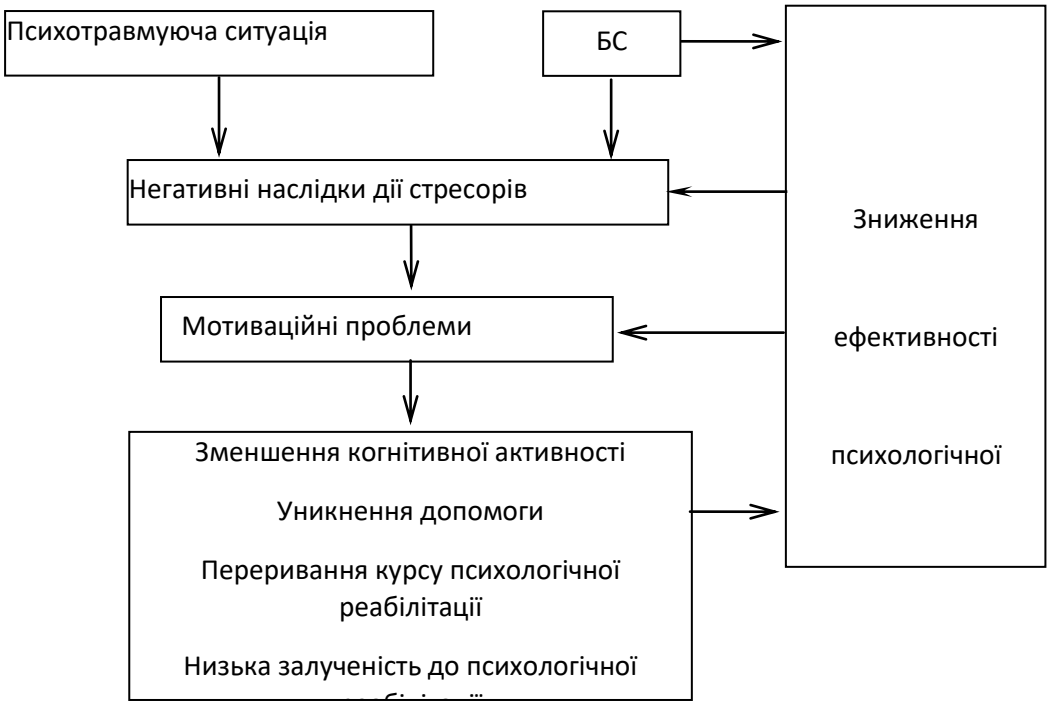

Рис. 4. Зміни мотиваційної сфери особистості при наявності бойового стресу

Варто зазначити, що Д. Зурофф, Р. Костнер та їх колеги довели, що автономна мотивація, яка передбачає сприймання себе як джерела власної активності, є одним із значущих предикторів подолання наслідків психотравмуючої ситуації. І ще один висновок, який зробили дослідники: якщо особи сприймали своїх психотерапевтів як таких, що підтримують їхню автономію, то й самі вони демонстрували вищий рівень автономної мотивації.

Загалом у результаті серії досліджень [30] фахівці дійшли висновку, що особливістю психологічної реабілітації майбутніх фахівців також є мотиваційно-дискурсивна фасилітація, яка базується на таких основних принципах:

принципи методологічного рівня, що стосуються базових засад,

філософського та психологічного підґрунтя мотиваційно-дискурсивної фасилітації;

лінгвістичний принцип, який полягає в розумінні мови як основи конструювання життєвого світу особистості та його мотиваційного виміру зокрема. Увага до мовних актів, до способів й індивідуальних правил творення мотиваційних конструкцій відкриває перед фахівцем доступ до мотивації майбутнього фахівця, тематики дискурсу та сутності проблеми. Разом із тим розуміння лінгвістичної природи дійсності уможливлює фасилітацію змін через зміну мотиваційної мови, через її збагачення, ускладнення зв'язків між мовними одиницями, ознайомлення з новими мовними одиницями тощо;

принцип соціального конструювання, що полягає в розумінні дійсності як пізнаної реальності, при цьому сам процес пізнання та його результати зумовлені інтеракційними процесами. Стосунки між майбутніми фахівцями та їх оточенням, взаємодія, спілкування є джерелами їх психічного життя. За домінантну форму причинності визнано соціальну, а тому стосунки між реабілітологом та майбутнім фахівцем є також джерелом нового конструювання дійсності. Отже, зміни, які відбуваються з майбутнім фахівцем – це передусім зміни в тому, як він конструює свою дійсність у результаті фасилітаційного процесу;

трансформаційно-дискурсивний принцип, який відображає розуміння того, що дискурси, і мотиваційні зокрема, змінюються. Глобальним джерелом цих трансформацій є інтеракційні процеси, а підтримує їх фасилітативне середовище, в якому нові елементи мотиваційного дискурсу легко легітимізуються;

принципи методичного рівня, які стосуються реалізації методологічних принципів у практиці психологічної реабілітації та є опорою для розроблення конкретних методик і технік мотиваційно-дискурсивної фасилітації;

фасилітативний принцип, що полягає в зосередженні зусиль фахівця-реабілітолога не на зміні дискурсів, не на їх "корекції" або спрямуванні

мотиваційно-дискурсивних трансформацій у певному, наперед визначеному, напрямі, а передусім на створенні умов, за яких у просторі стосунків можливе зняття бар'єрів та перешкод для трансформацій, та появі нового субдискурсу: безоцінкового безумовного прийняття, емпатії та конгруентності. У разі дотримання фасилітативного принципу майбутній фахівець визнає за особистістю право вирішувати, які саме зміни їй потрібні, та зважає на те, що вона також може бути самоорганізуючою системою, якій часом потрібна не лише допомога, а й умови для змін;

інтеграційний принцип, який полягає в розумінні того, що, незважаючи на різні джерела конструювання, а тому й різні пояснювальні моделі, методично різні напрями психологічної реабілітації досить близькі між собою і взаємодоповнюючі, оскільки в кожному випадку в центрі уваги один і той самий предмет – психіка. Отже, стає можливим системне поєднання в рамках цілісного підходу до мотиваційних технік і методик наративної терапії, психодрами, позитивної терапії, а також специфікованих авторських технік;

принцип вчинків базується на розумінні ролі вчинку та практик під час конструювання мотиваційного дискурсу майбутнього фахівця. Вчинок є полюсом, який позначає вихід за рамки звичаєвості і вчинення того, що перебуває поза розумінням традиційного, запускає механізми трансформації;

Інтеракційний принцип наголошує на важливості для трансформацій мотиваційних дискурсів і підтримки досягнутих змін того соціального середовища, у якому перебуває майбутній фахівець. Інтеракційні мережі, до яких він залучений, продукують дискурси, які можуть дисонувати із трансформаціями або, навпаки, перебувати в консонансі. І в першому, і в другому випадку зважають на роль інтеракційного простору майбутнього фахівця й допомагають набувати вмінь опиратися домінантному дискурсу, або спиратися на нього у процесі змін;

принцип позиціонування, який полягає в тому, що особистість сама дискурсивно та інтеракційно визначає своє місце в мотиваційному плані, а тому може й перевизначити його, якщо матиме для цього достатньо ресурсів.

У концепції позиціонування Р. Харре і Б. Девіс наголошують, що в соціальному плані для особистості доступною є низка позицій, набір категорій, із якими вона може себе ідентифікувати під час взаємодії з іншими. Вибір тієї чи іншої категорії або їх набору в конкретний відрізок часу і є позиціонуванням, яке, по суті, можна вважати подальшим розвитком понять "роль" та "особистісна риса". Важливо, що фахівці в теорії позиціонування "інші" тлумачать як інтегральну частину процесів позиціонування. Прийняття позиції передбачає наявність позиції співрозмовника, і позиційні процеси містять як власну позицію, так і позицію іншого майбутнього фахівця. Позиція реабілітолога стає ключовою і може бути тим інструментом, який уможливлює мотиваційно-дискурсивну фасилітацію та її результат – трансформацію.

На основі виокремленої низки принципів методологічного і методичного рівнів у поєднанні з етапами психологічної реабілітації, використанням методів психодрами та позитивної терапії, а також зверненням до технік соціально-конструкціоністського характеру (наративна терапія, соціальна терапія тощо), науковці розробляють комплекс технік та загальну схему їх застосування, що уможливлює варіювання залежно від індивідуальних особливостей майбутнього фахівця. Системне застосування цих технік сприятиме оновленню "мотиваційної мови" майбутнього фахівця, що розширить бачення ситуації, себе, своєї проблеми та спонукає його до виходу зі стану амотивації.

У проблематиці соціально-психологічної реадаптації майбутніх фахівців найголовнішою проблемою було і залишається те, як реалізувати свій творчий та професійний потенціал без порушення психіки особистості й негативних наслідків як для себе, так і для оточуючих.

У цьому контексті доречно зазначити, що негативні наслідки БС діагностують не лише в майбутніх фахівців, а й у великої кількості дітей та дорослих, які стали свідками війни. До основних діагностичних критеріїв, які описано в американському посібнику з діагностики та статистики

негативного впливу стресорів різної етимології, зокрема БС [31], належать:

безпосереднє зіткнення (експозиція) зі смертю або загрозою життю та здоров'ю;

інтрузивні симптоми;

стійке уникання травматичних спогадів та нагадувань;

негативні зміни в думках;

помітні зміни в реактивності;

симптоми, що тривають понад один місяць;

сильний дистрес та порушення важливих сфер життєдіяльності;

непов'язаність симптомів із впливом психоактивних речовин чи іншими медичними чинниками.

Отже, для успішної реадаптації майбутніх фахівців потрібно зважати на її особливості, які свідчать про те, що цей процес можна охарактеризувати як суперечливий, оскільки його основу складає неузгодженість між потребами й тенденціями в реалізації особистісних інтересів, прагнень до самоефективності та самореалізації й нормативністю та усталеністю правил цивільного життя.

Переживання особистістю психотравмуючої ситуації може спричинити низку наслідків для його психологічного здоров'я, серед яких найпоширеніший – БС. Наявність БС суттєво ускладнює подолання наслідків психотравмуючої ситуації, провокуючи зміни на когнітивному, емоційному та нейробіологічному рівнях. Водночас страждає і мотиваційна сфера, що проявляється у зниженні професійної, навчальної, соціальної мотивації та у зневірі й демотивації щодо можливостей подолати швидко БС. Тому постає нагальна потреба в спеціальних інтервенціях, які б впливали на мотиваційну сферу майбутніх фахівців.

Для зменшення або нейтралізації психотравмуючого інформаційно-психологічного впливу психологи рекомендують критично ставитися до новин (фейки та маніпуляції), не довіряти републікаціям від друзів та родичів і перевіряти інформацію з різних ресурсних джерел, зменшити споживання

новин та дотримуватися інформаційної гігієни. Під час психологічної реабілітації використовувати ефективні психологічні копінг-стратегії, наприклад, такі як ігнорування джерел негативного інформаційного впливу, блокування засобами побудови психологічних бар'єрів, емоційне відчуження тощо. До того ж, інтенсивно застосовувати різні активні та пасивні методи захисту від маніпуляцій, опановувати різні способи та техніки самодопомоги у складних психоемоційних ситуаціях.

Інформаційно-психологічний вплив – це складова ідеологічної боротьби, мета якої полягає у послабленні моральних і матеріальних сил супротивника або конкурента та зміцненні власних. Психологічна реабілітація майбутніх фахівців під час військових інформаційних операцій є надзвичайно важливою для підтримання їх морально-психологічного стану.

Оперативне надання психологічної допомоги, ознайомлення з вправами для зняття напруги, проведення курсів психологічної реабілітації, пришвидшення психологічної адаптації майбутніх фахівців до повсякденної навчальної та майбутньої професійної діяльності й життя є важливим напрямом роботи реабілітологів та науковців, які провадять їх психологічну реабілітацію в умовах протидії інформаційно-психологічним впливам з боку російської федерації.

Це потребує застосування ефективних технологій, спрямованих як на особистість, так і на членів її сім'ї, а також на взаємну інтеграцію всіх суб'єктів взаємодії в цивільному житті та освітній діяльності. Серед найбільш поширених проблем психологічної реабілітації майбутніх фахівців є сімейні проблеми та їх вплив на психофізіологічні стани особистостей. Гармонійні стосунки в сім'ї майбутнього фахівця стають для нього ремінісцентним чинником в освітній діяльності та психологічній реабілітації, оскільки напружені, конфліктні стосунки в сім'ї негативно впливають на його психологічний стан під час професійної підготовки та знижують ефективність психологічної реабілітації.

Тому актуальним є апробація та використання інноваційних дієвих методів,

розробка нових методик, які б давали швидкі позитивні результати, допомагали нівелювати деструктивні інформаційно-психологічні впливи, несприятливі психофізіологічні емоційні стани у майбутніх фахівців, які перебували у складних умовах вітальної загрози та мають ознаки бойового стресу.

Література та джерела

1. Медведєва О. В. Інформаційно-психологічний вплив в умовах воєнних дій в контексті психічного здоров'я . URL : https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9c387974-871a-4f68-9238-524fe196b203/content/

2. Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#n8

3. Лозінська Н. С. Особливості психологічної травматизації військовослужбовців–учасників АТО : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 2019. 26 с.

4. Климчук В. О. Мотиваційний дискурс особистості: на шляху до соціальної психології мотивації. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 290 с.

5. Романчук О. Когнітивно-поведінкова терапія депресії. URL : http: www.i-cbt.org.ua/Read/cbt%20depression.pdf

6. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5. *American Psychiatric Association*. Washington, D. C., 2013. 947 p.

7. John N. Briere, Catherine Scott. Principles of trauma therapy: a guide to symptoms, evaluation, and treatment. University of Southern California. *Keck School of Medicine*. 2012. Vol. 2. 428 p.

8. Kathleen T. Brady, Therese K. Killeen, Tim Brewerton, Sylvia Lucerini. Comorbidity of psychiatric disorders and posttraumatic stress disorder. *Journal of Clinical Psychiatry*. 2000. Vol. 61 (Suppl 7). P. 22–32.

9. O'Donnell M. L., Creamer M., Pattison P. Posttraumatic stress disorder and depression following trauma: understanding comorbidity. *American Journal of Psychiatry*. 2004. Vol. 161. P. 1390–1396.

10. Thabet A. M., Abed Y., Vostanis P. Comorbidity of PTSD and depression among refugee children during war conflict. *Journal of Child Psychology and Psychiatry.* 2004. Vol. 45. P. 533–542.

11. Young S. N. How to increase serotonin in the human brain without drugs. *Journal of Psychiatry and Neuroscience*. 2007. Vol. 32 (6). P. 394–399.

12. Титаренко Т. М Соціально-психологічна реабілітація особистості: етапи, технології, техніки. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* 2018. № 41 (44). С. 157–167.

13. Шестопалова Л. Ф., Кожевнікова В. А., Бородавко О. О., Бучок Ю. С. Клініко-психологічні прояви постстресових розладів у цивільних осіб, тимчасово переміщених із зони АТО. *Медична психологія*. 2016. № 4. С. 3–6.

14. Особливості стосунків "психотерапевт – клієнт" у сучасному соціокультурному середовищі : монографія / Кісарчук З. Г., Омельченко Я. М., Лазос Г. П. та ін. / за ред. З. Г. Кісарчук. Київ : видавничий Дім "Слово", 2017. 225 с.

15. Діагностика, терапія та профілактика медико-психологічних наслідків бойових дій в сучасних умовах : методичні рекомендації. Харків : Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України, 2014. 67 с.

16. Друзь О. В., Черненко І. О. Напрямки медико-психологічної профілактики постстресових психічних розладів у учасників локальних бойових дій. *Український вісник психоневрології*. 2017. Т. 25. № 1 (90). С.45–48.

17. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій : методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.

18. Frain M., Bethel M., Bishop M. A roadmap for rehabilitation counseling to serve military veterans with disabilities. *Journal of Rehabilitation.* 2010. № 76 (1). P. 13–21.

19. Gelkopf M., Hasson-Ohayon I., Bikman M., Kravetz S. Nature adventure rehabilitation for combat-related posttraumatic chronic stress disorder: A randomized control trial. *Psychiatry Research*. 2013. № 209 (3). P. 485–493.

20. Кокун О. М., Агаєв Н. А, Пішко І. О., Лозінська Н. С. Особливості вияву негативних психічних станів у військовослужбовців внаслідок тривалої участі в бойових діях та перебування в зоні АТО. *Вісник Національного університету оборони України.* 2015. № 3 (46). С. 123–129.

21. Екстремальна психологія : підручник / за заг. ред. О. В. Тімченка. Київ : ТОВ "Август Трейд", 2007. 502 с.

22. Яблонська Т. М., Дембицька Н. М. Адаптація до цивільного життя військовослужбовців, які повернулись із зони бойових дій. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи* : матеріали ІІ міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2017). Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. 204 с.

23. Аршава І. Ф. Черненко М. І., Корнієнко В. В. Посібник до вивчення курсу Медико-соціальна і психологічна реабілітація хворих та інвалідів : навч. посіб. Дніпро : РВВ ДНУ, 2008. 24 с.

24. Ермошин А. В. Вещи в теле. Психотерапевтический метод работы с ощущениями. Рига : Библиотека психологии и психотерапии, 2007. 300 с.

25. Ушакова І. М., Чернова О. В. Проблема психологічної реабілітації працівників ДСНСУ, які виконували свої професійні обов'язки в зоні збройного конфлікту. *Проблеми екстремальної та кризової психології.* 2016. № 19. С. 242–251.

26. Мельник А. П. Психологічна реабілітація військовослужбовців, що перебували в умовах бойових дій. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки.* 2015. № 4 (29). С. 100–105.

27. Ларіна Т. О. Можливості відновлення ресурсів життєздатності осіб, що зазнали впливу психотравматичної ситуації. *Психологічна допомога особистості в складних обставинах життєдіяльності* : зб. тез доп. всеукр. наук.-практ. семін. (м. Чернівці, 18 травня 2018 р.). Чернівці, 2018. С. 106 – 110.

28. Рыльская Е. А. Жизнеспособность и качественно-своеобразное становление жизненного мира человека: нарративный поход. *Современные проблемы науки и образования*. 2013. № 6. URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11053

29. Grotberg H. Edith La resiliencia en el mundo de hoy. Cómo superar las adversidades Gedisa. 2006. 392 p. URL: http://gedisa-mexico.com/ libros/GLA704.htm.

30. Zuroff D., Koestner R., Moskowitz D. et. al. Autonomous motivation for therapy: A new common factor in brief treatments for depression. *Psychotherapy Research*. 2007. Vol. 17 (2). P. 137–147.

31. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Washington, DC : *American Psychiatric Association Publishing*. 2013. Vol. 5. 1120 p.

Худолій А.О., доктор політичних наук, професор

РОЗДІЛ 12. МІГРАЦІЙНА КРИЗА ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ СУЧАСНОСТІ

Міжнародне середовище безпеки зазнає суттєвих змін під впливом низки чинників, серед яких – економічні, політичні, соціальні, військові тощо. На стан міжнародної системи впливають також регіональні конфлікти, діяльність терористичних організацій, агресивна зовнішня політика авторитарних країн. За останні три роки, починаючи з лютого 2022 року, світ зазнав тектонічних змін під впливом неспровокованої агресії російської федерації проти України.

Війни сучасності характеризуються великою кількістю загроз, які називають гібридними. Російська агресія проти України також відповідає всім ознака гібридної війни. По-перше, тому що москва веде війну в усіх сферах суспільного життя: військовій (на полі бою), економічній (атаки, здійснювані безпілотниками та ракетами по інфраструктурі України (ТЕЦ, електромережам тощо), підривають економіку країни, виснажують ресурси, призводять до зубожіння населення), соціальній (через медіа та соцмережі). Російські ЗМІ ведуть безупинну кампанію, спрямовану на підрив державницьких засад України, поширюють фейкові новини, не гребують відвертою брехнею, заперечуючи формування української держави, відмовляючи їй у праві на незалежне існування. Триває кампанія дискредитації керівництва України, президента, політиків, воєначальників, діячів культури, громадських діячів. Російська пропаганда чинить руйнівний тиск на молодь України, схиляючи окремих її представників до зради, сіючи сумніви у правильності дій української влади, апелюючи до меркантильних інтересів окремих осіб. Не менш важливим аспектом гібридної війни є міграційні кризи, пов’язані з міграційними хвилями, як усередині країни, так і за її межами. Гібридна війна тим і небезпечна, що

може спровокувати масові міграції, які практично неможливо контролювати.

У регіональному контексті росія є однією з країн-агресорок, яка регулярно використовує міграцію як вагомий інструмент гібридної війни, оскільки вона спричинила низку міграційних криз за останні двадцять років (Грузія 2008 р., Сирія 2011-2024 рр., Україна 2014-2024 рр.). Тому проблематика дослідження міграційних криз є актуальною для України, яка стала жертвою російської агресивної зовнішньої політики.

В. Шевчук та Ю. Пунда припускають, що існує ще одна мета гібридної війни росії проти України та ЄС, яка може бути реалізована через міграційні кризи. На думку вищезгаданих науковців, сутність заяв російських політиків свідчить про те, що москва не відмовилась від імперських ідей повернути собі вплив на колишні країни Варшавського Договору. Політичні заяви та дії російських політиків підтверджують припущення, що з метою забезпечення стабільності чинного в росії режиму та відволікання уваги населення від внутрішніх проблем, панівна верхівка прагне досягти успіхів у російській експансії на Захід. Вищеозначені дослідники припускають, що Москва докладає зусиль задля проведення операції, спрямованої на повернення Східної Європи під вплив росії [35].

Ми розглядаємо міграційну безпеку як складник національної безпеки держави, а міграційну політику як таку, що реалізовується в рамках сформованої та сформульованої державної політики.

Що ж до міграційних викликів, то це передусім такі дії, які можуть завдати шкоди на рівні особи, суспільства та держави у сфері забезпечення національної безпеки загалом та міграційної безпеки зокрема. Тобто міграційні виклики – це те, що під час ігнорування проблеми може трансформуватись у небезпеку чи загрозу на рівні держави [14].

Результати аналізу останніх досліджень і публікацій свідчать про великий інтерес до даної проблеми**.** Зокрема, проведено соціологічний аналіз чинників, масштабів і географічної структури трудової міграції у

працях Е. М. Лібанової (2018), О. В. Позняка (2012, 2016), І. Петрової (2012). Проблему використання міграції як інструмента гібридної агресії досліджували у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні науковці. Проблематику міграційної кризи вивчали В. Алгаш, А. Піттель (2019); М. А. Бучин, Н. О. Мархайчук (2022); В. Волошин (2021); М. Фротвейт (2022); А. Стеблянко, І. Хозлу (2024); В. Шевчук, Ю. Пунда (2020); С. Білошицький (2016); Є. Магда (2015); О. Покальчук (2015); Т. Попович (2021); Є. Солонина (2021) та ін. Доробок зарубіжних науковців складають праці П. Любінські (2022); Г. Щуймейкера (2019); Дж. Ейал (2021) та ін. Вищезгадані дослідники вивчали сутність та специфіку міграції, особливості контролю за міграційними процесами як інструмент гібридних агресій.

Поряд з такими термінами як *міграційна криза, міграційні хвилі*, деякі з науковців оперують поняттями *міграційна зброя*, зокрема С. Білошицький під міграційною зброєю розуміє негативні впливи масової міграції, спрямованої внаслідок провокування штучної кризи певними силами в конкретних країнах для здійснення на їхні уряди і суспільства політичного, соціокультурного, економічного та психологічного впливів [3].

Теорія використання міграції як інструмента військових дій не є новою. Ще 2010 року К. Грінхілл опублікував книгу “Зброя масової міграції: вимушене переміщення, примус і зовнішня політика”, в якій дослідив це явище [39]. У ній автор, об'єднуючи принципи впливу на жертву агресії, використовує міграційний чинник під терміном “стратегія примусу-покарання”, яку можна реалізувати двома способами. Перший базується на прямих погрозах, спрямованих на придушення здатності об'єкта протистояти напливу біженців або мігрантів. Другий спосіб полягає у своєрідному політичному шантажі, для якого використовують нормативно-правові зобов'язання перед біженцями в демократичних суспільствах.

Міграція як метод впливу на опонента вже досить розроблена. Використання мігрантів як елемента гібридних дій має на меті: по-перше,

переповнити територію супротивника величезною кількістю переміщених осіб, викликаючи внутрішні протиріччя і подальшу невизначенність щодо вирішення питання; по-друге, спростити інфільтрацію агентів / бойовиків, здатних у майбутньому завдати удар своєю безпосередньою терористичною діяльністю, використовуючи потужний міграційний потік, який важко контролювати [34].

Вибудовуючи свої відносини з європейськими партнерами, деякі країни, зокрема, росія та білорусь, користуючись географічним розташуванням, вдаються до шантажу. Вони очікують, що компенсацією з боку ЄС будуть поступки в низці питань, зокрема у війні проти України.

Незважаючи на велику увагу науковців до проблеми міграції як інструмента гібридної війни, ця проблематика залишається актуальною з огляду на те, що російська агресія проти України триває, а москва виявляє та застосовує нові підходи та інструменти для посилення міграційних процесів в Україні для того, щоб ускладнити внутрішньоекономічну ситуацію в країні та посилити соціальну напруженість не лише в Україні, але й у країнах-реципієнтах Європейського Союзу. Проблема використання росією міграції як інструмента для поглиблення гібридної війни у XXI ст. потребує комплексного політологічного дослідження.

Гібридна війна, яку веде російська федерація, починаючи з часу оголошення незалежності України, передбачає використання низки чинників, спрямованих на дестабілізацію ситуації в суверенній країні. Захоплення москвою території іншої держави є одним із способів вирішення її внутрішніх проблем. Водночас, на думку російських аналітиків, відповідно до концепції гібридної війни, населення атакованої держави може перетворитися на ефективну зброю, спрямовану не лише на власну країну, але й на країни Євросоюзу. Перебуваючи під постійними обстрілами, психологічним тиском, зустрічаючи обмеження та зазнаючи фізичних страждань, населення держави починає мігрувати, як у статусі тимчасово переміщених осіб, так і за кордон, спричиняючи тиск на країни,

які їх приймають. Мета агресора полягає в тому, щоб змусити людей, які постраждали від військових дій, мігрувати, емігрувати з регіонів, де тривають бойові дії, до сусідніх держав, розвинених, стабільних і спокійних [23]. Вбачаємо за доцільне на прикладі аналізу неспровокованої російсько-української війни 2014-2024 років показати використання російською федерацією міграції як інструмента гібридної війни проти України та ЄС. Зокрема, одним з найбільш показових у цьому контексті, є повномасштабна війна росії проти України 2022-2024 років.

Міграційна криза, яка виникла внаслідок російської агресії, охопила велику кількість європейських країн і стала серйозним викликом, оскільки впродовж 2022-2023 років у ЄС було зареєстровано близько 8 млн. біженців з України, а також біженців з інших країн. Незважаючи на такі виклики, країни ЄС, зокрема, Польща, ФРН, Чехія, Словаччина та інші взяли на себе міграційний тягар. Вищеозначені держави опинилися у складному економічному та соціальному становищі, оскільки велика кількість біженців спричинила суттєве навантаження на їх економіку, зумовила нагальні проблеми, які уряди цих країн змушені були вирішувати в доволі короткий проміжок часу.

Міграційна криза, зумовлена війною, а відтак міграційна безпека країни, є складником національної безпеки, передусім тому, що пов’язана з економічними, військовими, соціальними та політичними аспектами її життя. Окрім означених загроз, українські науковці О. Юдін та В. Богуш, досліджують міграційну безпеку з огляду на ступінь можливої шкоди інтересам громадян, суспільства та держави в цілому. За таких умов міграційна безпека може стати ризиком, викликом, небезпекою та загрозою. Під ризиком вони розуміють імовірність виникнення або існування ситуації, за якої формуються передумови протидії процесу реалізації національних інтересів, цінностей, системі забезпечення національної безпеки; під викликом – конкретну протидію захисту національних інтересів та цілей, вирішенню завдань забезпечення національної безпеки через офіційні та

неофіційні політико-дипломатичні дії, економічну та інформаційну експансії тощо. Водночас небезпека – це завдання шкоди важливим національним інтересам і національній безпеці в обмежених (локальних) масштабах. Загроза є безпосередньою небезпекою заподіяння шкоди життєво важливим національним інтересам і національній безпеці, яка виходить за локальні межі й зачіпає основні національні цінності: суверенітет, державність, територіальну недоторканність [36].

Міграційна криза є тригером соціальних проблем, які виявляються під час міграції, оскільки наплив мігрантів призводить до збільшення видатків на їх утримання, зростання психологічного дискомфорту населення від сусідства з представниками інших культур, виникнення соціальної та міжетнічної напруженості, конфліктів, на врегулювання яких також потрібні великі ресурси [30]. Загалом формується замкнене коло, постійний подразник всередині країни, який з часом перетворюється на агресивне середовище, вороже суспільству, що його прихистило, своєрідна міграційна зброя, яка завдає комплексного удару, наслідки якого найчастіше виявляються в коротко-, середньо- і довгостроковій перспективі.

Міграція має суттєві ризики, серед яких П. Маслова виокремлює такі: 1) втрата контролю держави за міграційними потоками; 2) наявність у суб'єктів економічної діяльності можливості залучити іноземну робочу силу, не звертаючись до держави; 3) брак механізмів контролю над економічними інтересами, що сприяють розвитку трудової міграції; 4) перебування великої частини мігрантів у сфері тіньового або напівтіньового ринку і, як наслідок, перебування великих соціальних груп мігрантів поза соціальним контролем; 5) брак механізму регулювання міграційних потоків у руслі інтересів держави [16].

Наслідки міграційних процесів можуть бути непередбачуваними з точки зору небезпеки тероризму. Аналізуючи міграційну ситуацію в Європі (Україна не є такою загрозою), О. Волохов констатує: "Перед нами новий вид впливу – міграційний. А якщо мігранти "заточуються", загострюють

ситуацію, діють наступально, то характер відносин перетворюється на військовий, а отже, перед нами новий вид зброї – міграційна" [6]. На думку аналітика, міграційний вплив виявляється, зокрема, в захопленні території під етнічні анклави, збільшенні соціально-економічного тиску на суспільство, яке приймає, наростанні міжетнічної та міжцивілізаційної конфліктогенності, криміналізації та радикалізації суспільних відносин, що призводить до посилення мілітаризації зовнішньої та внутрішньої політики ЄС.

Немає сумнівів, що застосування росією міграційної зброї послаблює Європейський Союз. І наслідки – очевидні. У політичній сфері наплив мігрантів підриває позиції політичних партій, які відстоюють традиційні європейські цінності, що, своєю чергою, сприяє популярності маргіналізованих ультраправих сил, близьких за духом і світоглядом до нинішньої кремлівської еліти. Наслідком міграційної кризи у соціально-економічній сфері є збитки країн–членів ЄС, змушених приймати таку кількість біженців, яка перевищує їхні реальні можливості. Це впливає на бюджетні видатки у країнах ЄС, що позначається на рівні життя середньостатистичного європейця. Усі ці чинники, на думку дослідника, радикалізують настрої громадян країн–членів ЄС і повертають кризу у сферу політики [9].

Головнокомандувач збройних сил НАТО генерал Ф. Брідлав, виступаючи на слуханнях у Сенаті США, висловив думку про те, що росія і Сирія використовують міграційну кризу як зброю проти Заходу.

Отож, міграція також є зброєю та інструментом у гібридній війні. Особливо ефективно підсилює конвенційну війну. Зважаючи на її природу та особливості, вона є прихованим інструментом ведення воєнних дій, оскільки її відразу важко помітити та ідентифікувати як агресивну стратегію, адже виявляється поступово. Проте, незважаючи на такий прихований характер міграційної зброї, державам-жертвам слід робити кроки на випередження, вдаватися до міграційних стратегій, вживати

попереджувальних заходів. Поглиблення сучасної міграційної кризи в європейських країнах є свідченням застосування такої зброї країнами на кшталт росії та білорусі. І таку кризу агресори використовують задля власних інтересів і досягнення зовнішньо- та внутрішньополітичних цілей [20].

Одним із основних завдань росії у 2022-2024 роках була дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в Україні. Тож міграція могла стати таким чинником, який би вплинув на погіршення ситуації в кількох сферах: соціальній, економічній, воєнній, психологічній, політичній тощо.

Слід визнати, що ні українськими аналітичними центрами, ні дослідницькими організаціями не було передбачено ймовірність виникнення міграційної кризи як усередині країни, так і за її межами внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України. Як стало відомо з оприлюднених джерел, навіть керівництво держави, яке отримувало розвідувальні дані наприкінці 2021 року та на початку 2022, не прогнозувало такого, адже масштабів воєнного вторгнення не усвідомлював ніхто [Малик І., 2022:187].

***Міграція 2014-2021 рр. Внутрішньо переміщені особи*.** Починаючи з 2014 року численні внутрішні переселення в Україні, спричинені анексією Криму та воєнними діями на Донбасі, мали вимушений характер. За інформацією Міжвідомчого координаційного штабу з питань соціального забезпечення внутрішньо переміщених осіб (ВПО), станом на 20 липня 2016 року з непідконтрольних Уряду територій до інших регіонів України переміщено 1 млн. 29 тис. 571 особу, зокрема з Донецької і Луганської областей 1 млн. 7 тис. 112 осіб та Автономної Республіки Крим і міста Севастополя 22 тис. 459 осіб, серед яких 170 тис. 581 дитина та 495 тис. 93 особи з інвалідністю та похилого віку [17].

2013 року зросла кількість поїздок українців до Польщі порівняно з поїздками до росії. Варто взяти до уваги і той факт, що громадяни України традиційно відвідували росію досить часто, оскільки між країнами був

безвізовий режим. 2014 року ситуація зазнала змін, було зафіксовано на третину менше поїздок українців до росії ніж 2013 через загрозу і невизначеність. А от кількість виїздів українських громадян до Європейського Союзу почала зростати з 10,5 млн. 2014 року до 12,5 млн. 2015 року [17].

Масове внутрішнє переміщення в Україні, пов'язане з початком російської агресії 2014 року, створило багато викликів для української державності. Основні риси першої хвилі переміщення можна узагальнити в таких пунктах:

1) вимушене переміщення відбувалося у два етапи, які суттєво відрізнялися за своєю сутністю, зокрема, перший етап – так звана м'яка (тобто без застосування зброї) окупація Кримського півострова з його подальшою анексією та введенням до складу російської федерації як окремого федерального округу, другий етап – російське гібридне вторгнення та окупація частин Донецької та Луганської областей із подальшим створенням квазідержавних утворень "днр" та "лнр" – фактично колабораціоністських урядів на окупованих територіях;

2) потоки внутрішніх мігрантів мали різні політичні вподобання та рівні згуртованості залежно від того, звідки і на якому етапі вони були змушені мігрувати, а саме, якщо в ситуації з окупацією Кримського півострова вимушений від'їзд був пов'язаний із соціальною напруженістю та ворожим ставленням до людей із проукраїнською позицією, то з Донецької та Луганської областей люди були змушені виїжджати через воєнні дії та пряму загрозу життю, що і зумовило політичні вподобання груп ВПО;

3) вимушена міграція була масштабною, хоча точний обсяг цього переміщення невідомий: лише з початком зовнішньої агресії приблизно два мільйони людей були змушені покинути місця постійного проживання [18].

У гібридній війні проти країн Заходу росія віднедавна почала застосовувати ще один дієвий інструмент боротьби – нелегальних мігрантів.

Цей інструмент неновий, проте, як засвідчили події березня 2020 року на грецько-турецькому кордоні, доволі ефективний [7]. Беручи за приклад грецько-турецькі події, москва вирішила організувати щось на кшталт прориву кордону Євросоюзу натовпом мігрантів з однієї близькосхідної мусульманської країни. Використання нелегальних мігрантів для створення міграційної кризи вигідне рф, перш за все тому, що може допомогти їй вийти з-під обмежень і санкцій, які на цей час накладено на неї за агресію проти України. З початку 2021 року Польща, Литва й Латвія зіткнулися зі справжньою міграційною кризою, адже сотні людей щотижня переходять кордон білорусі та Євросоюзу в пошуках притулку. У створенні цієї кризи влада сусідніх із білоруссю держав звинувачує о. лукашенка, який втілює план путіна [11].

2021 року білорусь справді стала одним із головних маршрутів міграції курдів з Іраку та Туреччини після того, як колишні леґальні шляхи було перекрито через пандемію COVID-19. Цей шлях до Європи через білорусь – цілком законний, адже тим, хто так подорожує видають туристичні візи. Візами та квитками забезпечує мережа іракських та білоруських туроператорів, які мають представництва у великих містах Курдистану, а в Багдаді співпрацюють з арабськими агентствами.

Польська влада попереджає, що міграційні потоки можуть спрямувати і до України. Зокрема, глава польського уряду Матеуш Моравецький заявив, що, ймовірно, нелеґальні мігранти, які на цей час намагаючись всіма шляхами потрапити до Польщі, не можуть зробити це з Білорусі, тому спробують потрапити спочатку до України (українсько-білоруський кордон не є настільки щільним), а вже згодом до Польщі та інших країн Європейського Союзу.

У цій ситуації дивує реакція деяких європейських політиків. Так, певні політичні кола на Заході сприймають Україну як транзитну країну, в якій нелегали зможуть очікувати рішення європейських держав щодо допуску їх на свою територію. Один із варіантів вирішення проблеми

біженців на білорусько-польському кордоні запропонував експерт із зовнішньополітичних питань фракції Соціал-демократичної партії у німецькому Бундестазі Нільс Шмід. В інтерв'ю німецькій медіакомпанії Deutschlandfunk 10 листопада 2021 року політик зауважив, що з Україною можна було б домовитися про прийом біженців на той час, поки триває розгляд їх заявки про надання притулку в ЄС. “Ми можемо дати чітко зрозуміти, що не кожен біженець автоматично потрапить до Євросоюзу”, – сказав Шмід [2].

Така реакція німецьких політиків є вигідною кремлю, який використовує міграційну кризу в білорусі як одне зі знарядь гібридної війни росії проти Заходу, на що вказує декілька ознак. Передусім те, що у білоруських спецслужб немає достатньо засобів і коштів для організації переміщення кількох тисяч осіб з Близького Сходу до Європи. Тому цілком імовірно, що без втручання так званого старшого брата тут не обійшлося. Натомість російське ГРУ спеціалізується на подібних операціях. Варто згадати хоча б організацію масованої міграційної кризи на південному фланзі ЄС після вторгнення рф до Сирії 2015 року. Потоки нелегальних мігрантів чинять економічний і політичний тиск на країни ЄС. Вторгнення тисяч привезених мігрантів створює напруженість на східному фланзі ЄС та НАТО. І цілі подібних спецоперацій росіян дуже різноманітні. Це і тиск на Берлін у період відходу Меркель від влади та формування нового уряду, і заохочення польських сил, які боролися за вихід із ЄС, і відвернення уваги колективного Заходу від інших театрів дій, де москва реалізує свою агресивну політику, зокрема відвернення уваги від України [10].

Захід планує ввести нові санкції проти лукашенка, проте насправді за цією кризою стоїть кремль і путін. Через міграційний шантаж ЄС Лукашенко постає абсолютно неосудним диктатором на кшталт Саддама Хусейна, тому на його тлі путін виглядає цілком нормально і за певні поступки Заходу може впливати на білоруського лідера й ситуацію в цілому. А росія чужими руками намагатиметься розв’язувати власні

проблеми, наприклад, забажавши зняття з неї певних санкцій і обмежень або прискорення сертифікації “Північного потоку – 2”.

За формою міграція може бути і внутрішньою. Загроза життю людей в Україні призвела до другої хвилі вимушеної внутрішньої міграції, пов’язаної з повномасштабною агресією росії проти України, що почалась 24 лютого 2022 року. За даними МОМ, майже третина всього населення України була змушена покинути місця постійного проживання принаймні на деякий час. Станом на жовтень 2022 року 6,2 млн українців залишалися вимушеними переселенцями внаслідок війни. З них 41 % – чоловіки та 59 % – жінки; 25 % від загальної кількості ВПО – діти (1,1 % – немовлята, 4,7 % – діти віком до 5 років та 19,4 % – діти віком від 5 до 17 років) [18].

Згідно з загальнонаціональним опитуванням МОМ, яке було проведене 9-16 березня 2022 року, з різних регіонів у межах України виїхала така кількість людей: 2 344 936 – схід, 1 936 839 – Київ та область, 1 302 022 – північ, 485 829 – південь, 220 243 – центр, 187 854 – захід [33].

Українських біженців, які, починаючи з 2014 року вимушено тікали за межі країни, у дослідженнях розрізняють за напрямом руху,зокрема: тих, що вимушено перемістилися на Захід (до країн ЄС), на Схід (до росії) чи на Південь (до Туреччини й інших країн). Однак потрібно розрізняти біженців і трудових мігрантів, а також першу хвилю вимушеної зовнішньої міграції, яка почалася після окупації Криму і бойових дій на сході України та другу хвилю (з лютого 2022 р.). Щодо першої хвилі вимушеної зовнішньої міграції, то 2015 року кількість заяв про надання притулку, поданих громадянами України в європейських країнах, зросла у 20 разів порівняно з попереднім періодом і перевищила 22 000 524. З них протягом перших двох років лише 415 заявників отримали статус притулку відповідно до Женевської конвенції на території ЄС (28 країн) 2015 року і ще 475 (або приблизно 2 % від тих, хто подав заяви) – 2016 року [18].

Верховний комісар ООН у справах біженців Філіппо Гранді стверджує, що міграційна криза в Україні є такою, що найбільш швидко

зростає з часів Другої світової війни [44]. Лише за півтора місяці широкомасштабної війни країну покинули понад 10 % жителів. Позитивним у цьому є те, що громадяни України отримали можливість врятувати своє життя та зберегти психічне здоров'я. Крім того, тією чи іншою мірою майже вся територія країни перебуває під постійною загрозою повітряних атак ворога. Водночас масова втеча населення, окрім загибелі 3 тис. військовослужбовців [5] та великих втрат серед цивільного населення (лише в Маріуполі загинуло понад 20 тис. цивільних), становить загрозу демографічній, економічній та соціальній безпеці країни [32]. Тому питання повернення наших громадян на батьківщину буде надзвичайно важливим після закінчення війни. Його вирішення залежить від багатьох чинників. Безумовно, перемога України, створення безпечного та мирного середовища, швидке відновлення зруйнованих міст і населених пунктів є першою і необхідною умовою. Але багато що передусім залежатиме від мотивів і намірів переміщених осіб. На перший погляд, результати дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, проведеного в березні 2022 р. на прикордонних пунктах пропуску в Закарпатській області, надають оптимізму, адже згідно з ними більшість людей, які виїжджали за кордон через бойові дії, планували повернутися в Україну (79 %) після закінчення війни [42]. Лише кожен десятий респондент висловив бажання залишитися за кордоном, решта (11 %) вагалися з відповіддю. Є підстави вважати, що відсоток тих, хто хоче повернутися буде дещо нижчим. Наприклад, опитування вимушених переселенців з України в Польщі, проведене польською агенцією EWL, виявило лише 58 % тих, хто бажаэ повернутися додому [31]. Крім того, трохи більше половини респондентів є мешканцями Сходу та Півдня країни, 45 % – мешканцями центральних областей, і лише 4 % – західних областей України. Отже, респонденти здебільшого є мешканцями районів бойових дій або близьких до лінії зіткнення, або ж їхні населені пункти зазнавали обстрілів та повітряних атак [38].

Опитування УВКБ ООН серед українських біженців, проведене в дев'яти європейських країнах із травня по листопад 2022 р. за участю 43 тис. 571 респондента, допомогло створити узагальнений профіль втікачів. Воно свідчить про тотальне домінування молодих (лише 13 % були віком понад 60 років) жінок (85 %) переважно з вищим рівнем освіти – 47 % вищої та 29 % професійно-технічної, 73 % з яких працювали до початку війни. Серед головних сфер зайнятості такі: роздрібна торгівля (15 %), освіта (14 %), охорона здоров'я (9 %). Жінки та діти становлять 87 % усіх членів сімей, які виїхали з України [18].

Такий демографічний профіль вимушених переселенців, переважно молодих жінок із кількома дітьми та літніми людьми, які потребують додаткової допомоги, створив нові обставини та нові інституційні виклики щодо їхнього приймання й адаптування.

Міграція 2022 року. Повномасштабна війна 2022 року спричинила міграційні зсуви, які не до кінця усвідомлені науковою спільнотою та владою. Державні органи здебільшого констатують факти та роблять конкретні кроки, спрямовані на вирішення проблемних питань, проте реальні масштаби трагедії та її наслідки набагато глибші.

Упродовж лютого 2022 року (першого місяця повномасштабної війни) з України виїхало 3,6 млн людей, а близько 6,5 млн за оцінками Міжнародної організації з міграції (МОМ), покинули місце свого постійного проживання і переїхали в межах країни [33].

Міграція, спричинена російською агресією проти України у 2022 року, має дві форми – внутрішню та зовнішню. За оцінками МОМ, 48 % переміщених в Україні залишили місце проживання після початку війни, 45 % залишили місце проживання, коли війна досягла їхнього району, а 5 % покинули місце проживання в очікуванні конфлікту. Найбільша частка внутрішніх мігрантів, більше 2,5 млн осіб, переїхала до західних областей України. Національне законодавство не брало до уваги таких критичних моментів щодо внутрішньо переміщених осіб (ВПО), тому 13 березня 2022

року Уряд запровадив зміни (постанова № 269) до Порядку оформлення та видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи [26]. Керівництво країни намагається швидко реагувати на ситуацію та виправляти недоліки в законодавстві.

Не менш вагомою для безпеки країни є зовнішня міграція українців. Станом на кінець 2023 року в росії було зареєстровано понад 1,2 млн біженців з України через повномасштабне вторгнення. Крім того, станом на 11 червня 2024 року в Польщі перебувало 957 505 біженців, які втекли з України. Загалом, станом на липень 2024 рік у Європі було зареєстровано близько шести мільйонів українських біженців, а в усьому світі – 6,6 мільйона. Більшість з них втекли з країни, перетнувши кордон з Польщею.

За даними ООН, на 15 лютого 2023 року, в Європі зареєстровано 8 073 182 біженців з України. Водночас, 4 848 209 українців зареєстровані як такі, що шукають тимчасовий притулок у європейських країнах [45]. У лютому 2023 року у країнах Європи було зареєстровано таку кількість українців, які шукали тимчасового притулку: Болгарія – 152 515; Чехія – 488 227; Польща – 1 563 386; Румунія – 113 086; Словаччина – 108 895. Частину країн Європи українці використовують як транзит для подальшого просування до Німеччини, Австрії, Чехії, Італії, Франції, Іспанії, Португалії, країн Балтії тощо. Прикладом є Молдова, кордон якої перетнуло 770 354 осіб, проте в самій Молдові зареєстровано лише 109 410 українців, решта рушили до інших країн Європи [45]. За оцінками ООН в росії перебуває 2 852 395 українців. Приблизно чверть цієї кількості – діти, тобто майбутнє України. Навіть експерти визнають, що це величезна проблема, і як її вирішувати, поки що ніхто не знає [27].

Обидві форми міграції мають трагічні наслідки як для жителів України, так і для держави в цілому. О. Гладун, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи, зазначає, що за період повномасштабної війни від’ємне сальдо міграції склало близько

восьми мільйонів. [27]. Стрімке скорочення населення створює чималі ризики для економіки країни та її безпеки.

Демографічна криза в Україні існувала і раніше, проте війна її поглибила, а саме: велика кількість населення мігрувала; не відомо, скільки біженців повернеться додому; європейські країни створюють умови для українських біженців. 4 березня 2022 року Рада ЄС прийняла Директиву про тимчасовий захист 2001/55/ЕС, яка дає можливість українцям, які виїхали з країни 24 лютого 2022 року або пізніше, перебувати у країнах ЄС впродовж одного року з можливістю подовження терміну. Особи, на яких поширюється дія Директиви, отримують право на працю, повноцінний доступ до системи охорони здоров'я, освіти та соціальної допомоги.

Унаслідок міграційної кризи, що виникла через повномасштабне вторгнення росії на територію України, величезне навантаження припало на соціально-економічну сферу сусідніх країн, економіка яких виявилася досить стабільною та підготовленою до міграційних викликів, серед них: Польща, Чехія, Словаччина, Молдова, ФРН. Масштаби вимушеної міграції з України 2022-2023 років суттєво перевищили сірійську міграційну кризу 2015-2017 років Варто зазначити, що росія вивчала і вивчає міграційну кризу в ЄС як ще один різновид гібридної війни, а українських біженців як інструмент її реалізації (перші спроби таких масштабних провокацій – сірійська міграційна криза та криза на польсько-білоруському кордоні в жовтні–листопаді 2021 р.). Кінцевою метою такої гібридної війни є бажання похитнути стабільність та цілісність європейської спільноти (адже обов'язково знайдуться такі країни, які стоятимуть осторонь загальноєвропейських процесів, наприклад Угорщина) задля її послаблення. Міграційна криза – ідеальний механізм посилення суперечностей всередині ЄС. Прихисток великої кількості мігрантів лягає тягарем на економіку країн, що, зрештою, може призвести до змін у внутрішній політиці. Якісний склад вимушених українських мігрантів – ще один виклик для країни-реципієнта. Адже це, в основному, жінки з неповнолітніми дітьми. Діти мають отримати

доступ до освіти (садок, школа чи інші навчальні заклади), належний медичний догляд, а матері – соціальну допомогу. Батька-годувальника, який би міг працювати задля сім'ї та країни, яка їх прийняла, немає [14].

Міграція 2023-2024 р. Упродовж 2023-2024 років кількість українців у Німеччині скоротилася з 1,37 млн до 1,11 млн осіб зі статусом тимчасового захисту. Проблема полягає в тому, що статус деяких осіб у реєстрах недійсний, оскільки громадяни або отримали інший статус захисту, або остаточно покинули країну [8].

Упродовж шести місяців 2024 року 400 тис. українців залишили країну і це підтверджує Національний банк України з посиланням на дані ООН. Без сумніву, такі цифри змушують замислитись над перспективами розвитку України. Таку тривожну тенденцію, яку ми спостерігаємо впродовж 2022-2024 років, бере свій початок з 2014 року, коли росія захопила Крим, окупувала Луганську та Донецьку області. У Державній прикордонній службі України підтверджують вищезгадані цифри та зазначають, що впродовж перших шести місяців 2024 року за кордон виїхало на 400 тис. громадян більше, ніж в'їхало.

Дані ООН свідчать про те, що за кордоном перебуває 6,7 млн українських громадян. Це – тривожна тенденція, яка матиме продовження, оскільки війна триває, умови життя погіршуються, економіка підпорядкована воєнним потребам. Ситуацію ускладнюють прогнози щодо холодної зими без світла та тепла, інфляція, безробіття тощо.

Статистика свідчить про те, що 2023 рік у порівнянні з 2024 виявився певним чином позитивним. Так, за перше півріччя 2023 року від'ємне сальдо міграції становило приблизно 231 тис. осіб. Проте, вже у другому півріччі цього ж року спостерігалося позитивне сальдо міграції, тобто до України за той період часу приїхало більше людей, ніж виїхало – на 111 тисяч. Це означає, що 2023 року за кордон виїхало близько 120 тис. громадян. А той факт, що за перше півріччя 2024 року країну залишило 400 тис. громадян, свідчить про різкі коливання міграційних

процесів [15].

Такий великий відтік людей з України негативно позначиться на економіці країни. Складною залишається ситуація на окупованих територіях. Є інформація, що частину людей просто вивозять до росії, а на окуповані території активно завозять людей з рф. Така політика призведе до суттєвих проблем у майбутньому.

Масова міграція, спричинена війною, спровокованою росією, – це непросто втеча з України до найближчої безпечної країни; вона стала більш складною. Ця складність стала особливо очевидною в останні місяці, коли рух біженців з країн, що безпосередньо межують з Україною, поширився далі на захід, переважно до Німеччини, а також до Канади, де існує потужна українська діаспора. Багато українців підтримують зв'язок з домівкою через короткострокові переїзди туди і назад, спираючись на вже існуючі моделі сезонної трудової міграції. Мільйони біженців повернулися на постійне місце проживання на батьківщину, але рідко в ті райони, звідки вони втекли.

Станом на червень 2024 року в Німеччині було зареєстровано понад 1,1 млн біженців з України. Перше збільшення кількості українських біженців було зафіксовано в березні та квітні 2022 року. Наприкінці січня 2023 року влада офіційно нарахувала понад мільйон біженців. У Німеччині була найвища щомісячна фінансова допомога для українців, які втекли від війни, порівняно з іншими європейськими країнами.

Члени Європейського Союзу (ЄС) впровадили Директиву про тимчасовий захист (TPD), яка гарантувала біженцям з України доступ до житла, соціального забезпечення та охорони здоров'я. Люди, які рятувалися від війни, мали право на отримання посвідки на проживання в ЄС, вихід на ринок праці та влаштування дітей до навчальних закладів. Захист був наданий на один рік від початку війни в лютому 2022 року, але він може бути продовжений в майбутньому в залежності від ситуації в країні [41].

Непростою залишається ситуація для українських мігрантів за

кордоном, оскільки деякі європейські країни або припинили виплати, або зменшили їх українським біженцям та провадять політику, спрямовану на те, щоб вимушені мігранти працевлаштовувалися у країнах перебування. Такий підхід у низці країн Європи орієнтований на те, щоб українці за кордоном не просто отримували кошти, але й робили свій внесок в економіку тієї країни, де вони перебувають. Водночас, слід віддати належне нашим сусідам полякам, які ще до війни легалізували перебування українців у своїй країні. Вони зацікавлені в тому, щоб українці працювали в Польщі офіційно та сплачували там податки. До того ж для поляків важливо, що є соціальний захист людини, немає сірої чи тіньової зайнятості, де можливі якісь правопорушення чи кримінал.

Під час війни чимало країн, окрім притулку та допомоги, дозволили українцям працевлаштовуватися, що було практично неможливим у мирний час, адже в кожній країні є певні обмеження та процедури по залученню іноземної робочої сили. Але з початку війни, українцям дали можливість їздити практично по всій Європі і працевлаштовуватися без додаткових дозволів. Частина українців так і роблять – працюють. І це вигідно цим державам, наприклад, наші вимушені мігранти внесли в економіку Польщі більше коштів, ніж отримали у вигляді виплат [15].

Незважаючи на це, деякі країни ввели певні обмеження для українців. Наприклад, у Чехії, якщо людина має соціальне житло і за нього не сплачує, то має обов’язково працевлаштуватися, а якщо цього не зробить за 150 днів, втрачає право на безкоштовне житло. Також у Чехії пропонують так звані підйомні гроші, якщо людина вирішила повернутися в Україну.

З плином часу, прагматизм у країнах-реципієнтах, починає переважати. І як наслідок, політика європейських країн стає подвійною. З одного боку, вони стимулюють наших мігрантів залишитися, але працювати, а з іншого – якщо людина не працює, то її підштовхують до працевлаштування або до повернення в Україну. Напочатку війни за кордоном приймали усіх мігрантів, платили українцям кошти, давали

житло, а зараз ситуація починає суттєво змінюватись. Зрозуміло, що кожна країна намагається отримати користь від українців. Адже демографічна ситуація в європейських державах, хоч і краща ніж в Україні, однак і там відбувається природнє скорочення чисельності населення, зокрема через його старіння. Тому ці країни зацікавлені в українцях, особливо в людях активного працездатного та репродуктивного віку і для цього проводять ґрунтовну політику адаптації. Проте, як бачимо, ця політика змінюється – замість просто "живіть тут" до "живіть та працюйте" [15].

Також через міграційну кризу відбувається дестабілізація ЄС, яка має певні наслідки, зокрема: виникають сумніви щодо доцільності вільного пересування людей у Шенгенській зоні; збільшується кількість невдоволених європейців; зростає ризик злочинів, терористичних атак. Дослідники зазначають, що в результаті таких дій з боку росії, держави ЄС починають діяти самостійно, ігноруючи інтереси своїх сусідів. Тобто, спровокована росією міграційна криза, виявляється прихованим інструментом тиску на європейські країни. Внаслідок такої політики з боку москви, ЄС втрачає єдність, і тим самим, зменшує свою політичну вагу, втрачає здатність протистояти її тиску. Ці результати, на думку експертів, були і є однією з цілей стратегії вимушеної міграції як інструмента гібридної війни з боку російської федерації [3; 4].

Упродовж 2021-2023 років білорусь намагалася дестабілізувати Східну Європу задля посилення тиску на політику Заходу. Мігранти, які шукали кращого життя, були використані лукашенком за рекомендацією путіна для задоволення амбіцій двох диктаторів, які маніпулювали знедоленими людьми, котрі тікали від війни та репресій.

ЄС, НАТО та США звинуватили білорусь у створенні міграційної кризи на кордоні з Польщею. Європейська комісія звинуватила о. лукашенка в тому, що він заманював мігрантів, обіцяючи легкий в'їзд до ЄС в рамках "нелюдського підходу". Своєю чергою росія та білорусь звинуватили Польщу в насильному поверненні мігрантів через кордон до білорусі

всупереч міжнародним правилам про надання притулку. Безсумнівно, що Мінськ проводив міграційну операцію проти Латвії, Литви та Польщі, яка була складовою гібридної війни рф проти Заходу. Своєю чергою, білорусь порушила міжнародне право, правовий захист мігрантів і біженців та посилила напругу на кордоні з ЄС. Спекулятивні дії білорусі, за підтримки росії, призвели до людських жертв серед біженців, котрі гинули в лісах між Польщею та білоруссю [40].

Аналітики припускають, що російські спецслужби керують міграційною загрозою на кордонах з ЄС, використовуючи схожу стратегію, апробовану під час окупації Криму та захоплення Донбасу, щоб приховати будь-яке своє втручання. Вочевидь, росія з самого початку операції спланувала дії білоруських прикордонників. Цей приклад свідчить про те, що росія систематично використовує міграційну кризу як елемент гібридної війни задля зміцнення економічного та політичного тиску на європейські країни. Мета такої стратегії полягає не лише в нагнітанні психологічного, воєнного, економічного тиску на країни Центральної Європи, але й посиленні розбіжностей щодо гуманності цінностей ЄС, зокрема, підтримки та допомоги мігрантам, відверненні уваги від інших агресивних дій кремля, передусім від погіршення ситуації на сході України [24].

В описаній вище ситуації мігрантів використовували як пішаків у політичній грі між білоруссю, росією та її сусідами з ЄС. Дослідник Є. Магда вважає, що агресори переслідували конкретні цілі, сприяючи мігрантам у перетині кордонів Литви та Польщі. На думку науковця, така політика мала на меті спонукати ЄС піти на поступки рф щодо прийняття та розміщення мігрантів з Близького Сходу, часткового зменшення санкційного режиму проти російської федерації, визнання так званих днр та лнр на окупованій частині Донбасу, пришвидшення старту “Північного потоку-2”, визнання країнами ЄС анексії українського Криму росією [28].

За оцінками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), наразі в Європі перебуває близько 6 млн українських

біженців. За останній рік розподіл біженців суттєво змінився. Якщо навесні 2023 року Польща все ще була країною з найбільшою кількістю вимушених переселенців, то зараз провідною країною призначення є Німеччина. Згідно з офіційною статистикою в Німеччині проживає близько 1,1 млн українських біженців. Ситуація з біженцями кардинально змінилася і в Польщі. З понад 1,6 млн біженців, яким Польща надала тимчасовий захист, там залишилося лише близько 960 000.

Існує кілька причин масового виїзду українців з Польщі – найчастіше до Німеччини, але меншою мірою до інших західноєвропейських країн. Нещодавні результати соціологічних досліджень свідчать, що основними рушійними силами вторинної міграції до Німеччини є вищі заробітки та краще соціальне забезпечення – майже половина мігрантів повідомляють, що переїхати далі на захід їх спонукали рекомендації друзів чи родичів [46].

Велика кількість українських біженців знаходить притулок за кордоном. З лютого 2022 року понад 400 000 українців мігрували до Канади та США, які запровадили спеціальні візові режими для українських біженців. Ті, хто зацікавлений у перебуванні в Канаді, через Канадсько-українську програму “Дозвіл на екстрені поїздки” (CUAET) можуть отримати, серед іншого, допуск на роботу та навчання. Інтерес до участі у програмі дуже великий: канадська влада зареєструвала близько 1,2 млн заявок. Майже дві третини з них уже було схвалено, але кількість людей, які скористалися дозволом на в'їзд, значно менша. За останніми даними, трохи більше 210 000 осіб в'їхали до Канади за програмою CUAET. Більшості з приблизно 270 000 українців, які прибули до США, було надано або тимчасовий захищений статус, або (для тих, хто прибув після 1 квітня 2022 року) спеціальну гуманітарну візу в рамках програми Uniting For Ukraine (U4U). Основним принципом цього типу віз, що надаються на два роки, є гарантія осіб або сімей, які вже легально проживають у США. Родичі, друзі заявників або волонтери з широкої громадськості можуть

узяти на себе роль поручителя [46].

Чималий інтерес українців щодо екстреного переїзду до Канади та США можна частково пояснити їхньою глибокою та багатою міграційною історією. В обох північноамериканських країнах є потужна українська діаспора ще з XIX ст.

Описаний стан речей свідчить про низку проблем, з якими зіткнеться Україна після закінчення війни. Зменшення чисельності населення України позначилось на економіці, а відтак, і на обороноздатності країни. Імовірність повернення зовнішніх мігрантів – низька, оскільки українці швидко адаптуються за кордоном, працевлаштовуються і асимілюються у суспільство країни-реципієнта. Виїхали переважно жінки і діти, а отже, після закінчення бойових дій до своїх сімей поїдуть чоловіки. Українці піднімають економіку інших країн, в той час, як економіка України перебуває в жалюгідному стані, і після війни потрібні будуть десятиліття, щоб відновити потенціал українських підприємств. Україні загрожує серйозна демографічна криза, яку потрібно буде вирішувати впродовж тривалого часу. Фахівці вважають, що поліпшити ситуацію змогла б міграція населення з інших країн, яка послабить Україну в багатьох аспектах, і в оборонному також, оскільки навряд чи високоосвічені фахівці поїдуть до України після війни. Україну покидають люди з вищою освітою, знанням мов, серед яких чимала кількість науковців, для яких Європа та інші країни світу вже з початку війни 2022 року запропонували велику кількість програм. “Відтік мізків” послаблює нашу державу, а отже, і її обороноздатність. Такий стан справ потребує зваженої державної політики, і чим швидше її почнуть розробляти, тим швидше Україна відродиться, і сумнівів у цьому немає.

З огляду на вищеозначене, можна стверджувати, що росія чітко реалізує свою ідею “селективної багатополярності”, а саме: бере активну участь у конфліктах на міжнародній арені, ретельно обирає лише тих опонентів, які дають їй можливість проявити себе як глобальну силу на

світовій арені. Очевидно, що росія не відмовилася від своїх агресивних амбіцій як у сусідніх країнах, так і в усьому світі. Як наслідок агресивно зовнішньої політики, можна очікувати, що вона має намір і в майбутньому втручатися у конфлікти в інших державах і використовувати міграцію як зброю проти своїх опонентів. Таким чином, в інтересах західних країн, постійно оцінювати ситуацію в кожному конкретному випадку та вживати активних контрзаходів, щоб уникнути масових міграційних потоків (швидше за все до ЄС), як тільки стане очевидним, що росія знову обрала ту чи іншу країну для своїх агресивних планів. Для ЄС це означає ретельний та об'єктивний моніторинг політичної ситуації, а також потенційних гібридних сценаріїв на її кордонах та сусідніх із нею країнах.

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що використання міграції як інструменту гібридної війни та досягнення своїх цілей стало вже звичною геополітичною стратегією російської федерації у XXI ст. Жертвою такої гібридної агресії зазвичай ставали країни ЄС, а механізмом досягнення поставлених цілей – варварські методи ведення бойових дій, які спрямовувалися насамперед проти мирного населення з метою спровокувати міграційні потоки до Європейського Союзу та дестабілізувати країни ЄС. Типовим прикладом використання міграційної зброї стала Україна, громадяни якої змушені були шукати притулок у країнах, рятуючи свої життя від російських нелюдів.

Література і джерела

1. Алгаш В. Піттель А. Сучасна міграційна криза як виклик для Європейського Союзу. *Міжнародне право*. 2019 р. № 11. С. 334–338.

2. Білик Д. У СДПН пропонують направити біженців із Білорусі в Україну. DW. 10.11.2021. URL: https://www.dw.com/uk/u-naibilshii-fraktsii-bundestahu-proponuiut-napravyty-bizhentsiv-iz-bilorusi-v-ukrainu/a-59774753

3. Білошицький С. Міжнародна міграція як різновид сучасної зброї: соціокультурний та політичний аспекти. *Наукові записки*. Київ: ІПіЕНД ім.

І. Ф. Кураса. 2016. № 2 (82). С. 138–156. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001119925

4. Бучин М. А., Мархайчук Н. О. Міграція як інструмент гібридної війни Російської Федерації у XXI столітті. *Регіональні студії*. 2022. № 31. С. 86–90. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.3(55).269540

5. Військові втрати України з початку вторгнення росії озвучив Зеленський. Ракурс. 16 квітня 2022. URL: https://racurs.ua/ua/n169682-viyskovi-vtraty-ukrayiny-z-pochatku-vtorgnennya-rosiyi-ozvuchyv-zelenskyy.html

6. Волохов А. Миграционное оружие. “Академия Тринитаризма”. 9 сентября 2015. URL: http://www.trinitas.ru/rus/doc/0012/001d/00123997.html

7. Волошин В. Криза з мігрантами — ще одна зброя російської гібридної війни із Заходом. АрміяInform. 11. 11. 2021. URL: https://armyinform.com.ua/ 2021/11/11/kryza-z-migrantamy-shhe-odna-zbroya-rosijskoyi-gibrydnoyi-vijny-iz-zahodom/

8. Давигора О. Не повинні субсидувати непокору: глава МЗС Польщі закликав ЄС скасувати виплати українським біженцям. УНІАН. 12. 09. 2024. URL: https://www.unian.ua/world/ne-povinni-subsiduvati-nepokoru-glava-mzs-polshchi-zaklikav-yes-skasuvati-viplati-ukrajinskim-bizhencyam-12755700.html

9. Жовтенко Т. Мигранты как оружие Кремля. НВ, 3 марта 2016. URL: https://nv.ua/opinion/migranty-kak-oruzhie-kremlja-101286.html

10. Зачем ГРУ РФ раскручивает маховик миграционного кризиса. Інформаційний спротив. 09.11.2021. URL: https://sprotyv.info/analitica/zachem-gru-rf-raskruchivaet-mahovik-migracionnogo-krizisa/

11. Из Курдистана в Европу за 15 тысяч долларов. Как устроен поток беженцев через Беларусь в Литву. Scanner project. 14.07.2021. URL: https://munscanner.com/2021/07/kurdyvlitve/

12. Лібанова Е. М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2 (33). Р. 10-26. URL: https://dse.org.ua/arhcive/33/1.pdf

13. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків : Віват, 2015. 304 с.

14. Малик І. Міграційні виклики для країн ЄС у 2022 році крізь призму міграційних прогнозів. Видавничий дім “Baltija Publishing”, 2022. С. 179–191.
URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/247/6962/14486-1?inline=1

15. Марущак О. Мінус 400 тисяч українців за пів року: як це пояснюють вчені та до чого тут мобілізація і важка зима. ТСН. 10.09.2024. URL: https://tsn.ua/exclusive/minus-400-tisyach-ukrayinciv-za-piv-roku-yak-ce-poyasnyuyut-vcheni-ta-do-chogo-tut-mobilizaciya-i-vazhka-zima-2656497.html

16. Маслов П.А. Миграция как фактор социального риска: причины и последствия. *Научные проблемы гуманитарных исследований*. 2009. № 10. С. 104–108.

17. Малиновська О. Міграція в Україні: факти і цифри. Національний інститут стратегічних досліджень. 2016. 32 с.

18. Міхеєва О., Середа В., Куземська Л. Вимушене переміщення українців під час війни: закономірності внутрішньої та зовнішньої міграції (2014-2022 роки) / Б. Мадяр, Б. Мадлович. Геополітичні наслідки імперських прагнень Росії. Російсько-українська війна. Том другий / пер. з англ. А. Журбенко, А. Цвєткова, А. Вовченко, Г. Герасим, К. Туріна, М. Косенко, О. Тирон, С. Рудік, Х. Кімачук, Ю. Чистякова, І. Гоял. Бостон: Academic Studies Press, 2024. С. 204–229.

19. Населення України. Трудова еміграція в Україні. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. 260 с.URL: http://www.idss.org.ua

20. Нгуєн Л. Міграція як зброя. “Free Voice Information Analysis Center”. 29 березня 2016. URL: http://iac.org.ua/migratsiya-yak-zbroya/

21. Позняк О. В. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Міжнародна міграція. Київ: Friedrich Ebert Stiftung, 2012. 20 с. URL: http://www.fes.kiev.ua

22. Позняк О. В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. *Демографія та соціальна економіка.* 2016. № 2. С. 169–182.

23. Покальчук О. Зброя горя. *Дзеркало тижня.* 2015. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/zbroya-gorya.html

24. Попович Т. Небезпечне турне: Путін і Лукашенко тероризують ЄС мігрантами. Укрінформ. 2021. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3349401-nebezpecne-turne-putin-i-lukasenko-terorizuut-es-migrantami.html

25. Петрова І. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Ринок праці. Київ: Friedrich Ebert Stiftung, 2012. 20 с. URL: http://www.fes.kiev.ua

26. Про внесення змін до Порядку оформлення і видачі довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи: Постанова Кабінету Міністрів від 13 березня 2022 року № 269. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/269-2022-%D0%BF#Text

27. Прищепа Я., Матвіїшина Г. Як через війну скоротилось населення України та що з цим робити. Суспільне. Новини. 8 січня 2023. URL: https://suspilne.media/354672-ak-cerez-vijnu-skorotilos-naselenna-ukraini-ta-so-z-cim-robiti-rozpovidae-ekspert/

28. Солонина Є. Міграційна криза і “рука Кремля”: що роблять ЄС і НАТО, та що може зробити Україна? Радіо Свобода. 2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/mihranty-kryza-bilorus-polsha-rosiya-ukrayina/31555337.html

29. Стеблянко А. В., Хозлу І. К. ВОЄННІ КОНФЛІКТИ ЯК ЧИННИК ХВИЛІ МІГРАЦІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2024. № 3-4. С. 44–48. URL: https://doi.org/10.32782/2709-9261-2023-3-4-7-8-9

30. Стригунов К. Миграционный удар по Европе. Уроки для России. Российский институт стратегических исследований. 22 сентября 2015. URL: http://riss.ru/mail/20645/

31. Українські біженці в Польщі: як живуть та чи збираються повертатися. Mind. 13 квітня 2022. URL: https://mind.ua/publications/20239632ukrayinski-bizhenci-v-polshchi-yak-zhivut-ta-chi-zbirayutsya-povertatisya

32. У Маріуполі загинуло вже понад 20 тис. людей, з міста другий день не випускають мешканців. Interfax Україна. 12.04.2022. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/823617.html

33. Філіпчук Л., Ломоносова Н., Сирбу О., Кабанець Ю. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого-24 березня 2022). Cedos. 29.03.2022. URL: https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznya-2022/

34. Фротвейт М. Міжнародна міграція як інструмент гібридної агресії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2022. № 45. С. 128–139. URL: https://doi.org/10.31861/mhpi2022.45.128-139

35. Шевчук В., Пунда Ю. Міграційна криза як складова гібридної війни. *Інформаційно-аналітична діяльність у сфері безпеки та оборони*. 2020. № 2 (38). С. 95–100. URL: https://sit.nuou.org.ua/article/view/208950/213189

36. Юдін О. К., Богуш В. М. Інформаційна безпека держави. Харків : Консум, 2005. 576 с.

37. Eyal J. The weaponisation of migrants - a new form of warfare. The Straits Times: website. Nov. 13, 2021. URL: https://www.straitstimes.com/opinion/the-weaponisation-of-migrants-a-new-form-of-warfare

38. Gerlach I. and Ryndzak O. Ukrainian Migration Crisis Caused by the War. Studia Europejskie – Studies in European Affairs. 2022. № 2. P. 17–29. URL: https://doi.org/10.33067/SE.2.2022.2

39. Greenhill K. M. Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion, and Foreign Policy. New York: Cornell University Press, 2010.

40. Lubinski P. Hybrid Warfare or Hybrid Threat – The Weaponization of Migration as an Example of the Use of Lawfare – Case Study of Poland. Polish Political Science Yearbook, 2022. Vol. 51, P. 1–13. DOI: https://doi.org/10.15804/ppsy 202208 URL: https://www.czasopisma.marszalek.com.pl/10-15804/ppsy

41. Number of Ukrainian refugees 2024, by country. Published by Statista Research Department, Jul 29, 2024. URL: https://www.statista.com/statistics/ 1312584/ukrainian-refugees-by-country/

42. Razumkov tsentr. Ukrainski bizhentsi: nastroi ta otsinky (berezen 2022 r). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski bizhentsi-nastroi-ta-otsinky

43. Schoemaker H. Allegations of Russian Weaponized Migration Against the EU. Militaire Spectator. 2019. URL: https://www.militairespectator.nl/thema/ internationale-veiligheidspolitiek/artikel/allegations-russianweaponized-migration-against-eu

44. How will the loss of so many people change Ukraine? The Economist, 2022. URL: https://www.economist.com/the-economistexplains/2022/03/10/how-will-the-loss-of-so-many-refugees-changeukraine

45. Ukraine Refugee Situation. Operational Data Portal. UNHCR, Government. 15 February 2023. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine

46. Ukrainian Refugee Crisis: The Current Situation. People in Need. 25 January 2024. URL: https://www.peopleinneed.net/the-ukrainian-refugee-crisis-current-situation-9539gp

ЧАСТИНА IV.
СИРОВИННІ ПОТОКИ

Ткач І.М., доктор економічних наук, професор

РОЗДІЛ 13. РІДКОЗЕМЕЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ: ГЕОПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Характеристика рідкоземельних елементів. Назва *рідкісноземельні елементи* (РЗЕ) склалася історично. У зв'язку з тим, що в XIX ст. вони були малопоширеними (що насправді неправильно), їх називали "рідкісні", а "землі" – це старовинна назва важкорозчинних оксидів, характерних для цих елементів. У загальному вигляді рідкісноземельні елементи є типовими металами.

Рідкоземельні елементи необхідні для використання в сучасних технологіях і є ключовими компонентами переважної більшості електронних продуктів. Незважаючи на важливість рідкоземельних елементів, лише близько 1 % з них вилучають з кінцевого продукту, а решту перетворюють на відходи.

До групи РЗЕ зазвичай належать 15 лантаноїдів (№ 57–71): лантан (La) – 57, церій (Ce) – 58, празеодим (Pr) – 59, неодим (Nd) – 60, прометій (Pm) – 61, самарій (Sm) – 62, європій (Eu) – 63, гадоліній (Gd) – 64, тербій (Tb) – 65, диспрозій (Dy) – 66, гольмій (Ho) – 67, ербій (Er) – 68, тулій (Tu) – 69, ітербій (Yb) – 70, лютецій (Lu) – 71, а також подібний до них за властивостями ітрій (Y) – 39. Лантаноїди мають близькі хімічні та кристалохімічні властивості. Останнє обумовлено тим, що, хоча при вимірюванні збільшення атомного числа лантаноїдів молекулярні об'єми їх оксидів зменшуються, однак радіус іонів не збільшується, як у всіх інших елементів вертикальної групи періодичної системи, а залишається приблизно постійним (0,99–1,22 А). Це пояснюється появою лантаноїдного стискання, відкритого в 1923 році В. Гольдшмідтом.

Іноді до РЗЕ додають і скандій, який також є у третій групі періодичної системи, однак відрізняється ще меншим іонним радіусом (0,83 А), має

специфічні геохімічні особливості і зазвичай його вивчають окремо від РЗЕ [6].

Перший елемент цієї групи (ітрій) був відкритий 1794 року фінським ученим Ю. Гадоліном, а останній (прометій) – 1945 року американськими дослідниками Дж. Маринським, Л. Гленденином і Ч. Коріеллом. Прометій в природі не існує, його отримують лише штучним способом.

Лантаноїди розташовані у восьмому ряді (між барієм і гафнієм) у третій групі (між індієм і галієм) періодичної системи Менделєєва (рис. 1), мають кілька природних ізотопів. П’ять з них (La138, Ce142, Nd144, Sm147, Lu176) мають великі періоди піврозпаду (1010-1016 років), що дає можливість використовувати їх як геохронометри, зокрема, широко застостовувати відношення Sm147/Nd144.

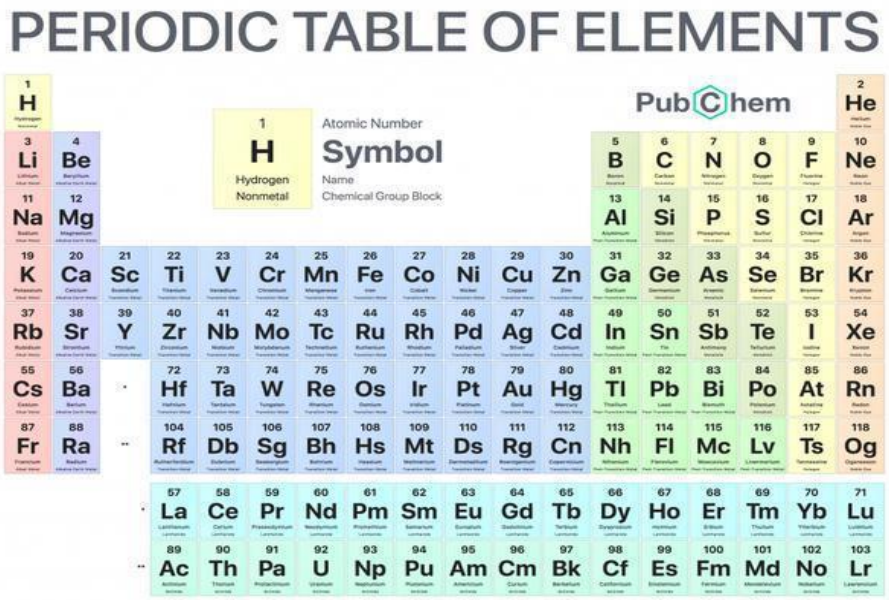

Рис. 1. Періодична таблиця Менделєєва [1]

Зазвичай за існуванням у природі, розташуванням у періодичній таблиці та будовою зовнішніх енергетичних рівнів РЗЕ поділяють на дві групи:

1) *церієву* (легкі лантаноїди), у якій виділяють лантанову (La, Ce, Pr) і неодимову (Nd, Sm, Eu, Gd) підгрупи;

2) *ітрієву* (важкі лантаноїди) з підгрупами диспрозію (Tb, Dy, Y, Ho) та ітербію (Er, Tu, Yb, Lu).

Існують й інші класифікації РЗЕ, зокрема, низка авторів поділяє РЗЕ на три групи: легкі (лантан, церій, празеодим, неодим), середні (прометій, самарій, європій, гадоліній) і важкі (тербій, диспрозій, гольмій, ербій, тулій, ітербій, лютецій, ітрій, скандій).

Характерна особливість РЗЕ – ізоморфізм, обумовлений близькістю їх іонних радіусів (0,99–1,22 А).

У вільному стані – це типові метали. Вони легко окислюються в повітрі (особливо La, Ce, Pr), утворюючи стійкі оксиди, розкладають воду з утворенням гідроксидів, які окалюванням можна перетворити на оксиди, розчинені в мінеральних кислотах, взаємодіють з водою з виділенням водню та утворенням оксидів, які можуть поглинати водень. Тяжкі лантаноїди ітрієвої групи більш стійкі.

Характерна ступінь окислення +3, хоча для деяких елементів відомі й інші ступені. Зокрема, Ce, а іноді Pr, Tb можуть переходити в чотиривалентний стан; Eu, а також Sm і Yb – двовалентні. La, Gd, Lu мають найбільш стійкі електронні конфігурації.

РЗЕ дуже активні, легко взаємодіють із киснем (при звичайній температурі), при нагріванні – з галогенами, воднем (> 200°C), азотом (800°C), сіркою, бромом, фосфором, іншими неметалами, легко сплавляються з металами. Їх сплави мають піроформні властивості, завдяки чому використовуються у трасуючих снарядах, запальничках тощо. Прості фториди, оксалати, фосфати і карбонати лантаноїдів погано розчинні у воді, в той час як комплексні карбонати, сульфати і фториди добре розчиняються.

Кларки РЗЕ коливаються від 2–4 · 10–3 (Y, La, Ce, Nd) до 1–7 · 10–4 % (Pr, Sm, Eu, Gd, Tb, Dy, Ho, Er, Tu, Yb, Lu), їх середній сумарний вміст перевищує 0,01 %, що більше середнього вмісту таких елементів, як бор,

мідь, кобальт. Навіть найменш поширений з РЗЕ – тулій (1 · 10–4 %) – зустрічається частіше, ніж сурма (4 · 10–5), вісмут (2 · 10–5), ртуть (7 ·10–6 %) та ін. За відносною формою РЗЕ утворюють ряд (відсоток суми РЗЕ): *Tu* (0.5), Lu (0.6), Ho (0.8), Eu (0.8), Tb (1.0), Yb (1.9), Er (2.6), Dy (2.9), Sm (4.4), Pr (4.4), Gd (6.4), La (11.4), Nd (15.9), Y (17.8), Ce (28.6). Елементів церієвої групи набагато більше, ніж ітрієвої. Прометій (Pm) в стабільному стані невідомий, його отримують лише як радіоактивний ізотоп. Вміст РЗЕ в гірських породах і співвідношення між різними елементами, зокрема ітрієвої та церієвої групами, є важливою геохімічною характеристикою, що допомагає вивчити природні процеси, передусім – магматичної диференціації.

Застосування рідкоземельних елементів. Практичне використання рідкісноземельних елементів розпочалося лише у XX ст., але розвивається швидкими темпами. На цей час рідкісноземельні елементи застосовують у понад 100 галузях. Їх використовують у техніці як легуючі добавки в різних сталях і сплавах, в електронних приладах, магнітних матеріалах і запалювальних сумішах як каталізатори, акумулятори водню, в ядерній техніці. Більшість з них застосовують у вигляді змішаних сполук, оксидів та мішметалу (сплав на основі РЗМ) як каталізатори при крекінгу нафти, у виробництві скла та кераміки, а також у металургії. На ці галузі припадає близько 70 % сумарного споживання рідкісноземельних елементів.

Швидко зростає споживання індивідуальних оксидів і металів у виробництві автокаталізаторів (Ce, La), постійних магнітів (Nd, Sm), нікель-гідридних батарей (La та La-мішметал), телевізорів і люмінесцентних ламп (Y, Eu, Tb), волоконно-оптичних систем зв’язку (La, Er), оптоелектроніки (Tb, Dy, Er). Оксиди Pr, Ce застосовують у виробництві скла, La – в оптичному склі, Gd, Eu – в атомній техніці, Y – у надпровідній та металокераміці. Металічні Y, La, Nd використовують для легування алюмінієвих, магнієвих та інших сплавів, в авіації та ракетній техніці. Є перспективи використання Ho в надпровідній кераміці, яка порівняно з

ітрієвою групою має вищу густину струму. Розвиваються також галузі, де застосовують ітрієві лантаноїди:

Er – в атомній енергетиці та виробництві волоконно-оптичних пристроїв;

Tb, Dy, Gd, Sm – магнітострикційних сплавах;

Nd, Gd, Er – у пристроях магнітного охолодження.

Споживання рідкісноземельних елементів щорічно зростає на 10-15 % і складає на цей час 75-80 тис. тонн.

На разі елементи ітрієвої підгрупи застосовують для виготовлення наночастинок з високою біосумісністю. Це, наприклад, наночастинки на основі Gd (як-то ортованадат гадолініуму), які можуть бути модифіковані Eu, Lu, Dy (задля отримання флуоресцентного випромінювання, що є корисним для новітніх методів МРТ), а також оболонкою з кремнезему для підвищення біосумісності або різноманітними лігандами для цілеспрямованого постачання наночастинок [5].

РЗЕ в суміші (фториди РЗЕ, мішметал, полірит) і як окремі компоненти широко використовують у різних галузях промисловості, зокрема, як легуючі добавки сталей і сплавів, каталізаторів при крекінгу нафти, для контролю та очищення вихідних газів, виготовлення надпотужних постійних магнітів, у виробництві кераміки, вогнетривкого та оптичного скла, електродів дугових ламп, надпровідникових та лазерних матеріалів, високоміцної сталі, високотемпературних паливних елементів, сільськогосподарських добрив, у ядерній техніці та ін.

Сфери застосування РЗЕ дуже різноманітні. Структура їх споживання 2005 року мала такий вигляд (%): каталізатори – 28.5; скло – 24.0; металургія – 16.0; магніти – 18.0; кераміка – 3.5; люмінофори – 6.5; інше – 3.5.

Найширше РЗЕ застосовують у ядерній техніці, чорній та кольоровій металургії, електротехніці, електроніці та радіотехніці, хімічній та силікатній промисловості, медицині.

У ядерній техніці гадоліній, а також європій та самарій

використовують як поглиначі теплових нейтронів у стрижнях ядерних реакторів, захисних оболонках ядерних установок підводних човнів та літаків; гадоліній, прометій, лантан, самарій, церій, тулій – у матеріалах, що регулюють процеси всередині реакторів, у ядерному паливі, конструкційних та захисних матеріалах, відбивачах нейтронів; церій, лантан, гадоліній, самарій – як добавки до керамічного покриття, вогнестійких матеріалів та скла; солі лантану та церію – для отримання та поділу трансуранових елементів; прометій – для виготовлення атомних мікробатарей; тулій – як активатор люмінофорів, для дефектоскопії особливо тонких металевих виробів.

У чорній металургії РЗЕ використовують для легування сталі, як розкислювачі, деграфітизатори, десульфатори, дегазатори та модифікатори; для отримання надміцного сірого чавуну, підвищення якості сталі, її структури. РЗЕ мають велику спорідненість до сірки, азоту, вуглецю, фосфору, водню, кисню і поглинають їх при додаванні до чавуну, тим самим різко поліпшуючи його якість. Наприклад, присадка 0.015 % церію підвищує рідинну плинність і оброблюваність чавуну; добавка замість магнію незначної кількості мішметалу або фероцерію суттєво знижує температуру нагрівання рідкого металу. Присадка мішметалу зменшує вміст сірки у сталі, підвищує пластичність при прокатці, усуває червоноламкість.

У кольоровій металургії РЗЕ застосовують для легування різних сплавів кольорових металів, які використовуються для виготовлення деталей авіаційного та ракетного обладнання, газових турбін, двигунів тощо. Церій є складовою термостійких сплавів на мідній, кобальтовій та нікелевій основі, бронзових та алюмінієво-кремнієво-мідних сплавів. Зі сплавів РЗЕ з міддю, сріблом і залізом роблять термопари. Рідкоземельні елементи використовують як комплексні відновники в металотермічних реакціях, як розкислювачі для мідних та алюмінієвих сплавів, при нейтралізації шкідливого впливу домішок свинцю та вісмуту в міді, бронзі та інших металах та сплавах.

В електротехніці, електроніці, радіотехніці РЗЕ використовують у з'єднаннях покриття телевізійних ламп, при виготовленні активного пласта катодів деяких типів стабілізаторів, електродів високотемпературних печей. Церій, празеодим та неодим застосовують у виробництві діелектричних матеріалів для електронних приладів, катафорезних суспензій для електровакуумних приладів; оксид ітрію – у радіовакуумних лампах як присадку до анодів; фториди церію – в електродугових лампах, прожекторах та кінопроєкційних апаратах; празеодим та неодим – у провідникових та контактних електротехнічних сплавах; лантан – у газопоглиначах та скляних катодах.

У хімічній промисловості рідкісноземельні використовують як добавки до лаків та фарб, люмінофори та активатори, каталізатори в органічних та неорганічних процесах, у хімічних реактивах, для підвищення якості сикативів. Сполуки церію застосовують як каталізатори при реакції дегідратації спиртів, електрохімічному окисленні аніліну до хінону, SO_2 – до SO_3 для вилучення срібла з фотореагентів; оксиди лантану та церію – у виробництві оцтової кислоти; гідроксид лантану – як емульсифікатор.

У силікатній промисловості РЗЕ застостовують у виробництві керамічних виробів, абразивних матеріалів, поліруючих порошків (полірит – суміш рідких оксидів земель – застосовують для полірування скла). РЗЕ додають до скла, зокрема оптичного, для атомної, військової та іншої нової техніки, спеціального призначення – запобіжних для радіації, скла для лазерів, люмінісцентних ламп, фотохроматичних лінз тощо. Наприклад, добавка 0.6-0.7 % оксиду церію робить скло нечутливим до γ-променів, що забезпечує можливість застосування скла в апаратах, де існує шкідливе випромінювання. Неодимові стекла захищають очі від шкідливої дії сонячного світла, празеодимові – оберігають від ультрафіолетових променів, лантанові – використовують для фотооб'єктивів, неодим-ванадієві – для виготовлення спеціальної оптики.

У медицині РЗЕ використовують під час виготовлення медикаментів

для лікування різноманітних пухлин, туберкульозу, прокази, екземи, подагри, ревматизму, шлункових захворювань; вони допомагають у боротьбі проти морської хвороби, становлять частину складу для бальзамування. Крім того, РЗЕ застостовують для дублення шкіри, виробництва тканин як домішки до фосфатних добрив, складові хімічних сполук для знищення шкідників сільського господарства.

РЗЕ підвищують урожайність сільськогосподарських культур (рису, пшениці, кукурудзи, цукрової тростини, цукрових буряків, тютюну, чаю, бавовни, арахісу, фруктів, квітів та ін.).

Маючи майже однакову будову зовнішніх електронних рівнів атомів, вони володіють дуже близькими хімічними і фізичними властивостями, що створює певні технологічні труднощі при виділенні з суміші рідкоземельних мінералів (РЗМ) окремих елементів. Однак саме ці “загальні подібності та тонкі відмінності” і є основою багатьох унікальних властивостей РЗМ, яким знайшли і далі знаходять нові застосування. Нижче подано короткий огляд практичного використання різних РЗМ [7, 8, 9].

Церій застосовують у виробництві та поліруванні скла, виробництві люмінофорів, кераміки, ілюмінаторів космічних апаратів, в атомній техніці, аналітичній хімії для окисного титрування, у виробництві акумуляторів тривалої експлуатації, каталізаторів у хімічній і нафтовій промисловості, а також у металургії для модифікування сплавів на основі Fe, Mg, Al, Cu, Nb, Ti та підвищення міцності конструкційних сталей. З усіх сполук церію найбільший попит у промисловості має діоксид церію, чимала частина якого йде на виготовлення тонкодисперсних порошків для полірування скла, дзеркал та мінеральних лінз. Концентрати оксидів церієвої групи затребувані у виробництві пігментів, а дрібнодисперсні порошки – у виробництві аерозолів.

Лантан набув широкого використання в електроніці, атомній промисловості, виробництві акумуляторів в автомобілебудуванні, виробництві віконного та оптичного скла. Зокрема, оксид лантану

застосовують у виробництві призм та лінз для кіно- і фотоапаратури, астрономічних приладів, синтезу високотемпературних надпровідників. Хроміт лантану, легований Ca, Sr, Mg, – для виробництва високотемпературних пічних нагрівачів (працюють за температури до 1780°C в окислювальній атмосфері). Сплави на основі сполуки $LaNi_5$ володіють високою водневосорбційною ємністю і широко досліджуються як матеріали для водневих акумуляторів.

Неодим використовують у виробництві лазерних матеріалів, забарвленні і тонуванні скла, для легування спеціальних конструкційних сплавів і сталей. На основі сплавів системи Nd-Fe-B (сполука $Nd_2Fe_{14}B$) виготовляють постійні магніти з найвищими серед усіх відомих матеріалів, магнітними властивостями. Оксид неодиму застосовують як діелектрик з надмалим коефіцієнтом розширення, фторид – для отримання високоякісного скловолокна у волоконній оптиці.

Диспрозій використовують для легування сплавів системи Nd-Fe-B підвищення температурної стабільності і корозійної тривкості постійних магнітів на їх основі; легування сплавів на основі цирконію – для поліпшення технологічних властивостей, зокрема здатності піддаватись обробці тиском. Його також застосовують як ефективний каталізатор і матеріал, здатний активно захоплювати нейтрони. Диспрозієві лазери використовують у медицині для лікування глаукоми та злоякісних захворювань шкіри. Сплави диспрозію і заліза володіють високими магнітострикційними властивостями.

Празеодим застосовують у виробництві керамічних матеріалів, скловолокна, як легувальний елемент сплавів спеціального призначення, для підвищення корозійної стійкості рідкісноземельних магнітів. Оксид празеодиму використовують при варінні скла, якому він надає блідо-зеленого забарвлення.

Основне застосування *самарію* – виробництво постійних магнітів системи Sm-Co (на основі сполук $SmCo_5$ та Sm_2Co_{17}), які мають високу термічну стабільність. Його використовують також для збудження лазерного

випромінювання в рідких і твердих середовищах, як активатор люмінофорів у кольорових телевізорах і стільникових телефонах, в електродах стартера тліючого розряду. Моносульфід самарію успішно використовують в енергетиці, атомних реакторах, компактних генераторах струму, авіаційному транспорті. Оксид самарію володіє високою вогнетривкістю, стійкістю до розплавів активних металів з високою температурою плавлення.

Європій має унікальні люмінесцентні властивості, що спричинило його широке застосування в медицині, особливо хірургії, у виготовленні комп'ютерних екранів та флуоресцентних ламп. Застосовують його і як поглинач нейтронів в атомних реакторах, а оксид європію – для створення твердотілих і рідинних лазерів.

Основними сферами застосування *гадолінію* є електроніка та атомна промисловість. Ряд сплавів гадолінію, особливо з кобальтом і залізом, дають можливість створювати носії інформації з надзвичайно високою щільністю запису. Крім того, сплав Gd-Fe здатний поглинати велику кількість водню, що робить його придатним для виробництва водневих акумуляторів високої ємності. В атомній промисловості гадоліній знайшов своє застосування для захисту від теплових нейтронів, оскільки він володіє найвищою здатністю до захоплення нейтронів з усіх елементів. Крім того, Gd використовують для легування титанових сплавів з метою підвищення межі міцності і текучості; для вирощування монокристалів Gd-Ga-Sc, на основі яких виготовляють лазерні системи з надвисокими параметрами випромінювання.

Тербій використовують у люмінофорах, у флуоресцентних лампах як випромінювач зеленого світла у проєкційних телевізорах, а також як рентгенівський люмінофор. Сплав тербію із залізом є одним із найкращих магнітострикційних матеріалів, який застосовують для виробництва потужних приводів малих переміщень (наприклад, адаптивна оптика великих телескопів-рефлекторів), джерел звуку великої потужності, надпотужних ультразвукових випромінювачів; сплав тербію з кобальтом при температурах, близьких до абсолютного нуля, володіє магнітною енергією

порядку 400 кДж/м$^{-3}$, що можна порівняти з найпотужнішими магнітами системи Nd-Fe-B.

Ітрій та деякі його сплави не взаємодіють з розплавленими ураном і плутонієм, що дає можливість застосовувати їх у ядерних газофазних ракетних двигунах. Він збільшує міцність сплавів на основі хрому, алюмінію і магнію, а також суттєво підвищує електропровідність алюмінієвого кабелю. Напилення ітрію на деталі двигунів внутрішнього згоряння збільшує зносостійкість деталей у 400-500 разів порівняно з хромуванням. Легування ітрієм поліпшує якість чавуну, а також сплавів з ванадієм і хромом. Хроміт ітрію – один із найкращих матеріалів для виготовлення високотемпературних нагрівачів опору, які можна експлуатувати в окислювальних середовищах.

Ітербій підвищує міцність, зносостійкість та інші механічні властивості нержавіючих сталей та спеціальних сплавів.

Гольмій використовують для виготовлення спеціальних сплавів і надпровідних матеріалів. Гольмій надвисокої чистоти застосовують для виготовлення полюсних наконечників надпровідних магнітів, що дає можливість отримувати надзвичайно високі магнітні поля. Іони гольмію можуть генерувати лазерне випромінювання в інфрачервоній ділянці спектра.

Ербій як оксид застосовують в атомній техніці як високоефективний лазерний та вогнетривкий матеріал.

Тулій використовують для виробництва жароміцних сплавів, керамомагнітних матеріалів і рентгенівської апаратури.

Лютецій є найважчим елементом серед РЗМ, його застосовують у виробництві ферогранатів, необхідних для зберігання гігантських обсягів інформації; в генераторах лазерного випромінювання; сплави лютецію з Fe і Al та Fe і Si – для виготовлення потужних постійних магнітів; скандати, галати й алюмінати лютецію – для виробництва лазерів надвисокої потужності.

Прометій у поєднанні зі сполуками, що фосфоресціюють, і мікрофото-елементами, застосовують для виготовлення так званих мікроатомних батарей, здатних протягом тривалого часу перетворювати радіоактивне випромінювання в електроенергію.

Цінність скандію полягає в поєднанні малої густини та високої теплостійкості, він володіє високою міцністю та корозійною тривкістю. Завдяки цим властивостям скандій є важливим конструкційним матеріалом в авіації та ракетобудуванні; в металургії його використовують як елемент для легування чавунів, сталей та Ti-Al сплавів, який суттєво підвищує характеристики міцності. Скандій також широко застосовують в атомній та хімічній промисловості, він менш токсичний, ніж такі елементи, як Gd, Sm, Nd та Hf.

Рідкісноземельні елементи є практично в кожній породі земної кори, але найбільший їх вміст у лужних породах. Вміст рідкісноземельних елементів у земній корі $2 \cdot 10^{-2}$ (% за масою), причому різні рідкісноземельні елементи поширені неоднаково – так для Tm – $2{,}7 \cdot 10^{-5}$ мас. %, а для Ce – $7 \cdot 10^{-3}$ мас. %.

Відомо близько 100 рідкісноземельних мінералів, але як сировина для одержання рідкісноземельних елементів практичне значення мають фосфати – монацит (Ce, La)[PO_4], ксенотим YPO_4, флуоркарбонати – бастнезит Ce[CO_3](F, OH) та ітросинхізит CaY $(CeCO_3)_2F$, складний оксид-лопарит $NaCeTi_2O_6$. Промисловими джерелами також є глинисті мінерали кори вивітрювання гранітів. Світові сировинні запаси рідкісноземельних елементів перевищують 90 млн тонн. На рис. 2 наведено приклади використання рідкісноземельних металів.

Nd
Неодим
Магніти для жорстких дисків, повітряних турбін та

La
Лантан
Об’єктиви для фотоапаратів та телескопів, акумулятори

Ce
Церій
Каталізатори для автомобілів та обробки сирої нафти,

гібридних автомобілів

Pr
Празеодим
Метали для авіаційних двигунів, скло для захисних зварювальних масок

Sc
Скандій
Надміцні титанові сплави, лампи денного світла, зубні протези

Tb
Тербій
Джерела звуку високої потужності, лазери

Er
Ербій
Обладнання для лазерної хірургії, сплави для оптоволокна

Lu
Лютецій
Термостійка кераміка, лазери військового та медичного

для автомобілів, міцні та гнучкі сплави металів

Gd
Гадоліній
Магнітні носії інформації, холодильники з наднизькими температурами

Y
Ітрій
Обладнання для ракет, міцне скло, вогнестійкі матеріали, провідники

Dy
Диспрозій
Надпотужні магніти, ядерні реактори

Тт
Тулій
Термоелектричні матеріали, емалі для поглинання радіації

Pm
Прометій
Радіоізотопні джерела струму

стійке до радіації скло

Eu
Європій
Обладнання для лікування деяких форм раку, ядерні реактори

Sm
Самарій
Ядерні реактори, екрани телефонів, телевізори

Ho
Гольмій
Стрижні ядерного реактора

Yb
Ітербій
Волоконні лазери, атомна техніка

Рис. 2. Приклади використання рідкісноземельних металів
Джерело: британська геологічна служба, Королівська хімічна спільнота. [2]

Методи видобутку та переробки рідкоземельних ресурсів. Видобуток РЗЕ здійснюють через відкриті та підземні шахти. Переробка – це етап трансформації вихідних матеріалів, таких як відходи гірничої

промисловості після видобутку найважливіших мінералів безпосередньо з земної кори. Цей етап аналогічний перетворенню сирої нафти на бензин або інше рідке вуглеводневе паливо. Проміжний етап – це крок між першим етапом розвідки та видобутку й наступним етапом перетворення критичних мінералів високої чистоти в конкретні форми, потрібні для технологій і компонентів кінцевого використання.

Переробка складається з дроблення, подрібнення та хімічного вилучення елементів з руди. Ці процеси є екологічно небезпечними, тому створюють додаткові виклики для їх видобутку та переробки.

Продукцією первинного збагачення рідкісноземельних руд за кордоном є в основному чотири види концентратів:

- бастнезитові (60-70 і до 85 % рідкісноземельних оксидів, РЗО);
- монацитові (55-60 % РЗО);
- ксенотимові (понад 25 % Y_2O_3);
- концентровані розчини іонних руд (до 90 % РЗО).

Огляд стадій видобування РЗЕ наведено на рис. 3.

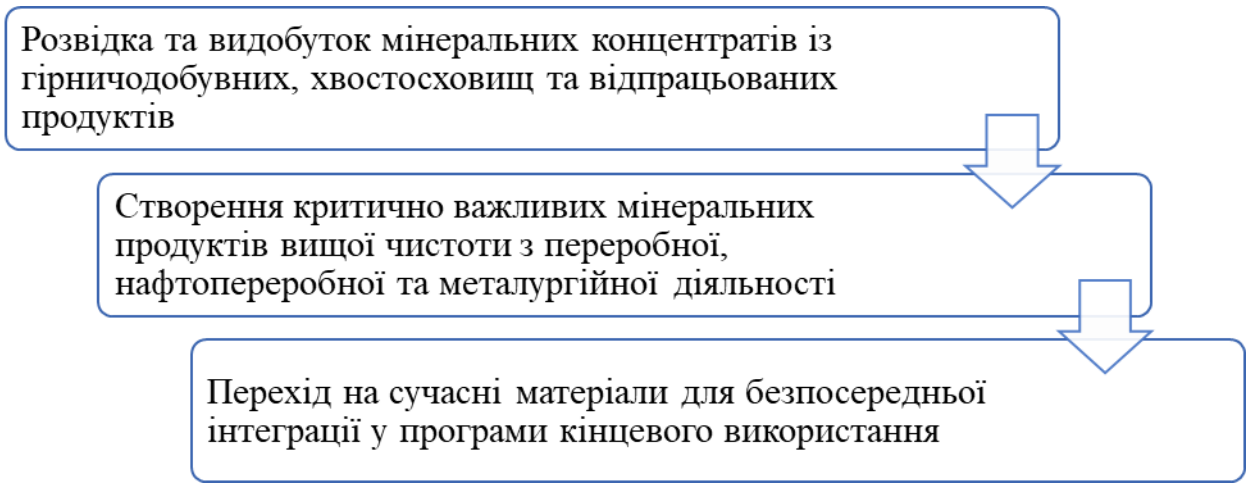

Рис. 3. Стадії видобування РЗЕ

Кожен мінерал потребує унікального рішення для обробки, але найпоширеніші, комерційно перевірені методи поділяють на три великі категорії: фізичне збагачення, гідрометалургія та пірометалургія. Кожна з

цих категорій охоплює різноманітні методи обробки – від методів, які покладаються на такі фізичні властивості, як щільність і магнетизм, до методів, які містять складні хімічні реакції та обробку високою температурою. Ця різноманітність методів переробки, яка зумовлена відмінними властивостями різних критичних мінералів, ускладнює завдання розробки єдиної стратегії для збільшення внутрішньої переробної потужності.

Рис. 4. Оксиди рідкісноземельних елементів.

За годинниковою стрілкою від нижнього: оксиди неодиму, самарію, гадолінію, празеодиму, церію і лантану

Рідкісноземельні елементи з руд отримують за допомогою різних методів гідрометалургії, електролізу і металотермічного відновлення, йонообмінної хроматографії. Перероблення концентратів здійснюють високотемпературним хлоруванням, лужним методом із застосуванням каустичної соди, соляно- або сірчанокислим методом. У світовому виробництві кінцевої рідкісноземельної продукції на початку XXI ст. провідними є французька компанія Rhone Poulenc та американська Molycorp.

Осадові породи і корисні копалини, такі, як вугілля, містять рідкоземельні матеріали, причому вміст металів може досягати високих значень. Дослідники запропонували використовувати вугілля і супутні йому відкладення як сировину для отримання рідкоземельних металів (РЗМ).

Вилучення рідкісноземельних елементів з вугілля вилуговуванням сульфат амонієм у дослідах американських вчених досягає 89 % при загальному вмісті РЗМ у зразках вугілля (264 мг/кг). Ця технологія оцінюється як перспективна для промислового використання [4].

Якість та вартість рідкісноземельних металів. Якість РЗМ насамперед визначається їх чистотою, тобто вмістом домішок, залежно від якого ціна одного і того ж елемента може різнитися в декілька разів. Потрібно відзначити, що ціни на РЗМ доволі складно контролювати та відстежувати, що пов’язано з особливостями їх реалізації. На відміну від дорогоцінних та кольорових металів, торгівля РЗМ має “закритий” характер, і доступ до актуальної біржової інформації можуть отримати лише юридичні особи за певну плату.

Рідкісноземельні метали високої чистоти (≥ 99,9 %) зазвичай використовують для наукових досліджень, зважаючи на їх високу вартість. Придбати РЗМ гарантовано високої якості і в невеликих кількостях (для лабораторних цілей) на ринку України можна лише через представництва світових компаній, наприклад Sigma-Aldrich (США) або Alfa Aesar (Німеччина). Ціна одного і того ж металу залежить від декількох чинників: стану поставки (злиток, порошок, фольга, пруток тощо), кількості, способу пакування і навіть країни замовника. У табл. 1. подано актуальні на початок 2024 року ціни деяких РЗМ від компанії Sigma-Aldrich, Grand Lada (Україна). Як бачимо, однозначно порівнювати ціни на різні РЗМ доволі проблематично через брак позицій для багатьох металів однакової номенклатури. Треба мати на увазі, що з огляду на вартість доставки, розмитнення та інших витрат вартість РЗМ для кінцевого споживача може зрости майже вдвічі порівняно з прайсовою ціною.

Таблиця 1.

Орієнтовна вартість рідкісноземельних металів високої чистоти (≥99,9%) станом на січень 2015 р. [10]

Метал	Стан поставки	Ціна, євро	Метал	Стан поставки	Ціна, євро
La	злиток, 25 г	185	Tb	порошок 50 мкм, 1 г	528
	порошок 40 меш, 25 г	478	Dy	злиток, 10 г	106
Ce	злиток, 25 г	398	Er	злиток, 10 г	158
	злиток, 100 г	1 105		порошок 40 меш, 5 г	384
	порошок 40 меш, 10 г	273	Yb	злиток, 5 г	125
Pr	злиток, 10 г	108		порошок 40 меш, 2 г	146
	порошок 40 меш, 5 г	92	Lu	злиток, 1 г	288
Nd	злиток, 25 г	260		порошок 500 мкм, 1 г	989
	порошок[1] 40 меш, 10 г	102	Y итрій	злиток, 10 г	104
Sm	порошок[1] 40 меш, 1 г	39		злиток, 50 г	700
	порошок[1] 40 меш, 5 г	242		порошок[1] 40 меш, 25 г	444
	порошок[1] 40 меш, 50 г	549	Eu	злиток, 1 г	245
Gd	злиток[2], 10 г	200		порошок 250 мкм, 1 г	1 810
	злиток, 10 г	101	Sc	порошок, 1 г	612
	порошок[1] 40 меш, 5 г	122			

Примітки: [1] – чистота ≥ 99%; [2] – чистота ≥ 99,99%.

Якщо говорити про порошки РЗМ, то для них визначальною характеристикою, окрім чистоти, є дисперсність – чим дрібніший порошок, тим вища його вартість. Це пов’язано з високою хімічною активністю і пірофорністю порошків РЗМ, які під час контакту з повітрям, здатні інтенсивно окислюватись і самозайматись, що дуже ускладнює їх виробництво. Під час виготовлення порошків не оминути також втрати РЗМ, що відповідним чином впливає на ціну. Наприклад, за однакової чистоти (99,9 %) та ваги (25 г) злиток лантану коштує 185 євро, його порошок дисперсністю 40 меш – 478 євро, а дисперсністю 200 меш – 706 євро.

Варто мати на увазі велику зміну вартості РЗМ при зниженні чистоти металу. Так, ціна церію із зниженням чистоти від 99,8 % до 99 % зменшується більш ніж утричі – із 518 до 163 євро за злиток вагою 250 г.

Метали звичайної якості (≥99%) переважно використовують у промислових масштабах за винятком виготовлення прецизійного високотехнологічного обладнання. При цьому останнім часом спостерігається зменшення частки дорогих РЗМ у торговому асортименті світової торгівлі з одночасним збільшенням частки дешевших (легких лантаноїдів), а також деяке зниження чистоти реалізованих металів і сполук. На ринку України є низка фірм-посередників, які реалізують РЗМ звичайної якості, імпортовані з Китаю, тому придбати їх дещо простіше, ніж метали високої чистоти. Разом з тим торгують переважно оптовими партіями (від 50 кг) і зазвичай якість продукції посередники не перевіряють належним чином, оскільки здебільшого не мають доступу до відповідного обладнання. Незважаючи на посилений контроль з боку уряду Китаю за видобутком РЗМ, у країні все ще процвітає контрабандний видобуток, тож обирати постачальника потрібно дуже обережно.

Імпорт рідкісноземельних металів. Найбільшими світовими імпортерами РЗМ і їх сполук є Японія, Малайзія, Норвегія і Гонконг (рис. 5). Велику кількість РЗМ закуповують також Нідерланди та Південна Корея.

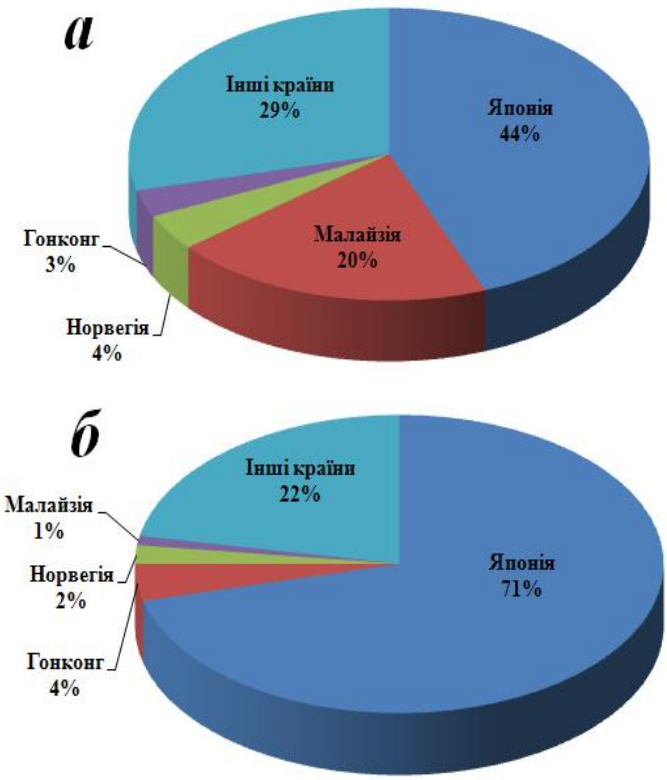

Рис. 5. Ключові країни-імпортери РЗМ у відсотковому відношенні до обсягу глобального ринку за вагою (а) та вартістю (б)

На рис. 5 спостерігається певна диспропорція за параметрами ваги та вартості РЗМ, що закуповують провідні країни-імпортери. Це пояснюється насамперед різною номенклатурою закупівель РЗМ, вартість яких різниться в десятки, а то й сотні разів. Також істотний вплив на вартість РЗМ, як зазначалося вище, має їх чистота.

Динаміка імпорту РЗМ різна – одні країни нарощують його обсяги, інші, навпаки, скорочують (табл. 2). Наприклад, 2012 року в Малайзії імпорт зріс аж до 2118 тонн, Гонконг наростив поставки на внутрішній ринок РЗМ до 315 тонн, Нідерланди – до 297 тонн. Водночас Японія скоротила ввезення на 8 %, Норвегія - на 21 %, Франція - на 44 %, а Південна Корея – на 60 %.

Таблиця 2.

Структура світового імпорту РЗМ у 2011–2022 рр.

Країна	У натуральному вираженні, т		У вартісному вираженні, млн дол.	
	2011 р.	2022 р.	2011 р.	2022 р.
Японія	5211	4793	714,950	403,313
Малайзія	7	2118	0,210	6,292
Норвегія	552	438	10,646	11,617
Гонконг	296	315	38,339	23,02
Нідерланди	18	297	1,111	9,684
Німеччина	262	290	24,409	17,138
Франція	507	280	н.д.	н.д.
Південна Корея	666	266	н.д.	н.д.
Бразилія	279	250	13,297	7,088
США	н.д.	н.д.	70,815	22,181
Індія	н.д.	н.д.	3,990	6,760
Інші країни	1694	1717	55,375	59,209
Загалом у світі	9492	10764	933,142	566,302

Примітка: *н.д.* – нема даних.

2022 року в ЄС помітно збільшилася кількість імпортованих рідкоземельних елементів (рис. 6). Загалом було імпортовано 18 тис. тонн, що на 9 % більше, ніж 2021 року, а експорт склав 7 тис. тонн, менше на 8 %, ніж рік тому. Вартість імпорту зросла до 146 млн євро, що на 37 % перевищує показники 2021 року, а експорт досяг 142 млн євро, що на 2 % більше, ніж у попередньому році. Цей критичний сировинний матеріал характеризується високим ризиком поставок і має велике економічне значення, оскільки використовується в різних високотехнологічних секторах [11].

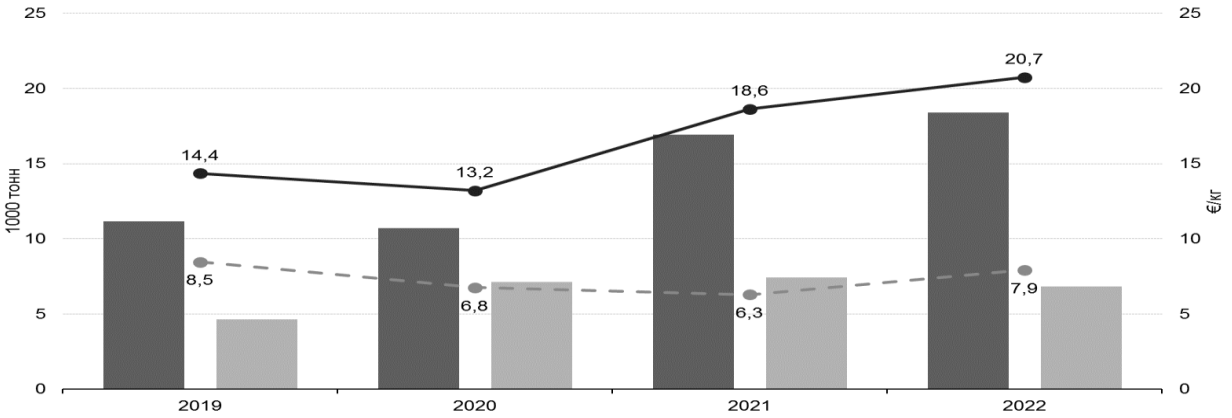

Рис. 6. Імпорт та експорт РЗЕ у ЄС (скандію та ітрію)

(- експорт —, —імпорт - - -, €/кг;

- експорт імпорт ис. тонн)

Джерело: [11]

Середня ціна імпорту становила 7,9 євро за кілограм, що на 26 % більше порівняно з 2021 роком, тоді як ціна експорту становила 20,7 євро за кожен кілограм рідкоземельних елементів, що на 11 % більше. Найбільшим імпортером РЗЕ є Китай, чий обсяг становить 40 % (7,4 тис. тонн) від загального імпорту. На другому місці – Малайзія, яка має 31 % імпорту або 5,6 тис. тонн, третє місце посіла росія із 25 % імпорту або 4,5 тис. тонн [11]. У загальному обсязі імпорт рідкоземельних елементів до ЄС Сполучених Штатів Америки та Японії склав по 2 % (рис. 7).

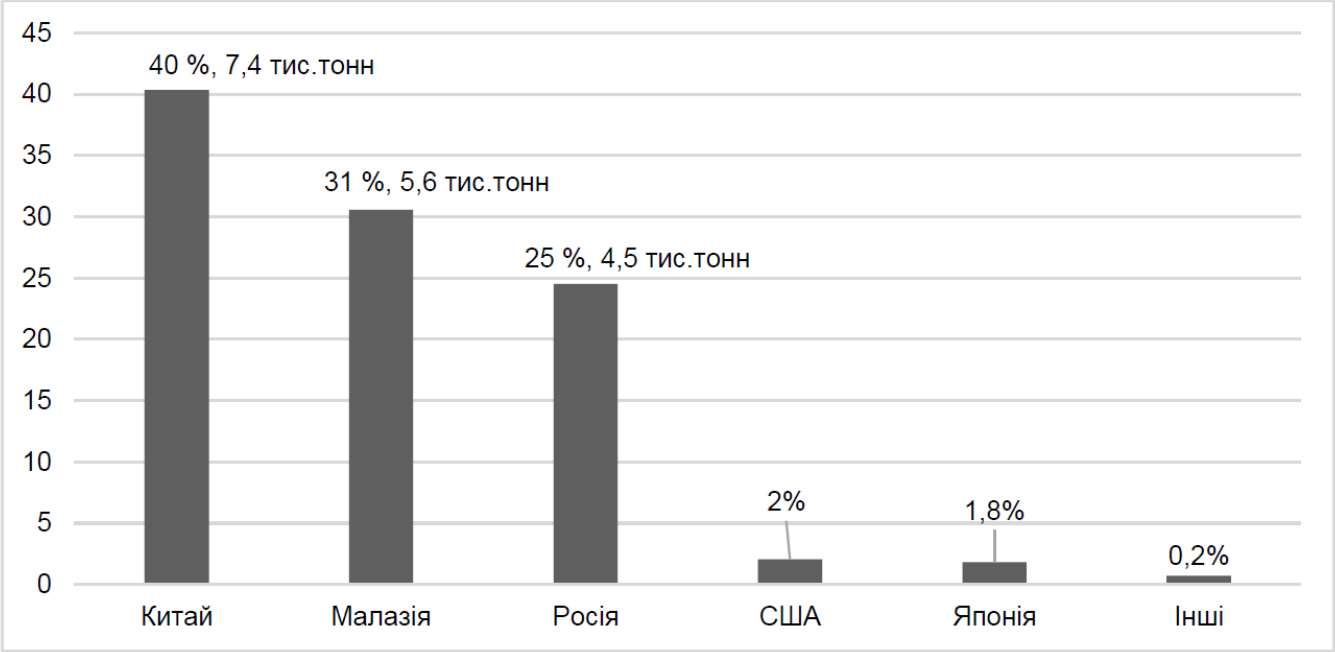

Рис. 7. Імпорт рідкоземельних елементів до ЄС 2022 р.
(% від загального імпорту)

Джерело: [11]

Експорт рідкісноземельних металів. До провідних експортерів РЗМ належать Китай, США, В'єтнам і Гонконг (рис.8). При цьому Китай покриває практично половину світових експортних поставок. Впродовж останніх років спостерігається нарощування обсягів експорту РЗМ Канади та Японії (табл. 3).

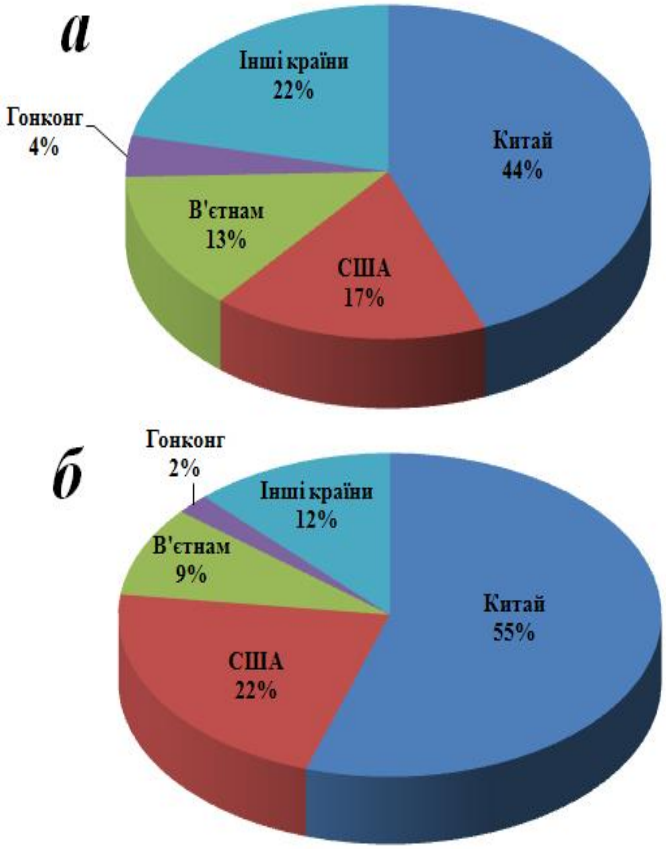

Рис. 8. Ключові країни-експортери РЗМ у відсотковому відношенні до обсягу глобального ринку за вагою (а) та вартістю (б)

Таблиця 3

Структура світового експорту РЗМ у 2011–2012 рр.

Країна	У натуральному вираженні, т		У вартісному вираженні, млн дол.	
	2011 р.	2012 р.	2011 р.	2012 р.
Китай	3241	4756	618,725	311,616
США	2822	1822	106,626	47,206
В’єтнам	1076	1458	67,441	125,621
Гонконг	398	451	20,061	12,400
Нідерланди	70	311	4,251	8,650
Великобританія	273	310	н.д.	н.д.
Канада	23	296	н.д.	н.д.
Японія	10	198	3,616	15,750
Лаос	н.д.	н.д.	27,106	16,605
Сінгапур	н.д.	н.д.	0,027	2,868
Естонія	н.д.	н.д.	0,01	4,649

Інші країни	1572	1162	85,279	20,937
Загалом у світі	9492	10764	933,142	566,302

Примітка: *н.д.* – нема даних.

На цей час істотних змін у структурі імпорту РЗМ у світі не спостерігається. Це означає, що заявлені нові інвестиційні проєкти з видобутку РЗМ у світі, перебувають на початковій стадії і не забезпечують надходження металів на світові ринки в обсягах, здатних суттєво вплинути на зміну позицій країн-імпортерів і країн-експортерів. Однак австралійська гірничодобувна компанія *Lynas Corp*. прогнозує, що Китай як найбільший світовий експортер 2015 року стане нетто-імпортером, оскільки очікуваний попит усередині країни буде в середньому на 10 тис. тонн більший від видобутку. Перші ознаки виникнення подібної ситуації вже є, оскільки зараз КНР імпортує близько 10 тонн концентратів РЗМ.

Перспективи розвитку ринку рідкісноземельних металів. Важко переоцінити важливість РЗМ для подальшого розвитку цілої низки високотехнологічних галузей. Об’єктивна оцінка перспектив світового ринку РЗМ дає можливість припустити, що ціни на окремі лантаноїди однакової якості після їх стрімкого злету 2011 року і деякого подальшого зниження матимуть тенденцію до стабілізації, а з 2022 року до збільшення. Зараз, за деякими ознаками, світовий ажіотаж навколо дефіциту РЗМ зростає, а ціни дедалі більше відповідають попиту та пропозиції. У підсумку з’являється можливість визначити реальні дефіцити цього ринку та перспективність застосування окремих РЗМ.

Думки експертів щодо подальшої динаміки зміни цін на РЗМ не збігаються, однак більшість із них одностайн у тому, що обсяг ринку РЗМ у найближчій перспективі щорічно зростатиме на 10-20 %. При цьому пропозиція церію дорівнюватиме 40 %, лантану – 27 %, неодиму – 16 %, а таких елементів, як диспрозій, європій, тербій та ербій – менше 1 % (рис. 9).

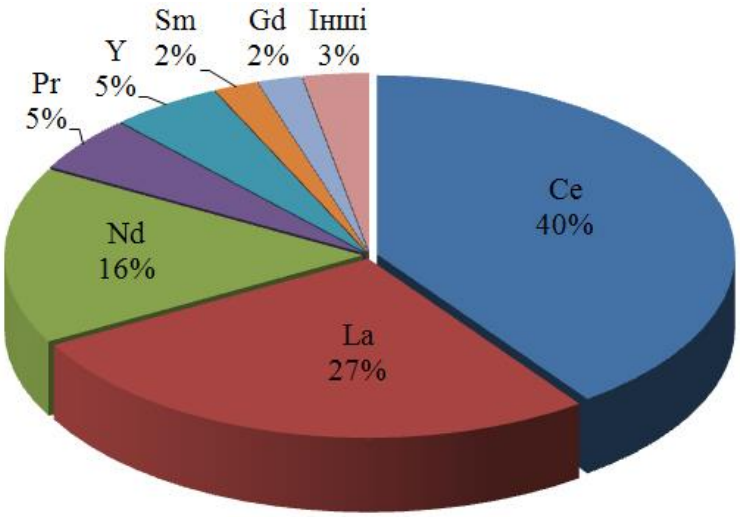

Рис. 9. Прогнозовані частки світової пропозиції рідкісноземельних металів 2015 р. (за елементами)

Попит на метали також збільшиться, оскільки вони застосовуються в новітніх технологіях і знайти їм замінники досить складно, а інколи й неможливо. За деякими оцінками, очікується, що 2025 року попит становитиме 197 тис. тонн, тобто лише 74 % пропозиції, відповідно, прогнозується профіцит РЗМ в обсязі 28 тис. тонн. При цьому можливий надлишок церію, лантану, празеодиму та деяких інших металів. Разом з тим передбачено незначний дефіцит в обсязі 200 тонн ітрію, 400 тонн неодиму, 500 тонн самарію, 25 тонн ербію і 105 тонн тербію. Особливо гостро питання дефіциту в наступні кілька років торкнеться неодиму і диспрозію. Вони мають визначальне значення для виготовлення високоефективних постійних магнітів, які надзвичайно затребувані у виробництві вітрових турбін, електричних транспортних засобів тощо. Зростання інтересу до так званих зелених технологій може призвести до збільшення попиту на них. Зокрема, виробництво електроенергії за рахунок енергії вітру щорічно зростає на 26 %. У зв’язку з цим Nd і Dy віднесені до категорії елементів з найвищим рівнем “ризику постачання” та “важливості для екологічно чистої енергії”. Прогнозується, що протягом наступної чверті століття попит на неодим та диспрозій зросте більш ніж на 700 % та 2600 % відповідно. Водночас

видобуток диспрозію і неодиму збільшується лише на кілька відсотків за рік. Тому досягнення стійкого балансу “попит – пропозиція” за цими елементами буде проблематичним навіть після розробки нових проєктів з розширення виробництва РЗМ.

Рециклювання рідкісноземельних металів. Рідкісноземельні метали є дуже важливими компонентами, наявними в різних споживчих товарах, таких, як постійні магніти, електромобілі, смартфони тощо. Вони є в руді як суміш та мають бути очищені перед використанням. Видобуток рідкоземельних елементів дороговартісний, тому їх дешевше виробляти під час перероблення відходів. Незважаючи на можливість повторного використання, продукти, що містять рідкоземельні метали, використовують лише один раз і викидають. Переробка рідкоземельних елементів забезпечує виробникам постійне постачання РЗМ, одночасно зменшуючи відходи та велике навантаження на навколишнє середовище. Електронні відходи є основним джерелом рідкоземельних елементів.

Нові досягнення в технології переробки відходів зробили вилучення рідкоземельних елементів з цих матеріалів більш можливим. Наприклад, у Японії працюють заводи з переробки сміття, і приблизно 300 тис тонн рідкоземельних металів зберігаються в невикористаній електроніці. У Франції ведуть роботи щодо будівництва двох заводів, які вироблятимуть 200 тонн рідкоземельних металів на рік із використаних люмінесцентних ламп, батарейок і магнітів. Крім того, вугілля та побічні продукти є потенційними джерелами важливих елементів, зокрема, які дають близько 50 млн тонн рідкоземельних металів.

Рівень дефіциту та вартості РЗЕ, обмеженість запасів можна порівняти хіба що з високим ступенем їх значення для високих технологій. Але інвестори не поспішають вкладати кошти в розробку нових родовищ РЗМ, оскільки відкриття нового рудника і запуск нових виробничих потужностей – це роки наполегливої праці і мільярди доларів інвестицій, залучити які важко з огляду на поточну ситуацію на фінансових ринках. Крім того, технології

видобутку потребують великих енерговитрат і наявності руди з високою концентрацією металів. Тому ряд корпорацій у співпраці з провідними науковими інституціями приділяють чималу увагу поверненню до використання РЗМ з відпрацьованих відходів та “електронного сміття”. У зв’язку з цим під час обговорення проблеми РЗМ усе частіше лунає термін “*recycling”* - рециклювання, тобто відновлення в обігу рідкісних, цінних і дефіцитних матеріалів. Аналітики вважають, що в короткостроковій перспективі рециклювання може стати однією з небагатьох галузей, що стабільно розвиватиметься, особливо за умови підтримки урядами розвинених країн. Тим більше, що вона має насправді колосальну сировинну базу, яка зростає з кожним днем. Наприклад, лише з одного відпрацьованого вітрогенератора потужністю 1,5 МВт можна видобути близько 350 кг РЗМ, зокрема неодиму. Однак на сьогодні переробці піддається лише невелика частина придатної сировини. Зокрема, лише 12-15% відпрацьованих комп’ютерів та інших електронних пристроїв рециклюють. Разом з тим уже сьогодні в Європі в різних компонентах і пристроях використано близько 15 тис. тонн РЗМ, вилучених після повторної переробки.

Слід мати на увазі, що технології повторного видобування РЗМ із відходів недосконалі. Це пов’язано передусім з екологічною проблемою, оскільки після рециклювання РЗМ залишаються токсичні відходи. Крім того, сучасні методики потребують чималих енерговитрат та характеризуються низькою рентабельністю – вихід кінцевого продукту менший, ніж на найбідніших родовищах, і в середньому не перевищує 2 % від початкової ваги переробленої маси. Залишається також проблема безповоротних втрат РЗМ, оскільки електронне сміття часто переробляють на звичайних пірометалургійних заводах. Класичні метали вдається екстрагувати, а от РЗМ через фізико-хімічні властивості йдуть у шлак, звідки їх практично неможливо вилучити.

У зв’язку з цим рециклювання, мабуть, оптимально розвивати за тими елементами, очікуваний попит на які у довгостроковій перспективі

вирівняється і буде стабільним. Наприклад, прогнозований попит на тербій і європій буде знижуватися внаслідок заміни флуоресцентних ламп на LED. Зовсім інша ситуація, наприклад, з неодимом, попит на який постійно зростатиме. Це пов'язано зі стрімким розвитком альтернативної енергетики, у якій надзвичайно затребувані Nd-Fe-B постійні магніти. Перспективним також є вилучення оксиду або фториду ітербію, які використовують як лазерні матеріали, гадолінію з катодів електронних гармат, завдяки повторній переробці ітрію, що міститься у присадках до скла для підвищення його прозорості. Лідером з рециклювання РЗМ сьогодні є Японія. Піонером у галузі вважається корпорація Hitachi. Ще 2010 року після конфлікту з Китаєм і припинення останнім експорту РЗМ японський уряд виділив 1,2 млрд дол. США на дослідження повторної переробки РЗМ, розробку диверсифікованих джерел постачання і створення запасів РЗМ. У рамках цієї програми корпорація Hitachi розробила метод повторної переробки високопродуктивних рідкісноземельних магнітів з приводів жорстких дисків, повітряних кондиціонерів та інших пристроїв. Розроблену технологію успішно застосовує спеціально заснована компанія Tokyo Eco Recycle Co.

Вилучення РЗМ з відпрацьованих нікель-метал-гідридних (Ni-M-H) акумуляторів освоєно компаніями Honda і Japan Metals & Chemicals, завдяки чому вдається повернути в обіг до 80 % використаних РЗМ. Цей напрям особливо актуальний, оскільки щороку виробляється більше 160 млн Ni-M-H акумуляторів, а середній термін їх служби становить два роки. Тобто щорічно накопичується величезна кількість придатної для повторної переробки сировини, з якої можна отримати такі важливі РЗМ, як La, Ce, Pr та Nd.

Дослідне виробництво Mitsubishi Electric Group з 2010 року спеціалізується на утилізації найбільш ходової побутової техніки: телевізорів, холодильників, пральних машин та кондиціонерів. З квітня 2012 року на підприємстві розпочали повномасштабну повторну переробку РЗМ з компресорів кондиціонерів, які вважаються одними з найбільш

перспективних щодо вилучення потенційного обсягу РЗМ. Постійні магніти на основі сплавів неодиму почали використовувати у високопродуктивних кондиціонерах на початку 2000-х років. Після 10-15 років експлуатації, пристрої цього покоління все ще успішно працюють і на переробку потрапило лише 5 % з них. Однак 2020 року ця кількість зросла до 65 %. У найближчих планах корпорації розпочати переробку жорстких комп'ютерних дисків за технологією Hitachi.

У Європі швидкими темпами розвивається повторна переробка сонячних батарей. Зокрема, шведська компанія Midsummer у співпраці з *Технічним університетом Чалмерса* розробила унікальну технологію екстрагування галію та індію, вилучення яких з сонячних батарей забруднено домішками селену. Ще інтенсивніше розвивається повторна переробка автомобільних каталізаторів, однак цей процес орієнтований в основному на вилучення металів платинової групи, а відновленню РЗМ, в основному церію, уваги практично не приділяється, оскільки він відносно дешевий і в майбутньому його навряд чи рециклюватимуть у промислових масштабах. Велику кількість РЗМ відновлюють з освітлювальних приладів, особливо флуоресцентних ламп, у яких використовують порошкові європій, тербій та ітрій. У Франції компанія Veolia займається переробкою люмінесцентних ламп, акумуляторів, комп'ютерів, побутової електроніки з метою вилучення РЗМ. Відома бельгійська компанія Umicore, лідер з рециклювання таких важливих елементів, як телур, у партнерстві з хімічною компанією Rhodia Operations S.A.S. щороку переробляє понад 350 тис. тонн промислових відходів, зокрема каталізаторів та Ni-M-H акумуляторів. Компанія Rhodia також є координатором проєкту LOOP, метою якого є вилучення як мінімум 90 % РЗМ, що містяться у флуоресцентних лампах. Реалізація проєкту передбачає щорічне повернення у використання La (17 тонн), Ce (14 тонн), Eu (9 тонн), Tb (8 тонн) та Gd (4 тонн).

Таким чином, без перебільшення можна сказати, що дефіцит РЗМ та спровокований КНР карколомний зліт цін 2010–2011 років стали своєрідним

поштовхом до розвитку інноваційної індустрії. Крім згаданих вище, над методами виділення РЗМ у промислових масштабах працюють такі відомі фірми, як Siemens, BASF, виробник ламп Osram, а також цілий ряд автовиробників від уже названих Honda і Toyota до Daimler, Ford і Audi.

Разом з тим цілком зрозуміло, що повноцінний успішний розвиток нової галузі неможливий без підтримки фундаментальної науки, яка в цьому напрямі також розвивається. Зокрема, останнім часом інтенсифікували дослідження на ділянці відновлення РЗМ через біосорбції з використанням біосорбентів бактерій, грибів, водоростей та інші. Метод характеризується великою швидкістю, можливістю повторного використання сорбентів, економічністю та екологічною безпечністю. У Китаї, де, до речі, майже третина таких важливих важких РЗМ, як Tb і Dy, добувають завдяки переробці відходів, учені розробляють методи екстрагування РЗМ зі стічних вод. Перші експерименти продемонстрували, що наночастинки гідроксиду магнію здатні захоплювати більше 85 % РЗМ, які містяться в рідині, що імітує стічну воду. Подібна тематика також опрацьовується у Франції в рамках проєкту REECYCLE, який реалізується під егідою французького Комісаріату з атомної енергетики і фінансується Сьомою рамковою програмою ЄС з досліджень і технологічного розвитку (РП7). Метою проєкту REMANENCE, який також фінансується РП7, є повернення до повторного використання РЗМ, вилучених із магнітних сплавів системи Nd-Fe-B.

Сім провідних наукових організацій ЄС, а саме: Інститут Фраунгофера (Німеччина), французький Комісаріат з атомної енергетики (CEA), нідерландська Організація прикладних наукових досліджень (TNO), фінський Центр технічних досліджень (VTT), іспанський Центр технологічних досліджень Tenalia, шведський Інститут технічних досліджень SP, а також норвезький дослідний центр SINTEF, задіяні в розробці масштабної програми з утилізації РЗМ. Основну увагу приділяють знову ж таки вилученню неодиму і диспрозію з відпрацьованих магнітних матеріалів.

Льовенський католицький університет (Бельгія) фінансує проєкт RARE, спрямований на розробку технологій вилучення РЗМ з постійних магнітів і флуоресцентних ламп. Над проблемою екстрагування РЗМ з неодимових постійних магнітів також працюють в Інституті критичних матеріалів (США).

Видобуток рідкісноземельних металів та торгівля ними у другій половині XX – XXI ст. увійшли у стадію тимчасової консолідації. Темпи зростання обсягів видобутку скорочуються, постіндустріальне суспільство XXI ст. спрямоване не на добування ресурсів, а на їх відтворення в лабораторних умовах.

18 лютого 2024 року, згідно з повідомленням на ресурсі ScienceAlert фізики з Університету штату Мічиган (MSU) відкрили нові ізотопи рідкісноземельних елементів тулію, ітербія і лютеція при розщепленні ядра платини (металу).

Література і джерела

1. Переробка та утилізація рідкоземельних елементів. URL: https://ua.gme-magnet.com/news/recycling-and-utilization-of-rare-earth-elemen-60408651.html

2. Мірошниченко Б. Бій за таблицю Менделєєва: як США та Китай борються за рідкісні метали. 3 лютого 2022. *Економічна правда.* URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/02/3/682031/

3. Мала гірнича енциклопедія: у 3 т. / за ред. В. С. Білецького. Донецьк: Донбас, 2007. Т. 2: Л – Р. 670 с.

4. Знайдено спосіб витягувати рідкоземельні метали з вугілля. URL: https://web.archive.org/web/20160211072849/http://weua.biz/tech/znajdeno-sposib-vityaguvati-ridkozemelni-metali-z-vugillya/7977/

5. Synthesis and Organic Surface Modification of Luminescent, Lanthanide-Doped Core/Shell Nanomaterials (LnF_3@SiO_2@NH_2@Organic Acid) for Potential

Bioapplications: Spectroscopic, Structural, and *in Vitro* Cytotoxicity Evaluation. URL: https://pubs.acs.org/doi/10.1021/la501107a

6. Rare Earths Statistics and Information. URL: https://www.usgs.gov/centers/national-minerals-information-center/rare-earths-statistics-and-information

7. Андреев Г. В. Редкоземельная минерализация в щелочных гранитоидах Западной Монголии / Г. В. Андреев, Г. С. Грипп, А. О. Шарахшинов, А. Д. Минин. Улан-Удэ: ИГ СО РАН, 1994. 138 с.

8. Балашов, Ю. А. Геохимия редкоземельных элементов. Москва : Наука, 1976. 267 с.

9. Борисенко Л. Ф. Генетические типы месторождений скандия. *Литология и полезные ископаемые.* 1988. № 4. С. 91–104.

10. Grand Lada. URL : https://grandlada.com/ua/katalog/redkozemelnye-metally/

11. Trade in rare earth elements increases in 2022. Eurostat. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/w/ddn-20231113-1?language=uk&etrans=uk

12. Торговельне підприємництво: механізм розвитку і фінансової підтримки: монографія. Львів: видавництво Львівської політехніки, 2015. 724 с.

Кірієня Т. А.

РОЗДІЛ 14. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ РОЗПОДІЛ РІДКОЗЕМЕЛЬНИХ ЕЛЕМЕНТІВ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА ГЛОБАЛЬНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ

Мінерально-сировинна база світу. Насамперед необхідно зазначити, що назва “рідкісноземельні метали” не зовсім точно відображає суть, оскільки РЗМ доволі розповсюджені у природі. Уперше термін “рідкісні” був запропонований у 1794 році Ю. Гадоліном, який помилково вважав, що перші відкриті елементи цієї групи містяться в земній корі в дуже незначній кількості, а “земельні” – через те, що оксиди РЗМ мають землистий відтінок [3]. Насправді сумарний вміст таких елементів у земній корі (оцінюється на рівні ≈ 0,02 мас. %) у декілька разів вищий, ніж вольфраму, молібдену і навіть свинцю. Наприклад, розповсюдження церію відповідає розповсюдженню міді і більш ніж у 4 рази переважає свинець. І навіть двох найменш поширених у земній корі РЗМ (Tm, Lu) майже у 200 разів більше, ніж золота. З іншого боку, на цей час такі метали справді дефіцитні й дорогі та особливо затребувані в інноваційних наукомістких технологіях. Але справжня проблема видобутку РЗМ пов’язана не з їх абсолютною концентрацією, а з розпорошеністю по світу, нерівномірністю якості та складу рудної сировини, складністю методів екстрагування і відокремлення з суміші різних РЗМ через їх дуже схожі властивості. Відповідно, лише невелику кількість родовищ зараз економічно вигідно розробляти, оскільки мінерали з вмістом РЗМ на рівні 5-8 % і без радіоактивних домішок зустрічаються вкрай рідко.

Загалом відомо близько 70 власних мінералів РЗМ, що належать до класів фосфатів, карбонатів, оксидів, фторидів, силікатів, сульфідів і боратів.

Крім того, вони є домішками у складі 280 мінералів. Найбільший комерційний інтерес становлять такі рідкісноземельні мінерали [3]:

бастнезит – родина трьох фторкарбонатних мінералів, узагальнююча формула (Ce, La, Nd, Y)[CO_3]F, зазвичай яскраво-жовтого кольору, найважливіший рідкісноземельний мінерал, який у великій кількості є у родовищах Маунтін-Пасс (Каліфорнія, США), Баян-Обо (Китай), Вугу-Хілл (Танзанія), Каронж (Бурунді);

монацит – блискучий кристалічний мінерал жовтувато-бурого кольору, що містить фосфат церію та інших легких РЗМ, таких, як Nd, Y та Th, узагальнююча формула (Ce, La, Nd,..., Th)PO_4, характеризується високою хімічною стійкістю та механічною міцністю, він утворює розсипи монацитового піску, який містить всі елементи церієвої групи;

ксенотим – фосфатний мінерал, основним компонентом якого є YPO_4, містить також деякі інші важкі РЗМ;

лопарит – мінерал підкласу складних оксидів (Na, Ce, Ca…)(Nb, Ti)O_3, містить значну кількість радіоактивного Th.

Співвідношення окремих елементів у мінералах дуже коливається. В одних переважають елементи церієвої групи і лише до 5 % ітрієвих земель, в інших – ітрієвої групи. Під час переробки рідкісноземельної сировини спочатку виділяють суміш РЗМ (оксиди, гідроксиди), яку потім розділяють на окремі метали.

Рідкісноземельні мінерали достатньо поширені і їх запаси в основному сконцентровані у 34 країнах світу (рис. 2), серед яких 6 країн Європи (зокрема, росія, Естонія та Гренландія); 14 країн Азії, 10 – Африки, а також США, Канада, Бразилія та Австралія [1].

Рис. 2. Світові поклади рідкісноземельних мінералів

За даними Геологічної служби США [48], світові запаси рідкісноземельних оксидів (РЗО) станом на кінець 2014 року становлять 140 млн тонн, і майже половина з них залягає на території Китаю.

Найбільші рідкоземельні родовища розташовано в Китаї (Баян-Обо, Цзянсі), росії (Ловозеро, Томтор, Чадобець), США (Маунтін-Пасс), Австралії (Маунт-Вельд, Хоршем), Канаді (Стрейндж-Лейк).

Найважливішими світовими джерелами РЗЕ для церієвих земель є бастнезит (родовища Маунтін-Пасс у США; Баян-Обо в Китаї), монацит (Норт-Крапель, Страдброк-Айленд, Маунт-Вельд в Австралії; Грін-Кав-Спрінгз у США; Нанганг в Китаї; розсипи на узбережжі Бразилії); для ітрієвих – ксенотим (Лахат та Перак у Малайзії; Гвангдонг у Китаї); другорядну роль відіграють латеритні глини, що мають адсорбційні властивості (Хунву і Лонгнан в Китаї), а також лопарит, апатит (Селігдарське на Алданському щиті, Манвілл в США, Едегорден в Норвегії), фосфорити, евдіаліт, рабдофаніт, цераліт тощо.

Більшість ресурсів РЗЕ зосереджено на бастнезитових родовищах КНР та США, монацитових – Бразилії, Австралії, КНР, Індії, Малайзії, ПАР, Шрі-Ланки, Таїланду та США, інші пов'язані з родовищами ксенотиму, іонно-абсорбційних руд, лопарита, фосфоритів, апатитів, вторинного монациту,

евдіаліту, чераліту та з рідкими відходами виробництва урану. Основний промисловий мінерал – бастнезит (понад 80 % рідкоземельної сировини, що видобувають у світі). Видобуток і переробку монациту на разі дуже скоротили внаслідок надходження на ринок інших видів сировини з КНР, а також з екологічних міркувань (через вміст у ньому радіоактивного торію і, що важливіше, продукту його розпаду – радію).

Головними регіонами видобутку РЗЕ є Китай, Австралія, США, Бразилія та Індія. Китай є безперечним лідером у видобутку та переробці рідкоземельних елементів, забезпечуючи понад 80 % світового виробництва (табл. 1).

Таблиця 1.

Обсяги світового виробництва рідкоземельних металів за 2018 р., тис. тонн [5]

Місце	Країна	Обсяг	Частка від світового виробництва, %
1	Китай	105	79,8
2	Австралія	20	15,2
3	Росія	3	2,2
4	Бразилія	2	1,5
5	Таїланд	1,6	1,2

Монацитові родовища зосереджено в Австралії, Бразилії, КНР, Індії, Малайзії, ПАР, Шрі-Ланці, Таїланді та США; монацитовий пісок (розсипи) зустрічається на берегах річок, озер та морів багатьох континентів.

Бастнезит становить більший інтерес, ніж монацит, і є основним комерційним видом сировини. Монацит менш затребуваний через вміст у ньому торію. У бастнезиті міститься близько 47 % Ce_2O_3, у монациті – близько 30 % (табл. 2).

Таблиця 2.

Зміст РЗЕ у природних зразках, %

№ з/п	Na_2O	CaO	SrO	P_2O_5	TR_2O_3	Содержание РЗЭ (% от суммы)				
						Ln_2O_3	Ce_2O_3	Pr_2O_3	Nd_2O_3	Sm_2O_3
1	6.7	<3.9	<2.5	–	36–38	25.5	52.4	4.97	15.4	1.21
2	<1	3.1	4.8	–	60	33.8	50	3.9	11.6	0.68
3	2.5	1	0.1	22	55–62	22.5	48.5	7.9	19.2	1.92
4	<1	<1	<1	–	45–47	22–24	> 46	5.0–6.5	19–22	2–3

Примітка: 1 – ліпарит (росія); 2 – бастнезит (США); 3 – монацит (Малайзія); 4 – концентрат РЗЕ (Малайзія)

Китай має найбільші у світі природні запаси рідкісних земель (близько 80 % світових). Відомі бастнезитові, монацитові та іонно-абсорбційні руди. Основні ресурси зосереджено на залізо-ніобій-рідкоземельних родовищах Внутрішньої Монголії (Баян-Обо), бастнезитові руди – у провінціях Ганьсу та Сичуань, а іонно-абсорбційні – у Цзянсі та Гуандун.

Баян-Обо у Внутрішній Монголії – унікальне комплексне (РЗЕ-Fe-Nb) найбільше у світі рідкоземельне родовище із запасами понад 40 млн тонн TR2O3 (вміст 3–5.4 %), 1 млн тонн Nb_2O_5 та 470 млн тонн Fe. Воно розташоване в північному обрамленні Китайсько-Корейського кратону, в субширотній мезопротерозойській рифтовій зоні, утвореній кварцитами, сланцями, вапняками та доломітами, до яких приурочені стратиформні стрічковоподібні рудні тіла, складені жиловими та вкрапленими рудами.

Баян-Обо на думку дослідників, які безпосередньо вивчали його [6, 7, 8, 9, 10], – стратиформне родовище в мармурах однойменної протерозойської групи, що перекривають архейські метаморфічні породи групи Вутай и гранітоіди. Існують також інші думки. Зокрема, Є. І. Семенов [11] вважає родовище частиною карбонатитової групи.

З півночі рудний район обмежений великою розривною структурою – розломом Куангу (ймовірний вік – пізно або посткаледонський, молодше 400 млн років) [12; 13; 14]. На північ від цієї зони широко розвинені нерозчленовані протерозойсько-палеозойські осадові породи, порушені численними насувами (рис. 2).

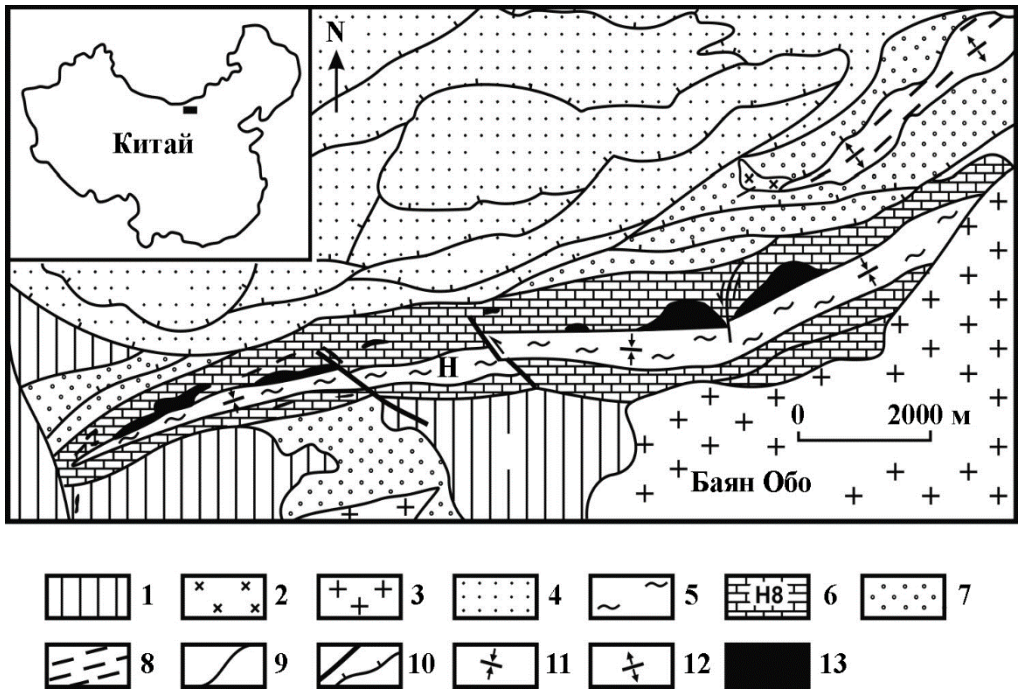

Рис. 2. Геологічна карта району родовища Баян-Обо [15]:

1 – четвертинні відкладення; 2 – пермські діорити; 3 – пермські граніти; 4 – нерозділені осадові породи протерозою та кембрію; 5 – сланці Н9; 6 – мармуризовані доломіти та вапняки Н8; 7 – осадові породи Н1-Н7; 8 – архейські гнейси групи Вутаї; 9 – геологічні межі; 10 – розломи, насуви; 11 – осі синкліналів; 12 – осі антикліналів; 13 – рудні тіла (М – Головне, Е – Східне)

Крім Баян-Обо, в Китаї розробляють також родовища Маоніпінг (Сичуань) і Вейшан (Шандун), каолінові кори вивітрювання цинвальдіт-біотитових гранітів провінції Цзянсі з церіанітом, рабдофанітом – родовища Жіаді і Йідіотіна у 31 млн тонн РЗЕ при середньому вмісті 0.1 %.

Родовище бастнезиту Маоніпінг представлено зоною оруднення довжиною 3 км, потужністю 200-600 метрів з численними жилами пегматитів, кальциту, бариту в лужних гранітах з мінералізацією бастнезиту, флюориту, егірину, пірохлору, ортіту, товітіна, чевкіна, бритоліту, ксенотиму, монациту.

Серед країн колишнього СРСР найбільші запаси РЗМ зосереджено на території рф – родовища Кольського півострова (*Ловозерське*), *Селігдарське* і *Томторське* в Якутії, *Чуктуконське* в Красноярському краї,

Катугінське в Читинській обл. У Киргизії відоме родовище *Актюз*, у Казахстані – *Есле*, у білорусі – *Житковичі*. На даний час у росії видобуток проводять лише на *Ловозерському* родовищі (Мурманська обл.). У 2013 році державною корпорацією *Ростех* і групою компаній ІСТ було створено спільне підприємство TriArkMining для переробки близько 82 тис. тонн рідкісноземельних концентратів, які впродовж 60 років накопичували на складах державного підприємства *УралМонацит* (Свердловська обл.). У травні 2014 року *TriArkMining* виграло тендер на розробку ділянки надр *Буранний* – одного з найбільших у світі *Томторського* родовища рідкісноземельних металів, розташованого в Республіці Саха (Якутія), руди якого містять ітрій, скандій, тербій та ніобій.

У **росії** головне джерело отримання церієвих земель – лопаритові руди Ловозерського родовища на Кольскому півострові [16; 17; 18]. Верхня частина родовища, що має великий кільцевий масив фоїдитів, складена евдіалітовими луявритами (рис. 3), розвиненими на площі 250 км^2 з потужністю 200 м.

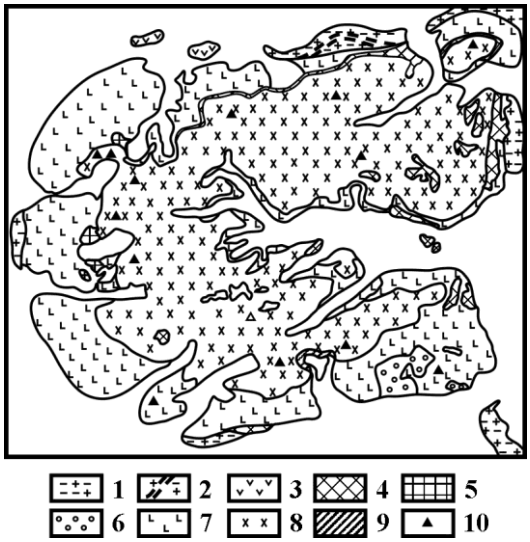

Рис. 3. Геологічна карта Ловозерського масиву [14]:

1 – гранітогнейси; 2 – силіманіт-андалузитові сланці; 3 – ультраосновні породи; 4 – ловозерське оточення (ефузивно-осадові породи); 5 – метаморфізовані нефелінові сієніти; 6 – пойкілітові нозеанові сієніти; 7 – диференційований комплекс; 8 – пойкілітові содалитові сієніти; 9 – евдіалітові луяврити; 10 – ловозеріт-мурманітові луяврити

Вміст РЗЕ у них коливається від 0.31 до 0.8 %. Нижче розташовано 50 горизонтів (з них 10 – багатих) ювітів, малиньїтів, уртитів, що полого падають до центру масиву, збагаченого не тільки евдіалітом, а й лопаритом. Їх вміст РЗЕ досягає 1.2 %. Запаси руди тут мало обмежені, видобуток сягає 25–30 тис. тонн лопаритового концентрату, що містить 31–35 % РЗЕ. При хлоруванні лопариту одержують розплав хлоридів РЗЕ. Дезактивовані розчини $LnCl_3$, приготовані на його основі, є одним із джерел церію, вміст якого становить більше половини від загальної суми РЗЕ у лопарит.

Також на Кольському півострові, в Хібінах видобувають велику кількість апатиту, в якому вміст РЗЕ становить близько 1 %. Родовища пов’язані з ультракалієвими нефеліновими сієнітами – рисчорритами, наприклад, Расвумчорра. Апатит видобувають також на Ковдорському родовищі комплексних залізних руд, в яких є і баделеїт. Цікавим об’єктом є родовище Африканда на Кольському півострові, представлене перовскіт-титаномагнетитовими піроксенітами, що складають грубоізометричне в плані, трубчасте в розрізі крутопадаюче тіло площею близько 7.7 км^2.

На Уралі рідкоземельна мінералізація пов’язана зі скарново-магнетитовими родовищами з апатитом (Лебяжинське, Волківське), пегматитами (Ільмени), егірин-содалітовими сієнітами (Сибірка), мусковітовими пегматитами (Слюдгори), Уралу (Кундибай, Миронівка, Алтинташ). На Полярному Уралі розташоване тантал-рідкоземельне родовище Лонгот-Юган, приурочене до егіринових альбітитів по гранітах із фергюсонітом, пірохлором, ортитом, самарскітом та сфеном; вміст РЗЕ у альбітитах – близько 0.1 %.

Чуктуконське родовище у Красноярському краї має кори вивітрювання карбонатів, його запаси оцінюють у 7137 тис. тонн руди з вмістом 7.32% РЗЕ, 0.6 Nb_2O_5 і 15.5 % марганцю. Воно єдине власне рідкоземельне родовище у росії [19].

У Забайкаллі відоме велике рідкометально-рідкоземельне Катугінське родовище, представлене двома пласто- і лінзовидними тілами потужністю до 250 м, протяжністю до 2.5 км. лужних гранітів (у ядерних частинах рудних тіл) і гранітогнейсів серед амфібол-біотитових гнейсів поблизу контакту Каларського масиву гранітів рапаківі.

У **Казахстані** відоме рідкоземельне родовище Еспе, пов'язане з лужними гранітами Акжайляу, що несуть багату мінералізацію (гагариніт, кейсикхіт, кампгаугіт, пірохлор, ельпідит, човкініт, евксеніт, фергюсоніт, циртоліт та ін.) Характерна присутність пегматитів із заноришами, де розвиваються кристали п'єзокварцу. Пегматити часто характеризуються зональною будовою: центральні частини тіл складено кварцовим ядром, іноді з великими гніздами флюориту, оточеним породами блокової кварц-польовошпатової зони (з ортитом, давидитом, циртолітом, евксінітом, пегматом (*Романовка, Кент, Акжайляу*).

У **Таджикистані** комплексна рідкометально-рідкоземельна мінералізація встановлена в пегматитах граносієнітового масиву *Дараніоз* (евдіаліт, канаєканіт, стилуєліт, торит, таджикіт, рідкоземельні датоліт и данбурит), нефелинових сієнітах масива *Турпи* (ортит, бетафит, шерл), сієнітах *Дункельдик* (бастнезит, паризіт, кордиліт) та гранітах *Джалана* (фергюсоніт та ін.) на *Памірі*, де також відомі монацитові розсипи.

У **Киргизії** відпрацьовували гідротермально-грейзенове родовище Актюз (Кутесай), пов'язане із штоком герцинських біотитових гранітів. Тут виділяють руди двох типів.

Верхні частини рудних тіл складені кварц-хлорит-біотитовими рудами із синхізитом, ітрофлюоритом, флюоцеритом, ксенотимом; нижні – кварц-серицитові з монацитом, цирконом, фериторитом, ільменорутилом, молібденітом.

Відомо також подібне гідротермальне родовище Курган (евдіаліт), низка проявів ортітових граніт-пегматитів, агпаїтових масивів з евдіалітом, бритоліт, анкіліт.

В **Узбекистані** монацитова мінералізація присвячена міаскітам масиву Тозбулак.

У **білорусії** розташоване рідкоземельне родовище Житковичі, пов'язане з амфібол-біотитмікрокліновими гранітами, розсіченими серіями крутопадаючих дійок діабазів. Як за гранітами, так і по діабазах розвивається серія субпаралельних зон, що пологовопадають, метасоматитів потужністю до 2 м, що містять егірин, гадолініт, фенакіт, колумбіт і кальцит-альбітитові гідротермаліти з бастнезитом, бритолітом, чевкінітом, монацитом, досягає 2 – 3 %.

США посідають третє місце у світі за природними запасами рідкісних земель із родовищами бастнезиту *Маунтін-Пасс* (Каліфорнія), *Бір-Лодж* (Вайомінг), *Галінас-Маунтін* (Нью-Мехіко). Прояви рідкісноземельної мінералізації відомі у зв’язку з карбонатитами та фенітами калієвого масиву *Магнетков* (Арканзас) та *Берпо* (Монтана); лейцитовими породами *Вайомінга* та *Міссурі* (рідкоземельний апатит та перовскіт); лужними гранітами *Пахаріта* (Нью-Мехіко), *Пайкс-Пік* (Колорадо) та *Оканоган* (Вашингтон); пегматитами біотитових гранітів *Баррінгерхілл* (Техас); пегматитами мусковітових та лепідолітових гранітів Північної Кароліни та Віргінії; гідротермалітами *Кристал* (Монтана) зі скандієвою мінералізацією; урановим гідротермальним родовищем *Бокан-Маунтін* (Аляска); магнетитовим гідротермальним родовищем *Скраб-Оукс* (Нью-Джерсі); магнетитовими рудами *Манвілл* (Нью-Йорк) та *Пірідж* (Міссурі); кварцовими жилами з рідкісноземельним торитом *Уетмаунтін* (Колорадо); метамор-фізованими розсипами монациту в товщах кварцитів *Палмер* (Мічіган), *Літл-Бігхорн* (Вайомінг); прибережно-морськими розсипами монациту, циркону та ільменіту у Флориді, Віргінії, Північній Кароліні; річковими розсипами фергюсоніту в Айдахо; фосфоритами Флориди.

Родовище ***Маунтін-Пасс*** (Ce, La, Sm, Gd, Nd, Pr, Eu) розташоване на однойменному хребті в центральній частині рудного району Іваннах у Каліфорнії (США), у межах докембрійського масиву в мезозойській

складчастій частині Кордильєр. Думки американських дослідників щодо типу родовища розділились: одні вважають, що воно належить до групи карбонатитів, інші – до гідротермального типу. Родовище відкрито в 1949 році та в період з 1955 до середини 80-х років XX ст. було найважливішим світовим джерелом РЗМ [20; 21; 22].

Рідкоземельний карбонатитовий комплекс Маунтін-Пасс було виявлено за високою радіоактивністю порід, що вміщають радіоактивний фторкарбонатний бастнезит. Родовище розташоване у північно-західному секторі витягнутого в тому ж напрямі блоку докембрійського фундаменту в південній частині провінції Басейнів та Хребтів, обмеженого з трьох боків розломами, а з четвертого – долиною р. Іванпах (рис. 4).

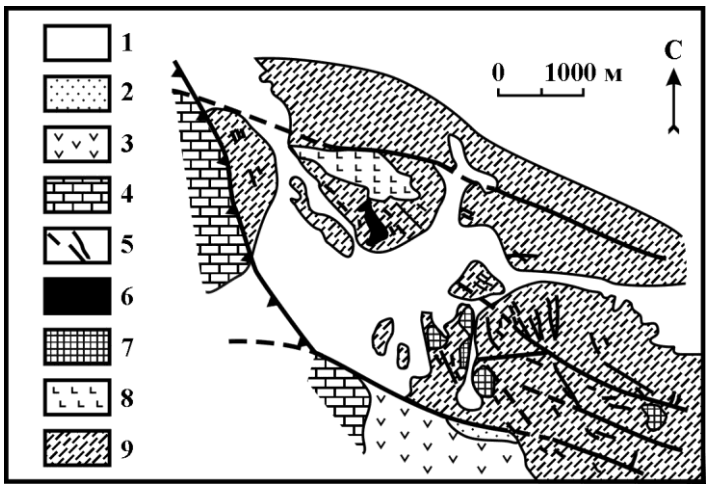

Рис. 4. Геологічна карта родовища Маунтін-Пасс [22]

1 – алювій; 2 – юра, пісковики Ацтек; 3 – юра, вулканіти Де-Фонт; 4 – кембрій, формація Бонанза-Кінг; 5–9 – докембрій: дайки (5), карбонатити (6), сієніто-граніти (7), шошоніти (8), гнейси (9)

Родовище ***Манвілл*** в Аппалачах представлено магнетитовими тілами на контакті габро та гранітів докембрію [23]. Руди складаються з магнетиту, мартиту та фторапатиту (до 6–7.2 %), що містить велику кількість TR_2O_3 (4.28–32.4 %, у середньому – 11.14 %). Здавна родовище розроблялося на залізні руди, а наприкінці минулого століття почалася переробка їх хвостів,

де вміст апатиту становить 8 %, запаси руди у відвалах оцінюють у 16,4 млн тонн (150 тис. тонн TR_2O_3).

Родовище ***Скраб-Оукс*** у тому ж регіоні представлено пласким, неправильної форми, тілом магнетит-гематитових руд протяжністю 1600 м, середньою потужністю 0.75 м на контакті альбіт-олігоклазових та мікроантипертитових гранітів (до аляскитів) докембрія [23] Головні рудні мінерали – магнетит і гематит, рідкісноземельна мінералізація представлена ітросинхізитом, ксенотимом, бастнезитом, чевкінітом, монацитом, рідкісноземельним апатитом, цирконом, сфеном. Вік радіоактивного циркону становить 600-550 млн років. Запаси TR_2O_3 орієнтовно оцінюють у 5 млн тонн за середнього вмісту 1.51 % (від 0.53 до 2.33 %).

В **Австралії** є великі запаси рідкісноземельних елементів, ув'язнені у важких мінеральних пісках і латеритних ґрунтах.

Маунт-Вельд – одне з найбагатших рідкісноземельних родовищ у світі, де є монацит з низькою радіоактивністю. Прогнозні ресурси – 1.87 млн тонн руди, що містить 18.39 % РЗЕ (344 тис. тонн). 2000 року. компанією "Arafura Resources NL" у штаті Північна Територія за 135 км на північ від м. Аліс-Спрінгс відкрито родовище *Ноланс-Бор* із запасами рідкісноземельних елементів 577 тис. тонн (на 2006 р.). РЗЕ є складовою комплексного рідкометального родовища *Брокмен*, у рудах якого наявні евксеніт, монацит, бастнезит, колумбіт, торит, циркон; п'ятиелементного унікального родовища *Олімпік-Дем*, у рудах якого є монацит, ксенотим, бастнезит, форенсит, бритоліт.

Рідкоземельне родовище ***Маунт-Вельд*** є одним з найбагатших у світі і здатне забезпечити до 20 % світового ринку протягом 30 років. Воно має шток карбонатитів діаметром близько 4 км (рис. 5). Прогнозні ресурси Tr_2O_3 тут оцінюють у 470 тис. тонн. Крім РЗЕ, карбонатити північно-східної частини родовища Маунт-Вельд вміщують також великі ресурси TiO2 – 1.5 млн тонн, Nb_2O_5 – 400 тис. тонн, Ta_2O_5 – 9, ZrO_2 – 110 [24]. Тут зафіксовано також чималий вміст скандію. Особливо збагачено

рідкоземельною мінералізацією кори вивітрювання карбонатитів, потужність яких досягає 130 м, де встановлені, зокрема, гідромонацит, креслит, церієвий пірохлор. У багатих рудних тілах вміст РЗЕ сягає 20-23,6 %.

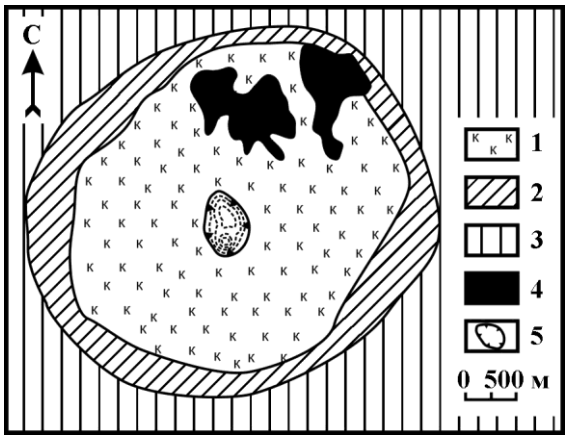

Рис. 5. Геологічна будова родовища Маунт-Вельд [25]:
1 – карбонатити; 2 – зона змін; 3 – породи, що вміщують;
4 – ресурси поліметалів; 5 – кар'єр

Загальні запаси, за оцінкою професора Ф. Хеллмана, становлять 37,7 млн тонн. Найважливіші рудні тіла розташовано на глибині 30–60 м, що зумовлює можливість їх відпрацювання кар'єром.

За ресурсами ніобію родовище на перспективу є другим у світі за величиною, порівняно з такими родовищами як *Аракса* з 460 млн тонн руди (2.5 % Nb_2O_5), що забезпечує близько 80 % світового ринку, та *Мінеракао-Каталао* в Бразилії із запасами близько 18 млн. тонн (1.34 % Nb_2O_5), а також *Ніобек-Інкс* у Канаді із запасами 24 млн тонн (0.65 % Nb_2O_5). З інших об'єктів в Австралії можна відзначити латеритні кори вивітрювання родовища *Янгібану*, комплексний розсип (ксенотим, монацит, циркон, ільменіт) *Хоршем* (штат Вікторія), монацитові розсипи узбережжя Нового Південного Уельсу.

За наявними даними, компанія Alkane Exploration Ltd завершила оцінку родовища Даббо (штат Новий Південний Уельс) в лужних гранітах. Його запаси оцінюють у 4.1 млн тонн руди з вмістом Y_2O_3 – 0.138 %, Ln_2O_3 – 0.765, ZrO_2 – 1.91, HfO_2 – 0.041, Nb_2O_5 – 0.46, Ta_2O_5 – 0.029 % [26].

У 2005–2006 роках у штаті Північна Територія було розвідано фосфатно-уранове родовище *Ноланс Бор* з апатитом і чералітом, де запаси руди оцінено в 18.6 млн тонн із середнім вмістом Tr_2O_3 – 3.1 %, P_2O_5 – 14 %, U_3O_8 – 0.01 % [26].

В **Індії** відомі великі запаси монацитовмісних пісків у штатах *Керала* (Чавара) і *Тамілнад* (Манавала-Куричі) та *Орісса* (Чатарпур). Видобутком РЗМ в Індії займається лише одне державне підприємство *Indian Rare Earths Limited*, яке працює з 1927 року (з 1947 р. експорт монациту заборонено). Серед інших відоме також родовище ***Кулампатта***, штат Мадрас, яке представлено крупнозернистими гранітами з фергюсонітом та уранінітом, іншими рідкісноземельними мінералами, з якими асоціюють гранат, слюду, магнетит, циркон, турмалін, рутил. Вміст U_3O_8 у рудах становить 0.067 %, ітрію – десяті частки відсотка, що асоціюється з Ca, U, TR, Fe, Be, Nb, Ta, Ti.

Варто зазначити, що **Бразилія**, запаси якої оцінюють у 22 млн тонн, посіла третю позицію зовсім нещодавно, до 2012 року їх оцінювали лише на рівні 0,48 млн тонн. Добування РЗМ у Бразилії почалося ще 1992 року на родовищі *Буена-Норте*. Відомим є комплексне золото-мідно-рідкісноземельно-уранове родовище *Ігарапе-Байя* в рудному районі Караджас, штат Пара. У жовтні 2011 року було оголошено про відкриття великих покладів рідкісноземельних мінералів на мідному руднику *Салобу*, розташованому в цьому ж районі, а у квітні 2012 року анонсовано наявність великих покладів неодиму в західному штаті Байя, запаси якого деякі спеціалісти визнають найбільшими у світі. У штаті Мінас-Жерайс розвідано унікальне родовище комплексу *Тапіра* з промисловим вмістом перовськіту, ільменіту, титаномагнетиту, анатазу, який містить скандій (0,01 %), рудні запаси якого оцінено на рівні 340 млн тонн [23].

У **Канаді** прояви рідкісноземельної мінералізації пов’язано з агпаїтовими нефеліновими сієнітами *Сент-Ілер* та *Кіпаве* (Квебек), де відзначають наявність евдіаліт, бербанкіт, тундрит, мозандрит, анкіліт, витусіт, фосінаіт, петерсеніт, монтредай, (Лабрадор) з церіокінітом; лужними

гранітами та пегматитами рідкометального родовища *Стрейндж-Лейк* (Квебек) з геренітом, кайнозитом, гадолінітом, *Тор-Лейк* (Північно-Західні території); лужними граносієнітами *Рекспар* (Юкон); урановим родовищем *Сігар-Лейк* (Атабаска) з флоренситом та ксенотимом; метаморфізованими конгломератами *Елліот-Лейк* (Онтаріо). Триває дослідження родовища Хойдес-Лейк у провінції Саскачеван, де РЗЕ зосереджено в апатиті та аланіти, та карбонатитового родовища *Еден-Лейк* у провінції Манітоба [23].

У **Гренландії** рідкісноземельна мінералізація пов'язана з нефеліновими сієнітами Ілімауссака (евдіаліт, ринкіт, стенструпин, накареніобсіт, витусіт, чкаловіт, тугтупіт); кріоліт-сидеритовими рудами *Івігута*; пегматитами *Нарсарсука*; карбонатитами *Кагсіарсука*, *Сарфартока*, *Гардінера*; агпаїтовими нефеліновими та лужними сієнітами *Трейла* та *Вернера*; граніт-пегматитами Західної Гренландії.

Різноманітна рідкісноземельна мінералізація відома на **Африканському** континенті [11], пов'язана з нефеліновими сієнітами і карбонатитами *Малі* (Тадак, Анезруф), *Малаві* (Канганкунде-Хілл, Чілва, Тундулу), *ПАР* (Пілансберг, Палаборна, Співа,), *Кенії* (Мріма, Рурі, Ньянза), *Танзанії* (Мбея, Моозі, Рунгве, Вугу-Хілл, форт Портал), *Уганди* (Сукулу, Гороро, Букузу), *Замбії* (Комбва), *Заїра* (Луеш, Бінгу), *Анголи* (Чивіра, Бонго), *Намібії* (Окорусу); кварцовими жилами з монацитом *ПАР* (Стінкемпскрааль); гідротермальними родовищами бастнезиту в *Бурунді* (Каронзі, Гакара) та на *Мадагаскарі* (Амбатофінандрахана); кварц-флюоритовими рудами *ПАР* (Бафело); золотоносними конгломератами *ПАР* (Вітватерсранд); монацитовими розсипами *Єгипту* (Розетка), *ПАР* (Річардсбей), *Мозамбіка* (Конголон), *Заїра* (Ківу); фосфоритами *Єгипту* (Абутартура).

Багату та різноманітну мінералізацію встановлено у Скандинавії, де прояви рідкісноземельних елементів відомі в **Норвегії** – в аподіабазових альбітитах Бугеярве, нефелінових сієнітах Лангезундфіорда у грабені *Осло* (паризит, бастнезит), трахітах *Сетерсен*, карбонатитах *Фен* (редкозем);

гранітних пегматитах *Івеленд, Крагеро, Евье* в *Південній Норвегії* (гадолініт, таленіт, томбартит, фергюсоніт, кампхаугіт, а також скандієносний тортвейтит, бацит, мікроліт); **Швеції** – у гранітних пегматитах *Іттербі* (гадолініт); залізо-марганцевих рудах *Лонгбан*, *Норберг*, *Бастнез* (лінзи та вкрапленість бастнезиту, цериту, тернебоміту, ортиту, лантаніту в товщі доломітів та залізистих кварцитів); рідкісноземельних рудах *Кіруни*; карбонатитах *Ально*, евдіалітових нефелінових сієнітах *Норра-Чер*; ураново-рідкоземельно-фосфатних рудах *Тасьє*, ресурси якого досягають 75–150 млн тонн руди із середнім вмістом U_2O_3 – 0.03–0.07 %, TR_2O_3 – 0.11–0.24 %, ресурсами РЗЕ 165–180 тис. тонн. На півночі Швеції, вище Полярного кола, виявлено велике родовище рідкісноземельних металів. Імовірно, воно є найбільшим із відомих на території Європи. Як поінформували у пресслужбі шведської гірничовидобувної компанії LKAB, поклади виявлено в районі м. Кіруна, майже за одну тисячу кілометрів на північ від Стокгольма. Запаси родовища перевищують 1 млн тонн [27]; **Фінляндії** – у граніт-пегматитах *Кангасал* і *Кіміта* (гадолініт, таленіт, фергюсоніт і гідрокарбонати, що розвиваються, локаїт і тенгерит); гідротермалітах *Корснес* (рідкоземельний апатит); корах вивітрювання карбонатитів *Соклі* (рабдофаніт, монацит).

Рідкоземельна мінералізація відома й в інших європейських країнах: **Іспанії** – в лужних гранітогнейсових куполах *Заманеса* і *Віго*, сучасних та стародавніх розсипах *Навас д'Естена* (аналогічні є в Англії, Бельгії та Франції); **Франції** – у тальковому родовищі *Трімунс*; нефелінових сієнітах *Піренеїв* (Фіту) та **Португалії** (*Фойа*, *Мончике*); **Німеччини** – у зонах окислення уран-поліметалічних родовищ Саксонії та Шварцвальда (рабдофаніт, агардит, хлоротил), каоліновій корі вивітрювання гранітів Саксонії (кемліцит), карбонатитах та фонолітах Рейнського грабену та Саксонії (*Кайзере*); в Альпах на кордоні **Австрії**, **Швейцарії** та **Італії** – у пегматитах та жилах альпійського типу (паризит, бастнезит, гадолініт, кайнозит, гаспарит, чорновіт, азбекасит, червандоніт), фонолітах центральної

Італії (пепросит, віканіт, хінганіт) пер'єрит); у карстових бокситах **Македонії**, **Греції** та **Чорногорії** (*Заград*) (крандаліт, паризит, бастнезит, рабдофаніт); **Румунії** – у нефелінових сієнітах *Дітро* (ксенотим, монацит); **Болгарії** – у граніт-пегматитах *Рила* (ортит, монацит, рабдофаніт).

Одним з перспективних районів розвитку рідкісноземельної мінералізації є **Саудівська Аравія**, де описані родовища *Гурайя, Джабаль-Тавлах, Джабаль-Саїд, Джабаль-Хамра, Умм-аль-Бірак*, пов'язані з масивами лужних біотитових, егіринових і цинвальдітових гранітів, їх аплітами та пегматитами [4; 28]. Вони містять рідкісноземельну мінералізацію (ксенотим, фергюсоніт, синхізит, флюорит, гагариніт, бастнезит, монацит), збагачені ітрієм (до 0.66 %), а також Ln, Nb, Ta, Zr, Th, U, Sn. Ресурси цих родовищ коливаються від 6 млн тонн руди (*Джабаль Тавлах, Умм-аль-Бірак*) до 20 (*Джабаль-Саїд, Джабаль-Хамра*) і навіть 440 млн тонн (*Гурайя*). У цих родовищах їх вміст досягає (г/т): Nb – 3400, Sn – 380, Y – 5200, Zr – 3700 (*Джабаль-Тавлах*), Ta – 200 (*Гурайя*), U – 130, Th – 830 (*Джабаль-Саїд*), La – 2600, Ce – 3400 (*Джабаль-Хамра*).

Монголія також є одною з великих рідкоземельних провінцій, де широко розвинуті масиви лужних гранітів, пегматитів, сієніті, нефелінових сієніті (*Мушугай-Кудук, Халдзан, Ханбогдо, Лугингол, Баян-Хушу*) з мінералізацією гадолініта, ортита, бритоліта, ксенотима, бастнезита, фергюсоніта, евдіаліту.

З-поміж інших країн варто відзначити **Туреччину**, де відомі родовища бастнезиту (*Бейлікахір, Кизилкаорен*); **Шрі-Ланку**, де розробляють численні розсипні родовища монациту, джерелом якого є чарнокити та лептиніти; **Північну Корею** з морськими розсипами монациту; **Японію** з проявами РЗЕ, пов'язаними з пегматитами (бритоліт, циртоліт, кобеїт). Японські вчені знайшли багаті поклади рідкоземельних металів на морському дні. Розміри запасів або їх грошовий еквівалент не повідомляють.

Керівник групи геологів, професор Токійського університету Ясухіро Като (Yasuhiro Kato) повідомив, що запаси перебувають на глибині від двох

до чотирьох метрів від поверхні морського дна. Він зазначив, що концентрація металів в запасах вища, ніж можна уявити. Коли потенційний видобуток рідкоземельних металів у Японії стане можливим, не уточнюється [31]; **В'єтнам** із родовищем бастнезиту Намсе, представленим барит-кальцит-бастнезитовими жилами потужністю до 3.9 м у рибекітових граносієнітах та вапняках (до 9–13 % РЗВ); каситериткссенотимові розсипи **Таїланду** (*Пхукет*) та **Малайзії** (*Білітон*), комплексні -циркон (до 130 кг/м3)-монацит (55)-ільменіт (352)-магнетитові (750 кг/м3) розсипи **Тайваню**.

Родовище ***Кизилкаорен*** в Туреччині представлено флюорит-баритовими жилами потужністю до 20 м, лінзовидними стратиформними покладами потужністю до 50 м, зонами брекчування пірокластичних порід (туфів, вулканічних брекчій і агломератів олігоцену), в яких є вкрапленість бастнезиту (до 10 %), флогопіту (до 10 %), а також піриту, брокіту, флоренситу, монациту, флюоцериту, стронціаніту. Запаси TR_2O_3 оцінюють у 5,3 млн тонн при їх середньому вмісті 2.78 % [4; 23]. Також, Туреччина оголосила про друге у світі за величиною родовище рідкісноземельних металів. Після буріння, яке тривало більше десяти років, турецькі геологи підрахували [30], що земля поблизу північно-західного м. Ескішехір містить приблизно 694 млн тонн РЗМ, поступаючись лише Китаю (800 млн тонн).

Новий тип Fe-РЗЕ-мінералізації – рудний комплекс ***Хонгчен***, описаний у Південній Кореї [4; 29]. Він локалізований у карбонатитах, оточених ореолом фінітизованих порід, що проривають ранньодокембрійські біотито-роговообманкові гнейси. Карбонатити складені доломітом з вкрапленням магнетиту, монациту, стронціаніту, апатиту, колумбіту, фергюсоніту. Вміст Fe становить 21.1, РЗЕ – 2.4, $SrCO_3$ – 1.8, Nb_2O_3 – 0.12, P – 2.9%.

Рідкоземельна мінералізація **Центрального Ірану**. За даними Б. Самані [4], Ш. Форстера, А. Джафарзаде [4; 97] Центральний Іран є частиною континенту Гондвана, складений докембрієм, який перекривають кембрій-тріасові утворення. Рідкоземельна мінералізація рудного району Бафк у

Центральному Ірані пов’язана з лужним магматизмом, що виявився протягом Панафриканського металогенічного періоду між 700 і 540 млн років, що супроводжувався інтенсивним метасоматозом. Структура району визначається наявністю витягнутих у північно-західному напрямі блоків, обмежених регіональними розломами. Процеси тектоно-магматичної активізації супроводжувалися внутрішньократним магматизмом та енсіалічним вулканізмом. Найважливіші рудні родовища складені масивними магнетит-апатитовими рудами, що розробляються як металургійна сировина. Виділяють три найважливіші структурно-формаційні комплекси: докембрійський, інфракембрійський та мезокайнозойський.

Докембрійський фундамент складний інтенсивно (у нижній частині) та помірно (у верхній) метаморфізованими утвореннями, що містять три комплекси: *Саркух* – сланці, мармури; *Бонех-Шуроу* – гнейси, сланці, амфіболіти, кварцити; *Ташк* – сланці, філіти, кварцити, метагравуваки, гнейси, амфіболіти в нижній частині розрізу та сланці, кварцитоподібні пісковики, гравуваки, рідко кислі вулканіти та кератофіри (район родовища *Чогхарт*) – у верхній.

Докембрій з незгодою перекривається інфракембрієм, так званою формацією Есфорді, складеною доломітами, мармуризованими вапняками, з горизонтами сполітизованих андезитів та базальтів у нижній частині, пісковиків та сланців – у верхній. Формація має важливе металогенічне значення, оскільки містить найбільші залізорудні родовища Центрального Ірану. Вона перекрита кембрійськими мармуризованими вапняками та доломітами, сланцями, кварцитами, пісковиками, конгломератами з уламками кремнів, сланців, вулканічних порід та магнетитових руд у верхній частині.

Мезокайнозойський чохол складний крейдяними конгломератами, пісковиками, мармурами, сланцями, неогеновими червонокольоровими гіпсами та сучасним алювієм.

Інтрузивні утворення відіграють важливу роль у структурі рудних полів. Вони представлені великими інтрузіями гранітів комплексу Заріган, імовірно, субвулканічними аналогами ріолітів формації Есфорді. Зустрічаються тоналіти, діорити, на деяких залізорудних проявах – невеликі тіла та дайки сієнітів, гранітів, габро, лампрофірів, долеритів, діабазів, з якими пов'язана апатит-магнетитова мінералізація.

Регіон ***Бафк*** – найважливіше в Ірані джерело залізняку, їх запаси оцінюються в 750 млн тонн [4, 32]. Родовище ***Чогхарт*** складено неопротерозойськими сполітизованими кератофірами, діабазами, доломітами. Родовище ***Чадор-Малу*** локалізоване серед зеленокам'яних порід із прошарками кератофірів.

Рудний район Амбатофінандрахана (**Мадагаскар**). Рудний район Амбатофінандрахана розташований на півдні центральної частини о. Мадагаскар, в 330 км на південь від м. Антананаріву, в районі однойменного селища, назву якого можна перекласти як "селище гірників" [4].

Афганістан, на відміну від сусідів, ніколи не був колонією інших країн (за винятком коротких періодів), тому великі гірничодобувні компанії там фактично не працювали. І по суті до сьогоднішнього дня країна "сидить" на незайманих родовищах корисних копалин, багато з яких геологи називають унікальними.

Наприклад, в 70-х роках минулого століття було виявлено найбільше в Євразії родовище міді Айнак (той самий, на яке претендує Китай), там розвідані запаси перевищують 11 млн тонн. На сході Афганістану було відкрито родовище гематитових руд, в яких чимало дорогоцінного каміння, зокрема, рубінів та берилів. Також гематитові руди – джерело берилію, танталу і ніобію, які використовують в літако- та ракетобудуванні й інших технологічних галузях.

Паризький інститут рідкісних земель і металів в своєму звіті зазначає, що Афганістан має запаси на кілька млрд тонн високоякісної залізної руди. Від Кабула до Кандагара пролягає багата хромова жила, в центральному

Афганістані є великі запаси бокситів і алюмінієвої руди, а родовища мармуру і граніту розкидані по всій східній і центральній частині країни. На півночі – запаси нафти і газу. Наприклад, потенціал щодо видобутку нафти оцінюється в 1,6 млрд барелів.

Також Афганістан має великі запаси літію. За попередніми оцінками, місцеві родовища можна порівняти з болівійськими. Болівія ж є одним із найбільших постачальників літію в світі. У Афганістані є великі родовища рідкоземельних металів, які зараз на вагу золота – багато використовуються в "зелених" і високотехнологічних галузях. Наприклад, голмій використовується для виготовлення панелей управління на АЕС і в мікрохвильових печах, неодим – для потужних магнітів, в автопромі, робототехніці, виробництві жорстких дисків і турбін вітрових електростанцій [33]. У 2020 вартість афганських рідкоземельних металів оцінювалася в суму від 1 трлн дол. США до 3 трлн. дол. США [33].

Родовища України. Україна має значні ресурси РЗЕ, хоч і не видобуває їх (рис. 6). Тут відомі родовища як традиційних типів, пов'язані з карбонатитами (Новополтавське) та маріуполитами (Жовтневе), так і нетрадиційними: багаті цирконієві та рідкоземельно-цирконієві руди безнефелінових сієнітів (Азовське та Ястребецьке). Крім того, у Приазов'ї знаходиться прояв багатих руд церієвої групи (Петрово-Гнутівське), складений паризитом, кальцитом та флюоритом. За змістом та складом РЗЕ воно схоже на такі родовища світового класу, як Маунтін-Пасс та Баян-Обо.

Рис. 6. Схема розміщення редкометальних та рідкісноземельних родовищ України [35]:

Металогенні зони: I – Сущано-Пержанська; II – Кочерівська; VII – Липнязька; VIII – Хмелівська; IX – Кіровоградська; X – Новоукраїнська; XI – Північнотерсянська; XII – Федорівська; XIII – Південнодонбаська; XIV – Гайчурська; XV – Чернігівська; XVI – Сорокинська; XVII – Жовтнева; XVIII – Кальміуська; родовища: 1 – Малобеганське (Ge); 2 – Ястребецька (TR, Zr); 3 – Пержанське (Be); 4 – Станкуватське (Li, Ta, Nb); 5 – Лозуватське (TR, U, Th); 6 – Калинівське (TR, U, Th); 7 – Полохівське (Li, Ta, Nb); 8 – Південне (TR, U); 9 – Тарасівське (TR); 10 – Жовторічінське (Sc, U, Th); 11 – Новополтавське (Nb, TR); 12 – Успенівське (TR); 13 – Шевченківське (Li); 14 – Воскресенівське (Li); 15 – Крута Балка (Ta, Nb, Li); 16 – Азовське (TR, Zr, Nb); 17 – Мазурівське (Nb, Zr); 18 – Анадольське (TR); 19 – Покрово-Киріївське (Be, TR); 20 – Петрово-Гнутівське (TR)

Виділяються чотири найважливіші райони розвитку ендогенної рідкоземельної мінералізації [4]:

1) Подільський, де він пов’язаний з гранітами бердичівського та житомирського комплексів, діоритами та гранодіоритами звенигородського комплексу;

2) Пержанський рудний вузол з пержанськими гранітами, сієнітами та калієвими метасоматитами з цирконом та бритолітом (*Ястребецьке*);

3) Криворізький УРР з калієвими та натрієвими метасоматитами, сієнітами корсунь-новомиргородського комплексу;

4) Приазовський – з гранітами та пегматитами салтичанського, анадольського (*Анадольського*), кам'яномогильського комплексів, карбонатитами чернігівського (*Новополтавське*), сієнітами південнокальчикського комплексу (*Азовське*).

Крім ендогенної, відомі прояви рідкісноземельної мінералізації, пов'язаної з корами вивітрювання, а також монацит-розсипи (Волино-Подільський і Приазовський р-ни).

Новополтавське карбонатитове рідкокетально-апатитове родовище Приазов'я відноситься до великих комплексних об'єктів. Воно локалізоване в карбонатитах чернігівського комплексу, які є складовою, приуроченою до зони Горіхово-Павлоградського глибинного розлому субмеридіональної складнозбудованої смуги лужно-ультраосновних порід та метасоматитів завдовжки 12 і завширшки до 1 км. Апатітоносні карбонатити, нефелінові і лужні сієніти складають кулісообразні крутопадаючі тіла потужністю від 10-20 до 100 м, що простягаються на відстань від перших сотень метрів до перших кілометрів. У карбонатитах сумарний вміст рідкісних земель сягає 0,17–4,6; Nb_2O_5 – 0.06-0.3; Ta_2O_5 – 0.002-0.003; P_2O_5 – 4.3%. Головним рідкісноземельним мінералом є монацит, в якому вміст РЗЕ досягає 65%. Монацит має низький вміст торію (0.1-0.3 %), що підвищує цінність концентрату цього мінералу.

Жовтневе (Мазурівське) родовище належить до комплексних цирконій-рідкоземельно-ніобієвих. Воно приурочено до Жовтневого масиву нефелінових сієнітів з пірохлорцирконовими рудами в альбітитах і маріуполітах. Рудні мінерали в маріуполітах та пов'язаних з ними альбітитах представлені пірохлором, цирконом, бритолітом. Зміст РЗЕ у рудах у середньому становить 0.2, у бритоліті – 65, у пірохлорі – 1–5 %. Планується комплексна розробка руд як глиноземистої сировини з попутним вилученням РЗЕ. Прогнозні ресурси – 200 тис. тонн TR_2O_3.

Азовське родовище відноситься до нового промислово-генетичного типу, що не має світових аналогів. Воно розташоване у північно-східній частині Володарського масиву Приазовського блоку; масив складний інтрузивними породами палеопротерозойського південнокальчикського комплексу [4]. Їхня потужність досягає декількох метрів, середній вміст TR_2O_3 – 0.7, ZrO_2 – 0.3 %. Головне рудне тіло має довжину 1640 м, середню потужність 32 м. Рудоносні різновиди найчастіше представлені мезо- і меланократовими сієнітами (з ферогастингсітом, геденбергітом, фаялітом), рідше лейкократовими.

Ястребецьке родовище цирконієвих руд є аналогом попереднього, проте тут поки що не виявлені багаті руди РЗЕ, хоча в сієнітах є той же набір мінералів (бритоліт, ортит, бастнезит), що і в Азовському [36]. Родовище розташоване в південно-західній частині Пержанського рудного вузла, пов’язане з однойменним масивом лужних сієнітів, до якого присвячено кілька серпоподібних рудоносних зон довжиною до 2 км, потужністю до 5–120 м, збагачених цирконом. Присутні також ільменіт, магнетит, апатит, ортит, бастнезит, паризит, флюорит, бритоліт та ін [37]. Сумарний вміст РЗЕ в окремих тілах досягає 0,07-0,3, іноді – 1,24% [38].

Успенівський прояв Західного Приазов’я приурочений до тіл пегматитів та пегматоїдних гранітів. Воно локалізується в альбітизованих крайових ділянках. Породи, що вміщають, представлені кварцитами і гнейсами осипенківської серії. Потужність рудних тіл коливається від кількох сантиметрів до 59 м за довжини до 300 м. За мінеральним складом оруднення ксенотим-циртоліт-уранінітове. Зміст РЗЕ – від 0.03 до 0.11, Y – до 0.015%. Продуктивна кора вивітрювання, розкрита на глибині 78–92 м, містить до 5.45 кг/т ксенотиму та до 34 г/т монациту, має високу радіоактивність. Вік уранової мінералізації в пегматоїдних гранітах – 2.0–1.9 млрд. років.

Анадольське родовище представлене рудною зоною, що перетинає анадольські граніти та метаморфічні породи західноприазовської серії на

південний схід від Жовтневого масиву. Зона (0.7–3 м) протяжністю 1000 м порожнистого занурюється (30-450) на південний захід, простежена на глибину 400 м. Вона характеризується житлово-прожилковою флюорит-апатит-ортитової мінералізацією, вміст TR_2O_3 – 0.1–3 %). Руди масивні, плямисті, грубо-і тонкосмугові, з високим вмістом Fe_2O_3, Fe та Ca, підвищеним – Mn, P та F, низьким – SiO_2 та Al_2O_3. Рідкоземельні мінерали представлені ортитом, церитом, цербастнезитом, апатитом та флюоритом.

Петрово-Гнутівський прояв розташований у долині річки. Кальміус на північному сході від м. Маріуполя, представлено крутопадаючою флюорит-рідкоземельно-карбонатною житловою (до 3 м) у фенітизованих граносієнітах ендоконтактової зони Кальміуського масиву. Жила простежена у північно-східному (20º) напрямку до 1 км та на глибину понад 150 м [4, 39, 40, 41]. Вона складена грубозернистими та масивними агрегатами кальциту, бастнезиту, паризиту та флюориту. Діалогові сієніти лежачого боку рудного тіла, що вміщають, фенітизовані (25–30 м). Феніти представлені альбітизованими калішпатовими породами з опалоподібним блакитним кварцем і утворюють штокверкову систему прожилків з високою (до 11%) концентрацією ортиту. У висячому боці граносієніти перетворені на апатит-сфен-альбіт-арфведсоніт-егіринові феніти з цирконом, чевкінітом, ільменітом, магнетитом і гематитом. Ця зона (до 10 м) перетинається прожилками титаніту (який містить 0.37% Nb_2O_3 та 1.28% TR_2O_3), флюориту та кальциту.

Характерним рідкісноземельним об’єктом, пов’язаним з калієвим метасоматозом, є прояв ***Балка Корабельна***, виявлений у 1959 [42]. Воно представлено крутопадаючою лінзовидною покладом інтенсивно катаклазованих порід північно-східного простягання серед гранітизованих гнейсів і мигматитов, які перетинаються жилами рожевого пегматиту (до 0.5 м). Поклад довжиною 70 м і шириною 40 простежена на глибину 50 м. Потужність окремих рудних тіл досягає 20 м. Зміст у руді (%): РЗЕ – до 4.4, Th – 0.6, U – до 0.2, Yb – 0.092, La – 0.177, Gd – 0.05, Er – 0.092, Dy – 0.12, Pr

– 0.055, Nd – 0.197, Sm – 0.046, Ce – 0.485, Y – 0.945. Рудні тіла представлені дрібнозернистою вкрапленістю та сегрегаціями монациту, ксенотиму та апатиту у великокристалічній породі, що складається з біотиту, польового шпату та кварцу при підлеглій ролі альмандину та магнетиту.

Головні рудні мінерали представлені монацитом та ксенотимом, менше – апатитом та уранінітом. Основна маса рідкісноземельних фосфатів у рудних тілах присвячена ділянкам біотитової породи, яка зазнала мікроклінізації. Рідкоземельні фосфати, присутні в біотиті у вигляді одиночних зерен, при мікроклінізації біотиту укрупнюються і утворюють сегрегації вздовж тріщин його спайності та на контакті з мікрокліном. Монацит і ксенотим концентруються переважно в магнетит, утворюючи в ньому зернисті агрегати та окремі кристали. В апатиті присутні включення ксенотиму та монациту неправильної форми, які, ймовірно, є першою генерацією рідкісноземельних фосфатів. Ксенотим містить (%): U – 1.64; Th – 0.92; La – 0.2; Ce – 0.6; Pr – 0.2; Nd – 0.7; Sm – 0.9; Eu – 0.1; Gd – 2.7; Tb – 0.5; Dy – 7.3; Ho – 2.0; Er – 6.7; Tu – 1.1; Yb – 8.5; Lu – 1.6; Y – 30. Зустрічаються монацит високоурановий (1.1% U) та низькоурановий (близько 0.1% U). Ізотопний вік ксенотиму та високоуранового монациту – 2045–1815 млн років.

У зв’язку з карбонатитовими та лужними комплексами відомі й інші потенційні джерела РЗЕ (*Малотерсянське* пірохлор-гатчетолітове родовище Наддніпрянщини; *Пержанське* бериллієве родовище з рідкісноземельною мінералізацією; *Проскурівський* та *Антонівський* масиви лугових порід Побужжя тощо [4, 20, 43, 44]. Таким чином, навіть уже відомі родовища рідкісних металів можуть не лише забезпечити потреби України в РЗЕ, а й бути надійним джерелом валютних надходжень за рахунок можливого експорту їх концентратів (монацит, хлориди, оксиди та фториди рідкісних земель, ксенотим та ін.).

Отже, Україна володіє значними запасами кольорових і рідкоземельних металів, включно з унікальними родовищами берилію, цирконію, танталу, а

також комплекс фосфорних рідкоземельних і рідкометальних руд. Підтверджені запаси літію в Україні – найбільші в Європі. У країни також є реальна можливість вийти на світовий ринок з чистими і надчистими металами, такими як галій, індій, талій, свинець і олово. Україні потрібно використовувати свої мінеральні ресурси для процвітання. Для цього необхідні нові технології й великі інвестиції [45].

Щорічна потреба в металах рідкісноземельної групи в Україні становить 400-600 тонн, у світі – понад 81 тис. тонн. Водночас в Україні родовища РЗМ не розробляють, але країна імпортує щороку понад 100-115 тонн РЗМ для потреб оборонного та інших секторів. Хоча в Україні виявлено кількасот пунктів концентрацій РЗМ різних масштабів, які потребують додаткового вивчення. Більшість з них розташовані в межах Українського щита, який експерти розглядають як найбільшу рідкоземельну металогенічну провінцію Європи. У рамках останньої виділено три райони концентрацій РЗМ: Південно-Східний, Північно-Західний і Центральний [46].

Вартість усіх корисних копалин України оцінюється у 14,8 трлн дол. США (111 трлн. тонн), рис. 7, понад 70 % запасів припадають на три області – Донецьку, Луганську та Дніпропетровську, більшість території захоплено росією.

Про це свідчать підрахунки української редакції Forbes на основі даних про ціни на основні корисні копалини станом на лютий 2023 року.

У загальній вартості корисних копалин 62 % припадає на кам’яне вугілля, 14 % – на залізну руду, на кожен з інших активів – менше 5 %. Загальний обсяг корисних копалин оцінюється у 111 млрд тонн [47].

Рис. 7. Вартість корисних копалин і регіонах України [47]

Література і джерела

1. Переробка та утилізація рідкоземельних елементів. URL: https://ua.gme-magnet.com/news/recycling-and-utilization-of-rare-earth-elemen-60408651.html

2. Мірошниченко Б. Бій за таблицю Менделєєва: як США та Китай борються за рідкісні метали. 3 лютого 2022. Економічна правда. URL: https://www.epravda.com.ua/publications/2022/02/3/682031/

3. Резнікова Н., Панченко В. Рідкоземельна залежність. 22 липня 2021. URL: https://zn.ua/ukr/foreign_economics/ridkozemelna-zalezhnist.html

4. Торговельне підприємництво: механізм розвитку і фінансової підтримки: монографія. Львів : вид-во Львівської політехніки, 2015. 724 с.

5. US Geological Survey, Mineral Commodity Summaries, January 2007.Washington: USGS, 2007.

6. Bas L., Kellere M. J, Kejie J. Carbonatite dykes at Bayan Obo, inner Mongolia, China / // *Mineralogy and Petrology*. 1992. N 46(3). P. 195–228.

7. Orris G. J. USGS Open-File Report / G. J. Orris, R. I. Grauch. 2002. N 02. 189 c.

8. Qingrun, M., Drew L. J. Study on oxygen and carbon isotopes and the implication for genesis of Bayan Obo ore-bearing H8 dolomite. *Contributions to Geology and Mineral Resources Research*. 1992. Vol. 7, N 2. P. 46–54.

9. Qingrun M. The genesis of the host rock dolomite of the Bayan Obo iron ore deposit and the analysis of its sedimentary environment. *Geology Review*. 1982.Vol. 24, N 6. P. 481–489.

10. Yingchen R., Lulu X., Zhizhong P. Daqingshanite: A new mineral recently discovered in China. *Geochemistry*. 1983. Vol. 2 (2). P. 180–184.

11. Семёнов Е. И. Оруденение и минерализация редких земель, тория и урана (лантанидов и актиноидов) / Е. И. Семёнов. Москва: Геос. 2001. 307 с.

12. Bafertisite mineral Information and data. URL: https://www.mindat.org/min-482.html

13. Chao E. C. T. Host-rock controlled epigenetic, hydrothermal metasomatic origin of the Bayan Obo REE-Fe-Nb ore deposit, Inner Mongolia / E. C. T. Chao, J. M. Back, J. A. Minkin, R. Yingchen. P.R.C.: Applied Geochemistry, 1992. Vol. 7. P. 443–458.

14. Smith M. The Geology and Genesis of the Bayan Obo Fe-Ree-Nb Deposit: A Review / M. Smith, W. Chengyu // Hydrothermal Iron Oxide Copper-Gold & Related Deposits: A Global Perspective. Adelaide: PGC Publishing, 2002. Vol. 1. P. 271–281.

15. Bayan Obo (Bayun-Obo; Baiyunebo) deposit, Bayan Obo, Darhan Mumminggan United Banner, Baotou League, Nei Mongol Autonomous Region (Inner Mongolia). China. URL: https://www.mindat.org/loc-720.html

16. Архангельская, В. В. Руды редкоземельных металлов России / В. В. Архангельская, Н. Н. Лагонский, Ю. Т. Усова, Л. Б. Чистов. *Минеральное сырьё. Серия Геолого-экономическая*. Москва : ВИМС, 2006. № 19. 72 с.

17. Рогова В. М. Минерально-сырьевая база стран СНГ. СПб.: ВСЕГЕИ, 2005. 112 с.

18. Кудрин В. С., Усова Т. Ю, Чистов Л. Б. Редкоземельные металлы России: состояние, перспективы освоения и развития минерально-сырьевой базы. *Минеральное сырьё. Серия Геолого-экономическая.* Москва: ВИМС, 1999. № 3. 72 с.

19. Редкие металлы на мировом рынке / под ред. Т. Ю. Усовой. Металлы, имеющие собственные месторождения. Москва: ИМНРЭ, 2008. Кн. 1. 195 с.

20. Burchfiel B. C. Mesozoic thrust faults and Cenozoic low-angle normal faults, eastern Spring Mountains Nevada, and Clark Mountains thrust complex, California in This Extended Land: Geological journeys in the southern Basin and Range. Field Trip Guidebook / B. C. Burchfiel, G. A. Davis. Geological Society of America, Western Cordilleran Section. Las Vegas, Nevada, 1988. P. 87–10.

21. Haxel G. B. Rare Earth Elements – Critical Resources for High Technology / URL: https://www.usgs.gov/centers/national-minerals-information-center/rare-earths-statistics-and-information.

22. Mountain Pass Rare Earth Mine. URL: https://www.apexmagnets.com/news-how-tos/mountain-pass-rare-earth-mine-

23. Солодов Н. А., Усова Т. Ю, Осокин Е. Д. Нетрадиционные типы редкометального сырья. Москва: Недра, 1991. 247 с.

24. Редкие металлы на мировом рынке / под ред. Т. Ю. Усовой. Металлы, имеющие собственные месторождения. Москва: ИМНРЭ, 2008. Кн. 1. 195 с.

25. Lynas Rare Earths: Home. URL: https://lynasrareearths.com/

26. Редкие металлы на мировом рынке / под ред. Т. Ю. Усовой. Металлы попутного производства. Москва: ИМНРЭ, 2008. Кн. 2. 162 с.

27. Найбільше в Європі: в Швеції виявили родовище рідкісноземельних металів. URL: https://fakty.com.ua/ua/svit/20230112-najbilshe-v-yevropi-v-shvecziyi-vyyavyly-rodovyshhe-ridkisnozemelnyh-metaliv/

28. Drysdall A. R., Jackson N. J., Ramsay C. R. Raw Element Mineralization Related to Precambrian Alkali Granites in the Arabian Shield.

Economic Geology. 1984. Vol. 79. P. 1366–1377.

29. Park J. K. The Fe-REE ore deposit hosted by carbonate- alkali ultrabasic complex in Hongcheon, S. Korea / J. K. Park, H. Y. Lee. Mineral Deposits at the Beginning of the 21st century. Liss (Netherlands): A. A. Balkema Publishers, 2001. P. 623–625.

30. Doubts over Turkey's rare earths find. URL: https://www.dw.com/en/doubts-grow-over-turkeys-huge-discovery-of-rare-earths/a-62607675

31. Японія знайшла рідкоземельні метали на морському дні. URL: http://www.geograf.com.ua/worldnews/3156-yaponiya-znajshla-ridkozemelni-metali-na-morskomu-dni

32. Kryvdik S. G. The Potential of the Rare Earth Mineralization of Central Iran / S. G. Kryvdik, V. A. Mykhaylov. *Геохімія та рудоутворення*. 2004. № 1. P. 68–77.

33. Як в Афганістані починається боротьба за корисні копалини і до чого тут Україна. URL: https://www.volynnews.com/news/all/yak-v-afhanistani-pochynayetsia-borotba-za-korysni-kopalyny-i-do-choho-tut-ukrayina/

34. Китай розраховує на афганські рідкоземельні метали. URL: https://minfin.com.ua/ua/2021/08/17/69980192/

35. Металічні корисні копалини України: підруч. / В. А. Михайлов, В. І. Шевченко, В. В. Огар та ін. Київ : Київ. ун-т, 2007. 463 с.

36. Кривдік С. Г., Загнітко В. М., Стрекозов С. М та ін Рідкіснометалеві сієніти Українського щита: перспективи пошуків багатих руд цирконію та лантаноїдів. *Мінералогічний журнал.* 2000. Т. 22. № 1. С. 62–72.

37. Минеральные ресурсы Украины и мира на 1. 01. 2004 г. Киев : Геоинформ, 2005. 480 с.

38. Гурський Д. С. Концептуальні засади державної мінерально-сировинної політики щодо використання стратегічно важливих для економіки країни корисних копалин. Л.: ЗУКЦ, 2008. 192 с.

39. Кузьменко В. И. Петрово-Гнутовское месторождение паризита (УССР). *Советская геология.* 1946. № 12. С. 49–61.

40. Лазаренко Е. К., Лавриненко Л. Ф., Бучинская Н. И. Минералогия Приазовья. Киев : Наук. думка, 1980. 432 с.

41. Mineralogical Specific Character of Promising Rare-Metal Deposits of Ukraine. / V. I. Pavlyshyn, D. K. Voznyak, V. Z. Melnikov et al. *Miner. J.* (Ukraine). 2000.Vol. 22. N 5/6. P. 29–38.

42. Нечаев С. В. Новый генетический тип редкоземельного оруденения в докембрийских мигматитах Европейской части СССР / С. В. Нечаев, Ю. В. Кононов. *Советская геология*. 1963. № 4. С. 123–128.

43. Металиди, В. С. Геолого-промышленные типы редкометальных месторождений Сущано-Пержанской рудной зоны и перспективы их освоения / В. С. Металиди, В. Л. Приходько, Л. И. Лыков, М. В. Ананченко // Рідкісні метали України – погляд у майбутнє. Київ : Ін-т геол. наук НАНУ, 2001. С. 79.

44. Минеральные ресурсы Украины и мира на 1. 01. 2004 г. Киев: Геоинформ, 2005. 480 с.

45. Стисло і зрозуміло: Рідкоземельні метали та великі можливості України. URL: https://biz.nv.ua/ukr/experts/litiy-i-inshi-ridkozemelni-metali-vidobutok-v-ukrajini-wi-fi-v-intersiti-novini-ukrajini-50142693.html

46. США – Китай. Війна за метал. URL: https://tyzhden.ua/ssha-kytaj-vijna-za-metal/

47. Вартість корисних копалин України оцінили у $15 трильйонів, найбільше – в атакованих Росією регіонах. URL: https://biz.censor.net/n3414337

48. Rare Earths Statistics and Information. URL: https://www.usgs.gov/centers/national-minerals-information-center/rare-earths-statistics-and-information

Шаповал І. О., кандидат економічних наук

РОЗДІЛ 15. ГЕОСТРАТЕГІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ РІДКОЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

Роль рідкоземельних ресурсів у міжнародній політиці. Світ сьогодні прямує в нову технологічну, економічну та геополітичну реальність, пов'язану із "зеленою" енергетикою та боротьбою за доступ до критичних мінералів.

По-перше, необхідно відповісти на запитання, що таке критичні мінерали? Конгрес США у своєму плані "Energy Act of 2020" визначає критичні мінерали "непаливними" мінералами або мінеральними матеріалами, логістичні ланцюжки яких мають високий рівень уразливості від перебоїв та зривів. Критичні мінерали також характеризують як ключові матеріали у виробництві продукції, брак якої має негативні наслідки для економіки або національної безпеки.

За даними Геологічної служби США (USGS), у переліку критичних мінералів – 50 позицій. Остання редакція офіційного списку була опублікована на початку 2022 року [6].

По-друге, необхідно ідентифікувати ключові тренди, проблематику та чинники впливу, які формують нову технологічну реальність у світі [7]:

1. Світовий попит на критичні мінерали зростатиме дуже швидко, іноді у геометричній прогресії. Перехід розвинутих країн на електромобілі дасть суттєвий імпульс зростанню попиту на такі критичні мінерали як мідь, літій, нікель, марганець, кобальт, графіт, цинк та рідкоземельні метали. Реалії такі, що середньостатистичний електромобіль потребує в 6 разів більше критичних мінералів ніж середньостатистичний автомобіль з двигуном внутрішнього згоряння (ДВЗ). Розбудова генерації "зеленої" електроенергії потребує в 4-9 разів більше критичних мінералів ніж об'єкти традиційного виробництва електроенергії (якщо рахувати в кілограмах критичних

мінералів на 1 MW потужності). За даними Міжнародного енергетичного агентства, інвестиції розвинутих економік у “чисту енергетику” досягнуть 2 трлн доларів США на рік, починаючи з 2030 року. Міжнародне енергетичне агентство також вбачає такі сценарії розвитку світової економіки та енергетики: “Stated Policies Scenario” та “Sustainable Development Scenario”. За сценарієм “SDS”, який базується на успішному впровадженні Паризької кліматичної угоди, світова економіка з наближенням 2040 року буде потребувати в 4 рази більше критичних мінералів ніж сьогодні. Якщо світ хоче досягнути “нульових викидів” (“Net Zero Emissions”) до 2050 року, то вже у 2040 знадобиться в 6 разів більше критичних мінералів ніж сьогодні. За сценарієм “SDS” 2040 року світовий попит на літій зросте в 40 разів. Водночас світовий попит на графіт, кобальт та нікель зросте приблизно у 20-25 разів, а на рідкоземельні метали – в 7 разів.

2. Видобування та переробка не встигають вийти на необхідний рівень продуктивності, щоб задовільнити швидке зростання світового попиту на критичну сировину та матеріали. Існує дуже великий ризик того, що промисловий запуск потрібної кількості родовищ та виробничих потужностей буде суттєво відставати від необхідних темпів на тлі таких чинників, як високий рівень капіталоінтенсивності ГМК сектору, географічна концентрація видобутку та переробки сировини, дуже довгі часові рамки запуску та реалізації проєктів ГМК (повний цикл промислового запуску родовища може займати 16 років від відкриття родовища до першої реалізованої продукції), зменшення рівня якості руди, зростання енерго-інтенсивності видобутку та збагачення, більш вимогливі регуляторні норми, стандарти та правила.

3. Географічна концентрація видобутку та переробки критичних мінералів як бомба повільної дії для розвинутого світу. Якщо проаналізувати такі ключові сировинні позиції як літій, мідь, кобальт, нікель та рідкоземельні метали (РЗМ), то вимальовується дуже цікава картина світу, на якій можна побачити чітке та системне домінування Китаю.

Раніше майже весь світовий видобуток РЗМ контролювали США, однак у 1990-х роках лідерство в цій галузі перехопив Китай. Йому належать понад 80% ринку РЗМ разом з переробкою. Як виник такий дисбаланс?

Китай вдало інтегрувався в ланцюги створення вартості в галузі мікроелектроніки. У часи бурхливого розвитку електроніки американські транснаціональні компанії відправляли виробництво мікросхем та деталей до комп'ютерів у Східну Азію, а саме: Тайвань, Південну Корею, Гонконг.

Коли Китай почав відкриватися, вже тайванські компанії проявили інтерес до видобутку та збагачення мінеральної сировини та рідкісноземельних елементів у Піднебесній. Так країна отримала технологічний поштовх для розвитку галузі [4].

За даними Financial Times, Китай контролює до 80 % світових потужностей з переробки та видобутку РЗМ, зокрема через брак власних потужностей США відправляє для подальшої переробки РЗМ до Китаю. У КНР існує найбільша у світі копальня РЗМ Баян-Обо (Внутрішня Монголія). Великі поклади руд РЗМ також є в південних провінціях Хунань і Фуцзянь [1].

Зараз Китай постачає приблизно чотири п'ятих РЗМ у світі та відповідає за близько 98 % їх імпорту до Європейського Союзу (приблизно 16 тис. тонн на рік).

Найбільші оператори в ланцюжку постачання Китаю належать державі, яка пропонує великі субсидії. Завдяки цьому вартість матеріалів азійського виробництва приблизно на третину нижча, ніж їхні європейські еквіваленти.

Монополія Китаю викликала занепокоєння у Брюсселі, Берліні та Вашингтоні, адже РЗЕ можуть бути використані Пекіном як важіль впливу в торгових і геополітичних суперечках.

Міністр фінансів США Джанет Єллен заявила, що Вашингтон прагне зменшити свою надмірну залежність від китайських РЗМ, звинувативши Пекін у використанні "примусу для тиску на ряд країн, поведінку яких вони (авт. – Китай) не схвалюють".

Кілька років тому ЄС створив Європейський сировинний альянс, щоб заохотити країни-члени диверсифікувати джерела первинної сировини, зокрема РЗМ, з третіх країн. Зусилля щодо зміцнення регіональних ланцюгів постачання РЗМ активізуються після збоїв, спричинених пандемією COVID 19 [2].

Контроль країн за РЗР – це важіль впливу на глобальну економіку. Наприклад, монополія Китаю на ринку РЕЕ дає йому можливість впливати на політику інших країн, які залежать від постачання цих елементів. ОПК Європи залежить від вольфраму з Китаю, який возять через територію рф. Якщо перекрити транзит, термін доставки збільшиться від 2 тижнів до майже 2 місяців, і це стане критичною затримкою.

Видання Bloomberg в одній зі своїх публікацій вказує на такий парадокс: майже весь обсяг РЗМ, необхідний військовій промисловості Європи, перевозять з Китаю через територію рф. Лише за 9 місяців 2022 року обсяг такого транзиту виріс удвічі порівняно з усім 2021 роком (36,1 тис. тонн), а 2020 року взагалі становив менше 10 тис. тонн за рік,

Якщо у грошах, то обсяг торгівлі виріс на 25 %, приблизно 408 млн дол. США (або 377 млн євро). Хоча 2020 року був взагалі меншим за 50 млн доларів.

Основним для такого транзиту є маршрут з китайського міста Ухань до німецького міста Дуйсбурга, по якому потяги їдуть у середньому 16 діб. Щодня з Китаю до Європи йде 15 вагонів із вантажем РЗМ.

На Китай припадає 90 % усього імпорту РЗМ, які використовує промисловість Європи. Тут йдеться зокрема про вольфрам, критично важливий для таких оборонних гігантів, як Rheinmetall і Thales [3].

Рис. 1. Виробничі потужності концерну Rheinmetall, робота якого залежить від поставок РЗМ з Китаю [3]

Ситуація неоднозначна. З одного боку, більшу частину критично важливих матеріалів Захід отримує через територію рф, яка напала на незалежну та суверенну Україну та загрожує ядерною зброєю всьому цивілізованому світу, з іншого – спроби налагодити альтернативні маршрути зазнали невдачі, і якщо перекривати транзит через росію зараз, то строк доставки виросте мінімум удвічі. Саме тому транзитний потік вантажів з Китаю по території росії поки не підпав під санкції Заходу.

Рис. 2. Виробництво німецької БМП Puma на потужностях концерну KMW [3]

Конкуренція та конфлікти за рідкоземельні ресурси. Китай уже має досвід використання експорту РЗМ як засобу тиску на інші країни. Так після

інциденту 7 вересня 2010 року із затриманням китайського риболовного судна береговою охороною Японії поблизу об’єктів суперечки, островів Сенкаку, Пекін помстився, обмеживши експорт РЗЕ до цієї країни, яка тоді була найбільшим світовим користувачем цих мінералів [5].

А щодо США торгівля РЗМ стала особливою формою помсти Пекіну за санкції, запроваджені Вашингтоном, зокрема, за недотримання інтелектуальних прав, кібератаки й порушення прав людини. Чітким сигналом початку цієї експортної війни став проєкт китайського закону, що регулюватиме управління рідкісними корисними копалинами (“Положення про управління рідкісноземельними металами”), оприлюднений у середині лютого 2021 року. Офіційно його розробили для захисту національних інтересів КНР та промислової безпеки, а також для захисту довкілля.

Китай заздалегідь подбав про свої інтереси та запровадив нормативні акти, що забороняють іноземні інвестиції в розвідку, видобуток і збагачення РЗМ, радіоактивних елементів і вольфраму. А наявні винятки в цих актах невдовзі буде скасовано, оскільки Пекін уже поступово обмежує експорт РЗМ.

Так 2020 року Китай експортував 35 447,5 тонн РЗМ, що на 23,5 % менше, ніж 2019. Системні обмеження зачіпають інтереси США, Японії, Нідерландів, Південної Кореї та Італії (87,8 % китайського експорту РЗМ 2019 р.). Певною мірою на зниження експорту вплинула й пандемія COVID-2019, адже імпортери також обмежили рівень замовлень.

Водночас експортні обмеження варто розглядати як китайські амбіції, якщо говорити про першість у такій сфері як оптика чи електроніка та запровадження передових технологій. Тут Китай має цілком легальні засоби впливу на експорт (затягування часу на отримання необхідних дозволів, відхилення комерційних заявок конкретних структур, наполягання на попередніх замовленнях тощо).

Китай свідомо обмежує експорт РЗЕ ще й тому, що прагне використовувати їх для виробництва найсучаснішої продукції та продавати

на експорт уже готові вироби (смартфони, сонячні батареї, електродвигуни, магніти тощо). Тобто Пекін має намір зберегти унікальні можливості задля власної вигоди, застосовуючи РЗМ у високих технологіях. До того ж попит на РЗМ у самій Піднебесній значно перевищує пропозицію, і тому перетворює її на чистого імпортера РЗМ одразу за сімома групами, зокрема зі США та М'янми. За таких умов Пекін уже активно шукає способи збереження монополії на цьому ринку, зокрема розробляє родовища в інших країнах світу й навіть на шельфах. Відомо про плани китайської експансії на північ, через Сибір і до Північного Льодовитого океану, де містяться стратегічно потрібні Китаю нові поклади руд РЗМ (геологічне продовження жили, що розробляється в Баян-Обо).

Безумовно, пряма залежність функціонування економіки США від імпорту десятків критичних мінералів непокоїть адміністрацію Білого дому, тим паче, що є загроза цілеспрямованого перекриття цих чутливих постачань недружньою країною-експортером. І ця залежність постійно зростає завдяки збільшенню в США промислового виробництва й відповідно обсягів необхідних РЗМ, отримання яких набуває стратегічного значення.

З 35 найважливіших корисних копалин, які Вашингтон визначив як критично необхідні, 28 імпортуються щонайменше на 50 %. Так лише для потреб низьковуглецевих технологій попит на такі мінерали, як графен, індій, кобальт і літій, до 2050 року має зрости в десять разів. Усе це спонукає Вашингтон подбати про захист власної економіки від спроб деяких країн стратегічно послабити його.

Щоб запобігти небажаним наслідкам у разі зменшення або призупинення Пекіном експорту РЗМ, Вашингтон переглядає критично важливі ланцюги постачання корисних копалин, і головним ініціатором тут є Міністерство оборони США. Відомство також працює над збільшенням внутрішнього видобутку РЗЕ на базі родовищ у штатах Каліфорнія, Небраска й Техас. Так вибудовується новий і надійніший ланцюг постачання.

Водночас вивчають можливості для створення власної первинної обробки сировини та необхідних стратегічних запасів найважливіших матеріалів під наглядом Військової логістичної агенції (Defense Logistics Agency). Були повідомлення про накопичення в шести регіонах країни запасів РЗМ вартістю 1,1 млрд. доларів. США також мають велику частку в загальному процесі збільшення виробництва РЗМ Канадою та Австралією, які в майбутньому можуть перетворитися на експортерів світового рівня.

Зусилля щодо створення нового ланцюжка постачання активізувалися завдяки президенту Байдену, який від початку свого терміну повноважень оголосив про пришвидшення програми впровадження електричних автомобілів, а також відновлюваних джерел енергії у зв'язку з планом протидії кліматичним змінам. У своєму "Виконавчому розпорядженні щодо ланцюгів поставок у США" від 24 лютого 2021 року він нагадав, що "стійкі ланцюжки поставок у США відродять і відновлять внутрішній виробничий потенціал, збережуть конкурентну перевагу країни в наукових дослідженнях і розробках та створять добре оплачувані робочі місця".

Як спосіб зменшити американську залежність від Китаю, названо переробку вторсировини, що дасть змогу не тільки повторно використовувати дефіцитні мінерали, а й забезпечити захист довкілля. Одним зі способів заохочення таких програм переробки є зокрема перекладання відповідальності за поводження з відходами на основних виробників приладів, що їх здебільшого утворюють. У разі використання літій-іонних акумуляторів, наприклад, це корпорації Apple та Samsung.

У боротьбі з китайськими обмеженнями мають додатково допомогти міжнародні угоди, підписання яких залежатиме від екологічної відповідності видобутку й очищення матеріалів. Але принципи, яких дотримуються у Вашингтоні щодо недемократичних країн, а також правила, які там мають намір запровадити, згодом можуть стати серйозним обмеженням для самих США. Небажання Вашингтона мати справу з нестабільними режимами використовують менш прискіпливі країни, насамперед Китай.

Тому за підрахунками аналітичного центру Bloomberg NEF (BNEF) в “Глобальному рейтингу ланцюга постачання літій-іонних акумуляторів” (2020 р.) Китай домінуватиме до 2025 року , випередивши попередніх лідерів, Японію та Південну Корею, а США і Швеція вийдуть відповідно на третє та четверте місця.

Проте за прогнозами BNEF, за умови послідовності дій США мають усі шанси вже 2025 року випередити Китай. Адже на місце в цьому рейтингу впливає не лише доступ до критичних мінералів. Ідеться про доступність дешевої (та чистої) електроенергії для переробки матеріалів і виробництва, кваліфіковану робочу силу та стимули й попит на кінцевий продукт, як-от акумулятори.

Цілком природно, що у відповідь на китайські обмеження країни-імпортери активно шукають альтернативу серед інших постачальників РЗМ. За даними Геологічної служби США, це Австралія, яка посідає друге місце з видобутку й шосте за розвіданими запасами руд РЗМ, а також Бразилія та В’єтнам, розвідані запаси яких становлять 44 млн тонн. Запаси руд РЗМ у самих Сполучених Штатах оцінюють у 1,4 млн тонн.

Низка країн реалізує власні проєкти у сфері видобування РЗМ. Зокрема, канадська компанія Saskatchewan Research Council збудувала в провінції Саскачеван перший вітчизняний завод зі збагачення концентрату РЗМ і виділення окремих елементів, який запустили у другій половині 2022 року.

Австралійсько-малайзійська компанія Lynas Rare Earths, єдиний у світі виробник рафінованих РЗМ за межами Китаю, планує побудувати до 2025 року у США (штат Техас) завод з виробництва рафінованих РЗМ до 5 тис. тонн на рік. Підприємство працюватиме на сировині, що постачатиметься з Австралії, його будівництво частково фінансуватиме Пентагон.

Певних зусиль у цьому напрямі докладає і рф, де виробництво РЗМ розглядають як один із засобів “зіскочити з нафтогазової голки” та збільшити власну долю на світовому ринку з 1,3 % 2020 року до 10 % 2030.

Також заплановано видобувати РЗМ в інших країнах світу. Загалом, за оцінкою британської консалтингової групи Roskill, до 2030 року виробництво РЗМ за межами Китаю може зрости до понад 70 тис. тонн (на цей час це 20 тис. тонн). Водночас через брак національних потужностей більшість видобутої сировини постачатимуть на перероблення до Китаю. На долю останнього припадає 85 % світового виробництва і 70 % світового споживання рафінованих РЗМ.

Експерти консалтингової компанії Adamas Intelligence впродовж найближчої декади прогнозують стрімке збільшення темпів глобального використання деяких РЗМ, що може призвести до гострого дефіциту. Ідеться про неодим, празеодим, диспрозій і тербій, які йдуть на виготовлення постійних магнітів в ОПК, сфері телекомунікацій та інших високо-технологічних галузях. Споживання цих мінералів у 2021-2030 роках зростатиме в середньому на 9,7 % на рік. Відповідно, обсяги світового ринку РЗЕ збільшаться з 2,98 млрд. дол. США (2020 рік) до 15,65 млрд. дол. США (2030 рік).

З огляду на збільшення глобального попиту на РЗМ останнім часом зростає зацікавленість у глибоководній розробці родовищ у територіальних і міжнародних водах. Адже за даними попередніх досліджень, зміст і концентрація деяких металів там у кілька разів перевищує запаси на суходолі. Зокрема масу конкрецій поблизу розлому Кларіон-Кліппертон у Тихому океані оцінюють у 34 млрд тонн.

Японія у 2018 році повідомила про інвестування в розвиток глибоководної техніки кількасот мільйонів доларів, щоб дослідити донну частину власних територіальних вод. Адже саме там, поблизу острова Мініміторі, на південний схід від Токіо, на глибинах 2-4 км 2011 року відкрили велике родовище РЗМ. Його запаси оцінюють у 16 млн тонн, яких вистачить на сотні років. А за концентрацією РЗМ це родовище перевищує всі відомі світові аналоги на суходолі.

Водночас Норвезьке нафтове управління (Norwegian Petroleum Directorate) також вивчає можливість підводного видобутку РЗМ і вже відкрило кілька перспективних родовищ, що містять щонайменше вдвічі більше лантаноїдів, ніж у тихоокеанських або атлантичних покладах. Також там у 20-80 разів більше літію й у 4-7 разів – скандію.

До першої світової п'ятірки країн, що володіють технологіями глибоководної розвідки, належать США, Франція, рф, Японія і Китай. З 2001 року Міжнародний орган з питань морського дна (International Seabed Authority, ISA) видав 29 ліцензій на розвідку морського дна в Тихому, Атлантичному й Індійському океанах, 17 з яких – у районі зони розлому Кларіон-Кліппертон. Проте до початку експлуатації буде необхідно розв'язати низку технологічних, екологічних, економічних і інституціональних питань.

Водночас тривають розробки прогресивніших технологій перероблення оксидів РЗМ, у яких лідирують японці, але наразі все обмежується браком можливості видобутку корисних копалин у морі, хоча це лише питання часу. Такий видобуток, напевно, буде витратним, проте без РЗМ перехід до шостого й наступних технологічних укладів у світі вважається неможливим [1].

Стратегії країн щодо забезпечення рідкоземельними ресурсами. Країни-споживачі РЕЕ розробляють стратегії для забезпечення стабільного постачання, зокрема:

розвиток власних родовищ рідкоземельних елементів;

переробка та утилізація відпрацьованих матеріалів для повторного використання РЕЕ;

інвестування в нові технології для зменшення залежності від рідкоземельних елементів.

- *Критичний огляд світових тенденцій видобування та глибокої переробки критичних мінералів із висновками для нашої держави.* Країни-лідери з видобутку критичних мінералів у світі: Австралія (літій), Чилі (мідь),

Конго (кобальт), Індонезія (нікель), Китай (рідкоземельні метали).

Але у переробці цих п’яти критичних мінералів Китай має абсолютне лідерство. Він переробляє десь 87-88 % рідкоземельних металів, майже 60 % літію, більше ніж 60 % кобальту, а ще графіт, глибоку переробку якого майже повністю ним монополізовано.

Географічна концентрація також негативно впливає на довкілля, оскільки високій рівень концентрації та переробки може посилювати вже наявні проблеми з навколишнім середовищем. Насамперед це стосується регіонів, де вже існують проблеми з постачання води.

- Рідкоземельні метали – китайський “хід конем”, якій готувався більше 30 років. Якщо літій вважається “новою нафтою” і більшість людей розуміє, що цей критичний мінерал є фундаментальною частиною усіх літій-іонних акумуляторів, то рідкоземельні метали для більшості населення планети – це щось містичне, складне та оповите аурою загадковості.

Більш коректна назва “рідкоземельних металів” – рідкісноземельні елементи (РЗЕ). РЗЕ поєднує 17 металів, з яких 14 представляють сімейство лантаноїдів, три інші – скандій, ітрій та лантан. Лантан та лантаноїди можливо поділити на легкі (6 елементів) та важкі (9 елементів). Типові родовища мають переважно більші концентрації легких РЗЕ (більше лантану та церію, концентрації магнітних елементів) та зовсім невеликі концентрації важких РЗЕ. Для сепарації елементів застосовують кислоти та хімію. Під час сепарації та збагачення вивільняються такі радіоактивні елементи як уран та торій і досить багато токсичних відходів.

Ключові гравці у видобутку РЗЕ – Китай, США, Австралія та Бірма. Світовий видобуток рідкоземельних металів 2021 року дорівнює 280 000 тонн порівняно з 2020 роком у 240 000 тонн, що свідчить про постійне зростання попиту.

РЗЕ грають ключову роль у виробництві постійних магнітів, зокрема неодим. Неодимові магніти є найсильнішими з наявних сьогодні постійних

магнітів. Неодимові магніти також відомі як NdFeB, або поєднання неодиму, заліза та борона. Турбіни вітряків та мотори електрокарів потребують неодимові постійні магніти. Саме ці зелені технології є головними драйверами світового попиту на неодим, празеодим, диспрозій та тербій. Смартфони, аудіотехніка (аудіоколонки), роботи, обладнання для фабричної автоматизації, авіаційне обладнання, високошвидкісні ліфти не можуть існувати без постійних магнітів.

На цей час існує декілька корпорацій та комбінатів, які переробляють легкі РЗЕ (США, Китай, Малайзія, Естонія, Франція та Індія). Але майже всі важкі РЗЕ переробляють у Китаї.

Чому домінування Китаю у сфері виробництва рідкоземельних металів є викликом для західного світу? Піднебесна десятиліттями формувала свою рідкоземельну імперію.

По-перше, Китай дуже рано зрозумів стратегічну важливість рідкоземельних металів у майбутній технологічній революції, а також те, що контроль світових ланцюжків видобутку, переробки та виробництва РЗЕ може надати суттєві важелі впливу в геополітиці та світовій економіці.

По-друге, Китай дуже ефективно використав свої конкурентні переваги для залучення інвесторів та операторів з технологіями, капіталом та довгостроковими каналами реалізації продукції. Дешева робоча сила, гнучка екологічна політика, великий внутрішній ринок та досить зручна географія одразу дали перші плоди. Зарубіжні інвестори та оператори навіть не замислювалися над потенційними ризиками, коли погоджувались на створення спільних підприємств на території Китаю та залюбки передавали свої технології.

Китай зміг налагодити системний контроль над усіма етапами виробничих та вартісних ланцюжків, і, коли йому стало потрібно поліпшувати економіку виробництва та стабілізувати свій внутрішній попит, він почав використовувати такі інструменти як видобувні квоти та ліміти на експорт рідкоземельних металів. 2010 року це призвело до шокових коливань

світових цін на РЗЕ. Західний світ був неготовий до таких подій, і саме тоді почалися перші дискусії щодо ризиків надмірної залежності від Китаю. 2016 року ним повністю реорганізовано весь сектор видобутку та переробки рідкоземельних металів. Тоді було створено 6 ліцензованих корпорацій з видобувними квотами на 2017 рік у 105 000 тон (2018 квоти збільшили до 120 000 тон). 2019 року Китай заявив усьому світу, та зокрема США, про свою рішучість щодо захисту системи видобувних квот. Тоді навіть були розмови про створення чорних списків американських компаній, які могли втратити можливість купувати китайські рідкоземельні метали. Таким чином, Китай систематизував цілий сектор та сформував нові правила гри на глобальному рівні, повернув питання екології до порядку денного виключно на своїх умовах, та взяв під приціл нелегальний видобуток РЗЕ (який міг досягати 100 000 тонн на рік до 2017 року, та 50 000-60 000 тонн на рік у період з 2017 до 2019).

Дії США та Австралії у боротьбі за ланцюги постачання рідкоземельних металів. Сьогодні США та Австралія нарощують видобуток та повертають втрачені позиції (за даними Геологічної служби США 2021 року видобуток РЗЕ в США дорівнював 43 000 тонн, в Австралії 22 000 тонн). Але проблема географічної концентрації переробки залишається відкритою. Наразі цю проблему намагаються вирішити через підтримку двох західних корпорацій та впровадження спеціальних секторальних програм розвитку Міністерства оборони та Міністерства енергетики США.

У грудні 2020 року з’явилася публічна компанія “MP Materials”, яка була сформована із залишків легендарної “Molycorp” (збанкрутувала 2015 р.). “MP Materials” перезапустили єдине чинне американське родовище РЗЕ Маунтін-Пасс та налагодили виробництво матеріалу NdPr (неодим-празеодим), після того як консорціум інвесторів придбав активи “Molycorp” 2017 року (саме цей консорціум успішно вивів компанію на фондовий ринок у грудні 2020 р.). Історія “MP Materials” цікава тим, що ще до того як вийти на фондовий ринок, компанія отримала контракт від Міністерства оборони

США на суму 9,6 млн доларів США, а в лютому 2022 року було профінансовано контракт на 35 млн доларів США в рамках програми “Industrial Base Analysis and Sustainment Program”, мета якої відновити видобуток та переробку важких РЗЕ на американській території.

У червні 2022 року австралійська компанія “Lynas Rare Earths Ltd”, через свою дочірню структуру “Lynas USA LLC” підписала контракт з Міністерством оборони США на 120 млн доларів США на будівництво фабрики з переробки та сепарації важких РЗМ у Техасі, на березі Мексиканської Затоки. Ця фабрика має бути поруч з іншою фабрикою “Lynas”, яка забезпечуватиме переробку та сепарацію легких рідкоземельних металів (будівництво фінансується на 50 % Міністерством оборони США). Запуск виробництва заплановано на 2025 рік. Це перший суттєвий крок у розвитку американської переробки РЗЕ, який, по-перше, орієнтований на внутрішні потреби та безпеку США, по-друге, використовує увесь виробничий комплекс під імпортовану сировину з Австралії.

Ще в березні 2022 року Адміністрація Президента Байдена заявила, що буде застосовувати інструментарій холодної війни для збільшення виробництва компонентів та переробки сировини для літій-іонних акумуляторів. Тоді внесли такі позиції як кобальт, графіт, літій та марганець до спеціального переліку “Defense Production Act” 1950 року. Ця ініціатива сприяла наданню 750 млн. доларів США зі спеціального фонду державного фінансування для американських гірничодобувних компаній. Саме спеціальний фонд “Title III”, працюючи в рамках “Defense Production Act”, дає можливість фінансувати не тільки поточну операційну діяльність, а ще додаткову геологічну розвідку, поліпшення техніки безпеки та нові ТЕО (повноцінне bankable ТЕО, здатне відкривати доступ до ринків капіталу). Цікаве те, що саме “Defense Production Act” було успішно застосовано для збільшення виробництва сталі під час Корейської Війни. Паралельно США спрямовують 74 млн доларів США на створення нової картографічної бази, яка покриватиме 30 штатів. І це все тільки вершина айсбергу.

Австралія чітко розуміє стратегічну роль ГМК, наголошуючи на необхідності державних інвестицій у гірничодобувну індустрію. На думку експертів, це дасть можливість знизити секторальні ризики та капітальну інтенсивність. Наприклад, програма “Critical Minerals Facility”, яка стартувала 2021 року з бюджетом 2 млрд австралійських доларів. Ця програма відкриває доступ до капіталу тим компаніям, яким не вистачає власних фінансових ресурсів, але які мають проєкти стратегічного значення та здатні створювати нові робочі місця у довгостроковій перспективі. У лютому 2022 року дві компанії залучили кредитне фінансування в рамках цієї програми. Одна компанія розробляє матеріали для виробництва анодів, інша розробляє новий проєкт з видобутку та переробки графіту.

Програма “Critical Minerals Accelerator Initiative” спрямована на підтримку проєктів на початковій стадії (ТЕО, проєктування) та на пілотній стадії (пілотний запуск). Водночас 2021 року програма “Modern Manufacturing Initiative” відкрила грантів на суму майже 280 млн австралійських доларів. Проєкти, які отримали фінансування, були у сфері сепарації РЗЕ, збагачування ванадію, та виробництва акумуляторів. Програма передбачає загальний бюджет у 1,3 млрд австралійських доларів.

Існує велика кількість інших цікавих кейсів. Канада та Саудівська Аравія роблять багато нових кроків, щоб залучити інвесторів та операторів до свого сектору ГМК. 2022 року Канада почала вперше блокувати експансію китайського капіталу у своїй гірничодобувній індустрії. Водночас Саудівська Аравія активно створює виробничі кластери з повним ланцюгом переробки, привертаючи увагу гірничих, хімічних та машинобудівних гігантів та стартапів світу.

Зважаючи на зарубіжний досвід та загрози, які існують для України, вітчизняні експерти пропонують стратегію виживання після закінчення війни.

Зараз іде руйнівна війна. Ворог знищує критичну інфраструктуру, енергетику та виробництво, завдає підлих ударів по цивільних об’єктах.

Мільйони громадян виїхали закордон. Україна втратила приблизно 35 % свого ВВП.

Вже зараз потрібно говорити про конкретні дії, які можливі сьогодні та одразу після війни.

(1) Необхідно створити сприятливе середовище для розвитку науки, аналітики, інжинірингу, проєктування, та всього, що стосується "R&D". Це стосується всього ГМК, хімічної промисловості та машинобудування. Необхідно зробити так, щоб з'явилися капітал та життєздатні бізнес-моделі у спеціалізованих інститутів. Цей напрям має спочатку розвиватися за рахунок грантів, "акселераторів" та державного фінансування, а з часом буде можливість залучити реальний інвестиційний капітал.

(2) Треба стимулювати геологічну розвідку рудопроявів та родовищ. Якщо "majors" не хочуть заходити на ділянки, то необхідно створити лояльні умови для "juniors", які готові брати на себе ризики та інвестувати в геологічну розвідку. Це загальна тенденція по всьому світу. Зараз також потрібна державна програма геологічної розвідки з амбітними планами буріння, яка може підштовхнути індустрію до нових цікавих проєктів. Також потрібні механізми фінансування "juniors", які хочуть брати на себе ризики країни (це можуть бути внутрішні та зовнішні інвестори, але потрібні гранти). Великі системні "majors" не прийдуть до нас під час війни, зокрема на проєкти рівня "greenfield", через те, що протоколи, нормативи ризик-менеджменту та комплаєнс-контролю в 99 % випадків не дадуть можливості системним гравцям заходити у проєкти, коли країна охоплена війною.

(3) Знайти ефективний інструмент координації проєктів, програм та ініціатив спеціалізованих інститутів, лабораторій, інжинірингових компаній та "R&D" центрів. Наприклад, Австралія створила механізм "National Critical Minerals Research and Development Centre", який об'єднує таких ключових гравців для розвитку гірничодобувної промисловості та

глибокої переробки. На цей час немає чіткого бачення того, куди рухати науку та інтелектуальну основу сектору ГМК. Ключова задача такого інституту або механізму – направити ініціативи, проєкти та інтелектуальні потужності в найбільш ефективному напрямі для розвитку галузі в цілому.

(4) Необхідно повернутися до розвитку проєктів з високим рівнем критичності для наших стратегічних партнерів. Ми маємо свої рудопрояви та родовища РЗЕ, родовища графіту, літію, танталу та берилію. Саме у цих напрямах має працювати "державна машина". Треба зрозуміти, де ми можемо бути цікавими для західних виробників, де оптимальна логістика, де існує можливість створити найбільше додаткової вартості. Рідкоземельні метали – наш "козир" після війни, навіть з нуля, але нам треба створити виробничий кластер та спеціальну економічну зону. Потрібно створити виробничі потужності для переробки імпортованої сировини, коли ми матимемо вільний доступ до морських транспортних коридорів, і спробувати налагодити власний видобуток. В Україні існують Новополтавське апатит-рідкіснометалічне родовище, Азовське родовище рідкісних земель, Сущано-Пержанська зона та ще декілька потенційно цікавих рудопроявів. Необхідна геологічна розвідка та вивчення.

Для того, щоб створити такі промислові напрями, нам будуть потрібні політична воля, зрозумілі регуляторні норми, економічні й фіскальні стимули для інвесторів та операторів, прозора робота судів та правоохоронних органів.

(5) Залучення "трьох китів" – інвестиційний капітал, технології та системи реалізації продукції має бути пріоритетом. Це фундаментальні основи для розвитку нашої гірничодобувної промисловості та глибокої переробки. Так, Україна має багату та цікаву історію ГМК, але західний світ та бізнес розвивався швидше та більш ефективно. Починаючи з програм автоматизації видобутку, переробки та виробництва, інноваційних програм диспетчеризації кар'єрів та шахт, програм використання "зелених" технологій у видобутку, та завершуючи програмами очищення води,

фільтрації повітря та поліпшення енергоефективності – західний світ має технологічну перевагу та “know how”. Захід також має нові технології збагачення та сепарації, які дає можливість працювати ефективніше, що суттєво поліпшує економіку виробництва, дає більші концентрації РЗЕ та можливість експериментувати зі створенням нових матеріалів.

(6) Стратегічні інвестори та системні оператори потребують юридичних “стабілізаційних механізмів”. По-перше, гарантії та стабілізаційні механізми – це реальний захист інвесторів. По-друге, це впевненість у майбутньому для довгострокових та комплексних проєктів.

(7) “КРІ” – це зростання експорту продукції РЗЕ з високим рівнем переробки та концентратів, які мають стратегічну важливість. “КРІ” – це створення робочих місць, відкриття та промисловий запуск нових родовищ. Ми маємо зрозуміти, що не можемо бути сировинним придатком для розвинутого світу, тому потрібно сформувати “КРІ” для розвитку глибокої переробки та високотехнологічного виробництва (але все треба робити поетапно, наша інтеграція у світові логістичні та вартісні ланцюги має бути побудована на якості та методичності).

Література і джерела

1. Заблоцький В. США-Китай. Війна за метал. *Український тиждень*.16.06.2021. № 24 (708). URL: https://tyzhden.ua/ssha-kytaj-vijna-za-metal/

2. Martin N. Doubts over Turkey’s rare earth find. 07/27/2022.DW. URL: https://www.dw.com/en/doubts-grow-over-turkeys-huge-discovery-of-rare-earths/a-62607675

3. ОПК Європи залежить від вольфраму з Китаю, який возять через територію РФ. (23 січня 2023). Defense Express. URL: https://defence-ua.com/people_and_company/opk_jevropi_zalezhit_vid_volframu_z_kitaju_jakij_vozjat_cherez_teritoriju_rf-10398.html

4. Мірошниченко Б. Бій за таблицю Менделєєва: як США та Китай борються за рідкісні метали. (3 лютого 2022). Економічна правда. URL : https://www.epravda.com.ua/publications/2022/02/3/682031/

5. Китай збільшує виробництво рідкоземельних елементів, досягнувши нового максимуму річної квоти. (03.10.2021). The Epoch Times. URL : https://www.theepochtimes.com/china/china-increases-rare-earth-production-reaching-new-high-in-yearly-quota-4029283

6. USGS. URL: https://www.usgs.gov/news/national-news-release/us-geological-survey-releases-2022-list-critical-minerals

7. Перелигін Є. “Елементи майбутнього” або як Україні знайти себе у новій технологічній реальності. (25 листопада 2022). URL: https://nadra.info/2022/11/yehor-perelyhin-elements-of-the-future-or-how-ukraine-can-find-itself-in-the-new-technological-reality/

8. Торговельне підприємництво: механізм розвитку і фінансової підтримки: монографія. Львів : вид-тво Львівської політехніки, 2015. 724 с.

Академія політико-правових наук України
Академія “Українська Політія”

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГЕОПОЛІТИКА ПОТОКІВ

**За заг. ред. д. політ. н. П.В. Мироненка
і д. політ. н., проф. С.П. Мокляка**

Колективна монографія

Мова видання – українська

Макетування
Щегельський Павло Григорович

Підписано до друку 12 грудня 2024 року
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк.34,75
Наклад 300 прим.

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
АКАДЕМІЇ “УКРАЇНСЬКА ПОЛІТІЯ”
Адреса: 01054, м. Київ, вул. Леонтовича, 5.
e-mail: academy.mpv@gmail.com тел. +38-044-227-82-03 (04)

Свідоцтво про внесення суб’єкта господарювання до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів виддавничої продукції
Серія ДК № 8185 від 04.10.2024 р.

Друк:
ТОВ “Книжкова майстерня”
03022, Київ, вул. Михайла Максимовича, 2
Тел. 067-219-36-49
Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру серія ДК №2000 від 08.11.2004 р.